Kuram / Siyaset

Hazırlayan: **Alfredo Saad-Filho**

kapitalizme marksist reddiye

bir giriş

Yordam Kitap

Alfredo Saad-Filho

Londra Üniversitesi'ne bağlı Doğu ve Afrika Araştırmaları Enstitüsü (SOAS) Kalkınma Ekonomi Politiği Bölümü'nde öğretim üyesidir. Yayınlanmış eserleri şunlardır: *Marx'ın Değeri: Çağdaş Kapitalizm İçin Ekonomi Politik* (2002) [çev. Ertan Günçiner, Yordam Kitap, 2006], *Marx'ın Kapital'i* (Ben Fine'la birlikte, 2003), *Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş* (Hazırlayan, 2003).

Eserin orijinal adı:
Anti-Capitalism:
A Marxist Introduction
(2003, Pluto Press, London)

KAPİTALİZME REDDİYE
Marksist Bir Giriş

Hazırlayan

Alfredo Saad-Filho

İngilizceden Çevirenler:
Emel Kahraman, Şükrü Alpagut, Aslı Zengin,
Cihan Gerçek, Defne Orhun, Erkal Ünal, Hasan Böğün

(Çevirmen adları makale sonlarında ayrıca belirtilmiştir)

Yordam Kitap: 8 • Kapitalizme Reddiye Marksist Bir Giriş • Alfredo Saad-Filho
ISBN-9944-5688-8-0 • *Kitap Editörleri*: Ali Gündoğan – Erdem Günaçan
Düzeltme: Mehmet Tayak • *Kapak ve İç Tasarım*: Savaş Çekiç
Sayfa Düzeni: Gönül Göner • *Birinci Basım*: Ocak 2007
Yayın Yönetmeni: Hayri Erdoğan
© Alfredo Saad-Filho – Pluto Press 2003
© Yordam Kitap, 2006

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti.
Nuruosmaniye Caddesi Eser İşhanı No: 23 Kat:1/105 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 F: 0212 528 19 09 W: www.yordamkitap.com
E: info@yordamkitap.com

Film: Birebir Filmcilik (Tel: 0212 275 91 75)
Baskı: Ayhan Matbaası
Yüzyıl Mahallesi Matbaacılar Sitesi
5. Cadde No: 47 Bağcılar-İstanbul
Tel: 0212 629 01 65

siyaset

KAPİTALİZME REDDİYE
Marksist Bir Giriş

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 11

I. KISIM:
SERMAYE, SÖMÜRÜ VE ÇELİŞKİ

1. DEĞER, SERMAYE VE SÖMÜRÜ 41
2. HER EMEK DEĞER YARATIR MI?. 58
3. KAPİTALİST EKONOMİLERDE PARA OLARAK VE SERMAYE OLARAK PARA 77
4. KAPİTALİST REKABET VE KÂRIN DAĞITIMI 92
5. REKABET HALİNDEKİ EMEK PİYASALARI 101
6. SINIF MÜCADELESİ OLARAK TEKNOLOJİK DEĞİŞİM 115
7. KAPİTALİZM, DOĞA VE SINIF MÜCADELESİ 130

II. KISIM:
KÜRESEL KAPİTALİZM

8. KAPİTALİZMİN TARİHİ. 145
9. KÜRESELLEŞME VE DEVLET: SERMAYENİN İKTİDARI NEREDE? 155
10. FİNANS SERMAYESİ VE SANAYİ SERMAYESİ: YENİ BİR SINIF KOALİSYONU. 173
11. SAVAŞ, BARIŞ VE KAPİTALİZM: KAPİTALİZM BARIŞ HABERCİSİ Mİ, YOKSA DÜNYA BARIŞININ EN BÜYÜK TEHDİDİ Mİ? 185
12. ÜÇÜNCÜ DÜNYA KAPİTALİZMİNİ ANLAMAK 200
13. GELİŞMEKTE OLAN ÜLKE BORÇLARI VE KÜRESELLEŞME. 214
14. KÜRESELLEŞME VE SOVYET ÜRETİM BİÇİMİNİN SERMAYE KAPSAMINA ALINMASI 227

III. KISIM:

KRİZ VE KAPİTALİZMİN AŞILMASI

15. SERMAYE BİRİKİMİ VE KRİZ. **243**

16. MARKSİST KRİZ TEORİSİ VE SAVAŞ SONRASI ABD EKONOMİSİ **255**

17. SINIF MÜCADELESİ NEREDE? **270**

18. KAPİTALİZMİ AŞMAK: MARX'IN TARİFİNİN YETERLİLİĞİ. **283**

19. ÖZGÜR VE BİRLEŞİK BİREYLERİN TOPLUMUNA DOĞRU: KOMÜNİZM **297**

TEŞEKKÜR

Yardım ve destekleri için Andrew Brown, Sebastian Budgen, Ben Fine, John Holloway, Costas Lapavitsas, Simon Mohun, Pilgrim Tucker ve Ellen Meiksins Wood'a minnettarım. Pluto Press'ten Anne Beech'e de bu projenin kitaplaşma sürecini mükemmelce çekip çevirmesinden dolayı özel teşekkürlerimi sunuyorum.

GİRİŞ[1]

Alfredo Saad-Filho

Sürekli genişleyen bir pazara duyulan ihtiyaç ... yerkürenin her yerinde burjuvazinin peşini bırakmıyor ... Eski ulusal sanayiler ... yerini yeni sanayilere bırakıyor ... bu yeni sanayiler artık yerli hammaddeyi değil, en uzak bölgelerden çıkarılan hammaddeleri işliyor; ürünleri sadece kendi ülkelerinde değil dünyanın her köşesinde tüketilen sanayiler bunlar. Yerli üretimle karşılanan eski ihtiyaçların yerine, uzak ülkelerin ve iklimlerin ürünleri ile giderilebilecek yeni ihtiyaçlar koyuyoruz ... Burjuvazi, tüm üretim araçlarının hızlı gelişmesi, iletişim araçlarının çok kolaylaşması ile ... tüm ulusları ... uygarlığın içine çekiyor ... Aksi halde yok olup gideceklerinden, tüm ulusları burjuva üretim biçimini kabul etmeye zorluyor; uygarlık diye kendi uygarlığını içlerine almaya, yani burjuva olmaya zorluyor onları. Kısaca ifade edersek, kendi suretinden bir dünya yaratıyor.[2]

KAPİTALİZM VE ANTİKAPİTALİZM

Komünist Manifesto bugün, 1848'de olduğundan daha geçerli görünüyor. 19. yüzyıl kapitalizminin anahtar nitelikteki özellikleri kolayca ayırt edilebiliyor ve bunlar 21. yüzyılın başlarında daha da

1 Yararlı yorumları ve önerileri için Ben Fine ve Mike Lebowitz'e müteşekkirim.

2 Marx ve Engels (1998, s.13-14).

gelişmiş durumda: Ticaretin, üretimin ve finansın uluslararasılaşması, ulusötesi şirketlerin (UÖŞ) büyümesi, iletişim devrimi, Batı kültürünün ve tüketim alışkanlıklarının yayılması gibi özellikler bunlar. Çağımızın başka özellikleri de *Manifesto*'da bulunabilir. 21. yüzyılın başında güçlü uluslar dünyayı hâlâ siyasi, ekonomik ve askeri yollarla yönetiyorlar ve akideleri,neoliberalizmin bugünkü misyonerleri tarafından şevkle telkin ediliyor. Tanrı, Britanya sermayesi ve Kraliyet Donanması'nın oluşturduğu Viktorya dönemi emperyalizmine ait kutsal teslisten kuvvet alan atalarının,ayak izlerini takip ediyorlar. Bugünkü evanjelistler insan hakları ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasına sahte bir bağlılık gösteriyorlar. İmanları ise başka bir yerde, telif hakkının yazılı olduğu kutsal kitabelerde ve Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) tüzüğünde saklı. Dünyanın her köşesine seyahat ediyorlar, ismi meçhul beş yıldızlı otellerde çektikleri muazzam cefaya rağmen, bıkıp usanmadan Wall Street ve ABD hükümetine itaati telkin ediyorlar. "Hayır"ı asla cevaptan saymıyorlar. Yerli halkların gösterdiği inat; cahillik ya da yolsuzluk diye açıklanarak baştan savılır önce, sonra da alay edilir bu inatla. Gelgelelim, peygamber sabrının da bir sonu var. En sonunda ekonomik, diplomatik ve başka baskı biçimleri gerekli hale gelebilir. Bunların yetmediği durumlarda ise, Beyaz Saray, teslime zorlamak maksadıyla, düşmanı bombalamak zorunda kalabilir. Böylece bir ülke daha McDonalds için güvenli hale gelir.

Hızlı arabalarımıza, cep telefonlarımıza ve internete rağmen dünya son yüz elli yılda yine de tanınmayacak kadar değişmiş görünmüyor. Marx çağdaş kapitalizmi anlamada önemli bir yaklaşım sunmuş olsa da, komünizmin insanlığın geleceği olduğu iddiasına ne olacak? Sovyet blokunun çöküşü, Çin'deki ekonomik reformlar ve dünya çapındaki sol örgütlerin parçalanarak çökmeleri,Marx'ın hatalı olduğunu göstermiyor mu?

Elinizdeki kitaba katkıda bulunanlar bu öngörüden farklı düşünmeyi tercih ediyorlar. *Kapitalizme Reddiye,* bir *sistem* olarak kapitalizme karşı yürüttüğümüz mücadeleyi güçlendirmek, çağdaş kapitalizmin yapısal özelliklerini ve temel açmazlarını açıklamak için derlendi. Birinci, ikinci ve üçüncü bölümler,Marx'ın değer kuramının çağdaş dünyayı, işçilerin sömürülmesini, şirket iktidarı-

nın kaynaklarını, aşırı tüketim ile yaygın yoksulluğun mide bulandırıcı uç örneklerini anlamada, önemli bir kavrayış sağladığını gösteriyor. Beşinci, onuncu ve on yedinci bölümler ise sınıfların var olduğunu ve sınıf mücadelesinin kelimenin gerçek anlamıyla capcanlı olduğunu iddia ediyor. Dördüncü ve altıncı bölüm teknik ilerlemelerin öncelikle daha ucuz, daha iyi ya da daha yararlı mallar üretme güdüsüyle değil, kâr sağlamaya ve toplumsal denetime ait zorunluluklarla ortaya çıktığını gösteriyor. Sekizinci bölüm, tarih boyunca kapitalizmin arkasında yer alan itici güçleri gözden geçiriyor ve yedinci bölüm kapitalizmin yeryüzünün ekolojik dengesine düşman olduğunu gösteriyor. Çevrenin sürdürülebilirliği çok uzun erimli kâr-zarar hesaplarını gerektirirken, kapitalizm kısa vadeli rasyonelliğe ve kârın azamileştirilmesine dayanır. *Bu gezegende insan hayatının sürebilmesini sağlayabilmek için bu toplumsal sisteme karşı durmak gerekiyor.*

Altıncı ve on dokuzuncu bölümler ise çağdaş düşüncenin pek rağbet edilen klişelerine meydan okuyor: Kapitalizm demokrasinin, dünya barışının, uluslar arasındaki ve ulus içindeki eşitliğin gelişmesine yardımcı olmaktadır; alınan borç ödenmelidir; küreselleşme kaçınılmazdır ve kesinlikle olumludur; ulusal devletler güçsüzdür, ekonomik krizler bertaraf edilebilir, gibileri bu klişelerden bazıları. On sekizinci ve on dokuzuncu bölümlerde kapitalizmin sürdürülemez olduğu ve sürmesinin de arzu edilemeyeceği öne sürülüyor. Bize göre komünizmin geçerliliği sadece maddi esaslarla değil, özellikle de insani temelde kanıtlanıyor. İddia ettiklerimizin çoğu aşikâr olmalı. Fakat gün gibi ortada olan şeyler, çoğunluğun gözünde de apaçık hale gelene kadar tekrar tekrar gösterilmeli.

Bu kitap aynı zamanda çağdaş kapitalizme getirilen eleştirilere düşünmeden verilen tepkilere, "Başka Alternatif Yok" (BAY) *(There is no alternative, TINA)* gibi basmakalıp bir şiara meydan okuyor. BAY'ın en önemli yandaşları arasında açgözlü serbest piyasacılar, "Üçüncü Yol"un bunak felsefecileri, kuruntulu iktisatçılar, fırsatçı siyasetçiler, yozlaşmış bürokratlar, müflis gazeteciler ve bunların çaresizlikle gözü dönmüş diğer yol arkadaşları var. Bu kişiler insanların genetik yönden açgözlü olmaya programlandığını, kapitalizmin bir doğa kanunu olduğunu, çokuluslu sermayenin genellikle

haklı olduğunu, yanlış yaptığında ise müdahaleci olmayan bir düzenlemenin mümkün olduğunu iddia ediyorlar. Kapitalist toplumların, tarihsel olarak yeni olsalar dahi, sonsuza dek süreceğini ve zafer kazanması hem kaçınılmaz hem de herkesin yararına olduğu için, piyasayı bağrımıza basmamız gerektiğini savunuyorlar. Köşeyi döner dönmez hayat standartlarında muazzam gelişmelerin bizi beklediğine, bunun için kemerleri birazcık daha sıkmamızın kâfi olacağına teminat veriyorlar.

Böyle aldatmacalar, son yirmi yılda hayatın pek çok alanının gittikçe piyasalaşmasını meşrulaştırmaya yaradı. Zengin ülkelerde, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan sosyal güvenlik ağlarına yapılan saldırılarla gerçekleşti bu. Milyonlarca işçiye düşük ücretli ve güvencesiz işler dayatıldı, kamu hizmetlerinde kesintiye gidildi, gelirin ve zenginliğin paylaşımı yoksulların aleyhine olacak şekilde değiştirildi. Yoksul ülkelerde ulusal kalkınma stratejileri hemen hemen her yerde çöktü. Washington'un güdümünde, sözde gelişen dünya çapında, nahoş bir "uyum devri" yaşandı. Bu ülkelerde IMF, Dünya Bankası ve ABD Hazine Bakanlığı'nın gözetimindeki neoliberal politika despotluğunun yanı sıra, fahiş miktardaki dış borçlar, düşük beklentileri ve politikalara mutabakatı dayatıyor. Neoliberalizmin yoksulların başarılarını, hayatlarını ve umutlarını her yerde ayaklar altına aldığını ve bunun genellikle yıkıcı sonuçlar doğurduğunu bol bol gösteriyor son deneyimler (aşağıya bakınız).[3]

Sık sık tekrar edilen, tarihin bittiği ya da daha kesin bir ifade ile önemli toplumsal ve siyasal değişimlerin yaşanmasının artık mümkün olmadığı iddiasına rağmen üstesinden gelmesi kolay olmayan zorluklarla karşılaşıyor küreselleşmeci neoliberal proje. Artan ulusal gelire rağmen ücretlerin düşmesi nedeniyle ABD'de, yüksek işsizlik oranı ve değişmeyen hayat standartlarının tetiklediği fokurdama noktasındaki toplumsal çatışmalar nedeniyle Batı Avrupa'da ve Japonya'da meşruluk sıkıntısı çekti. Eski Sovyet blokundaki toplumsal ve ekonomik çöküşle, Güneydoğu Asya ve Latin Amerika'da tekrar eden mali krizler ve ödemeler dengesinde yaşanan krizlerle

3 Yoksul ülkelerde IMF politikalarına karşı verilen direniş World Development Movement (Dünya Kalkınma Hareketi) (2000) raporlarında belgelendi.

uğraşmak ve Sahraaltı Afrikası'ndaki ekonomik ve siyasi erimeyi de örtbas etmek zorunda kaldı. Bunlara ilaveten, dünyanın bir tarafından öte tarafına sürekli açılan savaşlarla ve eşi görülmemiş terörist faaliyetlerle yüz yüze geldi. Son olarak, neoliberal küreselleşme her yerde derin bir hayal kırıklığı ile karşılaşmakla kalmadı, özellikle de Arjantin, Ekvador, Endonezya, Meksika, İşgal Altındaki Topraklar ve Güney Kore'de güçlü protesto ve kitlesel direnişlerle de karşı karşıya kaldı.

Bu bağlamda son dönemdeki "küreselleşme karşıtı" ya da "antikapitalist" hareketler iki nedenle önem taşıyor. Birincisi, küresel bir kapsamları var ve önceden birbirinden ayrı devam eden kampanyaları birleştiriyorlar. Böylece kapitalizmin *sistemsel* niteliklerine dair soruları bir kuşakta ilk defa ortaya koydular. İkincisi, çağdaş kapitalizmin berbat sicili üzerine güçlü bir ışık tuttular. Başlangıç aşamasında marijinalleştirilmiş olsalar dahi, Zapatista devriminin, Jübile 2000 kampanyasının ve Seattle'daki DTÖ toplantısını sekteye uğratan karşılaşmanın sonucu olarak bu hareketler ün kazandı. Yeni hareketler birkaç kıtada güçlü kitle gösterilerini birleştirdi; aralarında dünyayı genetiği değiştirilmiş ürünlerle zorla beslemeye niyetlenen ecza devlerinin de bulunduğu ulusötesi şirketlerin tekelci uygulamalarına ve şirketlere muhalefet ettiler. Patent yasalarına itiraz ettiler ve Shell, Nike gibi şirketlere karşı yapılan boykotlara öncülük ederek "şirket açgözlülüğü"nün diğer biçimleri ile çatıştılar. Bu hareketler ayrıca Myanmar'daki askeri diktatörlük gibi baskıcı rejimleri hedef aldı ve Zapatistalar ve Brezilyalı topraksız köylülerle uluslararası bir dayanışma sergilediler.

Hızlı büyümelerine rağmen bu hareketler bölünmüş kaldı. Farklı örgütler, muhtelif yollarla birbirinden çok ayrı hedeflere ulaşmaya çalışıyor ve ara sıra birbiriyle çatışıyor. Ortak bir gündemin bulunmayışı, yerleşik kurumlara ve uygulamalara karşı çıkma kabiliyetlerine engel teşkil edebilir. Çevreci ve ırkçılık karşıtı hareketleri, barış, kadın, gey, lezbiyen ve hayvan özgürleşmesi hareketleri, uluslararası dayanışma örgütleri, sendikalar ve sol partilerin aralarında bulunduğu bazı baskı grupları kendi özerkliklerini gayretle savunuyor ve bu durum kendi tikel çıkarlarının birbirleriyle bir bütünlük oluşturmalarının önüne geçmesine sebep oldu bazen.

Bu sınırlayıcılıklara rağmen, siyasi olgunluk, örgütsel esneklik ve internetin yoğun kullanımı yeni hareketlerin genişlemesine olanak tanıdı. Üstelik bu hareketler STK'ları, sendikaları, siyasi partileri ve solda yer alan öteki kurumları kısıtlayan kuralların, alışkanlıkların ve kaidelerin ötesine çoğu kez geçebildiler. Son dönemdeki başarıları dünya çapında yaygın bir memnuniyetsizlik olduğunu ve alternatiflerin tartışılması için farklı seviyelerde verimli zeminlerin bulunduğunu gösterdi.

Küreselleşmeci neoliberal projeye ve onun yıkıcı sonuçlarına karşı çıkmaya devam etmek kaçınılmaz. Belki bundan daha da önemlisi, daha önce sendikalar ve solda yer alan siyasi partiler aracılığıyla yön bulan antikapitalist hassasiyetin yeni çıkış noktaları bulmuş olması çok muhtemel. Eğer durum buysa, söz konusu değişim siyasi manzarada önemli sonuçlar doğuracak.

11 EYLÜL VE SONRASI

Küreselleşmeci neoliberal projeye karşı giderek büyüyen muhalefet 11 Eylül 2001 tarihinde yaşanan trajik olaylarla geçici olarak frenlendi. ABD hükümeti bu terörist gaddarlığa karşı, hem yurt içinde hem yurtdışında milyonlarca insanı hedef alan, amaçları tam belirlenmemiş bir devlet terörizmi kampanyasının iplerini gevşetti. Söz konusu stratejinin en vurucu yeri, bir türlü ele geçmeyen (ama her zaman özenle seçilmiş) düşmanlara karşı yürütülen o "sürekli" savaştı. ABD'nin devlet terörizmi var olan anlaşmazlıkları çözmeye yardım etmek yerine, dünya çapındaki devlet dışı terörizme ABD'yi ve ABD vatandaşlarını hedef alması için yeni gerekçeler sağladı. Bize göre bütün terörizm biçimleri –devlet dışı, devlet destekli ya da devlet yönetiminde– gerici, iğrenç, yıkıcı ve canicedir ve kesinlikle kabul edilemezdir.

Sözde "teröre karşı savaş", küreselleşmeci neoliberal gündem ve ABD emperyalizminin açıkça birleşmesi ile mantığa büründürüldü. Küresel elitler (Washington temelli "uluslararası topluluk") uluslararası hukuku ABD dış politikasının çıkarlarına utanmadan tabi kıldı. İster sözde insani nedenlerle isterse de "terörizm" adını verdikleri her ne ise onu ezmek amacıyla olsun, dost olmayan

rejimlere ("haydut devletler") ya da toplumsal hareketlere ("terörist örgütler") karşı sınırsız güç kullanmak üzere kendine ruhsat çıkarttı.[4]

ABD'nin ezici askeri üstünlüğü, kendi zayiatının az olacağından ve karşı tarafa verilen zararın eninde sonunda muhalefeti kıracağından emin olan hükümetine, dış düşmanlarını her nerede olursa olsun vurmasına müsaade ediyor. ABD ve ona kul olan devletlerin 1990 ve 1991'de Irak'a karşı başlattığı savaşlar ve daha sonra Afganistan, Bosna, Kosova, Filistin, Panama, Sierra Leone, Somali, Sudan ve başka yerlerde başlatılan askeri hareketler küresel elitlere önemli kazanımlar, kısmen de ticari çıkarları için emsalsiz güvenlik garantileri sağladı. Oysa bu operasyonlar hesap edilemeyecek kadar zarara sebep oldu. Kurbanların daima koyu tenli ve yoksul oluşu gayet elverişliydi. Anlaşılamayan diller konuşuyor, daha az önem taşıyan tanrılara tapıyorlardı. Denetlenmesi hayli zor, oldukça belalı yerlerde yaşıyorlar (sahip oldukları para ve mallar yüzünden) dışarıda pek hoş karşılanmayacaklarından ötürü buralardan çıkmalarına pek izin verilmiyordu. Batılı jeopolitik planlara sonunda uydukları sürece kaderleri kimsenin pek de umurunda değildi açıkçası.

11 Eylül trajedisi, neoliberal küreselleşmeciliğin sınırlarını ortaya çıkardı. Washington'un siyasi ve ekonomik hâkimiyetinden duyulan hoşnutsuzluğun boyutu gözler önüne serildi, ticaretin ve mali serbestleştirmenin dünyanın en ivedi sorunlarını çözebileceği iddiası ağır bir darbe yedi. Saldırılar sonucunda benimsenen yayılmacı ekonomik politikalar ve dünya çapında serbest bırakılan eşgüdümlü bir baskı dalgası, devletlerin küreselleşme güçleri karşısında güçsüz oldukları savını zayıflattı. Bu baskılar sadece sivil hakların kısıtlanmasını değil, sermaye akışına ve mülkiyet haklarının kısıtlanmasına karşı, örneğin şarbon tehdidinin zirveye vardığı noktada ABD'deki eczacılık patentlerine yapıldığı gibi, sıkı denetimlerin yapılmasını da içeriyordu. Son olarak, çeşitli ülkelerde, özellikle Birleşik Krallık ve İtalya'da cesaret verici bir şekilde ABD'de önemli savaş karşıtı hareketler gün yüzüne çıktı.

4 Bkz. German (2001, s. 126-127).

11 Eylül trajedisini izleyen günlerde, küresel elitler tüm muhalefet biçimleri karşısında silaha sarılma fırsatını yakaladı. Artan bir yabancı düşmanlığı ve ırkçılık dalgasının ortasında, bazı gazeteciler şirket karşıtı gösterilerin, Amerikan karşıtı olduğunu kudurmuşçasına haykırdı ve "teröre karşı savaş"a getirilen temelli itirazları aşağıladı. Atlantik'in her iki yakasında da, efendilerini memnun etmeye hevesli olan renkli politikacılar, yeni protesto hareketlerinin Usame Bin Ladin'le aynı hedefleri paylaştığını bile iddia etti.[5]

Bu gibi zorluklar çağdaş kapitalizmin önemli niteliklerine ya da sonuçlarına karşı mücadele ederken amaçları netleştirmeye ve hedefleri dikkatlice seçmeye duyulan ihtiyacı öne çıkarıyor. Hedeflerimiz net ve araçlarımız uygun değilse, amaçlarımıza ulaşmamız mümkün olmayacak. Bu da bize ve dünyaya pahalıya mal olacak.

Dört sorun günümüz kapitalizmin analizinde, dolayısıyla da kapitalizmin alternatiflerini aramada önemli rol oynuyor: neoliberalizm, küreselleşme, şirket iktidarı ve demokrasi. Şimdi bunları teker teker ele alalım.

DÖRT ACİL SORUN

Neoliberalizm

Son yirmi yılda, tarihte ilk defa, dünya çapında tek bir ekonomik politikayı neoliberalizm kisvesi altında uygulamak için ortak bir çaba sarf edildi. IMF, Dünya Bankası, ABD Hazine Bakanlığı ve son zamanlarda da Avrupa Merkez Bankası (AMB), neoliberalizmi güçlü bir şekilde savundu ve tüm ülkelere emirlerine riayet etmelerini şiddetle salık verdi. Bu çabalarında egemen medyanın, saygın entelektüellerin, bankerlerin, sanayicilerin, toprak sahiplerinin, spekülatörlerin ve yerkürenin her köşesinde kâr için yarışan fırsatçıların desteğini aldılar.

Neoliberalizmin yayılışı birkaç sebebe bağlı. Birleşik Krallık, ABD ve öteki ülkelerde muhafazakâr siyasi güçlerin yükselişi; hem

"G7 activists no better than Bin Laden" (*London Evening Standard*, 5 Kasım, 2001). Başkalarının yanı sıra, ABD temsilcisi Don Toung, ABD Ticaret temsilcisi Robert Zoellick ve İtalyan Başbakanı Berlosconi'nin de benzer iddialarda bulunduğu söyleniyor (Karliner 2001).

geleneksel biçimindeki hem de yeni kurumsalcılık yoluyla anayolcu iktisat kuramının yükselen etkisi bu sebeplerden bazılarıdır.[6] Neoliberalizmin ilerleyişi, zengin ülkelerdeki Keynesçiliğin hissedilir derecedeki başarısızlığı, yoksul ülkelerdeki kalkınmacılığın ve Sovyet blokunun çöküşü ile kolaylaştı. Son olarak da ABD hükümeti neoliberal politikaları her yerde desteklemeleri için IMF'ye, Dünya Bankası'na, BM'ye ve DTÖ'ye dayadı sırtını. Bu örgütlerden gelen baskılar, yabancı hükümetlerin politikalarında reformların yürürlüğe konulmasını sağlayacak araçlar olarak yardım, borç desteği ve yabancı yatırımın daha fazla kullanılmasını tasdik etti.

Neoliberal politikalar üç öncüle dayanır. Birincisi, piyasalar ve devlet arasındaki ayrılık. Neoliberalizm, devletin ve piyasanın birbirinden ayrı ve karşılıklı olarak birbirini dışlayan kurumlar olduğunu varsayar. Bu varsayıma göre birinin genişlemesi ötekisinin gerilemesi pahasına gerçekleşir. İkincisi, piyasaların verimli, devletlerinse müsrif ve ekonomik açıdan verimsiz olduğunu iddia eder. Üçüncüsü, devlet müdahalesinin sistematik ekonomik sorunlar yarattığını, özellikle de kaynakların yanlış tahsis edilmesi, rantiyecilik ve teknolojik gerilik gibi sonuçlar doğurduğunu savunur.

Bahsettiğimiz bu öncüller, bazı iktisadi politikaların "doğal olarak" arzu edilir olduğunu ima ediyor. Bunlar arasında birinci sırada, özelleştirme ve ekonomik faaliyetlerin serbest bırakılması yoluyla, "serbest piyasalar"ı kurumsallaştırmak üzere devleti arka plana itmek var. İkinci sırada, enflasyonu kontrol etmek ve devlet müdahalesinin kapsamını sınırlamak amacıyla vergi reformları ve masrafları kısma gibi sıkı mali ve para politikaları var. Üçüncü sırada, karşılaştırmalı üstünlüğe uygun olarak uzmanlaşmayı teşvik etmek, ihracatı canlandırmak ve iç piyasadaki rekabeti artırmak amacıyla ithalatın serbestleştirilmesi ve döviz kurunda devalüasyon var. Dördüncü sırada, yabancı sermayeyi çekmek, iç piyasadaki tüketim ve yatırım kapasitesini artırmak amacıyla sermaye akışının serbestleştirilmesi var. Beşincisi, tasarrufları ve yatırımın getiri oranını yükseltmek amacıyla yerli mali sistemin serbestleştirilmesi. Altıncısı, istihdam seviyesini yükseltmek amacıyla emek piya-

6 Bkz. Fine, Lapavitsas ve Pincus (2001).

sasının esnekliği. Yedincisi, mülkiyet hakları yaratmak ya da bu hakları korumak amacıyla yasaların gözden geçirilmesi. Sekizincisi sırada ise özgürlüğü ve insan haklarını korumak için değil, devlet iktidarını seyreltmek ve çoğunluğun ekonomik politikaları etkileyebilmesini zayıflatmak için siyasi demokrasi yer alıyor.

Bu politikaların sadece istisnai durumlarda başarılı olduğu yıllar boyunca meydandaydı. Son yirmi yıllık ekonomik performans, genellikle önceki (Keynesçi) dönemin gerisine düşen büyüme oranlarıyla, hem zengin hem de yoksul ülkelerde ümitleri boşa çıkarmıştı. Yoksulluk seviyeleri kayda değer oranlarda düşmemiş, hatta hiç düşmemişti; ülke dahilindeki ve ülkeler arasındaki eşitsizlik oldukça yükselmişti; büyük sermaye akışları para krizleri ile ilişkilendiriliyordu ve eski Sovyet blokundaki ekonomik dönüşüm başlangıçta sevinçle karşılanmış sonra tam bir fiyasko olmuştu (en azından çoğunluk için). Neoliberaller bu felaketlerin daha fazla reform ihtiyacına işaret ettiğini sürekli söylüyor. Oysa zengin ülkelerde olduğu kadar yoksul ülkelerdeki berbat ekonomik performanstan, asıl olarak neoliberal reformların sorumlu olduğu sonucuna varmak aynı derecede mantıklı, hatta daha makul olur.

Yukarıda vardığımız sonuç beş kuramsal savla pekişiyor.[7] İlk olarak, neoliberal reformlar, piyasa güçlerinin sözde yararlarına dayanarak, takatsiz hastadan sağlıklı alternatifler yaratmasını isterken, çok sayıda işi ve totolojik bir şekilde "verimsiz" sayılan sanayilerin tamamını yok eden politikalara yol açıyor. Bu strateji nadiren işliyor. Geleneksel sanayilerin yok edilmesinin yarattığı yıldırıcı etki, yeni sanayilerin hızlı büyümesi ile telafi edilmiyor genellikle. Bu durum da yapısal işsizliğe, artan yoksulluğa, marijinalleşmeye ve sorunlu ülkelerde ödemeler dengesinin daha sıkı bir şekilde kısıtlanmasına yol açıyor.

İkincisi, neoliberalizme duyulan inanç neoklasik iktisat kuramının en temel ilkeleriyle bile çelişiyor. Örneğin Lipsey ve Lancaster, yarım yüzyıl önce geliştirdikleri "ikinci en iyi analizleri"nde, bir ekonomi mükemmel rekabetçi idealden (tüm ekonomilerin yaptığı

[7] Bkz. Arestis ve Sawyer (1998), Fine ve Stoneman (1996). Bu pasajlarda anılan kaynaklardan ve oradaki referanslardan faydalanılıyor.

gibi) birkaç açıdan ayrılırsa, "eksiklik"lerden birinin kaldırılmasının onu daha verimli kılmayabileceğini göstermişti. Dolayısıyla anayolcu iktisat kuramı bile neoliberal reformların neden faydasız olmaktan bile beter olabileceğini açıklayabilir.

Üçüncüsü, piyasanın erdemli, devletinse müsrif, yozlaşmış ve verimsiz olduğu varsayımı tamamen yanlış. Bu hatalı ikilik, devletin sermaye adına müdahalesini (örneğin özelleştirme ve sendikal hakların budanması, kapitalist suistimali, tüketicinin "yolunmasını" ve işgücünün daha da sömürülmesini kolaylaştırır) haklı göstermek için kullanılır genelde. Oysa devletler ve piyasalar mükemmel değildir ve birbirinden ayrı tutulamazlar. Devletler ve piyasalar, sınırları her zaman açık bir şekilde belirlenemeyen farklı türden birçok kurumu elinde bulundurur. Örneğin vergi gelirleri hizmeti, mali hizmetleri düzenleyici ajanslar, muhasebe ve müşavirlik firmaları, devlet bankaları ve özel bankalar birbirine ayrılmaz şekilde bağlıdır. Fakat ilişkilerinin kesin niteliği ister istemez içinde bulundukları duruma bağlıdır.

Dördüncüsü, ekonomik politikalar normalde devlet ve piyasalar arasında yapılacak kesin bir tercihi içermez; daha ziyade iki alanda yer alan kurumların arasındaki farklı etkileşim biçimlerinden oluşan seçenekleri içerir. Örneğin özelleştirme, devletin geri çekilmesi anlamına gelmeyebileceği gibi artan bir verimlilik anlamına da gelmeyebilir. Firmaya, firmanın üretimine, yönetimine ve stratejisine, özelleştirmenin biçimine, düzenleyici çerçeveye, rekabetin gücü ve biçimine ve diğer etkenlere bağlıdır sonuç.

Beşincisi, gelişmiş piyasalar *ancak* devlet müdahalesi ile vücut bulur. Devlet, piyasa işlemleri için gerekli kurumsal ve düzenleyici çerçeveyi kurar. Mülkiyet hakları ve kanunların yürürlüğe konması da söz konusu çerçeveye dahildir. Altyapının sağlanmasını düzenler; sağlıklı, eğitimli ve esnek işgücünü sağlama alır ve toplumsal çatışmaları denetler. Devlet, mesleki nitelikleri ve muhasebe teamüllerini düzenler; piyasaların gelişimini, firmanın performansını ve istihdam örüntülerini etkileyen vergi tahsili, transferler ve giderler için sistem geliştirir. Kapitalist ekonomiler devlet kurumlarına ister istemez ve fazlasıyla bel bağladıklarından ötürü, devlet müdahalesinin derecesini ölçmeye yönelik çabalar büsbütün yanıltıcıdır.

Aslında önemli olan şey, her bir devlet politikası ile neyin kazanılıp neyin kaybedildiği ve bir amaca yönelik, eşgüdümlü politikaların uygulanmasıdır.

Piyasalara ve devletlere yönelik böylesi bir yaklaşım, devletin "tüm burjuvazinin ortak işlerini idare etmek için kurulmuş bir komite"[8] ya da "esasında kapitalist bir makine ... tüm kapitalistlerin ideal kolektif gövdesi olan bir kapitalist devlet"[9] olduğunu söyleyen Marksist iddiayı yadsımıyor. Bunun sebeplerini anlamak zor değil. Birincisi, devlet hem gelenekler hem de yasalarla *yapısal olarak* kapitalizme adamıştır kendini; devlet kurumları ise piyasaların gelişmesine, ücretli istihdama ve kâr getiren faaliyetlere bağlanmış ve tarihsel olarak bunlar tarafından şekillendirilmiştir. İkincisi, devlet kurumlarında personel alımı ve politika öncelikleri, bu kurumların içinde ya da onlar aracılığı ile temsil edilen ve sermayenin hâkim olma eğilimi gösterdiği çıkar gruplarının şiddetli etkisi altında kalmıştır. Üçüncüsü, devletin yeniden üretimi ağırlıklı olarak sermayenin kaderine bağlıdır, çünkü devlet gelirleri işletmelerin kârlılığına ve istihdamın seviyesine yaslanır. Dördüncüsü, kapitalistlerin ekonomik ve siyasi gücü ile kültür, dil ve alışkanlıklar üzerindeki etkisi, özellikle demokratik toplumlarda karşı konulmaz niteliktedir. Oyların metalaştırılması, devletin medya üzerindeki denetimi, devlet memurlarının seçiminde açıkça ideolojik kıstasların uygulanması, Afrikalı kabile reislerinin ve Latin Amerikalı toprak sahiplerinin baskıcı taktikleriyle ilişkilendirilse de, açıkçası başka hiçbir yerde ABD'de oldukları kadar belirgin değildir.

Sonuç olarak, ekonomik politikalar ve bunların etkileri bağlama tâbi ve sermayenin ihtiyaçları tarafından yapılandırılıyor. Bir yandan, bazı politikaları destekleyen ya da onlara karşı ortaya çıkan baskılar *etkili olabilir* ve ardından gelen politika tercihleri çoğunluğun yaşam koşullarını önemli ölçüde *iyileştirebilir*. Öte yandan, bu olası başarıların da sınırları var. Kapitalistler, "kabul edilemez" politikalarla karşılaştıklarında yatırım yapmayı, istihdam etmeyi, üretmeyi ve vergi ödemeyi reddedeceklerdir; borç ödemelerine

8 Marx ve Engels (1998, s. 12).

9 Engels (1998, s. 352).

bağlı krizleri tetikleyecek, hükümetleri zayıflatacak ve devleti felç edip işçileri rehin alacaklardır. Kendi iktidarlarını ve ayrıcalıklarını korumak için şiddete başvurmakta da tereddüt etmeyecekler. Tarih, aralarında polis ve silahlı güçlerin de bulunduğu birçok devlet kurumunun parasal çıkarlar etrafında toplanacağını ve aşağıdan aleyhlerine yapılacak itirazlara karşı bu çıkarları korumaya çabalayacaklarını çok defalar göstermiştir.

Küreselleşme

"Hiper-küreselleşme" neoliberalizmin uluslararası yüzüdür. 1990'lar boyunca analizciler ve uzmanlar, teknoloji, iletişim, kültür, ideoloji, finans, üretim, göç ve çevre konularındaki gelişmelerin dünyayı tanınmayacak derecede değiştirdiğini iddia ettiler keskin bir şekilde. Bu yüzeysel anlayıştan yola çıkan "hiper-küreselleşmeciler" küreselleşmenin, uluslararası kurumların yerli kurumlar üzerindeki üstünlüğünü, devletin küçülmesini, küresel piyasaların toplumsal hayat üzerinde amansız bir tahakküm kurmasını zorunlu kıldığını savunuyorlar.[10]

Neoliberalizmi savunanlar, hiper-küreselleşme taraftarı saldırının ön cephesindeydiler. Pek çok neoliberal, yaklaşan dünya piyasasının, sınırlar arasına hapsedilen emek dışında, her şey için olan piyasanın erdemlerini ve kaçınılmazlığını ilan etti. Piyasaların, ulusal mevzuat ve müdahil uluslararası örgütler engeliyle karşılaşmadan hüküm sürmesi gerektiğini savundular. Daha da inanılmaz olan şeyse, politikaların *küresel* zorunluluklara boyun eğmesinin *ulusal* refah için elzem olduğunu iddia etmeleriydi.

Bir dizi eleştirel çalışma hiper-küreselleşmeci görüşlerin itibarını zedeledi. Bu çalışmalar, öncelikle, küresel bütünleşmenin, meşruiyet merkezi, siyasi ve ekonomik güç merkezi olmayı sürdüren ulusal devletlerin varlığını inkâr etmekten ziyade ona bel bağladığını gösterdi. Ulusötesi şirketlerin nüfuz elde etmesi, büyük miktarda uluslararası sermaye akışı ve uluslararası sözleşmelerin ağırlığıyla sararıp solmak yerine, güçlü devletlerin kendi gündem-

10 Bu altbölümde Radice'in (2000) ve özellikle de Fine'ın (2001) eleştirel araştırmalarından yararlanıyorum.

leri çerçevesinde, özellikle de kilit nitelikteki ticaret alanlarında ülke içi sermayenin rekabetçi konumunu iyileştirmek için uluslararası bütünleşmeyi desteklediklerini iddia ediyordu eleştirmenler. İkincisi, küresel neoliberalizm istenmeyen sonuçlarla birlikte anılıyordu. Bunların arasında artan yoksulluk ve eşitsizlik, güçlü şirketlerin ve mali çıkarların yararına olacak şekilde demokrasinin ayarının bozulması ve sosyal devletin aşınması yer alıyordu. Üçüncüsü, eleştirel literatürün iddiası, küreselleşmenin ne o kadar yeni ne de o kadar baskın olduğuydu. Benzer dönemler daha önce de yaşanmıştı, özellikle de Birinci Dünya Savaşı'ndan önce; küreselleşme gerçekten "küresel" değildi, çünkü büyük ölçüde gelişmiş ülkeler arasındaki ticaret ve yatırım akışları ile sınırlanmıştı ve bu sınırlı alanda bile sermaye kendi isteği ile hareket etmekte "serbest" değildi; son olarak da, görünenin tam aksine ticaret ve mali serbestleşmenin net makroekonomik etkisi genellikle çok azdı. Dördüncüsü, eleştirmenler, hiper-küreselleşmecilerin "küresel" piyasalar ile, kusursuz malûmat ve bedelsiz sermaye hareketliliğinin damgasını vurduğu kuramsal bir mahiyet taşıyan mükemmel rekabet fikrini birbirine karıştırdığını iddia etti. Bu karışıklık, özel sermaye birikimini teşvik edecek ticaret yanlısı politikalar ve saldırgan devlet müdahaleleri için ideolojik bir kılıf sağlıyordu.

Hiper-küreselleşmeye getirilen bu eleştiriler, birbiriyle uyumlu olabilecek ya da olmayabilecek üç sonuç çıkardı. Bazıları "yerelleştirme"yi ya da yerel üretime ve değişime duyulan güvenin artması ile dünya ekonomisinin ademimerkezileştirilmesini savundu. Diğerleri, sektör temelli ticaret ve sanayi politikalarının artan rolü ile sermaye akışı üzerindeki ulusal denetimler dahil olmak üzere, politika üretme sürecinin demokratikleşmesi ihtiyacına vurgu yaptı. Öte yandan başkaları da "uluslararasılaştırma"nın ya da küreselleşmenin olumlu yönlerini geliştirmek amacıyla (BM, IMF, Dünya Bankası, DTÖ, AB, AMB vb.) uluslararası kurumlarda reform ve güçlendirmenin peşine düştü.[11]

Ne yazık ki bu alternatiflerin her biriyle ilgili ciddi sorunlar var. "Yerelleştirme" küçük sermayeyi çokuluslu şirketlerce temsil edilen

11 Benzer bir analiz için bkz. Callinicos (2001).

büyük sermaye karşısında destekliyor. Bu yaklaşım analitik açıdan yanıltıcı olabilir, çünkü büyük ve küçük firmalar arasındaki yakın ilişkiyi görmezden geliyor. Örneğin, küçük firmalar genellikle büyük firmaların etrafında toplanıyorlar ve onlara parça ya da öteki girdileri temin ediyor, temizlik ve bakım hizmetlerini sağlıyorlar. Bu firmalar arasındaki ilişkiler öyle yakın olabilir ki, birbirinden "ayrılma"ları mümkün olmayabilir. Üstelik küçük firmalar mali açıdan çoğunlukla kırılgandır, teknik yenilik ya da başka yerde geliştirilen yeni teknolojilerin uyarlanması için gerekli kaynaklardan yoksundur, büyük piyasalar oluşturamaz ve büyük firmalarla karşılaştırıldığında işgücüne genelde daha sert davranırlar. Son olarak, ulusötesi şirketlere gem vurmak, gıda maddeleri, elektronik cihazlar, sanayi makineleri gibi önemli mallara erişimi dünya çapında azaltacaktır ister istemez.

Sanayi politikalarını ilerici amaçlarla "kurtarmaya" çalışmak başarılı olabilir; gelgelelim, aldatıcı politikalar işe yaramaz, hatta ulaşmaya çalışılan amaçlara zararları bile dokunabilir. Nihayet, "uluslararasılaştırma" ütopik bir öz taşır. Uluslararası kurumların çoğu, küreselleşmeci neoliberal elitlerin avucunun içindedir ve bu denetimin onlardan alınabileceğini ummak gerçekçi değildir. Çoğu durumda, bu kurumların ilgası, gerek duyulduğunda da sıfırdan oluşturulacak alternatiflerle değiştirilmesi gerekir.

Hiper-küreselleşmeyi eleştirenlerin yetersizlikleri, küresel, ulusal ve yerel alanların yanıltıcı bir şekilde karşı karşıya konmasından kaynaklanıyor genelde. Yukarıda bahsettiğimiz piyasalar ve devletler arasındaki ayrım bu durumu yansıtıyor. Genel bir ifadeyle, bu alanlar, birbirini dışlıyormuşçasına karşılaştırılmamalı, çünkü bunlar birbirlerini oluştururlar ve ancak aralarında ilişkilere bakıldığında kavranabilirler.

Daha özgül bir açıdan bakıldığında, yerel ve ulusal ekonomilerin küresel ekonominin yapıtaşı olduğu varsayımı yanlıştır. Sözde "küresel" ekonomi, her gün Manhattan'daki finans merkezlerine ve Londra'ya giden çalışanlardan, Ruhr'da giriş kartlarını makineye okutan amelelerden, Bombay'da İngilizce konuşulan çağrı merkezlerindeki işlerine bisikletlileriyle giden işçilerden, Maputo'da çalışan hamallardan sadece yerelde üretilmiş malları değil başka

yerlerde üretilmiş metaları da tüketen ve uzak ülkelerde yaşayan insanlar için üreten yüz milyonlarca işçiden başka bir şey değildir. Bu açıdan, yerli ve sınırötesi ekonomik işlemler arasında çok az fark var ve ekonomik büyüme ister istemez, yerel, ulusal *ve* küresel ekonomilerin eşzamanlı gelişmesini içeriyor. Aslında, ilk olarak, üretim ve finansın önemli veçhelerinin her zaman "uluslararası" olageldiğini sonucuna varmamız mümkün. İkincisi, komşular arasındaki değişimle karşılaştırıldığında, uzun mesafeli ticaret toplumsal ve ekonomik kalkınma için *daha* önemli olmuştur. Üçüncüsü, kapitalizmin aslında tek bir ülkede ya da münferit bölgelerde değil de, yerel, bölgesel ve uluslararası olarak *aynı anda* geliştiği neticesine varmamız da pekâla mümkün.

"Küreselleşme" ya da "üretim ve finansın uluslararasılaştırılması" gibi terimler *açıkçası bir anlamdan yoksundur.* Sermaye ne ulusal ne de uluslararasıdır; sermaye insanlar arasında, şeyler ya da para olarak görünen bir ilişkidir. Sonuçta, kapitalist kurumlarda, kapitalist üretim ve uygulamalarda esas olarak ulusal *ya da* uluslararası bir şey yoktur. Ayrıntılı çalışmalar, "küreselleşmenin", birbirinden güzelce ayrılan ulusal ekonomiler arasındaki homojen, tek yönlü ve kaçınılmaz bir süreç olmadığını gösterdi zaten. Küreselleşme ulus devleti "yok etmeye" yeltenmiyor; üstelik üretim, finans, kültür, çevre vs alanındaki son gelişmeler birbirinden son derece farklıdır ve bunların ayrı ayrı incelenmesi gerekiyor. "Küreselleşme" adı verilen şeyse, aslında az çok birbirine bağlı olarak oluşan bir dizi sürcin toplamıdır. Söz konusu süreçlerden bazıları sisteme ait bir yerden ifade bulurken bazıları büyük ölçüde rastlantısaldır, dünya ekonomisinin farklı alanlarında farklı hızlarda ve yönlerde hareket ederler. Bu süreçlerden bazıları ulusal devletler ve yerel kimlikleri aşındırma eğilimindeyken, bazıları da bunları sağlamlaştırır.

"Küreselleşme"yi toptan desteklemek ya da ona toptan karşı çıkmak son derece yanlıştır (örneğin *küresel* bir protesto hareketine "küreselleşme karşıtı" demek pek mantıklı değil). Önemli olan, yerel, ulusal *ve* küresel seviyelerde, neyin, nasıl, kim tarafından ve kimin yararına üretildiğidir. 21. yüzyılın başında olduğumuz şu zamanlarda, 19. yüzyılın ortasında olduğu gibi, insanlar arasındaki mesafeler, insanlar arasındaki ilişkilerden daha önemli değil. Keza,

coğrafya da, insanları şehirlerde, bölgelerde ve dünyanın her yerinde bağlayan, denetime ve sömürüye ilişkin toplumsal yapılardan daha önemli değil.

Şirket İktidarı

Yeni "antikapitalist" hareketler, büyük şirketlere, özellikle de ulusötesi şirketlere getirdikleri eleştirilerle tanınıyorlar. Makalenin bu kısmında, ulusötesi şirketlerin piyasa iktidarının ve siyasi etkisinin önemli etik ve ekonomik sorunlar doğurduğu iddia edilecek. Gelgelelim, ulusötesi şirketler yeni olmadığı gibi son zamanlardaki genişlemeleri, ekonomik ve siyasi manzaradaki köklü değişikliklerin habercisi de değil. Dolayısıyla bu şirketleri direnişin odak noktasına çevirmeye çalışmak bizi yanlış yönlendirebilir.

Yeni hareketlere yakın duran bazı yorumcular, günümüz kapitalizminin en önemli sorunlarından birinin iktidarın ağırlıklı olarak şirketlere meyletmesi olduğunu savundular. Bu sürecin nedenleri ve sonuçları çoğu zaman incelenmeden bırakılıyor, oysa bunlar muhtemelen neoliberalizm ve küreselleşme ile ilgiliydi. Ayrıca şirket iktidarına karşı özgül hale getirilmemiş engeller çıkarmanın dışında bu durumla ilgili ne yapılması gerektiği de belirsiz bırakılıyor.

Bunun yeterli olmadığı çok açık. Bu gibi savlar genelde yarar sağlamıyor, çünkü devlet ve devletin şirketlerle ilişkilerini ele alan tutarlı bir kurama, tekel iktidarını ve kapitalist davranışı ele alan bir kurama dayanmıyor. Oysa bunlar olmadan şirketlerin uygulamaları anlaşılamaz. Örneğin devletin kapitalist çıkarlar ve güçler tarafından kontrol edildiğini iddia etmek doğrudur (makalenin önceki kısımlarına bakınız). Yanlış olan şey ise, ulusötesi şirketler, finansçılar, toprak sahipleri ya da yabancı kapitalistler gibi belirli gruplara ya da çıkarlara sınırsız güç atfetmektir. Hiçbir toplumsal grup yalıtılmış bir konumda bulunmaz ve sınırsız güç uygulayamaz.

"Büyük firmaların" üretimi, değişimi, dağıtımı ve siyasi süreci denetledikleri iddiasını gelin daha yakından inceleyelim. Bu görüş dört sebepten ötürü yanlıştır. Birincisi, sermayeyi "büyük" ve "küçük" birimlere yüzeysel olarak ayırıyor (makalenin önceki kısımlarına bakınız). İkincisi, küçük bakkallar, bir ailenin işlettiği gazete bayii ve küçük çiftlikler gibi küçük firmaların yerel çıkar

lara daha uygun hareket ettiğini öne sürüyor, sanki temsil ettikleri ya da onlara girdileri ve piyasaları sağlayan büyük firmalardan bağımsızlarmış, sanki küçük firmalar çalışanlarının çıkarlarını teşvik etmekle nam salmışlar gibi. Üçüncüsü, hatalı bir şekilde, kapitalizmin şerrinin sadece büyük firmalardan yayıldığı öne sürülmüş oluyor böylece ve bu yanlıştan tekelcilik karşıtı yasalar ve yabancı firmalara karşı yerli piyasanın korunmasıyla dönülebileceği ima ediliyor. Dördüncüsü, bu görüş "rekabetçi kapitalizmi" sanki geçmişin saf ve sakin bir anında bilfiil var olmuş gibi yanlış yorumluyor. Viktorya dönemi kapitalizminin idealleştirilen bu imgesine başvurularak yoksulluk, emperyalizm, kölelik, soykırım ve "rekabetçi" kapitalizmi "tekelci" kapitalizme dönüştüren güçler gibi göze batan özellikler keyfi bir şekilde silinip atılmaya çalışılıyor.

Böyle hokkabazlıklar ve sermayeyi, devleti, rekabeti, tekelci iktidarı ele alan bir kuramın olmayışı, şirket uygulamalarına yönelik eleştirilerle kapitalizme dair acınası savunmaların bir arada var oluşunu açıklıyor. Tanınmış bir "küreselleşme" eleştirmeninin sözleriyle:

> Antikapitalist bir iddiada bulunmaya niyetim yok. Şurası açık ki kapitalizm servet yaratmak için en iyi sistemdir ve serbest ticaret ile açık sermaye piyasaları dünyanın tamamı için olmasa da büyük bir kısmı için emsalsiz bir ekonomik büyüme getirdi. Ticaret karşıtı bir iddiada bulunmaya da niyetim yok; belirli piyasa koşulları altında, dünyanın pek çok sorununu üstlenmek için iş dünyası hükümetten daha muktedir ve daha isteklidir... benim amacım, bir tür kapitalizmin ahlaki gerekçelerini sorgulamak [bunda] seçilmemiş güçlerin, yani büyük şirketlerin, hükümetlerin rolünü üstlendiği yerde çıkarlarımıza göz kulak olması için hükümetlere güvenemeyiz.[12]

Bu yaklaşım son derece yanlış. East India Company'den Microsoft'a, ITT'den Monsanto'ya uzanan büyük şirketlerin dav-

12 Hertz (2001, s. 10).

ranışlarının esas nedeni, büyüklükleri, açgözlülükleri ya da bilinmeyen bir zamanda ele geçirdikleri devletlerin desteği değil. Şirket uygulamalarının ve tekelci iktidarın nedeni rekabetin harekete geçirdiği güçlerdir. Aynı şekilde, McChickens'a ya da şirket logolarına karşı hepimizdeki bağımlılığın nedeni de vahşi ulusötesi şirketlerin arzularımızı parmağında oynatması değil sadece. Şirket davranışları ve bunun refah açısından ne anlama geldiği, *kolektif ihtiyaçtan* ziyade *kişisel kâra* bağlı bir üretim sisteminin yarattığı tahakkümde kök salmıştır.

Demokrasi

Bazı eleştirmenler demokrasinin hızla kuvvetten düşmesinin, yurttaşlığın aşındığının ve "ileri" demokratik toplumlarda bile devletin azalan sorumluluğunun altını çizdi yakın zamanlarda. Bu süreçlerde kabahat genelde şirketler ve diğer çıkar gruplarının devleti ele geçirmesine atılıyor. Oysa bu görüş bizi yanlış yönlendirecektir ve sunulan bu tür açıklamalar yetersizdir.

Makalenin bu kısmında devlet, sermaye, siyasi rejim ve ekonomik politikalar arasındaki ilişki kısaca ele alınacak. Bu konudaki literatürün büyük kısmında sıkça ifade edildiği gibi, siyasi özgürlüğün son derece değerli olduğu ve demokrasinin dünya çapında yayılmasının sadece kapitalizmin nüfuzu ile mümkün olduğu iddia edilecek. Fakat bu kısımda *kapitalizmin demokrasiyi ister istemez sınırladığını* ve demokrasinin hayatın kritik derecede önem taşıyan alanlarına yayılmasının, kapitalizmin *ilgasını* gerektirdiği de gösterilecek.[13]

Kapitalizm öncesi ve kapitalist toplumlar arasındaki dikkate değer bir farklılık, kapitalist toplumlarda "ekonomik" ve "siyasi" alanların birbirinden ayrılmasıdır. Bu ayrılma, kapitalizmdeki "ekonomik" süreçlerin –buna üretim, mal ve hizmetlerin mübadelesi ve dağıtımı, işçilerin çalışmaya zorlanması ve sömürülmesi de dahildir– genellikle piyasa mekanizmaları ile "gayri şahsi" olarak yürütülmesi anlamına geliyor. Durum, kapitalizm öncesi toplumlarda olduğundan tamamen farklıdır. Bu kapitalizm öncesi ekono-

13 Ayrıntılı bir analiz için bkz. Wood (1981).

mik süreçler hem kişisel hakimiyete hem de devlet iktidarı dahil olmak üzere doğrudan siyasi otoriteye tabidir ve genellikle hiyerarşi, gelenek ve dini itaate dayanan kurallara uyar.

Ekonomik ve siyasi alanların ayrılmasının üç önemli içerimi var. Birincisi, böylece ayrı bir "siyasi" alan oluşur. Tarihte ilk defa, üretim araçlarının sahipleri, devlet memurlarına mahsus hale gelen kamu görevinden muaftır. Siyasi alanın ayrılması, "ekonomik" düzene doğrudan hiçbir gönderme yapmadan ekonomik politikaların kapsamı ve "özerk" siyasi değişim olasılığını da içine alacak şekilde devletin ekonomiye müdahalesinin potansiyelini ve sınırlarını tespit ediyor. Demokrasinin içeriği ve derecesi ise ele alınması gereken bir sorun (makalenin aşağıdaki kısmına bakınız).

İkincisi, söz konusu ayrılma, kapitalist iktidarı "ekonomik" alanın içine yerleştirir. Ekonomik iktidar, üretim araçlarının (fabrikaların, binaların, toprağın, makinelerin, araçların, mal ve hizmetlerin üretimi için ihtiyaç duyulan gereçlerin) mülkiyeti ve denetiminde, üretim sürecini denetleme ve işgücünü disiplin altına alma hakkında ve işçileri sömürme olanağında somutlaşır.

Üçüncüsü, ekonomik ve siyasi alanlardaki ayrılma mutlak olmaktan ziyade görecelidir. Bir yandan, devletin "siyasi" iktidarı ile kapitalistlerin "ekonomik" iktidarı, örneğin çalışma koşulları, asgari ücret, emeklilik maaşı ve çevresel düzenlemeler gibi konularda ihtilaflara yol açabilir. Öte yandan modern devletlerin *kapitalist* olduğunu zaten görmüştük. Deneyimler, devlet memurları kendi iktidarlarına ya da sermayenin yeniden üretimine gereğinden çok itiraz edildiğini düşündüklerinde, devletin hem "siyasi" ihtilaflara (örneğin demokratik hakların kapsamı) hem de tamamen "ekonomik" anlaşmazlıklara (örneğin büyük sanayilerdeki ücret ve çalışma koşulları) müdahale edeceğini gösteriyor. Devlet müdahale ettiğinde kanun gücüne, polise ve *zor durumlarda* silahlı kuvvetlere itimat eder.

Yukarıda açıklamış olduğumuz ayrı bir siyasi alanın varlığı, kapitalizmin siyasi (hem resmi hem de usule dayanan) demokrasi ile bağdaştığını ima ediyor. Siyasi demokrasiden kasıt, hukukun üstünlüğü, siyasal çoğulculuk, serbest ve düzenli seçimler, basın özgürlüğü, insan haklarına saygı ile insan özgürlüğünün güçlendirilmesi için elzem olan öteki kurumlar ve uygulamalar.

Oysa kapitalizm, özgürlüğün kapsamını *ister istemez* sınırlandırıyor, çünkü *ekonomik* (maddi) demokrasiye düşmandır kapitalizm. Bu sınırlar, yukarıda bahsedilen ekonomik alana kapitalist tekel tarafından dayatılıyor. Örneğin, toplumsal refah için çok önemli olmalarına rağmen imtiyazların ve siyasi tartışmanın, üretim birimlerinin mülkiyeti ve idaresine, hatta ürünün mahiyetiyle istihdam örüntüleri ve koşullarına halel getirmelerine genelde izin verilmiyor. Başka bir deyişle, siyasi kampanyalarla mülkiyet hakları ve iş uygulamaları konusunda önemli dönüşümler sağlanabilse de ekonomik alandaki demokratik bir müdahalenin kapsamı her zaman sınırlıdır.

Toplumsal konular üzerindeki siyasi denetimi genişletme çabasına ekonomik demokrasinin olmayışı ile gem vurulduğunda (genellikle hükümetler ya da kitlesel hareketler mülkiyet haklarını anayasal yollarla değiştirmeye kalktığında yaşanan bir durumdur bu) kapitalist demokrasinin sınırları görünür hale gelir. Ortaya çıkan çarpışmalar, Cumhuriyetçi İspanya'nın yenilgisinin, Şili başkanı Salvador Allende'nin devrilmesinin, o kadar göze çarpmasa da aynı derecede önem taşıyan Latin Amerika'daki toprak reformu girişimlerinin başarısızlığa uğramasının temel sebepleri arasındadır. Mülkiyet haklarını yasal yollarla fakat devletin zararına olacak şekilde değiştirmeye kalkışan kitlesel hareketler de pek çok ülkede tekrar tekrar ezilmiştir. Bu çarpışmalarda muhafazakâr güçlerin başarısı siyasi demokrasinin keyfi bir şekilde kısıtlanmasına bağlıdır genelde. Siyasi demokrasinin kapitalist sınıfın ("temel" mülkiyet haklarında yatan) ekonomik iktidarına başarılı bir şekilde meydan okumayı nadiren becerebildiğini ima eder bu. Bir tercih meselesinden bahsetmiyoruz burada: *Ekonomik demokrasinin yokluğu, siyasi demokrasinin ilerlemesini her zaman sınırlar.*

Ekonomik ve siyasi demokrasi arasındaki gerilimler genellikle siyasi demokrasi ve medeni haklar arasında yaşanan gelgitlerde su yüzüne vuruyor. Bu gerilimler, en çok "gelişmekte olan" ülkelerde ortaya çıkıyor. Son yıllarda çokpartili demokrasi ve genel oy hakkı dünyanın her yerine yayıldı ve BM ile Uluslararası Adalet Divanı, Pinochet vakasının teşkil ettiği emsal ve eski Ruanda hükümeti gö-

revlilerine kovuşturma açılması ile baskıcı devlet güçlerine engeller kondu.

Bu önemli ilerlemelere rağmen, siyasi demokrasinin ilerlemesi, ekonomik meselelerin meşru tartışmalardan dışlanmasıyla ciddi şekilde engellendi. Bu sınırlanmaların en önemli sebebi neoliberalizmin dünyanın her yerinde dayatılmasıdır. Neoliberalizm yüzünden dünya çapındaki politika üretme kapasitesi giderek Washington ve Wall Street'te toplanıyor, bu da hem "gelişmekte olan" hem de gelişmiş ülkelerde sadece nisbeten daha önemsiz meseleleri tartışmaya açık bırakıyor.

Özellikle Latin Amerika, Sahraaltı Afrikası ve Güneydoğu Asya'daki "yeni demokratik" ülkelerde, siyasi demokrasiye doğru giden dönüşümler, toplumsal ve ekonomik iktidardaki maddi değişiklikleri bertaraf eden uzlaşmalara bağlıydı. Hatta daha da kötüsü, bu ülkelerde *neoliberal politikaların uygulanması demokratik bir dönüşüme dayanıyordu.* Onyıllar boyunca dünyanın her yerinde demokratik hükümetleri devirmeye ve diktatörlükleri desteklemeye çalışan ABD hükümeti ve yerli egemenler, *demokratik* devletlerin Washington'un buyruklarına uyacağını ve ekonomik demokrasiye ters düşen politikaları çoğu diktatörlükten daha kolay ve daha güvenilir bir şekilde yerine getireceğini fark etti. Bunun nedeni, resmen demokratik olan hükümetlerin sahip olduğu *siyasi meşruiyetti.*

Bu savı başka şekilde ifade etmek de mümkün. Dış borçlara yararı dokunacak kaynakların elde edilmesi, kalkınmayı dar bir karşılaştırmalı üstünlüğe çevirmek ve asalak sınaî ve mali sistemleri desteklemek için baskıya ihtiyaç duyulur genelde. Oysa neoliberal politikaları uygulamak için ihtiyaç duyulan baskıyı diktatörlükler nadiren uygulayabilirler. Bunu başarılı bir şekilde yapabilecek olan sadece demokratik devletlerdir, çünkü *sahip oldukları daha büyük meşruiyet halktan gelen baskıyı daha uzun süre görmezden gelebilmelerini sağlar* (ancak son zamanlarda Arjantin'de yaşanan ayaklanmalar bu stratejinin de sınırlı olduğunu gösterdi).

Bu anlamda, neoliberal-küreselleşmeci proje temel bir tutarsızlığı bağrında taşıyor: *Dışlayıcı* ekonomik politikaları yürürlüğe koymak için *kapsayıcı* siyasi sistemlere muhtaçtır. Demokratik

devletlerin demokratik baskılara tepki verdiği sanılsa da, bu politikalar çoğunluğa düşman olan devletleri gerektirir. Sonuçta *resmen demokratik* ama *fazlasıyla baskıcı* devletlerin dünyanın her yerine yayıldığını görüyoruz. Bunun yanında pek çok ülkede siyasi çoğulculuk ve demokratik kurumların güçlendirilmesine rağmen, toplumsal dışlama ve adaletsizliğin sürdürüldüğüne tanık oluyoruz.

"Demokratik neoliberalizm" hem ülke içindeki hem de ülkeler arasındaki *ekonomik apartheidi* sağlamlaştırdı. Ekonomik "apartheid", gelir ve servetin giderek tek elde yoğunlaşmasını, yaşam, çalışma ve eğlenceye ayrılan alanlarda üst sınıfların toplumdan kopması ile toplumsal ve sivil hayatın pek çok alanında yoksullarla etkileşimde bulunmaya istekli ve muktedir olmamalarını, örgütlü ve silahlı suç çetelerinin yayılmasını, devlet kurumlarında başını alıp giden bir yozlaşmayı içerir.

Ekonomik apartheid ve ekonomik demokrasinin tahliyesi, başarılı kitlesel mücadeleler ile en azından kısmen tersine döndürülebilir. Böyle mücadeleler, sanayi ve mali çevrelerin gücünü sınırlayabilir ve çoğunluğun yaşam koşullarında iyileşmeler sağlayacak politikaların alternatiflerini olanaklı kılabilir. Ancak ekonomik alan üzerindeki kapitalist tekel ortadan kaldırılırsa, işte sadece o zaman demokrasi hayatın kritik derecede önem taşıyan alanlarına yayılabilir. Bu açıdan bakıldığında, mücadelenin başarısı, demokratik hareketin ne derecede *antikapitalist* olabildiğine bağlıdır.

Önümüzdeki Yol

Önceki kısımda, devlet iktidarının iyileştirilmesi, uluslararası kurumların ıslahı için gösterilen çabalar ve şirket sorumluluğu ya da resmi demokrasinin yayılması için yapılacak kampanyalarla günümüz kapitalizminde önemli dönüşümler beklememek gerektiği gösterildi. Bu ve başka alanlarda reformlar elbette mümkündür ve çoğunluğun gücü ile etkisini büyük oranda artırabilir. Fakat bu reformlar her zaman sınırlıdır ve başarılı olsalar bile günümüz kapitalizmine ait sorunların temel sebeplerini tespit edemediklerinden her zaman risk altında olacaklardır.

Stratejik başarı dört koşula bağlıdır. Bunlardan ilki, *bütüncülük*. Farklı ayrımcılık biçimlerine, "sığ" demokrasiye, borç konusun

daki adaletsizliklere, ticaret ve sermaye akışının yıkıcı etkilerine, çevrenin bozulmasına, şirketlerin sorumsuzluğuna karşı yapılacak başarılı karşı çıkışlar, sektörel mücadelelerin, sermayenin küresel iktidarına karşı, bu haksızlıkların temel sebebine karşı, tek bir kitle hareketinde birleşmesine ihtiyaç duyar.

İkincisi, hareket *uluslararası* niteliğini korurken, enerjisini *ulusal* zemine yoğunlaştırmalıdır. Bunun bir nedeni, mücadelenin yaratabileceği etki bu düzeyde azami hale getirilebilir. Bir diğer neden ise, ulusal devletlerin, ekonomik politikaların belirlenmesi ve uygulanmasında, piyasaların işlemesi ve şirket iktidarının sınırlanmasında önemli bir rol oynamasıdır. Bunun yanı sıra, "küresel kapitalizm" öncelikle ulusal olarak örgütlenir ve küresel kapitalizmin aktörleri (ulusötesi şirketler, uluslararası örgütler, küresel piyasalar vs) devlet desteğine ve düzenlemesine fazlasıyla muhtaç durumdadır.

Yukarıda şunu gösterdik: Ulusal devletlerden, yerellerdeki işçilerden ve kapitalistlerden bağımsız *küresel kapitalizm diye bir şey yoktur.* Aynı açıdan bakıldığında, "küresel" gelişmeleri etkilemenin en etkili yolu ulusal devletlere baskı uygulamaktır. Aslında, ulusal devletler "küresel ekonomi"deki en hayati ve en zayıf halka olduklarından küreselleşmenin devleti güçsüz ve yersiz kıldığı mitini durmadan tekrar eder sermaye.[14]

Üçüncüsü, hareket, *geleneksel olmayan yollarla daha fazla insanı harekete geçirebilme yeteneğini* daha da geliştirmeli ve yenilikçi mücadele biçimleri aramalıdır.

Dördüncüsü, hareketin büyümesi, çoğunluğun *acil taleplerini harekete dahil edebilme* yeteneğine bağlıdır büyük ölçüde. Bu talepler arasında, istihdam ve fazla çalışma, düşük ücret, iş güvencesi ve sosyal hak yoksunluğu, fazla nüfusun bulunduğu çevrelerin bozulması, kamu sağlığının, sağlık işlerinin, temiz ve işleyen ulaşım ile enerjinin sağlanmasıyla ilgili konular yer alıyor. Elde edilecek başarı, kapitalist tahakkümün ve ekonomik iktidarın temeli olan *işyerine* daha özenli bir şekilde yaklaşılmasını gerektiriyor. Ekonomik ve siyasi mücadeleler arasındaki birlik ile hem sermayeye hem de devlete meydan okumak, özellikle de *devletin ekonomik politikala-*

14 Bkz. Wood (2002).

rına ve bunların sonuçlarına karşı kitlesel bir şekilde karşı durmak güçlenmenin ve zaferin önemli şartlarıdır.[15]

Beşincisi, siyasi demokrasi ve devlet iktidarının sınırları göz önünde bulundurulduğunda, ülke içinde ve ülkeler arasında eşitliği sağlamak, yoksulluk ve sömürüyü ortadan kaldırmanın *aşkınlığı* ve kapitalizmin ilgasını gerektirdiği anlaşılır. Elinizdeki kitapta yer alan makalelerin tümü, vardığımız bu sonuçları ayrıntısıyla açıklayıp daha da gerekçelendiriyor.

KAPİTALİZMİ GERİDE BIRAKMAK

Sosyal reformcular, ütopyacı sosyalistler, anarşistler, sosyal demokratlar, Marksistler ve daha niceleri kapitalizmin meşruiyetini ve istenirliğini en azından iki yüzyıldır sorguluyor. Ancak kapitalizme radikal bir alternatif olan komünizmin gelişmesi de dahil olmak üzere, bu toplumsal ve ekonomik sistem hakkındaki en kapsamlı eleştirinin temelini Marksizmin sağladığı su götürmez. Marksistlerin aşkınlık konusundaki analizlerini ikiye ayırmak mümkün: kapitalizm eleştirisi ve komünizmin önemi.

Günümüz kapitalizminin bazı sorunlarına yukarıda değinildi ve her defasında bu sorunların temel sebepleri ve olası çözümlerinin kapitalizm dahilindeki sınırlılıkları vurgulandı. Bu sorunların bazılarına var olan sistemin içinde çare bulunabilir, örneğin siyasi demokrasinin aşınması, şirketlerin sorumsuzluğu ve mutlak yoksulluk. Buna karşıt olarak başka sorunlar ise çözülemez; çünkü kapitalizmi kapitalizm yapan *özelliklerdir* bunlar: işsizlik, emek sömürüsü, ekonomik eşitsizlik, işin serbest zamanın içine sızması, çevrenin sistematik olarak tahribi, ekonomik demokrasinin olma-

15 Barker (2001, s. 333) çok haklı olarak şöyle der: "Starbucks'm penceresine bir tuğla atmak ahlaki, ancak etkisiz bir harekettir. Starbucks işçilerini örgütlemek daha zor ama daha etkili bir iştir ve Starbucks'a ve patronlarına daha çok zarar verir." İnsanların hayatına sadece tüketiciler olarak değil üreticiler olarak odaklanmamız gerekiyor; çünkü üreticilerin elinde tüketici boykotlarının asla erişemeyeceği bir güç vardır. Çoğu durumda pek çok tüketicinin "seçmeye" gücü yetmez. Isaac Deutscher 1960'ların ortasında öğrenci eylemciler için benzer bir yorumda bulunmuştu: "Toplumsal hayatın kenarında kabarıp coşuyorsunuz ve işçiler de tam da merkezde edilgen bir şekilde duruyor. Bu durum toplumumuzun trajedisidir. Bu çelişkiyi halletmezseniz, yenileceksiniz." (alıntılayan Wood 1988, s. 4).

yışı, ihtiyaçtan ziyade kâr için üretim. Bu gibi sorunlar, en iyi ihtimalle, propaganda ile hasır altı edilebilir ya da ekonomik zenginlik ile hafifletilebilir.

Marksistler kapitalizmdeki sınırlamaların ancak başka bir toplumsal örgütlenme biçiminin, yani komünizmin kurulması ile ortadan kalkabileceğini savunuyorlar. Son iki yüzyılda komünizmin yanlış temsil edilmiş olmasını bu kitapta düzeltemeyiz. Gelgelelim, bu hususta üç kısa yorumda bulunmak mümkün. Birincisi, komünizm SSCB ya da Çin ile bir tutulan siyasi sistemle karıştırılmamalıdır.[16] İkincisi, komünizm geriye döndürülemez ya da kaçınılmaz değildir. Kapitalizm değişecek ve karşı konulamaz bir baskı ancak çoğunluktan gelirse yerinden edilecektir nihayet. Bunda başarısız olunursa, insanlara ve çevreye verdiği zararlara rağmen kapitalizm, ne zamana değin devam edeceği belirsiz bir şekilde daim olabilir. Üçüncüsü, komünizm ne cennetin yeryüzündeki timsalidir ne de "tarihin sonu". Tam tersine, komünizm insan toplumunun *tarih öncesi*nin sonuna işaret eder. Komünizm, yoksulluğun toplumsal olarak yaratılan kısıtlamalarını, angaryayı, sömürüyü, çevrenin bozulmasını ve çılgınca bir kâr arayışının hâlihazırda neden olduğu sınırlamaları ortadan kaldıracaktır. Bu kısıtlamaların kaldırılması tarihin *başlamasına* izin verecek, çünkü insanlar sonunda kendilerini parasal çıkarların diktatörlüğünden, muazzam bir mülkiyetin neden olduğu mahrumiyetten, servetin ve ayrıcalıklı bir yetişmenin yol açtığı eşitsizlikten kurtaracaklar. *Ekonomik eşitlik siyasi eşitlik için elzem,* dolayısıyla herkesin gerçekten açık bir toplumun kıymetli bir üyesi olmasına izin vermek de öyle.

Kapitalizme karşı mücadele, toplum ve işyeri ölçeğinde demokrasi için verilen mücadelenin, kâr ve ayrıcalıklara karşı verilen mücadelenin, herkes için fırsat eşitliği mücadelesinin bir parçası. Mantıksal çıkarımlarına baktığınızda yeni hareketleri tanımlayan mücadeleler bunlardır.

Çeviren: Emel Kahraman

16 Bkz. Chattopadhyay (1994).

KAYNAKÇA

Arestis, P. and Sawyer, M. (1998) "New Labour, New Monetarism", *Soundings*, Yaz; tekrar basım *European Labour Forum* 20, Kış, 1998-99.

Barker, C. (2001) "Socialists": E. Bircham ve J. Charlton (der.) *Anti-Capitalism: a Guide to the Movement* içinde (Londra: Bookmarks).

Callinicos, A. (2001) "Where Now?", E. Bircham ve J. Charlton (der.) *Anticipation: A Guide to the Movement* içinde. Londra: Bookmarks.

Chattopadhyay, P. (1994) *The Marxian Concept of Capital and the Soviet Experience: Essay in the Critique of Political Economy*, (Westport, Conn.: Praeger).

Engels, F. (1998) *Anti-Duhring*, CD-Rom, (Londra: Electric Books).

Fine, B. (2001) *Globalisation and Development: The Imperative of Political Economy*, basılmamış elyazması.

Fine, B., Lapavitsas, C. ve Pincus, J. (der.) (2001) *Development Policy in the Twenty-first Century: Beyond the Post-Washington Consensus*, (Londra: Routledge).

Fine, B. ve Stoneman, C. (1996) "Introduction: State and Development", *Journal of Southern African Studies* 22 (1), s. 5-26.

German, L. (2001) "War", E. Bircham ve J. Charlton (der.) *Anti-Capitalism: a Guide to the Movement* içinde (Londra: Bookmarks).

Hertz, N. (2001) *The Silent Takeover: Global Capitalism and the Death of Democracy*. (Londra: William Heinemann).

Karliner, J. (2001). "Where Do We Go From Here? Pondering the Future of Our Movement", *CorpWatch*, 11 Kasım 2001, www.corpwatch.org.

Marx, K. ve Engels, F. (1998) *The Communist Manifesto*. Londra: The Electric Book Company, CD-Rom

Radice, H. (2000) "Responses to Globalisation: a Critique of Progressive Nationalism", *New Political Economy*, 5 (1), s. 5-19.

WDM (2000) *States of Unrest: Resistance to IMF Policies in Poor Countries*. Londra: World Development Movement (www.wdm.org).

Wood, E. M. (1981) "The Separation of the Economic and the Political in Capitalism", *New Left Review* 127, s. 66-95.

Wood, E. M. (1988) "Capitalism and Human Emancipation", *New Left Review* 167, Ocak-Şubat, s. 3-20.

Wood, E. M. (2002) "Global Capital, National States", M. Rupert ve H. Smith (der.) *Now More Than Ever: Historical Materialism and Globalisation*. (Londra: Routledge, yayına hazırlanıyor).

I. KISIM

SERMAYE, SÖMÜRÜ VE ÇELİŞKİ

1. BÖLÜM

DEĞER, SERMAYE VE SÖMÜRÜ[1]

Alfredo Saad-Filho

Bu bölüm, Marx'ın değer ve sömürü kuramına dair temel öğeleri açıklıyor.[2] Kuram, Marx'ın kapitalizme getirdiği eleştirinin temelini oluşturuyor ve kapitalizmin tarihsel açıdan sınırlı bir sistem olduğu iddiasını kanıtlıyor. Ücretli emekçilerin neden sömürüldüklerinin açıklaması, toplumsal çatışmaların kökenleri, artan makine kullanımıyla teknik değişimin kaçınılmazlığı ve bunun aldığı sistematik biçim, ücretleri tayin edici öğeler, fiyatlar ve dağıtım, mali sistemin ve yinelenip duran ekonomik krizlerin rolü, Marx'ın kuramının önemli unsurları arasında yer alıyor.

METALAR

Gözlerinizi bir an için bu sayfadan kaldırırsanız, her yerde *metalar* görebilirsiniz. Bu kitap bir meta; diğer kitaplarınız, giysileriniz ve ayakkabılarınız, televizyonunuz, CD çalarınız, bilgisayarınız ile öbür bilgi ve eğlence araçları, eviniz, bisikletiniz, arabanız ve diğer ulaşım araçları. Güzellik ürünleriniz de meta; tatilleriniz,

1 Bu bölümün önceki taslaklarına yaptıkları değerli katkılarından dolayı Andrew Brown'a, Paul Burkett'a, Ben Fine'a, Costas Lapavitsas'a, Simon Mohun'a ve Alejandro Ramos'a müteşekkirim.

2 Marksist değer kuramının farklı zorluk seviyelerindeki genel açıklamaları için bkz. Fine (1989), Foley (1986), Harvey (1999), Saad-Filho (2002) ve Weeks (1981).

hazır yemekler ve evinizde yemek yapmak için gerekli araçlar da dahil olmak üzere yiyecekleriniz. Metalar sadece bireysel tüketim için değildir. İşyerinizde ya da çalışma odanızda da çoğu şey metadır. Metalar dünyasında yaşıyorsunuz.

Metalar, onları üretenlerin tüketmesi için değil, aksine, satılmak üzere üretilen mal ve hizmetlerdir. İki ortak özellikleri vardır. Bir yandan *kullanım değeridirler:* insanların faydalı bulduğu bazı özellikleri var. Gördükleri talebin, psikolojik ihtiyaçtan mı, toplumsal sözleşmeden mi, istek ya da ahlaksızlıktan mı kaynaklandığı amaçlarımızla ilgisiz. Önemli olan, metaların başkaları için faydalı olması, çünkü onları potansiyel olarak satılabilir kılan bu.

Öte yandan, *değişim değerleri* var: esas itibariyle belirli oranlarla başka metalar için (parayla, bkz. alt kısım) değiştirilebilirler. Örneğin, küçük bir televizyon seti, bir bisiklet, üç çift ayakkabı, on müzik CD'si, yüz kapuçinoya eşdeğerdir. Değişim değeri, farklı kullanım değerlerine rağmen metaların (en azından bir yönden) birbirine *eşdeğer* olduğunu gösteriyor. Bu açıdan bakıldığında, farklılıklarına rağmen tüm metalar aynıdır.

(Çoğu mal ve hizmetin meta olduğu) meta ekonomilerinde, para iki rol üstlenir. Öncelikle, bu metalar arasındaki çok sayıdaki ikili değişim oranlarını basite indirger. Pratikte, metaların değişim değeri sadece para -fiyatları- olarak ifade edilir, bu da tüm metalar arasında eşdeğerlik oranlarını saptamak için yeterlidir. İkinci olarak da, meta değişimi genelde dolaylıdır, para kullanılarak gerçekleşir. Örneğin tüketmek istediğiniz her mal ve hizmeti üretmezsiniz. Onun yerine, bir metanın üretiminde uzmanlaşırsınız -sözgelimi aşçıysanız, bu meta, lokantada hazırladığınız yemekler olur- ve tüketmek istediğiniz metalar karşılığında bunu değiştirirsiniz. Bu değişimler doğrudan -takas- değildir; yani, aşçıların sinema bileti, ayakkabı, şarkı ya da otomobil edinmek için, gelen gidene yemek tabaklarını takdim etmesi gibi bir şey söz konusu değildir. Onun yerine para karşılığında yeteneklerinizi bir restoran sahibine satar, kâğıt paralar ve bozukluklarla -çek defteri ya da banka kartı da olur- donanırsınız, sonra da ne tüketmek istiyorsanız onu satın alabilirsiniz (bkz. 3. Bölüm).

EMEK

Tıpkı kullanım değeriyle değişim değeri ilişkisinde olduğu gibi, metanın ikili doğasının da, emeğe dönük kimi çıkarımları vardır. Bir taraftan, giysiler, yiyecek, kitaplar vs gibi belirli kullanım değerleri üreten, meta-üreten emek, *somut emek*tir. Öte taraftan, yukarıda da gösterildiği gibi, mallar değişim için üretildiklerinde –ve değişim değeri taşıdıklarında– birbirleriyle bir eşdeğerlik ilişkisi kurarlar. Bu durumda, emek aynı zamanda *soyut* (genel) *emek*tir. Tıpkı metanın kendisi gibi, meta üreten emek de, aynı anda hem genel hem de kendine özgüdür.

Kullanım değerlerini üreten somut emek, tüm toplumlarda mevcuttur, çünkü insanlar kendi üretimleri için kullanım değerlerini mülk edinmeye her zaman ve her yerde ihtiyaç duyarlar. Soyut emek ise tam tersine tarihsel açıdan özgüldür, sadece metaların üretildiği ve değiştirildiği yerlerde mevcuttur.

Soyut emeğin ayrı ayrı incelenmesi gereken iki farklı –nitel ve nicel– yönü var.

İlk olarak, soyut emek metalar arasındaki eşdeğerlik ilişkisinden türer. Tarihsel şartlara bağlıysa da, soyut emeğin varlığı *gerçek*tir, yalnızca zihinde oluşturulan bir kavram değildir. Yakındaki bir süpermarketi ziyaret etmek, kendi emeğinizin binlerce farklı malı üreten, bazıları bir adımlık yerdeki, bazıları da dünyanın öteki ucundaki emeklere *gerçekten* eşdeğer olduğunu gösterir. Emekler (soyut emek olarak) eşdeğerdir çünkü metalar değişim için üretilir. Eşdeğerlikleri, para ve metalar arasındaki değiştirilebilirlik vasıtasıyla meydana çıkar. Bir çikolata aldığınızda –örneğin bir aşçı olarak– kendi emeğinizle çikolatayı üretenlerin emeği arasındaki eşdeğerliği fark ediyorsunuz. Paranın her metayı satın alabilmesi, onun *soyut emeği temsil ettiğini* gösterir.

İkinci olarak, değişim değerlerinin istikrarı, her türlü metayı üretmek için gerekli soyut emekler arasında nicel bir ilişki olduğunu gösteriyor. Ancak, aşağıda da göreceğimiz gibi bu ilişki doğrudan değildir.

İlk olarak 1776 yılında yayınlanan *Ulusların Zenginliği* başlıklı eserinde, Adam Smith "erken ve vahşi" toplumlarda malların, onları üretmek için gerekli iş zamanıyla orantılı olarak doğrudan

değiştirildiğini öne sürdü. Örneğin "bir kunduzu öldürmek genelde bir geyiği öldürmenin iki katı emeğe mal oluyorsa, doğal olarak bir kunduz iki geyiğe değiştirilmeli ya da ederi o kadar olmalıydı" (Smith 1991, s. 41). Ancak Smith, üretimde araçlar ve makineler kullanılmaya başlayınca, bu basit fiyatlandırma kuralının bozulduğuna kanaat getiriyor. Sebebi de, işçilerin yanı sıra, ürünün değeri üzerinde "mal" sahiplerinin de meşru bir talep hakkı olması.

Marx iki nedenle Smith'le aynı görüşte değildir. Öncelikle (toplumsal gerekliliği olan emekle orantılı) "basit" ve "doğrudan" değişim herhangi bir insan toplumuna özgü bir durum değil, sadece Smith'in zihninde oluşturulmuş bir kavramdır. İkincisi ve bizim açımızdan daha önemlisi, meta değişimleri her ne kadar farklı türlerdeki emekler arasındaki nicel ilişkilerin eşdeğerliğini ortaya koyuyorsa da, bu ilişki dolaylıdır. Başka bir deyişle, Smith kendi "emek değer kuramı"nı ilk engelde terk ederken, Marx kendi değer çözümlemesini çok ayrıntılı ve sistemli bir şekilde geliştirerek, kapitalizmdeki meta fiyatlarına ikna edici bir açıklama getirmiştir (bkz. aşağısı, ayrıntılar için Saad-Filho 2002).

KAPİTALİZM

Metalar binlerce yıldır üretiliyor. Ancak, kapitalist olmayan topluluklarda meta üretimi genelde sınırlıydı, pek çok mal ve hizmet hane halkının doğrudan tüketimi ya da piyasa dışı değişim amacıyla üretiliyordu. Kapitalist toplumlarda bu durum farklıdır. *Metaların genelleştirilmiş üretimi, kapitalizmin ilk ayırt edici özelliğidir.* Kapitalizmde çoğu mal ve hizmet satılmak için üretilir, çoğu işçi metaların üretimi için istihdam edilir ve firmalar ile hane halkının, metaları sırasıyla üretim girdileri, nihai ürünler ve hizmetler olarak devamlı satın aldığı gelişmiş piyasalarda, bu metalar sistemli biçimde alınıp satılır.

Metaların kâr amacıyla üretilmesi kapitalizmin ikinci ayırt edici özelliğidir. Kapitalist toplumlarda meta sahipleri, genellikle geçimlerini sağlamak için çabalamazlar; kâr elde etmek isterler. Böyle olunca, üretim kararları, istihdamın seviyesi ve yapısı ile toplumun yaşam standartları, işletmenin kârlılığına dayanır.

Ücretli emek, kapitalizmin üçüncü ayırt edici özelliğidir. Tıpkı meta üretimi ve para gibi, ücretli emek de binlerce yıl önce ortaya çıktı. Ancak kapitalizmden önce ücretli emek her zaman sınırlıydı ve emeğin öteki biçimleri çoğunluktaydı. Küçük toplumsal gruplar içindeki işbirliği, ilk çağların büyük imparatorluklarındaki kölelik, feodalizmdeki serflik, geçinmek ve değişim için yapılan ve her tür toplumda görülen bağımsız üretim, bunlara örnek verilebilir. Ücretli emek, emeğin tipik biçimi haline geleli çok olmadı; İngiltere'de üç ya da dört yüzyıl önce, öteki yerlerde ise çok daha yeni. Gelişmekte olan dünyanın bazı yerlerinde, ücretli emek, karmaşık piyasalar ve kâr için meta üretimi, toplumsal ve ekonomik üretimde hâlâ çok küçük bir rol oynuyor.

ÜCRETLİ EMEK

Pek çok insan ücretli emekçi olmayı kendi rızasıyla seçmiyor. Toplumsal ve tarihsel çalışmalar, ücretli istihdamın yalnızca, ihtiyaçlarını başka hiçbir yolla karşılayamayanlar arasında rağbet gördüğünü gösteriyor. Tarihsel olarak bakıldığında, köylüler, zanaatkârlar ile serbest meslek sahipleri üretim araçlarının (toprağın, araçların, makinelerin ve öteki kaynakların) kontrolünü kaybettiğinde ya da kapitalist olmayan üretim biçimleri geçimi sağlamaya yetmediğinde (bkz. 8. bölüm), sadece o zaman ücretli emek yayılmış ve kapitalist kalkınma canlanmıştı.

Öyleyse, sık sık yinelenen, ücret sözleşmesinin eşitler arasındaki özgür bir pazarlığın sonucu olduğu iddiası hem eksik hem de yanıltıcıdır. İşçiler o işe değil de bu işe başvurmakta ya da işi bırakmakta özgür olsalar da, müstakbel işverenlerine kıyasla neredeyse her zaman daha zayıf bir pazarlık gücüne sahiptir. Ücretli işçiler, bireysel işverenlerin mülkiyetinde olmasalar da, hane halklarının geçim, ipotek ve başka borç ödemeleri gibi acil ihtiyaçlarını karşılamak için ve gelecek konusundaki belirsizlik yüzünden paraya ihtiyaç duyar. Bunlar, işçilerin "özgürce" iş anlaşmalarını imzalamaları, ihtiyaç duyulduğunda "kendiliklerinden" işe gelmeleri ve "gönüllü" olarak bölüm müdürlerinin beklentilerini karşılamaları için, kapitalist toplum güçlerinin onlara aba altından gösterdiği sopalardan bazılarıdır.

Ücret ilişkisi, işçilerin çalışma kapasitesinin, *emek güçlerinin* bir meta haline geldiğini ima ediyordu. Artık meta olan emek gücünün kullanım değeri, başka kullanım değerleri (giysiler, yiyecek, CD çalarlar vs) üretme kapasitesiydi. Değişim değeri, ücret oranıyla temsil ediliyordu. Bu bakımdan, emek gücü ötekiler gibi bir meta ve ücretli işçiler meta satıcılarıdır.

Emeği ve *emek gücünü* ayırt etmek elzemdir. Emek gücü, şeyleri üretme *potansiyeli iken*, emek bunun *kullanımıdır;* başka bir deyişle, emek verili doğal ve toplumsal koşulları önceden tasarlanmış bir çıktıya dönüştürme *fiilidir* (bkz. 2. bölüm). Bir kapitalist, işçileri kiraladığında, onların *emek gücünü* belli bir süreliğine satın alır. Bu işlem tamamlanır tamamlanmaz, işçilerin zamanı, onlardan sözleşme çerçevesinde mümkün olduğunca fazla *emek* elde etmek isteyen kapitaliste aittir. Buna karşılık işçiler, kapitalist suiistimale direnmeye eğilimlidirler, işin yoğunluğunu tek taraflı olarak azaltabilirler ya da üretim normlarındaki keyfi değişiklikleri reddedebilirler. Sonuç olarak, emek gücünün satın alınması, belli bir emek miktarının geleceği ya da belirli bir değer miktarının üretileceği garantisini vermez. Sonuç, fabrikada, çiftlikte ya da ofisteki ikna ve ihtilaflara bağlıdır.

PİYASALAR

Kapitalizmin yukarıda açıklanan üç özelliği rastlantısal değildir. Aralarında karşılıklı bir ilişki bulunur. Bir yanda, gelişmiş kapitalist bir toplumda, binlerce firmada milyonlarca işçi tarafından kâr amacıyla çok çeşitli metalar üretilir. Bu metaların çoğu daha sonra kendileri için üretemeyen ya da üretmek istemeyen aynı işçiler tarafından satın alınır. Böylelikle ücret ilişkisi meta arzı ve talebini aynı anda besler.

Öte yandan, ücretli emeğin yayılması ve meta değişimleri, piyasaların gelişimini tetikler. Anayolcu iktisat kuramına göre, piyasalar, sadece bir değişim bölgesidir ve temelde birbirleriyle özdeştir: fiyat değişiklikleri hem arz hem talebi etkiler, cinsel içerikli reklamlar her şeyi sattırabilir, gerisi de satış temsilcilerine kalmıştır. Bu hem eksik hem de yanıltıcıdır. Piyasalar, ekonomide tedarik

sistemlerinin yapısını oluşturan kurumların ve dolaşım kanallarının bir parçasıdır. Tedarik sistemleri, üretimi, değişim ve tüketimi birbirine bağlayan; (ham petrol, bakır, pamuk, kakao vb) temel girdilerin sağlanmasından imalat aşamasına, oradan da (uçak yakıtı, CD çalarlar, tişörtler, çikolata vb) nihai mallara uzanan faaliyet zincirleridir. Bu zincirlerin belli aşamalarında, bazı metalar düzenli aralıklarla pazara sürülür. Piyasa değişiminin gerekliliği ve bunun alacağı biçim, her tedarik sisteminin özelliklerine göre değişir.[3]

Buradan çıkan dört sonuç var. Birincisi, piyasalar, genel bir mükemmel rekabet modeline uygunluk dereceleri baz alınarak, daha "mükemmel" ya da daha az "mükemmel" olarak değerlendirilebilecek (anayolcu iktisat kuramının öngördüğü şekilde) ideal değişim yapıları değildir. Piyasalar, meta üretimi ve kârın gerçekleşmesi için zaruri olsalar da, sadece somut olarak mevcuttur ve petrol, giyecek, yiyecek, bilgisayar, emek gücü, para, kredi, döviz ve başka mal piyasaları birbirinden tamamen farklıdır.

İkincisi, piyasalar sadece tedarik sistemlerince, "dahilen" yapılandırılmazlar, aynı zamanda hukuk ve adalet sistemi, ulaşım, depolama ve iş hacmi olanakları, uluslararası ticaret ilişkileri, mali sistemler, para ve vergi sistemleri gibi, üretimi ve değişimi etkileyen toplumsal ve ekonomik kısıtlamalar tarafından "haricen" de yapılandırılırlar.

Üçüncüsü, kapitalist üreticiler, müşterilerinin alım gücü ve işletmenin kârlılığı vasıtasıyla, talebi yalnızca dolaylı yoldan ölçer. Piyasanın (yoksulların yakalandıkları sıtma gibi hastalıkların etkili bir şekilde önlenmesi ve tedavisi gibi) mühim ihtiyaçları karşılamakta genelde başarılı olamamasının ve tam tersine (estetik ameliyat, reklam ve sigara gibi) lüks, gereksiz ve zararlı malların büyük miktarlarda üretilmesinin nedeni budur.

Dördüncüsü, piyasalar genelde kâr güdümlü sert ve fuzuli mücadelelerin yeridir. Gerçek, piyasa rekabetinin her zaman verimli olduğunu ve en iyi sonuçları verdiğini söyleyen anayolcu kurama tekabül etmez. Gerçek dünyada, kapitalistler hangi ürünü satmak istiyorsa, potansiyel müşterilerin akıllarını çelmek ve o ürünü al-

3 Tedarik sitemleri Fine (2002) tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir.

masını sağlamak amacıyla, sürekli olarak reklam kampanyaları düzenler ve bunun için de, çok sayıda yetenekli kişi istihdam ederler. Markalar yapay olarak farklılaştırılır, aslında birbirinin aynısı ürünler, ilgi çekmek amacıyla ambalaj tasarımına, cıngıllara ve hediyelere dayanarak gereksiz bir rekabete girer. Aynı zamanda, yöneticiler, brokerlar ve yatırımcılar, gözlerden uzakta, toplumsal kayıplar pahasına kişisel menfaati en üst seviyeye çıkarmak çabasıyla, her zaman gerçeğe uygun olmayan kimi bilgiler üretir, toplar, yayar ve değiştokuş eder. İş dünyasının işlemlerini kolaylaştırmak, pazar payını artırmak, işçilerden emeği ve müşterilerden parayı çekip almak için kanunlar ve etik standartlar esnetilir, çarpıtılıp ihlal edilir. Şirket suçlarının –1970'lerde yaşanan ve sarsıcı etki bırakan South Sea Bubble dolandırıcılığı ile başlayıp 2002'nin devasa Enron skandalına kadar uzanan [ve]– sık sık vuku bulan örnekleri "serbest piyasa"nın gerçek yüzünü bir an için gösteriverir.[4]

DEĞER VE ARTIDEĞER

Kapitalistler, kâr karşılığında satacakları metaları üretmek için çoğunlukla başka kapitalistlerden satın aldıkları üretim araçlarını, piyasadan kiraladıkları ücretli işçilerin emeği ile bir araya getirir. Endüstriyel sermaye devresi, fabrika üretiminin, çiftlik ile ofis işinin ve diğer kapitalist üretim biçimlerinin temel yönlerini ele geçirir. Bu durum şöyle gösterilebilir:

$$P - M < ÜA + EG \quad Ü \ldots M' - P'$$

Devre, kapitalistin iki tür metayı (M), üretim araçlarını (ÜA) ve emek gücünü (EG) satın almak için para (P) vermesiyle başlar. Üretim sırasında (... Ü...) işçiler üretim araçlarını, daha fazla para (P') için satılan yeni metalara (M') dönüştürür.

Marx, P' ve P arasındaki farka *artıdeğer* adını veriyor. Artıdeğer, endüstriyel ve ticari kâr ile faiz ve kira gibi başka kâr biçimlerinin kaynağıdır. Burada artıdeğerin kaynağını belirleyeceğiz.

4 Piyasanın artıkları üzerine önemli bir çalışma için bkz. Perelman (2000).

Artıdeğer, tamamen değişimle ortaya çıkmaz. Ahlaksız tacirler ve spekülatörler gibi bazıları, metaları değerinin üstünde satarak –eşitsiz değişim ile– kâr edebilse de, bu durum iki nedenden ötürü, her satıcı için mümkün değildir. Öncelikle, satıcılar alıcıdır da. Her satıcı müşterilerine mesela yüzde on zam koysa, onun kazancı kendi tedarikçilerinin kaybı olacağından bu uygulama kimsenin yararına olmaz. Bu nedenle, bazıları başkalarını soyarak ya da aldatarak zengin olsa da, bu toplumun bütünü için mümkün değildir ve eşitsiz değişimler kâra genel bir açıklama getirmez ("dolandırmak", değeri yalnızca nakleder, yeni bir değer yaratmaz). İkinci olarak, rekabet, bireysel şans ya da hilenin avantajlarını er geç bertaraf ederek, istisnai kârlar sunan her sektörde arzı artırma eğilimindedir (bkz. 4. bölüm). Bu nedenle, artıdeğer (ya da daha genel bir ifadeyle kâr) bireysel meziyetlere ya da yeteneklere dayanarak değil, toplumun bütünü için ya da sistemli olarak açıklanmalıdır.

Artıdeğer ve kâr üzerine ikna edici bir açıklama, tamamen genel bir eşit değişim varsayımından yola çıkmalıdır. Sermaye devresini gözden geçirdiğimizde, artıdeğerin çıktının, M', değeri ile girdilerin, ÜA ile EG, değeri arasındaki fark olduğunu görürüz. Bu fark eşitsiz değişim nedeniyle olamayacağından, değer artışı üretim sürecinden kaynaklanıyor olmalı. Daha net bir ifadeyle, Marx'a göre *kullanım değeri yeni değer yaratan* bir metanın tüketilmesinden kaynaklanmaktadır.

Üretim araçlarından (fiziki girdilerden) başlayalım. Bir çikolata fabrikasında, kakao, süt, şeker, elektrik, makineler ve diğer girdiler fiziksel olarak çikolataya dönüşür. Ancak, bu girdiler tek başlarına yeni değer yaratmazlar. Bağlamı ya da insan müdahalesini göz önüne almadan, şeylerin başka şeylere dönüşümünün değer ürettiği varsayımı, metanın iki yönünü, kullanım değerini ve değişim değerini birbirine karıştırır. Bu durum eninde sonunda, bir elma ağacının, topraktan, güneş ışığından ve sudan elma ürettiğinde yalnızca kullanım değeri değil, elmaların değerini de yarattığını ve eskimenin şaraba kendiliğinden (sadece kullanım değerinden ziyade) değer kattığını ima eder. Değer ilişkilerinin doğallaştırılması, güneş ışığı, hava, halk plajlarına ve parklara erişim, arkadaşlar arasında karşılıklı yapılan iyilikler gibi pek çok doğa ürününün, malın

ve hizmetin ekonomik değeri yokken, metaların neden değerlerinin olduğu sorusunu sordurur.

Değer, doğanın bir ürünü ya da metaların içinde fiziksel olarak var olan bir madde değildir. *Değer, meta üreticileri arasında, değişim değeri olarak ortaya çıkan toplumsal bir ilişki, şeyler arasında bir ilişkidir.* Daha net bir ifadeyle, değer, meta fiyatları sayesinde, yani mallar ve para arasındaki ilişki sayesinde ortaya çıkar. Mallar ve hizmetler yalnızca belli toplumsal ve tarihsel koşullarda bir değere sahiptir. Metaların üretimi, paranın kullanımı, ücretli emeğin yayılması ve piyasayla ilintili mülkiyet hakları ile birlikte değer ilişkisi sadece kapitalizmde tam olarak gelişir. Bu aşamada, *değer en önemli ekonomik ilişkileri içerir.* Başka şeylerin yanı sıra, değer ilişkileri ekonomik faaliyetleri düzenler, çıktının ve istihdamın yapısını kısıtlar ve toplumsal refahın sınırlarını belirler.

Eğer değer, meta toplumlarına özgü toplumsal bir ilişki ise, kaynağı –ve artıdeğerin kökeni– şeylerin başkalaşmasından çok, metaüreten emeğin edimleri (bir meta olan emek gücünün üretken tüketimi) olmalıdır. Bir kapitalist, işçileri, mesela çikolata üretmek üzere kiraladığında, işçilerin emeği, girdileri çıktıya dönüştürür. Girdiler fiziki olarak çıktıyla harmanlandığından, değerleri de taşınır ve çıktı değerinin bir kısmını oluşturur. Girdi değerlerinin taşınmasına ilaveten, emek eşzamanlı olarak ürüne yeni değer *katar.* Başka bir ifade ile üretim araçları, onları başka yerde metalar olarak üretmek için gerekli emek zamanı nedeniyle değer eklerken, yeni sarf edilen emek, çıktıya yeni değer ekler (bkz. yukarıdaki alan "Emek" başlığı).

Çıktının değeri, girdilerin (ÜA) değeri ile üretim sırasında işçilerin kattığı değerin toplamına eşittir. Üretim araçlarının değeri sadece taşındığından, katılan değer ücret masraflarını aşıyorsa üretim ancak o zaman kârlıdır. Başka bir deyişle, *artıdeğer işçiler tarafından katılan değerle emek gücünün değeri arasındaki farktır.* Ya da, *ücretli işçiler, yönettikleri ve kontrol ettikleri malların üretilmesi için gereken zamandan daha uzun süre çalıştıkları için sömürülürler.* İşçiler geri kalan zamanda da *sömürülür,* kapitalistler için değer üretirler. Örneğin, işgücünü çoğaltacak mallar dört saat içinde üretilebiliyorsa ama bir işgünü sekiz saatse, işçiler zamanın yarısında "kendileri", kalan yarısında da "kapitalistler" için çalışır-

lar: sömürü oranı (Marx'ın "artı" ve "gerekli" emek zamanı olarak adlandırdıkları arasındaki oran) yüzde yüzdür.

Tıpkı sömürülmeme konusunda işçilerin pek seçeneği olmadığı gibi, kapitalistler de işçileri sömürmekten uzak duramaz. Artıdeğerin elde edilmesi yoluyla sömürü, kapitalizmin sistemli özelliklerinden biridir: bu üretim sistemi, artıdeğeri çıkarmak için tulumba gibi işler. Kapitalistler iş dünyasında kalacaklarsa işçilerini sömürmek *zorundadır*; işçiler acil ihtiyaçlarını karşılamak için buna razı olmak *zorundadır;* kapitalist üretimi ve değişimi hareket ettiren yakıt sömürüdür. Artıdeğer olmadan, ücretli istihdam ya da kapitalist üretim olmaz ve sistem yavaş yavaş durur.

Ücretli işçilerin, sömürülseler bile, mutlak anlamda yoksul olmaları gerekmediğini belirtmekte fayda var (gelir ve zenginliğin eşit olmayan bölüşümünden ileri gelen *göreli* yoksulluk, tamamen farklı bir konu). Sömürü ne kadar yüksek oranda olursa olsun, teknolojinin gelişmesi, emek üretkenliğini artırır ve potansiyel olarak toplumun en yoksul üyelerinin bile göreceli olarak rahat yaşam tarzları sürmesine izin verir. Özellikle de, emeğin verimliliği ücret oranlarından daha hızlı artarsa (bkz. aşağıda yer alan "Kâr ve Sömürü" başlığı) daha üretken ekonomilerde görece olarak yüksek ücret alan işçiler, daha az üretken ekonomilerdeki az ücret alan işçilere kıyasla *daha* fazla sömürülüyor olabilir.

REKABET

Rekabet, kapitalist toplumlarda önemli bir rol oynar. İki çeşit rekabet birbirinden ayrılmalıdır, (aynı malları üreten) aynı sektördeki sermayeler arasındaki rekabet ve (ayrı mallar üreten) farklı sektörlerdeki sermayeler arasındaki rekabet. Aynı sektördeki sermayeler, esas olarak, maliyeti azaltan teknik yenilikleri kullanarak kâr etmeye uğraşırlar. Yenilikçi bir firma, rakiplerinden daha düşük bir maliyete üretim yapıp aynı fiyata satarsa, daha üretken firma daha yüksek kâr eder ve piyasa payını artırabilir, daha fazla yatırım yapabilir ve potansiyel olarak rekabeti ortadan kaldırabilir. Ayrı teknolojilerle benzer malları üreten sermayeler arasındaki rekabet, kâr oranlarının *farklılaşması* ile sonuçlanır (bkz. 4. bölüm).

Bu tür bir rekabet, kapitalizm öncesi toplumlarda görülmeyen ve kapitalizmde yer alan sürekli teknik ilerleme eğilimini açıklar, bu eğilim tekelleşme olasılığı ile oransızlık ve aşırı üretimin neden olacağı krizlerin olasılığını artırır (bkz. 15. bölüm).

Ayrı sektörlerdeki sermayeler arasındaki rekabet tamamen farklıdır: (uluslararası) ekonomide kâr oranlarının *eşitlenmesi* eğilimini ortaya koyar. Bu tür bir rekabet, rekabetçi piyasalarla ilintili denge yapılarına ve süreçlerine, örneğin her sektördeki arz ayarlamalarına ve sermaye göçüne bir açıklama getirir. Sözgelimi, İsviçre ecza sektöründe çok yüksek kârlar ve ABD çelik endüstrisinde düşük kârlarla karşı karşıya kaldığında, sermaye, ilkinde yatırım yapmaya ve böylece arzı artırmaya (bu durum er geç ecza ürünlerinin fiyatlarını ve kâr oranlarını düşürecektir), ikincisinde arzı azaltmaya (bu durum er geç çelik fiyatlarını ve kâr oranlarını artıracaktır), ikincisinden birincisine göç etmeye ya da bu stratejilerin bir bileşimini uygulamaya karar verebilir. Bu alternatiflerin ortak noktası, ekonomideki kâr oranlarının eşitlenmesi doğrultusunda bir eğilim yaratmalarıdır. Mali piyasaların gelişmesi, sektörlerarası rekabet ve kâr oranlarının eşitlenmesi doğrultusundaki eğilimi muazzam bir şekilde kolaylaştırıyor.

Kapitalist rekabetin üç önemli sonucu var (bunlar, ikinci dipnotta yer alan kaynaklarda daha detaylı açıklanmıştır). İlki, rekabetin çatışan güçleri için aritmetik bir çözüm peşinde olmanın yanlış yola saptıracağı. Ortalama kâr oranının –kendisi artan, azalan ya da durağan olabilecek– bir ortalamaya yaklaşması ya da süper tekellerin gelişmesi sonucunu doğurabilecek bir ortalamadan tamamen uzaklaşması için hiçbir sebep yoktur. Yukarıda açıklanan iki rekabet türü, firma davranışlarını farklı şekillerde etkiler ve etkileşimlerinin sonucu –ile firma davranışı üzerindeki öteki etkiler– sadece somutlaştırılarak anlaşılabilecek çok çeşitli değişkenlere bağlıdır (bkz. 16. bölüm). İkincisi, fiyat, değer kanununun işleyişini etkileyen sektörlerarası rekabet nedeniyle değişir. Smith'in vahşi toplumunda olduğu gibi, meta değişimlerinin, metaları üretmek için ihtiyaç duyulan soyut emek zamanı tarafından düzenlenmesinden ziyade, gelişmiş kapitalizmde fiyatlar, ekonominin sektörleri arasındaki kâr oranlarının eşitlenmesine bağlıdır (bu durum

"değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesi" olarak bilinir; bkz 4. bölüm). Sektörlerin içindeki ve arasındaki rekabetin güçleri arasındaki karşılıklı etkileşim, ekonomi çapındaki üretimde ihtiyaç duyulan emek miktarının azaltılmasına yönelik bir eğilim doğurur (bu durum, Marx'ın bu kanuna "karşı-eğilimlerle" eşzamanlı ele aldığı "kâr oranının düşme eğilimi" olarak da bilinir; bkz. 15. bölüm).

KÂR VE SÖMÜRÜ

Firma kârları çok farklı yollarla artabilir. Örneğin, kapitalistler işçilerini daha çok (daha yoğun emekle) ya da daha uzun saatler çalışmaya mecbur edebilir, daha vasıflı işçiler istihdam edebilir ya da üretim teknolojisini değiştirebilirler.

Başka her şeyin sabit kalması koşuluyla, daha uzun iş günleri daha kârlıdır, çünkü çok az bir fazladan maliyetle daha fazla üretim mümkündür (toprak, binalar, makineler ve idari yapılar değişmez). İş haftasını azaltmanın, kârlara, dolayısıyla da üretime ve istihdama zarar vereceğini kapitalistlerin her daim iddia etmesinin nedeni budur. Lakin gerçekte, başka şeyler sabit değildir ve böyle azaltmaların doğal olabileceğini, hatta işçinin verimliliğini ve moralini etkileyeceği için daha fazla üretkenlikle sonuçlanacağını, tarihsel deneyimler göstermiştir. Sonuçlar koşullara bağlı olarak değişir, bazı kapitalistleri çok olumsuz etkileyenler ötekiler için çok kârlı olabilir.

Daha fazla emek yoğunluğu, aynı iş zamanına daha çok emek sıkıştırır. İşçinin çabasını, hızını ve konsantrasyonunu artırmak üretim seviyesini yükseltir ve birim maliyetini azaltır, böylelikle kârlılık artar. Daha iyi yetiştirilmiş ve eğitimli işçilerin istihdamı da benzer sonuçları doğurur. Bunlar, saat başına düşen emekle daha fazla meta üretip daha fazla değer yaratabilirler.

Daha uzun saatler, daha yoğun emek ya daha iyi eğitilmiş işçilerin istihdamı vasıtasıyla elde edilen ek artıdeğere, Marx *mutlak artıdeğer* adını verir. Böyle bir artıdeğer, verili ücretle birlikte, aynı işgününde ya da daha uzun bir günde, daha fazla emeğin harcanmasını gerektirir. Mutlak artıdeğer, işgününün, genelde on iki, on dört, hatta on altı saate yayıldığı erken kapitalizm döneminde bilhassa

önemliydi. Son zamanlarda, mutlak artıdeğer genelde iş haftasının uzatılması ve işgücünün belli sektörlerinde işin boş zamanlara sokulmasıyla (iş, sıklıkla hafta sonlarına ve tatillere yayılır, cep telefonlarının ve taşınabilir bilgisayarların ulaşılabilirliği çalışanların sürekli iş başında olmasına izin verir) elde edilir oldu.

Bunun yanında, daha yoğun emek (daha hızlı üretim bantları ya da azaltılan paydos vakitleri) vasıtasıyla işçiler sık sık üretkenliği artırmaya zorlandı ya da "boş" zamanlarında yeni beceriler edinmeye (konferanslara ya da kurslara katılmaya) mecbur bırakıldı. Taşıdığı öneme rağmen, kesin mutlak değer sınırlıdır. İş gününü ya da emek yoğunluğunu sınırsız olarak artırmak mümkün değildir ve işçiler yavaş yavaş bu sömürü biçimlerine direnmeyi öğrenirler.

Yenilikçi firmaların kâr oranlarını yeni teknolojilerin ve yeni makinelerin kullanımı da artırabilir. Bunlar, verili bir emek zamanında daha fazla girdinin çıktı olacak biçimde işlenmesini sağlar, başka bir ifade ile, her birim ürünü üretmek için gerekli emek miktarını azaltırlar. Ekonomide, üretkenlik ücretlerden daha hızlı arttığı zaman, toplam katma değerin içindeki artıdeğer payı artar ve işçilerin payı düşer. Marx buna *göreli artıdeğer* adını verir. *Göreli* artıdeğer, mutlak artıdeğerden daha esnektir ve modern kapitalizmde en önemli sömürü biçimlerinden biri haline gelmiştir, çünkü üretkenlik büyümesi uzun dönemler boyunca ücret artışlarının üstüne çıkabilir (mutlak ve göreli artıdeğerin sonuçları 5. bölüm'de tartışılmıştır, işgücünü kontrol etmek için yeni teknolojinin kullanımı da 6. bölüm'de incelenmiştir; ayrıca bkz. Saad-Filho 2002, 5. bölüm).

SONUÇ

Anayolcu iktisat kuramı, sermayeyi, üretim araçlarını, parayı ve mali varlıkları da içine alan şeyler topluluğu olarak tanımlar. Son zamanlarda, insan bilgisi ve topluluk ilişkileri de insani ya da toplumsal sermaye olarak adlandırıldı. Bu hatalıdır. Bu nesneler, varlıklar ve insani vasıflar uzun zamandır mevcut, oysa sermaye görece olarak yeni. Sermaye kavramını, ait olmadığı yere yaymak, evrensel olarak ya da tarih boyunca geçerliymiş gibi sunmak ya-

nıltıcıdır. Sözgelimi, bir at, bir çekiç ya da bir milyon dolar sermaye olabilir de olmayabilir de; bu, kullanıldıkları bağlama bağlıdır. Ücretli emeğin doğrudan ya da dolaylı istihdamıyla, kâr üretimi ile bağlantılıysalar, sermayedirler; aksi halde yalnızca hayvan, alet ya da banknotturlar.

Değer gibi, *sermaye de şeyler gibi duran bir toplumsal ilişkidir.* Lakin değer metaların üreticileri ve satıcıları arasındaki genel bir ilişkiyken, *sermaye sömürünün sınıf ilişkisidir.* Bu toplumsal ilişki (üretim araçlarının mülkiyeti, kontrol ve kullanımlarına göre tanımlanan) iki sınıfı içerir: üretim araçlarına, emek gücüne ve emeğin ürününe sahip olan kapitalistler ile emek güçlerini satan ve üretim araçlarına sahip olmadan onları kullanan işçiler. Toplumsal işbölümünün, meta üretimi ve dağıtımının temeli bu iki sınıf arasındaki ilişkidir.

Rekabet ve artıdeğer elde ederek sömürmek, kapitalizmi teknoloji ve üretim güçleri geliştirmeye muktedir kılıyor, hem de benzersiz bir biçimde. Marx'ın, kapitalizmin gelişen özelliklerine hayran olmasının temel nedeni bu. Ancak kapitalizm aynı zamanda tarihteki en *yıkıcı* üretim şekli. Kâr güdüsü kontrolsüzdür ve bazen ezici olabilir. Özellikle (ama yalnızca değil) gelişmiş ülkelerde, şaşırtıcı buluşların ve yaşam standartlarında emsalsiz gelişmelerin başını çekmiştir. Buna rağmen, kapitalizm çevrenin ve insan hayatının tahribatına ve bozulmasına sebep oldu.

Kâr arayışı; kölelik, toplu katliamlar, hatta (Belçika Kongosu'nda, Birleşik Devletler'de, Güney Afrika'da "apartheid" döneminde, emperyalistlerarası sömürgeci savaşlar sırasında yerli nüfusa karşı işlenen) soykırım, (19. yüzyılda Britanya'da, 20. yüzyılda Brezilya'da, 21. yüzyılda Çin'de) işçilerin vahşice sömürülmesi ve (ABD'de, Avrupa'da, Hindistan'da, Endonezya'da ve başka yerlerde) uzun vadede küresel sonuçları olan, çevrenin kontrolsüz tahribatı ile sonuçlandı (bkz. 7. bölüm).

Karşılanmamış gereksinimler olmasına rağmen, işçilerin, makinenin ve toprağın toplu işsizliğini kapitalizm hem yaratıyor hem de buna göz yumuyor, yoksulluğu ortadan kaldıracak araçlar kolayca bulunabilecekken yoksulluğa müsamaha gösteriyor. Kapitalizm yaşam süresini uzatıyor, ama çoğu kez hayatın anlamını boşaltıyor.

Eğitimde ve kültürde eşi benzeri olmayan başarıları destekliyorken, aynı anda enayiliği, açgözlülüğü, yalancılığı, cinsel ayrımcılık ile ırk ayrımcılığını ve insani bozulmanın başka biçimlerini besliyor. Maddi zenginlik çelişkili bir biçimde, insanın var oluşunu yoksullaştırıyor.

Kapitalizmin çelişen etkileri birbirinden ayırt edilemez. "Piyasa ekonomileri"nin bize hitap eden yönlerini seçip ayırıp, makbul olmayanlarından vazgeçemeyiz. Üretim araçlarının özel mülkiyeti ile piyasa rekabeti ister istemez ücret ilişkisine, artıdeğer elde edilmek suretiyle sömürüye neden oluyor, krizleri, savaşları ve kapitalizmin öteki olumsuz özelliklerini kolaylaştırıyor. Bu da, toplumsal, siyasi ve ekonomik reformların olabilirliğine, piyasanın "insani bir yüz" takınabilmesine kesin bir sınır koyuyor.[5]

Bu gibi sınırlamalar, Marx'ı kapitalizmin devrilebileceği ve başka toplumsal bir sistemin, komünizmin yaratılabileceği sonucuna götürdü. Ona göre, komünizm, kapitalizmin sistematik eşitsizlik, maddi yoksunluk, tahripkâr rekabet, açgözlülük ve ekonomik sömürü gibi mantıksızlıklarını ve insan ziyanını ortadan kaldırarak, geniş bir çoğunluğun potansiyelini gerçekleştirebilmesi olasılığını ortaya çıkarır (bu sistem ve ona doğru dönüşüm 18. ve 19. bölüm'de tartışılıyor).

Çeviren: Emel Kahraman

KAYNAKÇA

Fine, B. (1989) *Marx's Capital*, 3. basım. (Basingstoke: Macmillan).

Fine, B. (2002) *The World of Consumption*, 2. basım. (Londra: Routledge).

Foley, D. (1986) *Understanding Capital, Marx's Economic Theory*. (Cambridge, Mass.: Harvard University Pres).

Harvey, D. (1999) *The Limits to Capital*. (Londra: Verso).

Perelman, M. (2000) *Transcending the Economy: On the Potential of Passonate Labour and the Wastes of the Market*. (New York: St. Martin's Pres).

[5] Bkz. Wood (1999).

Saad-Filho, A. (2002) *The Value of Marx: Political Economy for Contemporary Capitalism*. (Londra: Routledge). [*Marx'ın Değeri*, çev. Ertan Günçınar, Yordam Kitap, 2006]

Smith, A. (1991) *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. (Londra: Everyman) [*Ulusların Zenginliği*, çev. Ayşe Yunus, Mehmet Bakırcı, Alan Yayıncılık, 2004].

Weeks, J. (1981) *Capital and Exploitation*. (Princeton: Princeton University Pres).

Wood, E.M. (1999) *The Origin of Capitalism*. (New York: Monthly Review Press) [*Kapitalizmin Kökeni*, çev. A. Cevdet Aşkın, Epos Yayınları, 2003].

İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Marx, K. (1976, 1978b, 1981) *Capital*, 3 Cilt. (Harmondsworth: Penguin) [*Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 2004].

Marx, K. (1978, 1969, 1972) *Theories of Surplus Value*, 3 Cilt. (Londra: Lawrence and Wishart) [*Artıdeğer Teorileri*, çev. Yurdakul Financı, Sol Yayınları, 1998].

Marx, K. (1981) *Grundrisse*. (Harmondsworth: Penguin) [*Grundrisse*, çev. Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, 1980].

Marx, K. (1987) *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Collected Works, Vol. 29. (Londra: Lawrence and Wishart) [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 1994].

Wood, E.M. (1988) "Capitalism and Human Emancipation", *New Left Review* 167, s.3-20.

2. BÖLÜM

HER EMEK DEĞER YARATIR MI?

Simon Mohun

TARİHSEL VE DÜŞÜNSEL KÖKENLER

İngiltere'nin 18. yüzyıl ortalarından itibaren sanayileşmesi, hem kırsal hem de kentsel alanları dönüştürdü. Kırsal bölgelerin küçük evlerinde yapılan imalat –"ev ekonomisi" sistemi– genel olarak hızla büyüyen şehirlerde bulunan daha büyük birimlerde –"fabrika" sistemi– giderek merkezileşti. Bu durum sayesinde büyük ölçek ekonomileri, yeni donanımlarla yüklü iktidar kaynaklarını da kullanarak, işbölümünün daha da gelişmesini ve üretim süreci üzerinde çok daha sıkı bir denetim uygulanmasını sağladı. Tarımsal kamu arazilerinin özelleştirilmesi sonucu, kırsal kesimde yaşayan yoksul kesim, geleneksel otlakçılık ve hayvan besleme haklarından mahrum kaldı (bkz. 8. bölüm). Küçük ev sanayinin inişe geçmesi, kamu arazilerinin özelleştirilmesiyle birleşince, kırsal kesimde yaşayan çok sayıda aile, geçim kaynaklarından yoksun kaldı. Tarımdaki ücretli emek, küçük ev sanayi, küçük çiftlikteki aile emeği ve kamusal araziye erişimin birleşiminden oluşan, kırsal kesim ailesinin geçimini sağladığı karmaşık ve istikrarsız koşullar yok olmaya yüz tutmuş ve gün geçtikçe daha fazla aile, geçimini sağlamak için piyasaya yönelmişti. Tipik olarak sahip oldukları tek

mal, çalışmak için sahip oldukları kapasiteydi. Sadece bu kapasitenin (işgücü) ücret karşılığı satışıyla, geçimlerini sağlamak için gerekli olan malları satın alabilecek parayı elde edebiliyorlardı (bkz. 1. bölüm). Bu yolla, topraksız bir işçi sınıfı yaratıldı ve sanayileşme kentsel bir fenomen olarak ilerledi.

18. yüzyılın sonlarında, o zamanın çağdaşları, bu süreçlerin yeniliği ve boyutu açısından daha işin başında olduklarının farkındaydılar ve tanık oldukları görüngüleri kavramsallaştırmaya giriştiler. Adam Smith'in *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776) [*Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenlerine Giriş*] kitabı, işbölümünün yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan uzmanlaşmanın getirdiği faydalara odaklandı. Kendisi bu yararların sadece piyasanın genişliğiyle sınırlı olduğunu düşünmüştü. Birbirlerini karşılıklı olarak güçlendiren bir süreçte işbölümünün genişlemesini piyasanın genişlemesine bağladı: uzmanlaşma üretkenliği ve geliri artırır; bu, yatırım ve piyasayı da genişletecek talebi harekete geçirir (yavaş ilerlemeden bir süre sonra, nüfus artışını); bu da beraberinde daha fazla uzmanlaşmaya olanak sağlar. Hükümetin rolü ise içeride ve dışarıda güvenliği (hem insanlar hem de mülkiyet için) garanti edip, yasal sistemi ve para istikrarını sağlayarak bu süreçleri desteklemekle sınırlıdır.

Fakat her istihdamın bu "faziletli" büyüme devresine katkıda bulunup bulunmadığı, Smith'i endişelendiren önemli bir soruydu. Bu kaygı ilk olarak Smith'le ortaya çıkmadı. 1690'larda Gregory King, 1688 yılı için İngiliz toplumunun istatistiksel bir tanımlamasına girişmiş ve nüfusun yarısını "Krallığın Zenginliğini Azaltanlar", yani bir dereceye kadar transfer ödemelerine bağlı olanlar[1] olarak sınıflandırmıştı. Gelişen ekonomi politik disiplininde, zenginliğin kaynakları bazı belirli sektörlerin faaliyeti içine yerleştirilmeye başlandı –merkantilistler için külçelerin kazanımının dış ticaretle olması; fizyokratlar için tarımsal fazlalık– ve böylece diğer sektörlerdeki ekonomik faaliyet "üretken olmayan"

1 King'in tablosu Laslett'de (2000) yeniden oluşturulmuş ve tartışılmıştır, s.30ff. King'in verileri yeniden Lindert ve Williamson tarafından incelenmiş ve Mitchell (1988) tarafından yeniden üretilerek ortaya konmuştur. 2. bölüm, s. 102.

tanımına kavuştu. Smith için bu konu, yüzleşme gerektiren önemli bir sorundu.

Smith kendinden önceki yazarlara göre daha geniş bir bakış açısına sahipti ve işbölümünün genişlemesi ve piyasanın büyümesi arasında olumlu karşılığı olan emeğin üretken olduğunu belirtti. Böyle bir emeğin istihdamı, ücret maliyetinden ziyade üretime katkıda bulunduğu için fiilen bir yatırımdı. Bunun dışında, kendi faaliyetiyle üretimin büyümesine hiçbir katkıda bulunmayan ve toplam üretimin bir bölümünü mal olduğu ücrete dayanarak tüketen emek, üretken olmayandı. Üretken emeğe örnek, yeni iplik fabrikalarından birinde çalışan bir işçi olabilir. Bu kadın işçiye ücret ödeniyor ve kendisi, satılmak için bir ürün üreten ve hasılatından, kapitalistin ücret harcamalarını tazmin ettiği ve daha sonraki yatırımlarını sağlayacak kârı kazandığı işbölümünün bir parçası haline geliyor. Üretken olmayan emeğe bir örnek ise, eviçi hizmette bulunan bir işçi olabilir. Bu kadına da piyasada satılmayan, fakat işveren tarafından tüketilen bir ürün (eviçi hizmet) karşılığında ücret ödeniyor (kısmen peşin, kısmen ayni). Böyle bir çalışana yapılan ödemeler iktisat için net maliyetlerdir[2].

Fakat Smith'in üretken ve üretken olmayan emek arasında biraz önce belirtilen minvalde kesin bir sınır çizme çabası, yaptığı başka bir ayrım yüzünden karışıklığa uğruyor. Bu ayrıma göre üretken emek maddi bir ürün ortaya çıkarırken, üretken olmayan emek bir hizmet üretir. Bu ikinci tanımlamanın nasıl oluştuğunu görmek çok kolay, çünkü Smith özellikle maddi bir ürün ortaya koyan, gittikçe büyüyen ve üretken olan tekstil sektörüyle, toprak sahibi aristokrasi tarafından hizmet için istihdam edilmiş ve üreticiden ziyade tüketici olarak gördüğü küçük hizmetçi ordularını karşılaştırır.[3] Pazarlanan hizmetlerin görmezden gelindiği bir ekonomide, bu iki sınır çizgisi de birbirine çok benziyor. Fakat hizmet önemli

2 Smith, üretken olmayan işçi ücretlerinden yapılan harcamaların toplam talebe nasıl eklendiği ve böylece dolaylı olarak piyasanın genişlemesine nasıl katkıda bulundukları üzerinde hiç durmadı.

3 İngiltere ve Galler'de "yüksek şahsiyetler ve soylular" kategorisi altında olan aile sayısı 1688'de 19.626, 1759'da 18.070 ve 1801/3'te 27.203 olarak hesaplanmıştır. Ekdipnotta alıntı yapılan kaynaklara bakınız.

ölçüde pazarlanmaya başlar başlamaz, bu iki tanım birbiriyle bağdaşmıyor. Ürünü üretmeyi ve tüketmeyi karşılaştırma konusunda ise bir başka karışıklık daha var. Tek başına bir işveren için, bir faaliyet kârlı olup toplumsal üretime hiçbir katkıda bulunmayabilir ve böylece bireysel bir bakış açısına göre üretken olan bir şey, toplumsal bakış açısına göre üretken olmayan olarak görülebilir. Mesela, eğer bazı –üretken olmayan– faaliyetler üzerinden elde edilen kârlar aslında bazı –üretken– faaliyetler yoluyla elde edilen kârlardan yapılan piyasa transferleriyse, üretken olmayan diye tabir edilen bu faaliyet, tek başına düşünüldüğünde üretken, ekonomi bir bütün olarak düşünüldüğünde ise üretken olmayan olarak görülebilir.

Sanayi devriminin ilk aşamalarında bu tutarsızlıkların açık bir şekilde görülmemesi belki de kaçınılmazdı. Fakat 19. yüzyılın ortalarından itibaren Smith'in tanımlamaları gittikçe güvenilmez bir rehber olmaya başladı. Bizi ilgilendiren şey, Marx'ın üretken ve üretken olmayan emek analizi için başlangıç noktasını sağlamış olmasıdır.

ÜRETKEN OLAN VE ÜRETKEN OLMAYAN EMEK

Marx, Smith'in dinamik biçimde büyüyen ekonomi görüşünü devraldı ve Smith'in üretken olan ve üretken olmayan emek arasındaki ilk ayrımını daha farklı bir çerçeveye oturtarak geliştirdi. Her şeyden önce ve açıkça, hangi toplumda olursa olsun, yararlı bir şey üreten emek üretkendir. İşin zorlu yanı şu; yararlı olarak kabul edilen şey, tarihsel olarak özgüldür ve bazı özel üretim ilişkilerinin hâkimiyeti tarafından kurulan bir çerçevede koşullandırılır ve yapılandırılır. Bu yüzden, ilk önce, doğrudan doğruya bu sınıf ilişkilerini düşünmek gereklidir. Sınıflı toplumları belirleyen şey, hâkim sınıfın, ezilen sınıftan artıemeği çekip çıkarmasını sağlayan biçimdir. Kapitalist bir toplumda artıemek, artıdeğer veya kâr olarak isimlendirilen bir miktar, para biçimini alır. Dolayısıyla Marx'a göre, kapitalist bir toplumda emek artıdeğer ürettiği sürece üretkendir.

Bu tanımlamayla ilgili birkaç noktaya değinmek gerekiyor. Öncelikle, ürünün doğasının ne olduğu –örneğin, maddi bir eşya ya

da maddi olmayan bir hizmet– önemsizdir. Sadece içinde üretildiği toplumsal ilişkilerin önemi vardır. Bu yüzden, bir emeğin üretken olabilmesinin gerekli koşulu ücretli emek olmasıdır. İkinci olarak, ücretli emek üretken olabilmek için artıdeğer ya da kâr üretmek zorunda olduğundan ve kâr sadece ürünün satışından elde edildiğinden, emeğin üretken olabilmesi için gerekli bir başka koşul da ortaya çıkardığı ürünün pazarlanmasıdır. Üçüncü olarak, üretken emeğin dahil olduğu faaliyet, üretimin dönüştürücü bir faaliyetidir. Bu faaliyet, şimdiye kadar çoktan başka bir yerde üretilmiş bir ürünün dağıtımı ya da yeniden dağıtımı veya girdileri bir araya getirerek üretime hazır hale getirme işlevi olamaz. Buna benzer faaliyetlerden doğan kârlar, üretim sürecine katılan girdilerin tüketimi yoluyla elde edilen kârların –piyasanın fiyat mekanizması yoluyla– yeniden dağıtımıdır. Dolayısıyla üretilen toplam kâra katkıda bulunmazlar. Bundan ötürü, emeğin üretken olmasının diğer bir koşulu da *fazladan* artıdeğerin üretilmesidir. Özetlersek, kapitalist bir toplumda üretken emek, *ilk olarak* ücretli emektir; *ikinci olarak* kapitalist üretim sürecinde istihdam edilir ve *üçüncü olarak* da toplumsal bir bakış açısına göre artıdeğer üretir. Geriye kalan tüm ücretli emek üretken olmayan emektir.

Bu gerekli koşulların her birinin ima ettiği şeyler çok önemlidir. Birinci koşul, emeğin üretken sayılabilmesi için ücretli emek olmasını gerektirir. Ücretli emek olmayan emek, üretken emek değildir. Bu durumun bu tür ücret-dışı emek konusunda herhangi bir *gerekliliğ*ten bahsetmediği, herhangi bir toplumda çocuklara ve yaşlılara bakmak gibi muazzam miktarda zaman harcanmasına neden olan enformel ve ücretsiz bakım işlerine bakarak anlaşılabilir. Hiçbir toplum, en azından çocuk yapmak ve onun bakımını sağlamak için harcanan emek zamanı olmadan kendini yeniden üretemez, fakat bu tür bakım faaliyetleri içinde olan işçiler üretken değillerdir. Onların yaptıkları iş temel zorunluluk olduğu halde, ne değer ne de artıdeğer üretir.

İkinci olarak, ücretli emeğin hepsi üretken değildir. Artıdeğere el koyulması için ürünün satılması gerekir; bu yüzden ücretli emek tarafından üretilen ürün pazarlanmadığı zaman artıdeğer üretemez. Her toplumda, ücretli emek ilişkisinde, "yönetim" tarafından

çok sayıda çalışan istihdam edilir. Genel yönetim bireysel ve/veya toplu tüketim için doğrudan tüketilmek üzere mallar üretir, nakit transferleri yapar ve kamu mallarına yatırım yapar. Faaliyetleri ise vergi toplayarak ve mali senetler satarak finanse edilir[4]. Genel yönetim faaliyetleri arasında genel kamu hizmetleri (idari, yasamaya dair ve adli), iç (polis) ve dış (silahlı kuvvetler) güvenlik, refah hizmetleri (sağlık, eğitim, sosyal güvenlik, iskân) ve ekonomik hizmetler (sübvansiyonların ve sanayiye yapılan diğer müdahalelerin yönetimi) yer alır. Bundan ötürü Genel yönetim çok sayıda çalışanı istihdam eder, fakat hepsi ne değer ne de artıdeğer ürettiklerinden, üretken değillerdir.

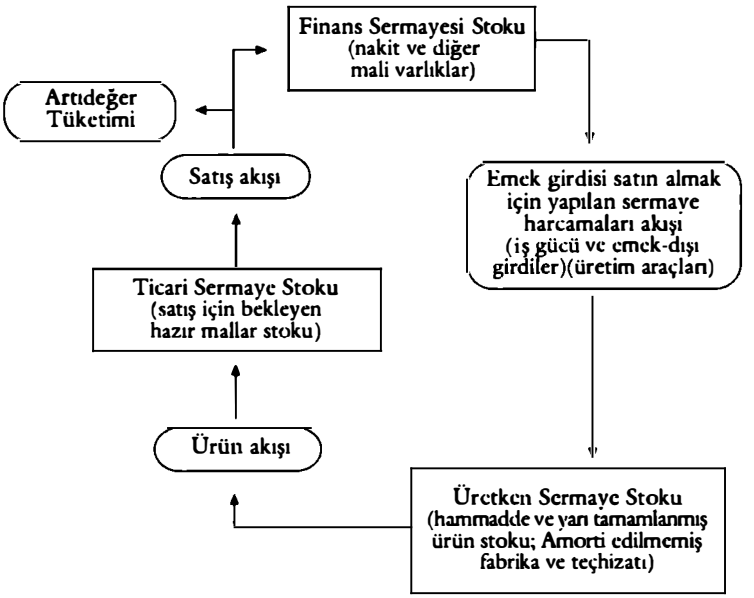
Üçüncü olarak, ücretli emeğin artıdeğer üretip üretmediği genel bir toplumsal perspektiften bakılarak belirlenebilir. Ücretli emeğin kapitalist istihdamı, pazarlanan bir mal üretip kâr kazandırmasına rağmen, toplam artıdeğere katkıda bulunmaktansa tüketim yapıyor olabilir. Örneğin çok kâr getiren bir reklam ajansı tarafından çalıştırılan işçileri düşünelim. Bu ajans, kendi ürünüyle ilgili bir kampanya yürütmek isteyen başka bir firmayla sözleşmeli çalışır. Ortaya çıkan tek ürün (tabiî kampanya başarılıysa) firmanın malının satışındaki artıştır ve ajansa, başarılı olsun ya da olmasın, firmanın satışlarından elde edilen gelirlerden ödeme yapılır. Bu nedenle ajans hiçbir şey üretmez ve kendisine sözleşmeli olduğu firmanın kaynaklarından ödeme yapılır. Reklam ajansının ikna edici bir şekilde talep yaratmış ve böylece pazarı genişletmiş olmasının hiçbir önemi yoktur; yaptığı tek şey başka bir yerde üretilmiş olan malların satışını hızlandırmaktır. Bu örnekten yola çıkarak bir genelleme yaparsak, herhangi bir şekilde sadece ürünü satmak amacıyla istihdam edilen her emek, mülkiyetin unvanının transferi için tetikleyici unsurdur. Bu emek tarafından fazladan hiçbir şey üretilmediği için de üretken değildir. Buna benzer ticari faaliyetlerden elde edilen artıdeğer, bu faaliyetlerde yer alan işçiler üzerinden ortaya çıkmaz; fakat başka bir yerde üretken işçilerin

4 Hükümetin ürettiği bazı ürünlerden ücret alınabilir, fakat buradan gelecek olan gelir, yapılan faaliyetlerin maliyeti düşünüldüğünde ekonomik olarak önemsizdir. Bundan başka, çok yoksulluk çeken ülkelerin hükümetleri, dem zaşırı ülkelerden gelecek yatırımlara bağlı olabilmektedirler.

ürettiği kârın fiyat mekanizmasıyla aktarımından ortaya çıkar. Artıdeğer üreten işçileri istihdam eden sermaye "sanayi sermayesi" diye adlandırılırken, sanayi sermayesinin ürünlerini satın almak ve satmak için işçileri istihdam eden sermayenin adı da "ticari sermaye"dir. Ticari sermaye, eşitsiz mübadele yoluyla sanayi sermayesi tarafından üretilen artıdeğerin bir kısmını el koyar. Pazar için gerekli olan bilgi ne kadar karmaşık olursa, ticari sermaye de kendine o kadar uzmanlaşmış ve uygun bir mevki edinir.

Benzer biçimde, aynı vurgu girdilerin satın alınmasını hızlandıran faaliyetler için de yapılabilir. Özellikle finans akışlarının kaydı ve muhasebesi gibi işlerde çalışanlar, bu tip faaliyetlerde yer almakta ve mülkiyet hakkını para birikimlerine ve gitgide çetrefilleşerek para birikimlerinin yerine geçen finans araçlarına devretmektedirler. Bu türdeki faaliyetlerde işçileri istihdam eden sermayeye "finans sermayesi" deniyor. Genel olarak finans sermayesinin işlevleri arasında, finans piyasalarını düzenlemek ve işletmek, riski yaymak, küçük miktarlardaki paraları birleştirip büyük meblağlar yaratmak ve kredi sağlamak yer alıyor. Böylece, sanayi sermayesi tarafından girdi satın alınabilmesi için büyük miktarda sermaye kullanılabilir hale getirilmiş oluyor (bkz. 3. ve 10. bölüm). En tipik ödeme şekli, iki sözleşmeli taraf arasında değerin transferini belirleyen faiz oranıdır. Finans hizmetinin meta biçimine rağmen, ortaya hiçbir meta çıkmamış oluyor, dolayısıyla faiz ödemeleriyle eşleştirilebilecek bir meta da mevcut olmuyor. Bu sebeple, faiz ödemeleri sömürü ve eşitsiz değişim olarak anlaşılmalıdır. Ticari sermayenin net kazançları gibi faiz ödemeleri de, sanayi sermayesi tarafından üretilen artıdeğer üzerindeki taleplerdir. Aradaki tek fark, ticari sermaye faaliyetleri daha önceden üretilmiş olan artıdeğerin gerçekleştirilmesini sağlarken, finans sermayesinin faaliyetleri, sanayi sermayesi tarafından daha sonra üretilmek üzere vaat edilen artıdeğer tarafından karşılanır. Bu yüzden, bu ikinci durumun spekülatif bir yanı vardır. Şekil 1 kapitalist üretim sürecinin bu görünümünü özetliyor.

Şekil 1: Sermayenin Devri

kaynak: Foley'den uyarlanmıştır (1986), s.68-69

Finans sermayesi üretim için girdi satın almak adına kullanıldığı andan itibaren, değerin bir bölümü olan bu sermayenin biçimi üretken sermayeye dönüşür. Biçimindeki bu değişikliğe rağmen, sahip olduğu değer miktarı değişmez. Ürün üretmek için girdiler üretim sürecine dahil olarak tüketilmeye başlandığı andan itibaren, sermaye ticari sermaye haline gelir (Marx tarafından meta olarak adlandırılır bu). Emek gücü maliyetinin ne olabileceği ve emeğin ne üretebileceği arasındaki fark sayesinde artık sayısal değeri artmış bulunuyor. Ürün satıldığı an, brüt değerin toplamı, zamanı geldiğinde yeniden üretim sürecine katılmak üzere mali bir biçime bürünür. Bu biçim değişikliğinde, değerin miktarı yine değişmez. Değerin miktarındaki tek değişiklik (büyüme), sermayenin metalar ortaya çıkmadan ve satışları gerçekleşmeye başlamadan önce girdiler satın aldığı üretim sürecinde gerçekleşir. Ürün satmak, para piyasalarında işlem yapmak ve girdiler satın almak, sadece değeri

içinde taşıyan biçimlerin taşıyıcılığını yapmaktadır, fakat bunların hiçbiri değerin miktarında bir değişiklik yaratmazlar.

Şekil 2.1 hayli stilize ve soyut bir temsildir. Ticaret ve finans sermayelerinin faaliyetleri pratikte karmaşık olabilir, fakat kazandıkları artıdeğer analitik olarak, üretimden gelen artıdeğerin transferi olarak kalır. Eğer işçiler kendi tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmaları gereken zamandan daha fazla çalışmaya mecbur bırakılırlarsa, ticari ve mali sermaye tarafından ücretli çalıştırılan emek her emek gücü gibi sömürülmüş olur. Fakat bu ücretsiz iş zamanı paraya dönüşmez; ticari ve finans sermayelerinin bünyesinde çoğalan artıdeğer, sanayi sermayesi tarafından üretilen artıdeğerin piyasa yoluyla devredilmesinden türemektedir. Bu durum, finans sermayesi tarafından yapılan faiz ödemeleri ve harcamalar ve eşitsiz değişim ilkesinin birlikte hareket ettiği ticari sermaye tarafından gerçekleştirilen harcamalar (mal komisyonculuğu gibi ham satış süreçleri) sayesinde meydana gelir. Özet olarak, üretilen malın paraya, paradan diğer mali varlıklara ve tekrar paraya, paradan ise girdi mallarına dönüşerek geçirdiği biçim değişiklikleri, var olan değerin sayısal miktarını değiştirmez.

"Üretken" çok net bir biçimde kavramsal bir terim olarak tarihaşırı bir anlama sahip olmayan "artıdeğer üreten" anlamına geliyor. Özellikle kapitalist üretim ilişkilerinde ilgili olduğu tek şey neyin üretken olduğu ve neyin toplumsal üretkenlik olarak görülebileceğidir. Bir devlet hastanesinde canlı organ nakli yapmakta olan doktorlar, hemşireler ve teknikerler, üretken olmayan emekçiler olarak adlandırılırken, bu organları parçalamak için tasarlanmış silahları üreten özel sektör işçilerinin üretken emekçi olarak adlandırılması, insanı ahlâki olarak rahatsız edebilir. Fakat üretimin toplumsal ihtiyaçlardan ziyade bireysel kârların düşünülmesiyle düzenlendiği üretim ilişkilerinden rahatsız olmaktır bu. Üretim böyle düzenlendiği sürece sınıf ölçütü her zaman son derece önemli olacaktır: emek artıdeğer ürettiği sürece üretkendir.

TARTIŞMALAR

Üretken emek ve üretken olmayan emek sınıflandırması, diğer Marksist sınıflandırmalar gibi, neoklasik iktisadın farklı kav-

ramsal çerçevelerinde bir karşılık bulamıyorlar. Bu kavramsal çerçevelere göre, bir kimseye yarar sağlayacak herhangi bir şeyin tüketimi, piyasada bir fiyata hükmedebilir, sahibine bir gelir akışı getirebilir ve böylece bir mal veya hizmetin üretimine karşılık gelebilir.[5] Dolayısıyla üretken ve üretken olmayan emek kavramları anlamsızdır: Genel olarak mevcut her mal veya hizmet bir üretim sürecinin sonucudur ve taşıdığı fiyat (ister gerçek, ister potansiyel, isterse gölge fiyatı olsun) sahibine bir getiridir. Üretken ve üretken olmayan emek arasındaki ayrım, bazen devlet sektörünün büyüklüğüyle ve gelişmedeki etkileriyle ilgili kaygılarda ortaya çıkmaktadır. Fakat neoklasik iktisada göre, "üretken olmayan" devlet sektörü değildir. Çok büyük olan devlet sektörü zorunlu vergilendirme sayesinde finanse edildiği için, böyle bir vergilendirme seviyesi özel sektörün kıyısında yaşayan emekçilerin boş zaman pazarlıkları ve yapılacak yatırım kararlarını olumsuz etkileyen durumlar yaratır. Özetlersek, neoklasik gelenek için, üretken ve üretken olmayan emek kavramlarının hiçbir anlamı yoktur.

Mesele emek değer teorisi açısından farklılık taşıyor. Fakat bu gelenek içinde bile üretken ve üretken olmayan emek arasındaki farkın savunulabilir olup olmadığına dair önemli anlaşmazlıklar var.[6] Bu tartışmalar, yukarda vurgulanan üç nokta temelinde özetlenebilir. Birincisi, üretken emek ücretli emek olmalıdır; ikincisi, pazarlanan bir ürün üretmelidir ve üçüncüsü, üretime bağlı olmalıdır.

Tartışma yollarından biri; "üretken"liğin anlamının gerekli veya zorunlu olduğu üzerine yeniden odaklanmaktır. Bir faaliyeti üretken olmayan olarak tanımlamak, onun gereksiz olduğu çağrışımını da beraberinde getirir ve böyle bir faaliyete tabi olarak çalışan insanları hiçe sayarak kötüler. Ücretsiz yapılan ev işini ve çocuk bakımını düşünelim. Bu faaliyetler çoğunlukla kadınlar tarafından

5 Bu noktada, bir sınırlama yapmak gerekiyor. Bazen piyasa işlemleri sadece potansiyel bir nitelik taşır. Bu yüzden de ev sahipleri kendilerine kira ödeyen kiracılar olarak farzedilir ve konut yapım hizmetlerinin üretimi için getiri olarak sayılırlar. Aksi takdirde, her kiracının bir ev aldığı zaman milli gelir düşerdi. Piyasalar bazen de teknik nedenlerden dolayı var olamazlar. Mesela, eğer bir malın bir kişi tarafından tüketimi o malın diğer bir kişi için bulunma olasılığını azaltmıyorsa ve hiç kimse bu malı tüketmekten dışlanmıyorsa, bu mala "kamu malı" denir ve vergilendirme kapsamının dışında finanse edilmesi gerekir.

6 Bkz. Mohun (1996, 2002) ve Laibman (1999), kaynaklar içinde.

yapılıyor ve bu faaliyetleri üretken olmayan olarak adlandırmak, ataerkil bir kavramsallaştırmanın kadınların işini sistemli bir biçimde görmezden gelme anlayışına bir örnek olarak yorumlanıyor. Buna bir cevap, böyle düşünmenin kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimiyle daha geniş bir toplumun yeniden üretimini birbirine karıştırdığı olabilir. Bu sebeple, söz konusu ilişkilerin yeniden üretimi, başka bir yerde, ailede veya okulda üretilmiş (en azından bir kısmı) işgücü girdilerinin sürekli akışına ihtiyaç duymaktadır. Fakat kapitalist ilişkilerin yeniden üretimiyle daha geniş bir toplumun yeniden üretimi aynı şeyler değildir ve birisini analiz etmek için kullanılan kavramlar diğeri için uygun değildir.

İkinci olarak, genel yönetim tarafından istihdam edilen, pazarlanmak için bir ürün üretmeyen ücretli emeği düşünelim. Genel yönetim 2000 yılında İngiltere'de toplam istihdamın yaklaşık olarak yüzde 13,4'ünü, ABD'de ise 12,9'unu bünyesinde topluyor.[7] Bu örnekte de, üretken olan ve üretken olmayanı sorgulamak, yine "gerekli" ve "üretken" arasındaki ayrımın inkârına odaklanmak demek. Eğer toplum genel yönetim olmadan işlev kazanmıyorsa, genel yönetimin üretken olmayanı istihdam ettiğini ve aslında piyasa taraftarı ideolojiyi kabul etmek zorunda kaldığını söylemek analitik olarak pek bir şey ifade etmiyor. Ama cevap daha önce verilenin aynısıdır: kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin daha geniş toplumun yeniden üretimiyle karıştırılmaması önemlidir. Daha dar kapsamlı, fakat bu konuyla yakından ilgili bir başka tartışma da işçi sınıfının geçimini ve eğitimini sağlamak üzere yapılan işler üzerinedir. Eğer bir işçi, devlet sektörünün sağladığı eğitim ve öğretim yoluyla daha fazla beceri kazanmışsa, o verili süre içinde eğitim almadığı halde kendisiyle aynı kapsamdaki işçiye nazaran daha fazla değer üretecektir. Benzer bir biçimde, sağlıklı bir işçi sağlıksız bir işçiye nazaran daha az bakım alacaktır. Bu şekilde, devletin eğitim, öğretim ve sağlık imkânı sağlaması, doğrudan olmasa da kapitalist üretim sürecine giren canlı emeğin

7 Rakamlar "tam zamanlı çalışmaya eşdeğer" temelinde hesaplanmışlardır ve İngiltere için, Milli Sağlık Hizmet Tröstleri tarafından istihdam edilenler de kapsanmaktadır. İngiltere için rakamlar, Milli İstatistik Bakanlığı (2001a) ve (2001b), Amerika için rakamlar ise İktisadi İlişkiler Bürosu, *Milli Gelir ve Ürün Hesapları* yoluyla elde edilmiştir.

niteliğindeki dönüşümler yoluyla dolaylı olarak artıdeğer üretimine katkıda bulunmaktadır. O halde artıdeğeri dolaysız üreten ya da artıdeğerin dolaylı üretildiği faaliyetleri birbirinden ayırmak için bir neden olmadığı iddia edilmektedir. Bu argümanın zorluğu çok geniş bir alanı kapsamasıdır. Eğer artıdeğere dolaylı olarak katkıda bulunan bütün işler üretken olarak düşünülürse, üretken kavramı, üretken olmayan olarak değerlendirilecek işlerin tasavvur edilmesi zorlaşacağı için odağını ve açıklığını kaybedecektir.

Üçüncü bir tartışma konusu, belki de en etkili olanı, "üretim"in ne olduğuna odaklanmaktır.[8] Girdilerin bir ürün meydana getirmek için sanayi sermayesinin yönlendirdiği üretim sürecine dahil olduğu üretim faaliyetleri ile, ürünlerin daha sonra yeniden yatırım yapılmak üzere ticaret ve finans sermayesi faaliyetleri yoluyla paraya dönüşmesi gibi dolaşım faaliyetleri arasında kesin bir ayrım yapılmasının mümkün olmadığı savunulmaktadır özellikle. Eleştirilerin getirdiği tartışmalara göre, böyle bir ayrımın yapılmasını sağlayan sadece iki yol vardır. Bu yollardan bir tanesi, Smith'in "eğer emek maddi bir mal üretirse üretkendir" diye ortaya koyduğu ikinci tanımlamasına geri dönmektir, fakat böyle bir "fizikçiliğe" başvurarak üretilmiş olan ve dolaşıma sokulan arasında bir ayrım yapılabilir. Diğer bir yol ise, komünizme dayanan bir değerlendirici ölçüte başvurarak, üretken olmayanın kapitalizme özgü olduğu tanımını yapmaktır. Örneğin, komünist dağıtım şeklinin, piyasa yoluyla değil de dolaysız yapıldığı takdirde, komünizmde piyasa faaliyetlerine katılan emek var olmayacaktır ve bu yüzden de kapitalist toplumda bu emek üretken olmayan emektir. Komünist üretim şekli kârdan ziyade ihtiyaca dayandığı için, reklamcılık diye bir şey olmayacak, dolayısıyla da reklamcılıktaki emek, üretken olmayan emek olacak ve bu böylece devam edecektir. Üretken olmayan emeği bu değerlendirici ölçüte göre tanımlamak, günümüzdeki kapitalist toplumda ziyan edilen kaynakların yerlerini saptamak ve kullanım değeri üretiminin herkesin yararına artış gösterdiği daha ilerici bir toplumun istihdam edebileceği kaynakları saptamak demek oluyor.

"Fizikçi" (physicalist) ölçüt, kapitalist toplumsal ilişkilere dair hiçbir şey içermediğinden, günümüzdeki kapitalizmi çözümlemek

8 Bkz. Laibman (1992, 4. bölüm ve 1999)

için bir fayda sağlamıyor. "Değerlendirici" ölçüt, israfın teşhisi konusunda belki yararlı bir plan oluştururken, diğer taraftan emek değer teorisi gibi analitik kavramlara dair hiçbir şey barındırmamakta ve bu yüzden de mevcut bağlamda pek yararlı olmamaktadır. Fakat bu ölçütlerden birine veya diğerlerine başvurmadığı sürece, üretken ve üretken olmayan emek arasında bir ayrım kurmaya çalışan tüm çabalar da başarısız olmaktadır; bu ayrımın içi boştur ve bu ayrımdan vazgeçilmesi gerekmektedir. Sermaye döngüsü artıdeğerin nasıl üretildiği ve gerçekleştirildiğini anlatan somut bir gerçeklik düzleminden ziyade, mecazi bir düzlem olarak anlaşılmalıdır. Üretken emeğin içine kapatıldığı üretimi, üretken olmayan emeğin içine hapsolduğu dolaşımdan ayırmak, birbirinden farklı fakat aynı toplumsal sürecin eşzamanlı öğelerini soyut ve teknik bir yöntemle ayırt etmek anlamına geliyor. Bu sorgulama yöntemine verilen cevap, bu ayrımın içinin analitik olarak boş olduğunun inkârı ve tam aksine hem kavramsal hem de ampirik düzlemde başarılı olduğunu iddia etmektir. Bir yanda sanayi sermayesi, diğer yanda ticaret ve finans sermayesi olmak üzere bu ikisi arasındaki farklar, sürekli dalgalanan iktidar dengelerinin bazen birini bazense diğerini desteklediğini ve bu yüzden de bu sermayelerin farklı özerkliklerinin, birbirlerine olan bağımlılıklarıyla beraber sürekli değişen kapitalist örgütlenme biçimini kavramamızı sağlıyor. Eşitsiz değişim ilkesinin gelişmesine ve ticaret ve finans kârlarının sanayi sermayesi tarafından üretilen artıdeğere bağlı olduğu gerçeğine odaklanmak, sermayenin belirli tarihsel dönemlerde uzmanlaşmasının hem imkânları hem de sınırları üzerine odaklanmak demektir. Üretken ve üretken olmayan emek kategorilerini kapsayan bir emek değer teorisi, bu ayrımı ortadan kaldıran bir emek değer teorisinden daha zengin bir kapitalist gelişim resmi sunar ve Marksist bir teorinin ortaya koymasını bekleyebileceğimiz şeylerle de uyumlu görünür.

AYRIMIN FAYDALARI

Üretken-üretken olmayan emek ayrımı sermaye kesimlerinin (aslında bu kesimler üzerinden yapılan ittifakların) gelişmesini ve göreceli önemlerini çözümlemek açısından büyük önem taşır-

lar. Bu ayrım, diğer kesimlerin sanayi sermayesine olan bağlılığına dikkat çekerek, neden bazı zamanlarda bu bağımlılığın güçlü ya da zayıf olabildiğini incelemeyi mümkün kılmaktadır. Aynı zamanda, sektörel kârlılığın belirleyici faktörlerini ve farklı sermayelerin rekabete dahil olarak, amaçlı bir biçimde bütün sermayelerin aynı oranda kâr sağlamasının yöntemlerini ayırt etmektedir.

Sanayi sermayesi için kârlılık, emek üretkenliği, emek sürecindeki düzenlemeler ve ücret seviyeleri sayesinde belirlenirken; verili bir maliyet yapısına sahip olan ticari sermaye için kârlılık, kendi hizmetleri için ücret talep etmekte ve eşitsiz değişimi artırmaktaki gücü sayesinde belirlenmektedir. Bunların her ikisi de, pazardaki konumuna, sahip olduğu özerkleşmiş ticari bilgi seviyesine ve dağıtım ağları oluşturabilmekteki becerisine bağlıdır. Ticari sermayeler arasındaki rekabet, eşitsiz değişimi, gelirlerin her ticari sermayenin ortalama kâr oranını tutturmak için yeterli olduğu bir seviyeye çekmeye eğilimlidir. Verili bir maliyet yapısına sahip finans sermayesi için kârlılık, borçlanma ve borç verme oranları arasındaki fark ve piyasadaki para işlemlerini ücretlendirme gücüyle belirlenmektedir. Her şeyin kesinlik taşıdığı bir dünyada sermayeler arasındaki arbitraj, borçlanma ve borç verme oranları arasındaki farkın, kredi verme maliyetini karşılamak için yeterli olması yoluyla, faiz oranı ve ortalama kâr oranı arasındaki eşitliği garantiye almak zorundadır. Fakat üretimdeki reel belirsizlikler ve sanayi sermayeleri tarafından artıdeğerin gerçekleştirilmesi faiz oranını kâr oranından ayırmaya yarayabilir. Böylece odağımız, sanayi sermayesinin gelecekteki kârlılık seviyesinin bugünkü faiz oranını belirlemesini etkileyen yöntemlere çevrilebilir.

İkinci olarak, üretken olan-olmayan emek ayrımı genel yönetimin harcamalarını belirleyen değişken tarihsel faktörleri çözümlemede önem taşır. Marx, genel olarak devleti bütün sermayenin çıkarlarını temsil eden bir yapı olarak görüyordu. Devlet aynı zamanda sınıf çatışmasını bazı yönlerden idare etmekle sorumludur. Bir yandan, işçi sınıfı mücadelesinin sonuçlarından biri, bazı işlerin özel sektörden alınıp devletin vergilendirme yoluyla kaynak sağladığı kamu işletmelerine dönüştürülmesidir. Diğer yandan devlet kendi faaliyetlerini, sermayeye en iyi hizmet edecek şekilde düzenlemektedir. Sınıfsal güçlerin sürekli değişen dengesi, bütün bu

faktörlerin tarihsel olarak nasıl birleştiğini tayin eder. Mesela, Batı Avrupa'nın 1945 sonrası on yıllık sürecini içinde bulunduğu milliyetçilikler ve devletin eğitim, sağlık ve sosyal sigorta hizmetlerinin gelişmesinin yanı sıra, başka alanlarda da yapılan düzenlemelerle beraber düşünerek, 1980'ler ve 1990'lar ve bu yılların özelleştirme ve eğitim, sağlık ve sosyal sigorta gibi alanlarda devlet harcamalarına getirilen sert kısıtlamalarıyla karşılaştırabiliriz.

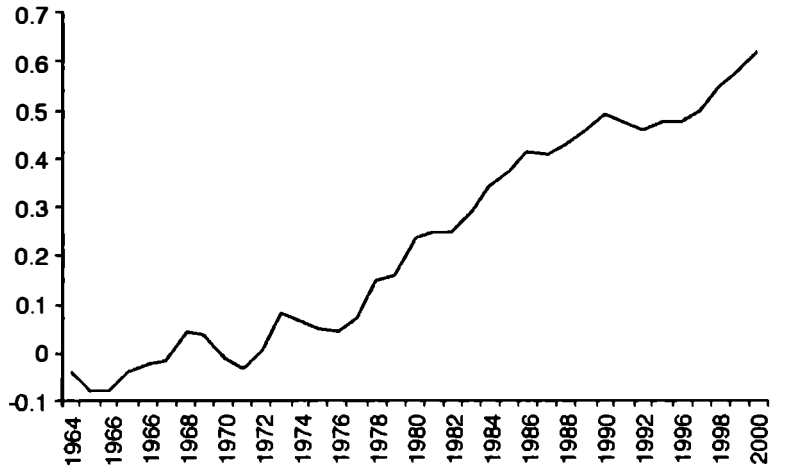
Ayrımın işe yaradığı üçüncü alan, kapitalist gelişimin ampirik incelenmesine dairdir. Kavramların doğası ve mevcut veriler düşünüldüğünde, fazla kesinlik beklenemeyebilir. Veriler genellikle sınai bir sınıflandırma yoluyla düzenlenmektedir ve varsayımlar üretken olan-olmayan ayrımına, sınai kavramlara çapraz ve kendi aralarında kullanımında nasıl değinildiğine bakarak yapılmalıdır. Her zaman olağandan uzaklaşan durumlar ve bilgi kısıtlılığı olduğu için, bazen keyfi bazen de güçlü varsayımlarda bulunmak kaçınılmazdır. Fakat tam anlamıyla bir kesinlik mümkün olmasa da, dönemin eğilimlerine dair mantıklı değerlendirmeler yapmak mümkün olabilmektedir.

Örneğin İngiltere'nin 1861 ve 1911 yılları arasındaki nüfus sayımlarını gösteren tablo1'i ele alalım.

Tablo 1: Sanayide üretken olan ve üretken olmayan emek (bin olarak), İngiltere

	1861	1871	1881	1891	1901	1911
Tarım ve Balıkçılık	3017	2663	2369	2181	1924	1820
Madencilik ve Taşocakçılığı	420	486	563	697	811	978
İmalat	3686	4011	4075	4578	4762	4967
İnşaat ve Yapı	471	563	687	697	867	781
Doğalgaz, Elektrik, Su	21	26	33	50	79	91
Taşımacılık ve İletişim	506	649	712	921	1153	1198
Sağlık, Eğit. ve Diğer Serb. Mes. Hizmetleri	287	333	439	498	572	629
Yeme İçme, Oteller ve Diğer Hizmetler	386	444	555	680	708	804
Toplam Üretkenlik	**8794**	**9174**	**9433**	**10300**	**10875**	**11268**
Üretkenliğin Toplama Oranı(%)	**67.2**	**65.3**	**62.6**	**61.8**	**58.2**	**55.3**
Dağıtım İşleri	850	1050	1300	1640	1990	2460
Sigorta, Bankacılık, Finans	20	40	70	110	150	230
Kamu Yönetimi ve Savunma	450	420	460	550	880	840
Özel Eviçi Hizmetler	1294	1790	1850	1940	1980	2000
Üretken sektörlerde üretken olmayan emek	1681	1576	1957	2120	2805	3592
Toplam Üretken Olmayan	**4296**	**4876**	**5637**	**6360**	**7805**	**9122**
Üretken Olmayanın Toplama Oranı(%)	**32.8**	**34.7**	**37.4**	**38.2**	**41.8**	**44.7**
Üretken Olmayan Emeğin Üretken Emeğe Oranı	**0.49**	**0.53**	**0.60**	**0.62**	**0.72**	**0.81**

Keyfilik için düşünülebilecek bir örnek, eviçi hizmet dışındaki tüm hizmetler üretken emek olarak dağılırken, bazılarının çok net bir şekilde üretken olmayacaklarıdır. Her üretken sektördeki üretken emeğin yaklaşık hesaplaması, kabaca "mavi yakalı" (fabrika işçisi) ile "beyaz yakalı" (büro memuru) arasındaki, aslında çok da gerekli olmayan ayrımı dikkate alarak, ücretlerin maaşlara oranı ölçüsünde yapılabilir. Buna rağmen, üretken olmayan emekteki yükseliş dikkat çekmektedir. 1861 yılını 1911'le karşılaştırdığımızda, en önemli hareketliliklerin şunlar olduğunu görürüz: Tarımdaki üretken emeğin bütün istihdam içerisindeki payının yüzde 23,1'den 12,1'e düşüşü; dağıtım işindeki istihdamın yüzde 6,5'ten yüzde 12,12'ye yükselişi ve üretken sektörlerde yer alan üretken olmayan emeğin yüzde 12,9'dan yüzde 17,6'ya artışı. "İkinci sanayi devrimi"nin yaşandığı bu yıllar, uzmanlaşmış pazarlama işlerinin, özellikle de üretici firmaların gittikçe büyüyen üretken olmayan işlerini taşeronlara devretmesi kapsamında gerçekleşen daha fazla uzmanlaşmanın gelişme gösterdiği yıllardır.

Şekil 1: Üretken olmayan emeğin üretken olan emeğe ücret bazında oranı, ABD

Çok basit bir sorun olmamasına rağmen, başka bir sorun da, üretken olmayan emeğin genel kâr oranını nasıl etkilediğidir (15. ve 16. bölüme bakınız). Vergi öncesi kâr oranını (r), toplam kârın

toplam net öz sermayeye (K) oranı olarak tanımlayalım ve kârları vergiye tabi safi milli hasıla (NNP) ve özel sektör ücretlerinin toplamı arasındaki fark olarak tanımlayalım.[9] En son bahsedilenler üretken emeğe ödenen ücretler (W_p) ve üretken olmayan emeğe ödenen ücretlerdir (W_u). Bu yüzden de:

$$r = \frac{\text{v.tabi.NNP} - W_P - W_U}{K}$$

$$= \frac{\left(\text{v.tabi.NNP} - W_P\right)/W_P - W_U/W_P}{K/W_P}$$

Payda yer alan ilk harf, artıdeğer oranından elde edilen para biçimidir (e):

$$r = \frac{e - W_U/W_P}{K/W_P}$$

Üretken olmayan emeğin üretken emeğe ücretler bağlamındaki oranı, kâr oranına dolaysız olarak olumsuz etkide bulunur; fakat üretken olmayan işlerin üretken olan sermaye tarafından çekilmesiyle mümkün kılınan uzmanlaşma işlemi artıdeğer oranını artırırsa, kâr oranını dolaylı bir biçimde olumsuz olarak etkiler. Bu yüzden üretken olan emeğin üretken olmayan emeğe ücretler bağlamındaki oranı önemli bir husustur. ABD'nin, 20. yüzyılın ikinci yarısındaki bu ölçüme bağlı eğilimleri şekil 2'de gösterilmektedir.

Veriler dört ayrı döneme ayrılmıştır. Uzun refah dönemimin

9 Net Milli Hasıla'nın üç nedenden ötürü aşağıya doğru düzenlenmesi gerekir. Başkalarına yüklenen fazlalıklar hesaptan düşülmelidir, zira pazarlanmayan bir hizmet akışına denk düşerler; kamu harcamaları çıkarılmalıdır, çünkü genel kamu işçileri piyasa yoluyla değil de vergilerle finanse edilir ve hane halkı işçilerinin maliyeti çıkarılmalıdır, zira burada hiçbir ürün satılmaz.

altın yılları sırasında sürekli bir artış gözlemleniyor, fakat bu dönemi Vietnam Savaşı'nın damgasını vurduğu dalgalı, fakat genel olarak durgun dönem, Bretton Woods'un çöküşü ve 1970'lerin ekonomisindeki yüksek işsizlik oranı (stagflasyon) izliyor. Reagan-Bush yılları, hemen arkasından Clinton'ın birinci başkanlık döneminde meydana gelen dalgalı, fakat yine genel olarak durgun dönemin geldiği sürekli artışa sahne oluyor. Ve son olarak 20. yüzyıl, sürekli artış görünümü veren diğer bir dönem olarak sonuçlanıyor (bu durum verilerin yeniden gözden geçirilmesine bağlı olabilir). Daha fazla gelişmenin gözlemlendiği dönemler, üretken olmayan emekteki kayda değer göreceli yükselişlere imkân veren dönemler gibi görünüyorken, düşük oranda gelişmenin yaşandığı dönemlerde durum böyle görünmüyor (tabiî bir taraftan da 1990'ların ikinci yarısında yaşanan yükselişlerin, 21. yüzyılda sürdürülüp sürdürülemeyeceğini bekleyip görmek gerekiyor). Bu veriler, kârlılığın analizi ile üretken olmayan emeğin göreceli artışının kârlılık üzerindeki etkilerinin değerlendirmeleriyle bir araya geldiğinde, bize Amerikan ekonomisinin 20. yüzyılın ikinci yarısındaki yapısal değişikliğine dair ampirik analiz yapabilmek için bir zemin sunuyor.

Çeviren: Aslı Zengin

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Feinstein, C.H. (1976) *Statistical Tables of National Income, Expenditure and Output of the UK 1855-1965.* Cambridge: Cambridge University Press.

Foley, D. K. (1986) *Understanding Capital.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Laibman, D. (1992) *Value, Technical Change and Crisis.* Armonk, New York: M. E. Sharpe.

Laibman, D. (1999) "Productive and Unproductive Labour: A Comment", *Review of Radical Political Economics* 31 (2), s. 61-73.

Laslett, P. (2000) *The World We Have Lost Further Explored.* Londra: Routledge.

Mitchell B. R. (1988), *British Historical Statistics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Mohun, S. (1996) "Productive and Unproductive Labour in the Labour Theory of

Value", *Review of Radical Political Economics* 28 (4), s. 30-54.

Mohun, S. (2002), "Productive and Unproductive Labour: A Reply", *Review of Radical Political Economics* 34 (2), s. 187-201.

Office for National Statistics (2001a) "Jobs in the Public and Private Sectors", *Economic Trends*, Haziran.

Office for National Statistics (2001b) *UK National Accounts (Blue Book) 2001* Londra: The Stationary Office.

Shaikh A. M. ve Tonak E. A. (1994) *Measuring the Wealth of Nations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Smith, A. (1776) *Inquiry into the Nature and Course of the Wealth of Nations*. Londra Ç Everyman (1991) [*Ulusların Zenginliği*, 2004].

US Bureau of Economic Affairs: *National Income and Product Accounts*. (www.bea.gov).

US Bureau of Labour Statistics (stats.bls.gov)

KAYNAKLAR

1948-64 için Shaikh ve Tonak (1994);

1964-2000 için yazarın kendi hesaplamaları BEA ve BLS web sitelerindeki verileri kullanarak yapılmıştır.

3. BÖLÜM

KAPİTALİST EKONOMİLERDE PARA OLARAK VE SERMAYE OLARAK PARA

Costas Lapavitsas

Kapitalizmde para, en yüzeyselinden en gereklisine, ekonomik faaliyetin dokusuna işler. Ayrıca kişisel ilişkileri kurup bozmak, insan edimine anlam katmak ve insan niteliklerine ölçü olmak yoluyla toplumsal hayatın dokusuna da işler. Bu kadar ortalarda olmasına rağmen, toplum kuramında paranın ne olduğuna ve nasıl iş gördüğüne dair bir fikir birliği yoktur. Bu deneme, parayı oluşturan ve paraya dayanan toplumsal ilişkileri Marksist ekonomi politik perspektifinden ele alıyor. İzleyen başlık altında (Para Olarak Para) paranın düz bir olgu, yani basit mal mübadelesi olması üzerinde yoğunlaşılıyor. Paranın bu şekilde piyasa değiştokuşu bağlamından çıkmaksızın ele alınması, fonksiyonları ve biçimleri itibariyle piyasayla bağlantısı içinde, ne olduğunu belirlemeyi mümkün kılar. Sonraki altbölümde (Sermaye Olarak Para) parayı kapitalist üretim ve dönüşüm olgusu haliyle alıyor. Böylece, krediye ilişkin rolü de dahil olmak üzere paranın kapitalist işlevselliği belirleniyor.

PARA OLARAK PARA

Para ve Piyasalar

Kapitalizm, geniş piyasalar ağını birleştiren bir toplumsal sistemdir. Piyasalarda ücretli işçi çalıştıran kapitalist firmaların ürettiği tüketim ve yatırım mallarının ticareti yapılır. Fakat ticareti yapılan malların kapitalist firmalarca üretilmediği piyasalar da vardır. Tipik örnekleri arazi ve işgücü piyasalarıdır (1. ve 4. bölümlere bakınız). Ayrıca, değişim konusu nesnelerin üretilmiş mallar değil de bireyler arası malî sorumluklar, talepler, risk bedelleri ve diğer taahhütler vb olduğu başka piyasalar söz konusudur. Son grup da rüşvet, çeteci koruması, kiralık katil, ceza, iftira tazminatı vb gibi sırf analojiyle mal yakıştırması yapılan nesnelerin ticaretine konu olan "piyasaları" içerir. Ama bu değişik piyasaların hepsinde bir tek şey ortaktır: para.

Söz konusu piyasalarda paranın işlevleri farklılık göstermez. Para, çeşitli nesneleri ve edimleri birbiriyle kıyaslanabilir hale getirmeye yarar (hesap birimi veya değer ölçüsüdür). İşlemlerde aracılık yapar (mübadele aracıdır). Ayrıca piyasa aktörleri arasındaki taahhütlerin ve sorumlulukların işlem anı dışında yerine getirilmesini sağlar (ödeme aracıdır). Yine, bir ülkenin bir diğerine servet transferi yapmasını yahut ona karşı yükümlülüklerini yerine getirmesini mümkün kılan bir araçtır (dünya parası). Son olarak da bireylerin ya da işletmelerin bankalarda veya diğer mali kurumlardaki birikimlerini ifade eder (birikim aracıdır). Bir de mali kuruluşların kendi birikimleri olan para vardır (rezervler).

Paranın kapitalist toplumlardaki çeşitli toplumsal fonksiyonları, iktidar ve hiyerarşiyle bağlantısında en açık şekilde görülür. Para, örneğin hasımları yatıştırmak, taraftarları harekete geçirmek yahut profesyoneller tutmak gibi faaliyetlerle, diğer insanları paraya sahip olanın arzularıyla uyumlu kılmaya zorlayabilmesi nedeniyle toplumsal güç sağlar. Ayrıca politik güç de sağlar. Finansörlerin siyasi partilerdeki nüfuzları bunun en açık örneğidir. Para, bunlara ek olarak, mevki ve toplumsal hiyerarşiyi tayin eder. Çünkü "yüksek" sosyetenin kapılarını açar, seçkin kulüplerin ve derneklerin üyeliğini güvenceye alır. Kaldı ki, kapitalist

toplumlarda mevki ve hiyerarşinin kuşaktan kuşağa geçmesinin biricik yolu, kan bağına dayanan imtiyaz ve istisnalar değil, paradır. Çocukların "doğru" okullara gidebilmesi ve evliliğe uygun eşin satın alınması para sayesindedir.[1] Nihayet, bir ülkeye başka ülkelerin ürettiği silâhları edinme imkânı vermesi, ya da kendi teklifini kabul etmesi için alıcı ülkeye hibe yapılabilmesi, paranın küresel gücünü gösterir.

Paranın akıl almaz çeşitlilikteki biçimleri, iç içe geçmiş toplumsal ve ekonomik işlevlerini ortaya koyar. Örneğin özel ve kamu birikimleri genelde altındır. Madenî para ve banknot yoğun bir şekilde sıradan günlük işlemlerde kullanılır. Şahısların ya da şirketlerin ödemeleri ya da servet transferleri çeşitli mevduat türleri aracılığıyla yapılır. Yine, kredi kartıyla ödemeye esas olan banka hesapları ve diğer hesaplar söz konusudur. Ayrıca bankalar dışında kalan finansal kurumlardaki hesaplar da ödemelerde kullanılabilir. Hattâ ticari senetler vb gibi nakit ödeme yerine geçen muhtelif kredi enstrümanları da mevcuttur. Bu değişkenliğine rağmen paranın kapitalist ekonomide gelişen biçimlerindeki ortak yan, kredi sistemiyle ilişkidir. Günümüzde kapitalist para esas olarak kredi formundadır.

Mal Mübadelesinde Para ile Elde Edilen Sosyal Bağlantılar

İktisatçıların "gözlemsel gerçekler" dediği türden kapitalist piyasalara ve paraya ilişkin bu tespitler pek itiraz edilebilir görünmemektedir. Bu nedenle, anayolcu iktisat kuramının piyasa analizinde paraya ayrılan yerin çok küçük olduğunu görmek şaşırtıcıdır. İktisat kitaplarında paranın fonksiyonlarına ilişkin standart metinler, bu kuramın analitik yaklaşımının temellerine inmemektedir. Egemen iktisadi düşüncenin dayandığı "genel denge"modelinde, piyasa aktörleri arasındaki mal mübadelesi dolaysızdır (Hahn 1982). Yani toplum bilimin en yetkini olmakla şişinen bu iktisadi analize göre kapitalizm, şeylerin parayla değil başka şeylerle doğrudan değişildiği (takas edildiği) bir sosyal sistemdir. Kısacası, anayolcu iktisat

1 Paranın sosyal rolü ve gücüne ilişkin daha eksiksiz bir tartışma için bkz. Fine ve Lapavitsas (2000).

kuramının kapitalist piyasa analizinde paranın rolü yeterince açıklanmamıştır.[2]

Bu kapsamda Marksist ekonomi politik başka bir yerdedir: Paranın, düzenli mal mübadelesiyle birlikte zorunlu ve kendiliğinden bir şekilde doğduğu gösterilir. Egemen iktisatta olduğu gibi yaygın mal mübadelesinin takas koşullarında cereyan ettiğini kabul etmek yanlışa götürür. Paranın hiç olmadığı kalıcı bir mal değişimi sisteminin mevcudiyetine dair en ufak (tarihsel, antropolojik yahut sosyolojik) bir kanıt yoktur. Aksine, mübadele sistemleri üzerine yapılan araştırmalar, karşılıklı ihtiyaçlarını düzenli bir sıklıkla karşılayan ürün sahipleri arasındaki işlemlerde paranın doğrudan ya da dolaylı bir şekilde yer aldığını göstermektedir.[3] Belli ürünlerin sahipleri arasındaki karşılıklı edimler, kaçınılmaz bir şekilde paranın evrensel mal veya "değerin bağımsız biçimi" ya da "evrensel eşdeğer" olarak doğmasına yol açmıştır. Para ve piyasa birbirinden ayrılamaz.

Marx, *Kapital*'in ilk cildinde (1867, 1. bölüm) "değerin biçimini" tartışırken paranın doğuşuna yönelik kuramsal açıklamanın yapıtaşlarını vermiştir. Para, ürün sahiplerinin birbirleriyle temaslarının sıklaşması sonucu kaçınılmaz olarak kendiliğinden doğar. Ancak burada önemli olan nokta, paranın, öyle piyasalar arasında sürtünmeyi gideren genel değişim aracı olarak değil, daha ziyade "evrensel eşdeğer" veya "değerin bağımsız biçimi" olarak doğmasıdır. Karakteristik niteliği diğer bütün mallarla kolayca değişilebilir olmasıdır ve bu nedenle sahibinin her malı satın almasına olanak tanır. Para, mal mübadelesinde alım gücü tekeli olarak ortaya çıkar; benzersiz yeteneğiyle özel bir maldır. Bunun geliştiği süreç, ürün sahipleri arasında -aşağıda çözümleyeceğimiz- toplumsal ilişkilerle belirlenir.

2 Değişim aracının kendiliğinden oluşumunu açıklama çabasındaki neoklasik yaklaşımlar Menger'e (1892) kadar uzanır. Bu görüşün en yeni formülasyonlarında, örneğin Kiyotaki ve Wright (1989), "pazarlanabilirlik" özelliği açıklanmadan bırakılır. Onlara göre para en pazarlanabilir maldır, çünkü piyasa aktörleri öyle olduğunu düşünürler. Bu tatminkâr olmaktan uzak, döngüsel bir savdır.

3 Bkz.: Itoh and Lapavitsas (1999, chs. 2 and 10).

Piyasalar bağımsız ve tek başına bireylerin birbirleriyle işlem yaptıkları yerlerdir. Piyasa aktörleri arasında akrabalık, arkadaşlık ve sosyal alışkanlıklar üzerinden bağlar olsa da, bu bağlar bir kenara bırakılır, birbirleriyle ürün sahibi olarak karşı karşıya gelirler. Tümüyle yok olmazlar ancak ticari alışverişin gereklerince, yani "mali durum" itibariyle geri plana itilirler. Piyasada karşı karşıya gelenlerin başlıca kaygıları ellerindeki malların mübadele değerini elde etmek, piyasaya gelmelerinin temel sebebi olan "quid pro quo" *(karşılık gelen -mukabil)* değeri garantilemektir. Bu bağlamda diğer katılımcılar, piyasada sosyal ilişki kurulan yabancılardan, karşıt figürlerden başka bir şey değildir. Ürün sahibi iki kişi karşılaşınca ("değerin tesadüfi biçimi"), aralarında sosyal ilişki kurulması için en azından birinin açılış hamlesi yapması şarttır, yani bir ilk adıma ihtiyaç vardır. Tipik adım, eldeki malı satmak üzere yapılan tekliftir. Karşı tarafın seçenekleri teklifi kabul etmek veya reddetmekten ibarettir. Ürün sahipleri arasında boy vermeye başlayan sosyal ilişkide ilk adımı atan "göreli" veya "etken"; diğeri de "eşdeğer" veya "edilgen" taraftır. Öbür türlü söylersek, karşı karşıya gelen iki ürün sahibi birbirleriyle temas ettikleri anda, sadece bir tane mal söz konusu olsa bile, taraflardan biri diğerini alıcı konumuna sokar. Piyasa sayesinde tanımlanan bu sosyal ilişki, artık bu çerçevede gelişecektir.[4]

Paranın ortaya çıkışı, bu güdük satın alma yeteneğinin gelişimini ve yalnızca bir malın tekeli haline gelişini temsil eder. Bu süreç, söz konusu bağımsız ve tek başına katılımcılar arasındaki işlem sıklığının artmasıyla gerçekleşir. Katılımcıların birbirleriyle quid pro quo işlemlere girmesiyle gelişen sosyal ilişkileri satın alma yeteneğinin tek kutbu etrafında toplanır. Buraya geliş aşamalıdır. Önce, ürün sahiplerinden biri malını satışa sunar ("değerin genişlemiş biçimi"). Böylece hepsine satın alma yeteneğinin bir parçasını verir (yani hepsi kısmen "eşdeğer" olurlar). Ardından, bunun

4 Marx'ın para çözümlemesini bu şekilde koymak, Japon Uno okulunun en bitirici katkılarından biridir (Uno 1980). Burada, konu hakkında son sözü Marx'ın çözümlemesinin söylediği ima edilmemektedir. Esas olan, daha ziyade, bu analizin "para muammasının" çözümünde parayla örtülen toplumsal ilişkileri de hesaba katan bir yol gösterdiğidir.

tersine, ürün sahiplerinin büyük kısmından o tek kişiye satış teklifleri gelir ("değerin genel biçimi") ve böylece o malın satın alma yeteneğini güçlendirir ("evrensel eşdeğer" mahiyeti yükler). Daha sonra, eğer bir mal müstesna bir satın alma yeteneğine sahipse (belli mallar için "evrensel eşdeğer" olmuş haldeyse), diğer ürünlerin sahipleri, o malı kullanmak için değil fakat sırf yeteneğinden dolayı, karşılığında kendi mallarından vermeyi önereceklerdir. Bu da ürünün satın alma yeteneğini biraz daha artıracaktır. Bu şekilde, mallardan biri diğer tüm ürün sahiplerini cezbedecek ve diğer mallar için "eşdeğer" hale gelecektir. İşte, diğer tüm malları satın alabilen bu mal, paradır. Sebebi de çok açıktır, diğer tüm mallar onun karşılığında satışa çıkarılır.

İşlemlerin parayla yürümeye başlaması, ürün sahipleri arasındaki toplumsal ilişkilere farklı bir içerik kazandırır. Katılımcılar hâlâ ayrı ayrı ve birbirinden bağımsızdır, fakat edimleri toplumsaldır (plansız ve kasıtsız olarak), çünkü malları karşılığında satışa sundukları parayı hep birlikte oluştururlar. Bu yüzden para, temelinde birbirine yabancı bireylerin münferit değişim işlemi olsa da, bir o kadar kolektif ve sosyal bir olgudur. Ürün sahiplerinin yaptığı, mallarını para karşılığında satışa sunmaktır. Çünkü paranın başkaları tarafından da alındığını bilmektedirler. Özetle, paranın sistemli bir şekilde piyasa katılımcıları tarafından kullanılması, piyasayı karakterize eden bir norm olmasındandır. Para, birbirini tanımayan bireyler arasında, sosyal normların dayandığı ailevi, dinsel, hiyerarşik ilişkilerin dışında bir bağ kurarken, pazarlıklarıyla piyasa uzlaşmasını sağlayan bireyleri bir arada tutar. Para, piyasa ekonomilerinin eklemidir. Ancak kişisel olmayan bir bağdır ve toplumu bir arada tutan diğer normların dolaysızlığından yoksundur. Kapitalist piyasa aktörleri olayın doğası gereği münferittirler. Aralarındaki bağlar, satın almayı tekelleştiren, sosyal norm haline gelen bir şeyin kullanımıyla kurulur.

Paranın kaynağının toplumsal gücü ve nüfuzu artık açıktır. Anayolcu iktisat kuramında (çoğu kez zımnen) varsayılanın tersine, piyasaları karakterize eden şey, katılımcıların eşitliği değildir. Mallardan biri diğerlerinden yukarıda durur. Çünkü diğerlerini satın alabilme gibi benzersiz bir niteliği vardır. Demokrat ve eşitlikçi

olmak bir yana, piyasalarda bir tane ayrıcalıklı kral ve geri kalanların oluşturduğu kalabalık vardır. İşte para sahiplerinin sıradan mallara sahip olanlara üstünlüğü de buradan gelir. Para sahipleri kaynaklarını dönüştürebilir, diğer malları elde edebilir, taahhütleri güvenceye alabilir, talepleri erteleyebilirler. Sıradan mallara sahip olanlara kapalı olan bu imkânlarla iktisadi güç elde ederler. Mal mübadelesinin yaygın olduğu toplumlarda paranın getirdiği ekonomik güç, toplumsal güç sağlar. Geniş bir piyasalar ağının bütünlediği kapitalist toplumlarda piyasanın kralı, birinin arzularını diğerlerine dayatmasını sağlayan baş enstrümandır; sosyal hiyerarşiyi ve mevkileri de o belirler. Kapitalist toplumlarda paraya sahip olmak toplumsal güç, ayrıcalık ve ortamlara katılabilme olanağını sağlar. Tersi de doğrudur: Paradan yoksun olmak güçsüzlük, yoksulluk ve olaylardan dışlanma demektir, ki bunlar kapitalizmde çoğunluğun özellikleridir. Kapitalist toplumlarda sosyal katılım kısmen, insanın sahip olduğu beceri ve yeteneklere; ama asıl, sahip olduğu paraya, alım gücü tekeline bağlıdır.

Paranın İşlevleri ve Biçimleri

Böylece, Marx'ın çalışmasından hareketle, paranın ne olduğunu, yani piyasalardaki alım gücü tekeli ya da "evrensel eşdeğer" olduğunu göstermek mümkün olmaktadır. Para, ürün sahiplerinin karşılıklı edimlerinin zorunlu sonucu olarak ortaya çıkar ve bu süreç içinde sosyal bir norm halini alır. Bu çıkarsama, paranın bir mal olmasını gerektirir mi? Paranın Marksist para analizi ile madeni para ya da Avusturya'lı büyük iktisatçı Schumpeter'deki (1954, s. 699-701) şekliyle, altın kuramı karşılaştırılabilir mi? Bu gibi sorular önemli olmakla birlikte, parayla ilgili asıl kafa karışıklığı paranın gördüğü işler ve bu işleri görürken aldığı biçimlerle ilgilidir.

Vurgulanacak ilk nokta paranın "evrensel eşdeğer" ya da alım gücü tekeli olmasından doğan çok çeşitli sosyal ve ekonomik işlevleridir. Değer ölçüsü ve mübadele aracı olma fonksiyonları gerçek olgulardır. Bu nedenle parası olan kişi, malı olan kişinin satış teklifini paradan ayrılmak kaydıyla kabul etmek zorundadır. Ölçülen değere ve çeşitli mübadele biçimlerine ilişkin nasıl bir soyut model oluşturulacağı tamamen kuramcının tasarrufundadır. Ancak, söz

konusu fonksiyonlar toplumsal gerçekler oldukları için, mal karşılığında para ödemek de düzenli bir hale gelmek zorundadır. Özetle, alım gücü tekeli olma hali pratiğe geçemiyorsa, değer ölçüsü ve mübadele aracı olma işlevlerinin sosyal bir anlamı da olamaz. Aynı şey, yurtiçinde ve ülkeler arasında, paranın birikim aracı ve ödeme aracı olma işlevleri için de geçerlidir. Ürün sahipleri için paranın diğer kullanımlarını ödeme aracı olarak yükümlü kılmak mümkündür. Çünkü paranın alım gücü tekeli olma yeteneği, pratikte, ödemelerin ertelenebilmesine izin verir. Yine aynı özellik nedeniyle, ürün sahipleri piyasada öngörülemez gelişmeleri göğüslemek amacıyla para biriktirirler. Çeşitli fonksiyonları paranın alım gücü tekeli olmasına dayanır.

Paranın çıkış formu mallardan biri olmalıdır. Aksi mümkün değildir çünkü bir grup malın içinden alım gücü tekeli olarak doğar. Ancak, bu mal-paranın mübadele değeri olarak iş görmesiyle birlikte sembolik para da ortaya çıkmaya başlar. Mübadelede kullanıldıkça eskiyen ve aşınan bu mal-paranın kütlesi (ağırlığı) azalır. Böylece madeni para kendiliğinden amacına uygun simge haline gelmeye başlayarak daha uygun (madeni yahut kâğıt) para sembollerinin yolunu açar (Marx 1859, s.108-114). Dahası, ödeme aracı olarak iş görmeye devam ederek ticari kredinin gelişimini ("şimdi al – sonra öde") mümkün kılar. Benzer şekilde, birikim aracı olarak sahiplerinin ödünç verip faiz kazancı elde etmelerini sağlar ve böylece ödünç-para kredinin önünü açar. Kapitalist ekonomilerde, her iki kredi tipinin gelişimini sistematikleştiren finansal kurumlar oluşur. Bunların faaliyetleri paranın diğer biçimlerini ortaya çıkar, ki özünde hepsi para-kredidir *(kaydi para)*.

Para, bütün (mal, simgesel veya kredi) biçimlerinde "evrensel eşdeğer", alım gücü tekelidir. Öte yandan, paranın her yeni formunun, eksiksiz bir mübadele aracı olarak iş görmesine yeteceğini varsaymak mümkün değildir. Yeni biçim bu işlev için yetersiz ise parasal sorunlar ve krizler çıkabilir. Örneğin, hükmî (kâğıt) paranın (kaime) mübadelede kullanılması enflasyona sebep olabilir. Gelişmiş kapitalizmde mal-paranın birikim aracı olma özelliği son seçenek olacak şekilde kısıtlanır. Böyle birikimler kapitalist kredi sisteminin büyük finansal kurumlarında (merkez bankalarında)

tutulur. Mal-paranın gelişmiş kapitalist mübadele sürecindeki marjinal rolünden kaynaklanan konular Marksist ekonomi politik için anlaşılmaz değildir.[5]

SERMAYE OLARAK PARA

Sermaye Devresi ve Para

Bir ekonomik fenomen olarak para, kapitalizme özgü değildir. Paranın varlığı ve yaygın sosyal ve ekonomik işlevleri, eski toplumlarda olduğu kadar kapitalist olmayan çağdaş toplumlarda da pekâlâ geçerlidir. Alım gücü tekeli şeklinde çözümlenmesinin ardından sıra, paranın kapitalist olmayan toplumlardaki varlığının ve işlevlerinin yürürlükteki mal mübadelesine bağımlılığına gelir. Bununla birlikte paranın yapısı, fonksiyonları ve biçimleri, en belirgin halde kapitalist toplumsal koşullarda ortaya çıkar. Sebebi de mal mübadelesinin sadece bu durumda tam anlamıyla genelleşmesi ve ekonomik faaliyetlerin özüne işlemesidir.

Mal mübadelesinin ve paranın başka toplumlarda değil de kapitalizmde böylesine öne çıkmasının iki sebebi vardır. Birincisi, üretimin otonom ve rakip üreticiler sınıfı (kapitalistler) tarafından üstlenilmesidir. Bu sınıf, girdi alımlarını ve çıktı satışlarını piyasalar çeşitliliği içinde yürütürler. Kapitalist üretimin bir diğer ayağı da ücretli işçiler sınıfıdır. Bu sınıfın üyelerinin geliri emek piyasasında işgücü satışından kaynaklanır. Ellerine geçenle mal piyasalarında tüketim araçları elde ederler. Paranın ekonomik ve sosyal rolünün önemi, piyasaların kapitalizmin ekonomik işleyişindeki önemi sayesindedir. İkinci sebep, bu kitapta daha önce de ele alındığı gibi, kapitalist ve çalışan sınıfların varlığının mal değerini derinlemesine kök salmış bir sosyal norma dönüştürmesidir. Bu iki sınıfın etkileşimi, değere soyut emek adlı gerçek bir sosyal öze verir. Değerin soyut emek olarak, üretimde istihdam edilen işçilerden gelen artıdeğer şeklinde çekilerek sürekli büyümesi, kapitalizmin dayanağı, itici gücüdür. Değerin bağımsız temsilcisi olması nedeniyle para, kapitalizmde özel bir role sahiptir: değerin para-kârda kendini gösteren toplumsal özünü sergiler.

5 Bu meseleyle ilgili daha derin çözümlemeler için bkz.: Lapavitsas (2000a).

Paranın kapitalizmdeki özel yeri, paranın sermaye haline gelmesinde görünür. Sermaye haliyle para, para haline kıyasla daha kapsamlı bir sosyal ve ekonomik olgudur. Marksist ekonomi politik açısından sermaye, bir yandan kapitalistlerle işçiler arasındaki sosyal ilişkiler toplamının özeti, ama öte yandan da kendini büyütme peşindeki değerin bitmeyen devinimidir. Bu devinim en iyi ifadesini akım devresinde bulur: Sermaye önce paradır. Piyasadan alımlarla üretim girdileri (üretim araçları ve emek gücü) haline gelir. Üretim sürecinde mamul mal olur. Sonra satışlar yoluyla paraya (üretimde ortaya çıkan artıdeğer bindirilmiş olarak, yani kârı içerir) dönüşür (Fine 1975). Para, devrenin başlangıç ve bitiş noktasıdır. Devrenin en akıcı elemanı olması nedeniyle para, haliyle, kapitalistlerin yatırım harcamalarında sermayenin başlangıç formudur. Aynı zamanda sermayenin (kârı da içererek) –kapitalistin, kârı azami olacağı yere yatırabilmesiyle– dönüşeceği biçimdir. Sermaye olarak parayı P-M-P' (para-mal-daha çok para), sermaye devresinin *formülü* şeklinde göstermek mümkündür. Bu formül para olarak parayı ifade eden M-P-M' (mal-para-başka mal) şeklinde piyasa işlemleri formülünün zıttıdır. P-M-P' çevriminde motif para kârı elde etmek iken, M-P-M' formülünde farklı kullanım değeri elde etmektir. Para, P-M-P' döngüsünün amacı olmakla birlikte aracıdır da. Çünkü sermaye olarak para, söz konusu amacı gerçekleştirmek için işçi tutmayı ve artıdeğer yaratmayı mümkün kılar (Bkz. 1. bölüm). Sermaye haliyle para, düz paranın işlevlerini –dışlamaksızın– kendine yontar. Bu nokta, aşağıda anlatıldığı üzere, hem teori hem de politika açısından önemlidir.

Öncelikle; kapitalizmin kâr amacı güden, sömürücü karakteri paranın yörüngesindedir fakat paranın özgülüklerinin sonucu değildir. Kapitalizm daha çok, kapitalistleri ve işçi sınıfını yaratan köklü toplumsal dönüşümün sonucudur. Paranın birikim aracı olma yeteneğinin, kapitalizmin doğuşu sırasında üretim araçlarının çalışan sınıftan alınarak kapitalistlere ilk sermayelerini sağlayacak şekilde kullanıldığı doğrudur. Ne var ki bu değişimleri yöneten kuvvet, paranın neden değil fakat araç olduğu, toplumsal çatışmadır. Başka deyişle, kapitalizmi yaratan para değildir, fakat parayı sermayeye çeviren kapitalizmdir. Kapitalist sosyal ilişkiler,

özellikle de artıdeğerin para-kâr formuna girmesinden dolayı, paranın harcama, ödeme ve biriktirme özelliklerini sermayeye naklederler. Bu fonksiyonlar sermaye devresine girerek sermayenin sınırsızca büyümesinin yolunu açar. Buna bakarak parayı sermaye gibi iş görmekten alıkoyarak kapitalizmi kökünden temizlemek mümkün gibi görünse de, kapitalizmin parasal mekanizmalarıyla boğuşmak bir işe yaramaz. Aksine, yaşamsal olan nokta, sömürüyü destekleyen ve sömürüyle sonuçlanan sınıf ilişkilerini hedef almaktır. Paranın sermaye gibi davranmasına dur demek için parasal mekanizmaları bozmaktan ziyade kapitalist toplumun sınıflı yapısını değiştirmek gerekir.

İkinci olarak; gelişmiş kapitalizmde basit mal mübadelesinin (M-P-M') ekonomik ve sosyal alanı alabildiğine geniştir. Çalışan sınıf açısında piyasa işlemlerinin döngüsü yalındır: İşçiler emek piyasasına girerek emek güçlerini satar, zorunlu tüketim araçlarını elde etmek için de para kullanırlar. Kapitalizmin gelişmesi çalışan (yani, gelirini emek piyasasına girerek elde eden) sınıfın büyümesi demek olduğuna göre, paranın para olarak işlevinin gelişmesi de aratacak demektir. Para, emek gücünün satışıyla ilgili işlemlerde para olarak iş görür. Nitekim işçinin dünyasına (bilincine de) girişi bu şekildedir. Bu türden işlemlerde işçileri yöneten motif malların kullanım değerlerinin eldesidir. Bunun, değerin büyümesiyle hiçbir ilgisi yoktur. İşçiler açısından para esas olarak harcama ve yükümlülükleri karşılama ve –son derece kısıtlı olmak kaydıyla– birikim aracı olarak iş görür.

Sonuç itibariyle, alım gücü tekeli olarak para, işçilerin –ve genel olarak yoksulların– toplumsal gücünü doğrudan etkiler. Paranın satın alma gücünün kilit mallar karşısında sınırlı olması, çalışanların toplumsal gücünü çarpıcı bir şekilde artırır. Sağlığın, eğitimin ve ulaşımın özel sektör değil de kamu kanalıyla yürütülecek şekilde düzenlenmesi de işçilerin toplumsal gücünü ciddi şekilde artıracaktır. Böyle mal ve hizmetlerin kamu tarafından sağlanması, para kazanma imkânları sınırlı olanlara salt ekonomik değil aynı zamanda toplumsal güç yanında güven de verecektir. Burada yaşamsal olan şey, yoksulların ve çalışanların toplumsal yaşantısında paranın para olarak işlevinin sınırlanmış olmasıdır.

Para ve Kredi Mekanizması

Paranın sermaye devresindeki rolü, sosyal ve ekonomik işleyişinde temel bir değişiklik yaratır: Kredi ve finans mekanizmasında para, sistematik olarak hareketlidir. Kredi gerek malların önceden (karşılığı daha sonra verilmek üzere) teslimi anlamında gerekse borç para olarak kapitalist olmayan toplumlarda da oldukça yaygındır. Ne var ki, böyle toplumlarda kredi uygulamaları esas üretim faaliyetleri çevresinde, daha ziyade tüketimi düzenleyen yahut kolaylaştıran yardımcı faaliyetlerdir. Kapitalist olmayan toplumlarda üretime dönük yatırım amaçlı sistematik bir ödünç mekanizması söz konusu değildir (Itoh ve Lapavitsas 1999, 3. bölüm)

Buna karşılık kapitalizmde, finansman ve krediyi kapitalist üretimin hizmetine koşan kapsamlı ve düzenli bir finansal sistem vardır.

Paranın sermaye devresindeki rolü kapitalist finansal sistemle iki yönden kritik önem taşır. Birincisi; ödeme aracı olma işleviyle para, mamul malın ödeme vaatleri karşılığında sistematik olarak önden hazırlanmasına imkân verir. Böylelikle kapitalist girişimler kanalıyla ticari kredinin artıp yaygınlaşmasını sağlar. Gelişmiş kapitalizmde piyasa işlemlerine girişirken nakitten ziyade ticari krediye başvurulur. Çünkü bu krediler para-sermayeden tasarruf ederek dönüşünü hızlandırır. İkinci olarak para, birikim aracı olma işleviyle devredeki atıl paranın sistematik olarak toplanmasını ve böylece ödünç verilebilir para-sermayenin oluşumunu sağlar. Birikimler, kapitalist girişimlerce sistematik bir şekilde ihtiyati karşılık, sabit sermaye aşınma payı, üretimde sürekliliğini sağlayacak rezerv vb amaçlarla tutulur.[6] Yine, para kanalıyla tüketim için de işçiler ve kapitlistler tarafından birikim yapılır. Toplumun para birikimleri finans mekanizması yoluyla toplanarak ödünç verilebilir para-sermayeye dönüştürülür. Bu, sermayenin özel bir formu olup üretime ve dolaşıma doğrudan girmek yoluyla kâr elde etmez, bunun yerine borç vererek faiz kazancı elde eder. Ödünç verilebilir para-sermayeye erişim, kapitalistlere yeni sermaye devresi kurma –veya olanı genişletme– olanağı vererek kendi sermayelerinden tü-

6 Sermaye devresinde birikim, Lapavitsas'da (2000b) her yönüyle tartışılmaktadır.

reyen artıdeğer kütlesini çoğaltmalarını sağlar. Faiz, ilave artıdeğerin payıdır, ödünç verilen para-sermayenin sahibi tarafından alınır (Bkz. 2. ve 4. bölüm).

Kapitalist mali sistem karmaşık bir sosyal mekanizmadır. Ticari krediyi örgütler, ödünç para-sermayeyi harekete geçirir, paranın toplum içindeki transferini sağlar. Tüm operasyonlar paraya dayanır. Ödünç verilebilir para-sermayeye dönüşebilen rezervler birikim aracı olma işlevi sayesinde oluşur, ki paranın yokluğu halinde mümkün değildir. Ödeme aracı işlevi, kapitalistler arasındaki yükümlülüklerin uyumlandırılması ve sistematik iptali (ibrası) yoluyla kredi uygulamalarının büyümesini uyarır. Bu işlev, ödünç verenlere faiz ya da anapara olarak zamanında transferi açısından yaşamsaldır. Bütün bunlar nedeniyle, paranın biçimleri kapitalist finansal sistemin gelişmesinden ciddi şekilde etkilenir. Devletin hükmî parasını ve malları çeviren kredi-paranın kaynağı bankalar ve diğer mali kurumlardır. Kapitalist para büyük ölçüde kredi-para olup esas itibariyle birikim ve ödeme aracı olarak iş görür. Değişim aracı olma fonksiyonu (çoğunlukla banknot olarak) kredi-paranın küçük miktarlarıyla görülür. Mali sistem toplumsal gücün salt paradan ibaret olmayan farklı bir düzeye çıkışını temsil eder. Kredi olanağı belli bir sermayenin çeşitli üretim alanlarına yönelerek yarıştığı başka sermayeleri alt etmesini sağlar. Yedek kaynaklar mali sistem kanalıyla toplumun çeşitli kesimlerine dağılır. Dolayısıyla bu mekanizmalar üzerindeki denetim, belli bir toplum için, gelişmesinin yönü üzerinde büyük önem taşır. Bununla birlikte mali sistemin finanse ettiği büyük toplumsal güç, para bağlamında çözümlenemez. Çözüm için, her ne kadar parayla ilgili yönü olsa da, parada özetlenenle ciddi farklılıklar gösteren, kredi ve finansmanla ilgili sosyal ilişkilerin incelenmesi gerekir (Bkz. 10. bölüm).[7] Ne varki, bununla ilgili belirtilmesi gereken nokta şudur: Mali sistemin temelinde, sanayi sermayesi devresinde sistematik olarak üretilen artıdeğer yatar. Faizlerin düzenli bir şekilde ödenmesi ve finans bağlantılı diğer sermaye getirilerini artıdeğer mümkün kılar. Basit kredi işlemlerinden ibaret olmayan bir mali sistemi geliştiren ye-

7 Bkz.: Itoh ve Lapavitsas (1999, 3. ve 4. bölüm).

gâne toplum kapitalizmdir. Bunun da sebebi, üretim sürecinde sistematik olarak para-kâr yaratan tek toplum oluşudur. Dolayısıyla, kapitalist toplumlarda finansman çok büyük bir güce sahipse de, nihayetinde sanayi sermayesinin emrine amadedir.

SONUÇ

Para, ürün sahipleri arasındaki ilişkilere temel olan ve piyasalara esas teşkil eden bir ekonomik kategoridir. Mal mübadelesinde, diğer ürün sahiplerinin sosyal (fakat plansız ve kasıtsız) edimleriyle kendiliğinden doğar. Para alım gücü tekelidir, veya Marksist terimlerle "evrensel eşdeğerdir". Mal mübadelesiyle ilgili çeşitli karmaşık fonksiyonları vardır: Değer ölçüsü, değişim aracı, birikim aracı, ödeme aracı, dünya parası. Bu işleri görürken çeşitli biçimlere bürünür: Mal-para, simgesel para ve kredi-para. Her biçim, karşılık gelen işlevi yerine getirir. Benzersiz alım gücü tekeli olma özelliği sayesinde mal piyasasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bu yüzden para, sosyal ve ekonomik güce erişmenin kaynağıdır ve bu yönüyle kapitalist hiyerarşinin ve imtiyazların temelidir. Bu da, yoksulların ve çalışanların, özellikle de yaşam koşullarını belirleyen mallarla ilgili olarak, alım gücü tekelinden sınırlı ölçüde yararlanabilecekleri anlamına gelir.

Para bir ekonomik kategoridir ve geçmişi kapitalizmden eskiye dayanır. Bununla birlikte, doğası ve işlevleri en belirgin halleriyle kapitalist toplumsal şartlarda ortaya çıkar. Çünkü mal mübadelesi sadece bu toplumda gerçek anlamda genelleşmiştir. Ama önemli olan nokta, paranın kapitalizmde sermaye haline gelmiş olmasıdır. Sermayenin karakteristik devrevi hareketinin başlangıç (parasal yatırım) ve bitiş (parasal tahsilat) noktasıdır. Daha da önemli bir nokta, sermaye operasyonları için bir motif (para-kâr) olmasıdır. Bu da özündeki amacı ortaya koyar: kendini büyütme. İşçi tutmakta -ki, artıdeğer için zorunlu- kullanılması nedeniyle para, sermayenin kendini büyütmesinin de aracıdır. Netice itibariyle para kapitalizmde muazzam bir güce sahiptir. Ayrıca, finansal sistemin temellerinden biridir. Ticari krediler yoluyla çoğalarak ödünç verilebilen para-sermayenin oluşumunu sağlar. Finansal sistemle iç içe-

liği, biçimlerinde büyük değişimlere yol açmaktadır. Kredi, kapitalizmde paranın karakteristik biçimi olmuştur. Finansal sistemin kapitalist toplumdaki gücü çok büyük olmakla birlikte, toplumsal ilişkilerini incelenmek için paraya kıyasla daha geniş bir çerçeve gerekir.

Çeviren: Cihan Gerçek

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Fine B. (1975) *Marx's Capital*. Londra: Macmillan.

Fine B. and Lapavitsas C. (2000) "Markets and Money in Social Science: What Role for Economics", *Economy and Society* 29 (3), s.357-382.

Hahn F. (1982) *Money and Inflation*. Oxford: Blackwell.

Itoh M. and Lapavitsas C. (1999) *Political Economy of Money and Finance* Macmillan: Londra.

Kiyotaki N. and Wright R. (1989) "On Money as a Medium of Exchange", *Journal of Political Economy 97*, s. 927-954.

Lapavitsas C. (2000a) "Money and the Analysis of Capitalism: The Significance of Commodity Money", *Review of Radical Political Economics 32* (4), s.631-656.

Lapavitsas C. (2000b) "On Marx's Analysis of Money Hoarding in the Turnover of Capital", *Review of Political Economy 12* (2), s. 219-235.

Marx K. (1859) *Contribution to the Critique of Political Economy*. Moskova: Progress Publishers, 1970. [) [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, 1994]

Marx K. (1867, 1976) *Capital*, cilt 1. Londra: Penguin, 1976. [*Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları]

Menger K. (1892) "On the Origin of Money", *Economic Journal 2*, s. 239-255.

Schumpeter J.A. (1954) *History of Economic Analysis*. Londra: Routledge.

Uno K. (1980) *Principles of Political Economy*. Brighton: Harvester.

4. BÖLÜM

KAPİTALİST REKABET VE KÂRIN DAĞITIMI

Diego Guerrero

Mallarını satarak geçinenler arasındaki evrensel rekabet, çıktının *(ürünün)* kapitalist bölüşümüyle birlikte, bizzat üretim biçimleri çerçevesinde değerlendirilmeli ve çözümlenmelidir. Sosyal ürünün bölüşüm biçimi, yürürlükteki üretim biçiminin neticesidir. Kapitalizmin egemenliğinin temel karakteristiği, bütün toplumsal süreçlerin (emek süreci de dahil) kurulu özgül üretim tarzına bağımlılığıdır. Kapitalist üretim özel ellerde ve toplumsal olarak bölünmüş bir şekilde yürür, üretim birimleri dışında sistematik bir işbirliği mümkün değildir.

REKABETÇİ MÜCADELE VE TEMEL GELİR DAĞILIMI

Toplumsal üretimin özel, bağımsız ve rakip birimler halinde bölünmesinin son safhası emek gücünün mala dönüşmesidir. Böylece ücretli işçiler ve kamu idaresi de, kapitalistler gibi, tüccar davranışı sergiler. (Yaşamaları) emek güçlerinin satışına bağlı olan işçiler ve –geliri para kazanmak için üretim yapmak zorunda olan sektörden türeyen– devlet tüccar gibi davranır. Statükonun yarışma ve rekabet olduğu bu sistemin bütün oyuncuları (işçiler, kapitalistler ve devlet) rekabetçi savaşın kurallarına bağlı tüccarlar gibi davranma-

ya mecburdur. Bu üretim araçlarının bölüşümünü inceleyen değer kuramına dayanır ve yeni üretilen değerin (sermayeyle artıdeğer arasındaki) temel bölüşümüne ve özellikle artıdeğerin paylaşımına ilişkin çıkarsamaları yapar (aşağıya bakınız).

Bizzat sınıf mücadelesi, her ne kadar rekabete indirgenemese de, rekabetçi bir boyuta sahiptir. Ancak, basit emek gücünün normal fiyatı (ücret haddi) temel olarak yeniden üretim maliyetiyle belirlenir. Sermaye birikiminin devamlılığını riske etmeden sağlayan bu yeniden üretimin gerekliliği, "asgari ücretin" çağdaş kapitalist ekonomilerde norm (fiziki değil, sosyal anlamda) olmasını sağlar (Bkz. 5. bölüm). Bu "asgari" düzey ücretin tüm kategorilerini içerir. Eski kapitalistlerin (ve kendi işinde çalışan emekçilerin) yeni ücretli işçilere dönüşmesinin tam tersi yöndeki hareketten büyük olması, yeni bir kapitalist firma kurmak için gereken eşiğin (paranın) toplumsal açıdan ortalama vasıftaki bir işçinin parasal yeniden üretim maliyetinden daha hızlı büyümesiyle açıklanmaktadır. Bu süreç, kapitalist toplumlarda ücretli (veya proleter) emeğin artışıyla sonuçlanır (Tablo 1'e bakınız).

Tablo 1: Ücretli (proleter) emek gücünün payı
(yıllar ve seçilen ülkeler itibariyle)

ÜLKE	1930-1940	1974	1997
ABD	78.2 (1939)	91.5	91.5
Japonya	41.0 (1936)	72.6	80.8
Almanya	69.7 (1939)	84.5 (Batı)	90.7
İngiltere	88.1 (1931)	92.3	87.3
Fransa	57.2 (1936)	81.3	87.6
İtalya	51.6 (1936)	72.6	74.7
Kanada	66.7 (1941)	89.2	
Belçika	65.2 (1930)	84.5	83.6
İsveç	70.1 (1940)	91.0	94.7
İspanya	52.0 (1954)	68.4	81.0
Avrupa – 15			84.3
Basit Ortalama	65.2	83.7	86.2

(-- : edinilemedi.)

İşçilerin göreli fakirleşmesindeki belgeleriyle sabit artış trendini, aynı dönemde ortaya çıkan reel ücretteki artış trendiyle karıştırmamak gerekir. Birbirini dışlayan bu iki trend, kapitalizmin özü gereği birlikte ortaya çıkar ve gelişmiş kapitalist ülkelerde kolaylıkla gözlenebilirler. Marx'ın (1867) belirttiği gibi, emek üretkenliğindeki artış, emeğin her bir maldaki ve her mal demetindeki (buna "asgari" demet de dahil) değerini küçültür. Öte yandan ortalama emek yoğunluğundaki artış daha yüksek tüketim trendi yaratır. Çünkü bu yoğunluğu saat başına harcanan emek gücünü artırmak dışında bir yolla karşılamak mümkün değildir. Aslında, bu ikilem –artan gerçek ücretler ve azalan "göreli" ücretler–, işçi sınıfının davranışını düzenleyen çok önemli bir faktördür. İşçiler uzun dönemde maddi yaşam standartlarını yükseltebilirler (tabii bazı dönemlerde satın alma güçleri artmayabilir, hattâ azalabilir). Öte yandan, aynı dönemde, kapitalistlerle aralarındaki fark da giderek açılmaktadır. Edward Wolff (1998), Birleşik Devletler'de, nüfusun "sadece" yüzde 99'u hesaba katıldığında, ortalama ailenin net finansal servetinin on kat daha *küçüldüğünü* ortaya koydu (geri kalan yüzde 1 bundan müstesnadır). Yine, muhtelif OECD ülkelerindeki artıdeğer oranının (sömürü derecesi) geçen iki yüzyıl boyunca arttığını göstermek mümkündür. Bunun için gereken de emek değer kuramının ortaya koyduğu artıdeğer oranı, sömürü ve diğer kategorilerden ibarettir (literatürün kapsamı konusunda bakınız: Shaikh ve Tonak 1994).

ÜRETKEN SEKTÖR FİRMALARI ARASINDA KÂRIN BÖLÜŞÜMÜ VE REKABET

Her kapitalist firma, bir işçi kitlesini "kolektif" emek gücü denilen bir çalışma düzeneği halinde bir araya getirir. Ancak bu üretim sistemindeki çalışma, münferit firma düzeyinde bir araya gelmiştir (kolektiftir), yoksa kapitalist üretim biçimi çerçevesinde toplumsal emeğin kalan kısmıyla bir işbirliği anlamı taşımaz. "Bir aradaki işçiler" tarafından icra edilen "dolaysız" emeğin (her bir firmada bir arada çalışanların genel toplamının) ürettiği yeni değerin miktarı, bu kolektif emek gücünün değerini (asgari yahut düzenli tüketimin değerini) yeniden üretmek için gerekenden daha büyüktür.

Bunun sebebi, genelleşmiş artı-emek, yani, bizzat üretenlerin fiilen tükettiği mal demetinin eşdeğerini yeniden üretmeye yetenden fazla emektir. Firma sahiplerince el konulan bu artıemeğin parasal ifadesi artıdeğer, kapitalist sınıf tarafından çekilen kârdır. Rekabet kuramının merkezinde bu artıdeğerin tahsisi, özellikle de, rakip üretim birimlerinde gerçekleşen "münferit" artıemek miktarları arasındaki aykırılıklar yatar.

Serbest rekabet modelinin temel sonuçlarının devletin ve diğer kurumlarca değiştirilebilmesini bir süreliğine göz ardı ederek sermayenin verimliliği üzerinde yoğunlaşacağız. Böylelikle vergileri, tekelleri ve üretimi mümkün olmayan malları (meselâ toprağı) hesaba katmayacağız. Öncelikle, kapitalist firmalar arasındaki rekabeti *sektör-içi* ve *sektörlerarası* rekabet olmak üzere iki ayrı analitik düzlemde inceleyeceğiz. Her ne kadar bunlar pratikte iç içe ise de, meselenin anlaşılması açısından ayrı ayrı çözümlenmeleri gerekir (Bkz. 1 bölüm ve Gouverneur 1983).

Sektörel rekabet

Sektör-içi rekabet aynı sektörün firmaları arasındadır. Her firma aynı türden malı üretir, ürün homojendir. Sektördeki teknik çeşitlilik, birim üretim maliyetlerinin firmadan firmaya değişmesine yol açar. Ancak, firmalar, talep artışı nedeniyle değil fakat pazar payı için rekabet etmeleri nedeniyle, aynı çıktı fiyatını benimsemeye mecbur kalırlar. Birim maliyetlerinin çeşitliliğiyle birlikte homojen fiyat eğilimi, her firmanın kâr oranının farklı olması yönünde bir eğilim yaratır. Burada kritik nokta, *kullanılan girdinin birim maliyeti ile üretilen çıktının birim maliyetini* karıştırmamaktır. Bu nokta son derece önemlidir çünkü sektör-içi rekabet sıklıkla dünya çapındadır, aynı türden malı üreten firmalar giderek küreselleşen bir piyasayla karşı karşıyadır. Bir firmanın rekabet gücü, bir sektörün ya da ülkeninki gibi, nihai olarak birim maliyet avantajına dayanır. Eğer emek gücünün S sektöründeki fiyatı A ülkesinde B'dekinden düşükse (meselâ yarısıysa), fakat emeğin verimliliği B'de daha yüksekse (meselâ 6 katıysa), birim ürün başına ücret maliyeti B'de (ücret haddi daha yüksek bile olsa) 3 kat daha düşük demektir. Her iki ülkedeki üreticiler yaklaşık olarak aynı girdi fiyatlarıyla yüzyüzey-

ken, kâr oranları farklı, hattâ paradoksal bir şekilde ücretin yüksek olduğu B ülkesinde daha yüksek olacaktır (çünkü ücret farkı genellikle verimlilik farkının yansımasıdır).

Sektörlerarası rekabet

Sektörlerarası rekabet farklı sektörlerdeki firmalar arasında gerçekleşir. Marx'ın belirttiği gibi (1894), malların sadece mallar olarak değil, belli yatırımların ürünleri (yani kapitalist mallar; bkz. Rubin 1928) olarak da dolaştıklarının hesaba katılması, bir sektöre yatırılan sermayenin uygun bir getirisi (muadil bir kâr oranı) olmasını gerektirir, çünkü aksi takdirde rekabet devam edemez. Bu da, kârın, sabit ve değişken bileşenleri sektörden sektöre büyük farklılıklar gösteren sermayenin toplamıyla orantılı olma eğilimini ifade eder.

Rekabetin bu iki yönü hem tek tek malların değerlerinde, hem de tek tek kapitalistlerin kârlarında değişim yaratır. Kârdaki değişim, gerek toplam değer gerekse artıdeğer bu çifte dağılımdan etkilenmese bile ortaya çıkar. Marx (1994), birim değerin sektördeki "sermayeler arası serbest rekabet" sonucunda değişebileceğini ısrarla vurgular. Bir sektördeki ortalama kârın ekonominin ortalamasından daha fazla olmasını serbest rekabet engeller (Smith, 1776). Her sermayenin maksimum kâr peşinde olması nedeniyle sektörel oranlar eşitlenme eğilimindedir. Marx, rekabetteki bu ikinci eğilimden doğan –"üretim fiyatları" olarak adlandırdığı– söz konusu "değiştirilmiş" yahut "dönüştürülmüş" fiyatların üretimde harcanan emek miktarıyla orantılı olması gerekmediğini ortaya koymuştur. Bunun sebebi de, sermayenin organik ve değer bileşenlerinin sektörler itibariyle farklılığından dolayı kârın, sırf sermayenin değişken bileşeninden (yani artıdeğer üretme yeteneğine sahip yegâne mal olan emek gücüyle mübadele edilen kısmından) ziyade sermayenin toplamıyla orantılı olma gereğidir.

Bu noktada iki değerlendirmeyi eklemek gerekir. İlk olarak, Smith'in kâr oranlarının sektörlerarası eşitlenme eğilimi şeklindeki tesbitini en önemli katkılarından biri olarak kabul etmesine karşın, Marx, kapitalizm savunucularının "görünmez el" düşüncesinden türettikleri ideolojik (normatif) sonuçları tümüyle reddeder. Marx iki şeyi birbirinden ayırır. Fiilî kapitalist şartlarda arzın (yavaş ya-

vaş veya daha hızlı) talebe uyma eğiliminde olduğu doğrudur. Ama bu, kapitalist yeniden üretimin "otomatik" mekanizması olup, belli bir sosyal yeniden üretim tarzına yöneltecek şekilde kendi çıkarını gütme işini firmaya bırakır. Ne var ki bu efektif talep toplum üyelerinin gerçek ihtiyaçlarını yansıtmayabilir, çünkü, esas (kapitalist) ilişkinin kutuplarında zenginliği *ve* yoksulluğu yeniden yaratan bir üretim sistemine uygun bölüşüm tarzını ifade eden parasal talepten başka bir şey değildir. Üstelik, her ne kadar üretimdeki fiyatlar "serbest rekabet" şartlarında fiili (piyasadaki) fiyat hareketlerini düzenleyen çekim merkezi ise de, tekellerin veya kamu müdahalesinin varlığı, "fiyat düzenlemesi" kanalıyla, bu fiyatların "serbest rekabet" şartlarının tayin ettiği üzenleyici merkezler etrafındaki olağan dalgalanmasını değiştirebilir (bu süreç neoklasik tam rekabet teorisiyle karıştırılmamalıdır).

KÂRIN ÜRETKEN SEKTÖR DIŞINDAKİ BÖLÜŞÜMÜ

Emek değer kuramına dayanan rekabet kuramının buraya kadarki sunumu eksiktir. Ekonominin üretken olmayan kesiminin, özellikle (üretken sektörden çektiği vergiler ve diğer gelirlerle kendini finanse eden) devletin, artıdeğerin (veya parasal şekli olan kârın) bir kısmının yeniden bölüşümünün ve toprak rantının yahut genel olarak yeniden üretilemeyen girdilere yapılan ödemelerin de içinde olduğu dolaşım faaliyetinin incelenmesi gerekir.

Kamu Sektörü

Özel firmalar gibi düşünülmesi gereken üretken ya da dolaşım sektörüne ait kamu malları hariç, devletin sağladığı "kamu hizmetleri" fiyata veya ticari işleme tabi değildir. Bu da, devletin, "idari" (hem kamu sağlığı veya eğitim gibi yararlı, hem de kapitalist sınıfsal özünü ortaya koyan özel mülkün savunulması ya da özel firmaları fonlama) faaliyetleri nedeniyle doğan masraflar karşılığında üretken sektörde yaratılan kârlardan pay almasını mecbur kılar. Devletin ve diğer kamu kurumlarının kestiği (geniş anlamda sosyal güvenlik payları ve diğer gelirleri de dahil) tutarlar, toplam artıdeğerin bir payını oluşturur –ki, doğrudan kapitalist sınıfın ni-

haî amacına, yani üretken operasyon ölçeğini genişletmeyi sağlayan ilâve sermaye olarak birikime yönelik değildir. Bundan ötürü de üretken sektör çıktısının "sosyal tüketim" formu olarak görülmelidir.

Mal Dolaşımı

Üretken olmayan (yani ne artıdeğer ne de sermaye yaratan, 2. bölüm'e bakınız) emeğin tek faaliyet alanı devlet değildir. "Dolaşım alanı" ile "üretim alanı" birbirinden kesin bir şekilde ayrılmalıdır. Çünkü tüm kütlesiyle üretim alanında yaratılan değerin el değiştirdiği ve bölüşüldüğü yer dolaşım alanıdır. Bu ayrım yaşamsal önem taşır. Sebebi, emek değer kuramıyla başlayan sömürü analizinin eşdeğer mübadele varsayımına dayanma gereğidir. Bu da, değerin ve artıdeğerin (dolayısıyla kârın) kapitalist üretim (P–M ...Ü... M'–P') sürecinin (...Ü...) üretim safhasında yaratıldığını, dolaşım (girdilerin alındığı P–M ve çıktının satıldığı M'–P') süreçlerinde de mübadele edilen malın, değerinde değişme olmaksızın, satıcıyla alıcı arasında mülkiyet devrinin yapıldığı anlamına gelir (Bkz. 1. bölüm).

Bu konudaki ampirik çalışmalarda "dolaşım" kavramının mevcut veriler kapsamında "ticaret" ve "finans" sektörleri şeklinde teşhis edilmesi yanlışa sevk edebilir. Kanaatimce, Nagels (1974) bundan kaçınılmasını ve yerine genellikle göz ardı edilen şu iki sorunun araştırılmasını vurgularken haklıydı: (a) bu sektörlerde üretken faaliyetler icra edilir (Bkz.: Guerrero 1999-2000), ve (b) üretken sektörlerdeki verimsiz dolaşım faaliyetlerini belirlemek şarttır, çünkü, kapitalist ekonomilerde sadece *mal* üretilmez, fakat bundan doğan ve üretilen değerin kullanımı ve tüketimi itibariyle fuzuli faaliyetler kadar mülkiyet devrinin gerektirdiği işler de icra edilir.

Toprak ve Yeniden Üretilmeyen Diğer Girdiler

Toprak rantının bölüşüm, rekabet ve değer kuramındaki yeri özel bir muameleyi gerektirir (Bina 1985). Özel ellerdeki yeniden üretilebilen üretken girdiler, sahiplerinin üretken sektörde işçilerce

yaratılan artıdeğerin bölüşümüne sınırlı bir şekilde katılmalarını mümkün kılar. Mantığı ortadadır: bu girdi sahipleri, üretici kapitalistten toplam artıemeğin bir kısmını isterler, ki bu pay ellerindeki (arzı zorunlu olarak sınırlı olan) girdiye yönelik taleple birlikte artar. Marx (1894), şöyle yazıyordu: "kapitalist arazi rantının toprağın fiyatı ya da değeri olarak görünmesi, ve böylece toprağın diğer mallar gibi alınıp satılması, bazı savunucuları için, sırf alıcılar diğer mallarda olduğu gibi karşılığını ödüyor diye, arazi mülkiyetinin haklılığı demek oluyordu ... Bu durumda aynı mantık kölelik için de geçerlidir, çünkü köle sahibinin satın aldığı köle emeğinin getirisi, sadece bu alım için konulan sermayenin menfaatini (faizini) temsil eder" (s.642).

Marx (1894), sadece göreli rantı incelediği için Ricardo'yu eleştirir ve bir "mutlak" rant olduğunu söyler. Bu, toprak (veya yeniden üretilemeyen girdiler) sayesinde üretilen malın fiyatı talep nedeniyle sıfırın üstüne çıktığı zaman, toprak sahibinin el koyduğu ranttır. Mutlak rant, "toprak mülkiyeti tekelinden" kaynaklanır ve sermayenin serbest dolaşımının (ve genel rekabet kuramının) önündeki bu "kısıtlamanın varlığı, göreli rant ortaya çıkmasa bile devam eder" (Marx 1894i s.751). Göreli rant, aksine, bir toprak (veya miktarı sınırlı başka bir kaynak) sahibiyle daha kötü konumda bulunan bir diğeri arasındaki girdi kalitesi (tarıma daha elverişli olmak, tatilcilere daha uygun hava koşullarına sahip olmak vb), çıktının satış veya üretim yerine yakınlığı vb başka avantajlar gibi durumlardan kaynaklanır. Dolayısıyla, yeniden üretilemeyen kaliteli kaynakların sahipleri normal (üretim) fiyatının içerdiğinden daha düşük maliyetle üretim yapar ve böylece ortaya çıkan farkta el koyarlar.

Bu son açıklama "göreli rant I" ile ilişkilidir. Marx ayrıca "göreli rant II" dediği, belli bir arazi parçası üzerinde ek sermaye yatırımıyla doğan ikinci bir tipten de söz eder. Bu ek tahsisin diğerleriyle verimlilik farkı ve altındaki arazi sayesinde üretilen malın güdümleyici fiyatının sabit olduğu düşünülür.

Sonuç olarak, gerek toprak gerekse diğer sınırlı girdilerle üretilen malların fiyatları, girdinin en verimsiz biriminin koşullarınca belirlenir. Bu durum, sermaye güdümündeki çoğu sanayinin tersinedir. Oturmuş sektörlerde hakim sermaye ortalama üretim koşul

larını severken, en yeni teknolojilerin kullanıldığı, özellikle hızlı ve derinlemesine bir evrimin (veya "devrimin", 80-90'ların PC endüstrisindeki gibi) gözlendiği sektörlerde piyasa fiyatı, aksine, girdinin en verimli birimleri tarafından dikte edilir.

Çeviren: Cihan Gerçek

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Bina, C. (1985) *The Economics of the Oil Crisis.* Londra: Merlin Press.

Gouverneur, J. (1983) *Contemporary Capitalism and Marxist Economics.* Oxford: Martin Robertson (Fransızca Basımı: Decouvrir l'économie. Phénomènes Visibles et Réalités Cachées. Paris: Editions Sociales, 1998) [*Kapitalist Ekonominin Temelleri*, çev. Fikret Başkaya, İmge Yayınları, 1997].

Guerrero, D. (1999-2000) "Nonproductive Labor, Growth and the Expansion of the Tertiary Sector (Thirty Years after the Publication of Marx and Keynes)", *International Journal of Political Economy 29* (4), s.14-55.

Marx, K. (1867, 1894) *Capital*, cilt 1 ve 3. New York: International Publishers, 1967. [*Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları]

Nagels, J. (1974) *Travail Collectif et Travail Productif dans l'Evolution de la Pensée Marxiste*, Brüksel, Editions de l'Université de Bruxelles.

Ricardo (1821) *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 3. basım, The Works and Correspondence of David Ricardo içinde, der. P. Sraffa ve M. Dobb, cilt 1. Cambridge: Cambridge University Press. [*Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri*, çev. Tayfun Ertan, Belge Yayınları, 1997]

Rubin, I. I. (1928) *Essays on Marx's Theory of Value.* Detroit: Black and Red, 1972.

Shaikh, A. Ve Tonak, E. (1994) *Measuring the Wealth of Nations: The Political Economy of National Accounts.* Cambridge: Cambridge University Press.

Smith, A. (1776) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, der. R. H. Campbell, A. S. Skinner ve W. B. Todd. Oxford: Oxford University Press, 1976 [Ulusların Zenginliği, Alan Yayıncılık, 2004].

Wolff, E. N. (1998) "Recent Trends in the Size Distribution of Household Wealth", *Journal of Economic Perspectives 12* (3), s.131-50

5. BÖLÜM

REKABET HALİNDEKİ EMEK PİYASALARI

Ben Fine

İŞSİZLİK MUAMMASI

Şüphe götürmez başarılarının yanı sıra, kapitalizmin hastalıklı bazı özellikleri de var; üstelik, evrensel sayılmasa da genel anlamda kınanmalarına rağmen, etkilerinin azaltılması ve ortadan kaldırılması için bulunulan ortak girişimlere rağmen varlıklarını sürdürüyorlar. Bunlar arasında; eşit olmayan gelişme; hem ülkeler içinde hem de ülkeler arasında azınlığın payına düşen büyük bir zenginliğin yanında, pek çoklarının, hatta çoğunluğun payına düşen yoksulluk; çevreye verilen zararın artması; ırk, toplumsal cinsiyet ve etnik köken yüzünden yapılan baskılarla silahlı çatışmaların gözle görülür şekilde kaçınılmaz oluşu yer alıyor. Eğer kapitalizm zafere ulaştıysa, bunda yalanın önemli bir payı var. Daha derin bir analiz düzleminde, süregelen tarihinin bir parçası olarak çağdaş dünyayı ilgilendiren böyle kesin ampirik gerçekler, kapitalizmin sistematik karakterine, kontrol edilmesi mümkün olmayan güçlerin, yapıların, ilişkilerin ve süreçlerin varlığına işaret ediyor. Eski çağlarda, gerçek dünyanın karışıklıklarını ve çelişkilerini hem açıklamak hem de haklı göstermek için ilahi iktidarın hazırladığı bir oyunda, ölümlüler erdem ve ahlaksızlık arasındaki bir savaşı

canlandırırken, bir *dues ex machina*'ya* gerçekten yakarılabilirdi belki. Şimdi, akıl çağında, bu tür ideolojik lüksleri karşılayamayız. Bunların yerini analiz almalı.

Bu kadar dramatik olmayan bir düzlemde, işsizlik kapitalizme özgü bir nitelik olarak kendini gösterdi. Öteki piyasalardan farklı olarak emek piyasası, "daraldığında" bile işçileri gene de işsiz bırakarak, ekonominin pürüzsüz işlemesi için gerekli olan denge arayışı içindeki anayolcu iktisadın "doğal" bir işsizlik oranına başvurmasına neden oldu. Bazılarına göre bu durum, her türlü işsizlik "gönüllü" kabul edildiğinden, emek piyasasını diğer piyasalardan ayrı kılmıyor. İşçiler kâfi derecede düşük ücretlerle kendilerini sunsalar, işe alınabilirler. Kendi seçtikleri aylaklıkları ile bağlantılı boş zamanları ve başka imtiyazları tercih ediyor olmalılar. Böyle bir dünya görüşüne elbette pek çok itiraz var; bunlar, genellikle çaresizlik içinde iş peşinde koşan işsizlerin bizzat çizdiği yanlış resimden, (gönülsüz) işsizliğin nedeni olarak yetersiz toplam etkin talebi gösteren farklı Keynesçi yorumlara kadar uzanıyor. Görmek isteyenlerin kolayca fark ettiği gibi, ekonomik durgunluk ve işsizlik, gönüllü üstlenilen iradi tercihleri değil, görüş açımızın ötesinde kalan irade dışı güçleri yansıtıyor.

Ancak, işsizliğin gönülsüz olabileceğini kabul eden Keynesçi düşünürlerin, tartışmaya açık bazı görüşler konusunda muhaliflerle aynı fikirde olduğunu bilmek önemli. Bunlardan ilki, işin, faydasızlık olarak nitelenen bir terimi içeriyor olduğu fikridir, bu da işçinin en az zaman ve çaba için en fazla ödülü alması meselesidir. Kapitalist toplumda bile resmin bütününü göstermez bu, çünkü ücretli işçinin motivasyon nedenleri hem çok parçalı hem de karışıktır. Bunun yanında, ev içinde ya da eğlence amacıyla yapılan ve ücretli olmayan iş genelde keyif için yapılır. Aslında, genelde çetin ve ödüllendirici olmayan bir yapıdaki *kapitalist* istihdamın bu özelliği, *her türlü* işin vazgeçilmez bir niteliği olarak farz edilir.[1] Yabancılaşma üzerine yaptığı erken bir çalışmasında, Marx, kapitalizmde işin doğasının eşsiz derecede tatmin edici ol-

1 Eleştirel bir açıklama için bkz. Spencer (2002).

* Tragedyalarda bir düzenek yardımıyla sahneye inip her şeyi çözüme kavuşturan tanrı. çev.

madığına önemli bir vurgu yapmıştır. İşçinin, üretim sürecinde, düşünsel olarak örgütlenme ve yürütmede kontrolü kaybetmesi üzerinde durmuştur. Resmin bütünü bu olmasa bile, Charlie Chaplin'in *Modern Zamanlar* filminde en iyi biçimde gösterildiği gibi, işçi durmadan dönen çarkın içinde bir dişli olmaya doğru gitmektedir. Üstelik işçinin, emeğin meyveleri, ürünler üzerinde de kontrolü yoktur, çünkü bunlar kapitaliste aittir. Kapitalizmde, sadece ücretlerin seviyeleriyle değil, iş koşulları hakkındaki tartışmalarda işçilerin yabancılaşmasının öbür yönlerine de itiraz edilmesi şaşırtıcı değildir. Daha genel bir ifadeyle işçiler, yalnızca daha az süre için daha çok ödeme değil, işlerinin daha tatmin edici olmasını da talep ediyorlar, ancak hedeflerinin başarısı, kapitalist kâr arayışıyla sınırlandırılmıştır.

EMEKTEKİ AYRIM

Öyleyse anayolcu iktisatta, her türlü işi kapitalizmdeki işle aynı anlamda ele alma eğilimi var (yani, yanlış bir şekilde, kapitalistler için yüksek kârlılık ile işçiler için daha düşük bir faydasızlık arasında basit bir değiştokuş olarak görülüyor). Bu nedenle aynı kuram, ev ekonomisi ve suç ekonomisi gibi öteki "iş" biçimleri üzerinde de ilgisizce uygulanıyor; hırsızlık "ücretleri"nin üzerinde (olası cezalardan ortaya çıkan) faydasızlık karşısında durulduğu gibi duruluyor.

Bu durum, emek piyasalarını ele alan ekonomik kuramların daha genel bir eksikliğinin göstergesidir; bunlar tarih ve toplumdışıdır. Bu, analizlerde kullanılan kategorilerde –verim(sizlik), üretim fonksiyonu ve emeğin kendisi– açıkça görülüyor. Kuram, bir emek *piyasasını* belirleme niyetindeyken, bunu bu tür ticari koşullarda kökü olmayan kavramları konuşlandırarak yapıyor.

Bir önceki konuya, işsizliğin kaçınılmaz varlığı konusuna dönecek olursak, bu konu incelenecek ve açıklanacak çok şey olduğunu varsayıyor. *İşsizlerin* olabilmesi için, kapitalist istihdamın, iş ya da emeğin üstlendiği egemen biçim olduğunu ve ücretli bir sistemi içerdiğini bilmek gerekiyor. Başka bir deyişle, tarihi ve toplumsal açıdan emek piyasasında neyin farklı olduğunu bilmemiz gerektiği gibi, bunu yaparken kronik işsizliği –emek piyasası dışındaki piya-

saları tanımlarken pek kullanılmak istenilmeyen bir terim– deneyimlemeyen öteki metalarla karşılaştırmamız da gerekiyor.

Doğal olarak, emek piyasalarının farkının ne olduğunu ele alan geniş bir literatür var. Endüstriyel ilişkiler, insan kaynakları ve personel yönetimi gibi disiplinlere ve uygulamalara yayılmış durumda. Bunlar, emek hakkında farklı olanın ne olduğu ya da emeğin alınıp satıldığı piyasada neyin farklı olduğu üzerinde odaklanıyorlar. Bu nedenle, emeğin neden ücret biçimini aldığıyla ve öteki piyasalarla karşılaştırıldığında bunun neden önemli olduğuyla doğrudan ilgilenmiyorlar. İktisatçılar, herhangi bir piyasadaki gibi emeği sadece arz ve talep koşullarıyla ayırt ederek, sözü edilen temel ilkeler karşısında kayıtsız kaldılar. Anlamlı bir şekilde, Nobel ödüllü yazar Solow (1990) kendisi gibi iktisatçıları, emek piyasasının balık piyasasından farklı olduğuna ikna etmek için onlara bir kitap adamayı gerekli gördü. İçeriği açısından olmasa da bu konunun önemli kabul edilmesi açısından, Solow'un gerçekleştirdiği iş, sözü edilmeye değer bir iş.

Çünkü iktisatçılar, emek piyasalarının başka piyasalardan farklı olduğunu kabul etmek konusunda isteksizdiler. Sonuç olarak, Solow'un cevabı, işçilerin, balıklardan farklı olarak kendilerini emek piyasasında temsil ettikleriydi. Örneğin, hakkaniyet ve kendi gibi işçi olanlar hakkında duygu ve düşünceleri vardı ve bunu sadakat ya da belirli bir işverene direnmek olarak gösterebiliyorlardı. Balıklar ve insanların bu açılardan birbirinden farklı türler olduğu, aksi halde Solow'un ikisi arasında *piyasalar* olarak ayrım yapmayacağını anlamamız uzun sürmüyor. Balıklar, öteki ürünler gibi, pazara getirilirken anayolcu iktisatçıların arzın maliyeti ya da koşulları olarak gördükleri şeye, öyle ya da böyle bir "direniş" gösterirler. Üstelik balıkları piyasada *temsil eden* insandır, yani balıkları satandır. Balık tutanlar ve balık satanlar da kendi aralarında olduğu kadar, kendi piyasalarının öteki tarafında kalanlar söz konusu olduğunda doğruluk ve sadakat gibi güdüler gösterebilir ve bunlara göre hareket edebilirler. Aslında daha gelişmiş –ve genelde en ilkel– emek piyasalarında, işçiler de bir başkası tarafından temsil edilir, ayrı bir kurum, özellikle de sendikaların varlığı –ya da aile, akrabalık, etnik köken yolu– ile.

Son zamanlarda, hem anayolcu iktisat akımı hem de radikal siyaset kuramını destekleyen ve emek piyasalarının özgüllüğüne farklı bir yaklaşım getiren, verimliliğe dayanan ücret fikridir. Anayolcu iktisatçıların yorumuna göre, sadık, vasıflı ve disiplinli bir işgücünü güvence altına almak için işverenler gereğinden daha yüksek ücret ödemeyi seçebilirler. İşsizliğin olduğu bir yerde bile, ücretleri düşürmek her zaman kârlılığı artırmaz, çünkü işe yeni alınanlar, vasıflar ve iş yoğunluğu kötü etkilenir (sonuncusunun nedeni, daha düşük ücretlerde işten çıkarılma tehdidinin azalmasıdır). Bu durumların ortaya çıkış nedeni bilginin belirsiz oluşudur; tek tek işçiler ne kadar sadık, vasıflı ve disiplinli olduklarını bilirler, ancak patronlar bilmezler ve bu özelliklerden ortalamanın üstünde bir düzeye sahip olmak için ücretlere ikramiye vermeye gönüllü olabilirler.[2]

Verimlililiğe dayanan ücretlerinin radikal uyarlamasında, analitik içerik anayolcularınkinden çok farklı değildir.[3] Ancak, daha zengin bir yorum sunar buna göre, emek piyasasında karşı karşıya olan tarafların asimetrisi, bilgi eksikliği içeren sözleşmelerden doğan piyasa verimsizliklerinin nedeni olarak kabul edilir. Üretim araçlarının kapitalist mülkiyeti nedeniyle, ihtilaflı sözleşmeler işbirliğine dayanan sözleşmelerden yaygındır. Daha eşit ve/veya müşterek mülkiyet biçimleri olsaydı, sözleşmeler daha verimli ve daha az muhalif olurdu, ihtilafların yerini işbirliği alırdı türünden iddialar da vardır.

Sonuncunun –daha adaletli sözleşmeli bir toplum olarak– sosyalizm için faydalarını bir kenara bırakırsak, verimliliğe dayanan ücreti temel alan yaklaşımlar emek piyasalarının ayırt edici doğasını kavramamıştır. Çünkü bilgi asimetrileri –satıcı kadar alıcının da neyin alınıp satıldığını bilmesi– *her türlü* piyasayı yorumlamak için kullanılabilir ve aslında anayolcu (genelde makroiktisat olarak gösterilen) mikroiktisada yön veren üstünlüklerden biri olmuştur. Aslında, benzer analitik araçlar yeni mali iktisattan yeni kalkınma iktisadına uzanan geniş bir uygulama yelpazesinde kullanılmıştır.

2 Örneğin bkz. Akerlof ve Yellen.

3 Örneğin bkz. Bowles ve Gintis.

Son derece anlamlı bir şekilde, mükemmel olmayan piyasaları bu şekilde ele almak "limon" örneği ile başladı; bu, ikinci el otomobil piyasasının argodaki adıydı. Bu durum, belirsiz, asimetrik bilgiye ve iktidara dayanan ihtilaflı sözleşme yönteminin, öteki piyasalardan farklı olan emek piyasasının doğasını kavrayamadığını gösteriyordu. Eski bir deyişte dendiği gibi, "Sorumluluk Alıcıya Aittir!"*. Sadece emek piyasasında değil, hangi piyasadan alırsanız alın, paranızın karşılığında ne aldığınız biraz belirsizlik içerir (verimliliğe dayanan ücret temelli yaklaşımlar aksini söylese de, daha fazlası ya da daha fazla ödeyince daha iyisi için verilen bir garanti de yoktur).

Verimliliğe dayanan ücret tartışmasının makro hali olarak yorumlanabilecek, işsizlik için daha uzun soluklu ve daha yaygın bir açıklama ekonomi politikçiler arasında Kalecki (1946) tarafından geliştirildi. Savaş sonrası dönemde, Keynesçi politikaların olası etkilerini gören Kalecki, tam istihdama devam edilemeyeceğini iddia etti. Öyle olsaydı, hazırda bekleyen başka işler olacak ve işten atma tehdidi anlamsızlaşacağından, işçi disiplini tamamen ortadan kalkacaktı. Ancak bu açıklamada iki sorun var. Birincisi, kapitalist ekonomilerin hükümetleri isteseler tam istihdama ulaşabilirler. Ancak işçiler, hem bireysel hem de ortaklaşa aşırı güç elde edeceklerinden, hükümetler bunu yapmayacaklardır.

Tam istihdam yaratacak kapasiteye olan inanç, Kalecki'nin yaklaşımının merkezinde yer alan ve istihdam düzeyini etkin talebin belirlediğini söyleyen Keynesçi kuramın bir sonucudur. Bu noktaya birazdan değineceğiz. İkincisi de, bir kez daha, bu yaklaşım da emek piyasasını diğer piyasalardan farklı kılan özüne inemiyor. Aslında, arzın garanti edilmiş talep yoluyla fazla güçlenmesine izin verilemeyeceği yaygın bir savdır. Ancak bu tüm piyasalar için geçerlidir, (rekabet politikalarının belirttiği gibi) özellikle tekeller ile askeri ya da "kamu hizmeti" gibi ekonomik ya da başka nedenlerle stratejik kabul edilen piyasalar söz konusuysa. Sonuç olarak böyle sanayiler denetim altına alınmış ya da ulusallaştırılmıştır.

Emek piyasasıyla ilgili tüm bu açıklamaların ortak yanı, bu piyasanın farklılığını emeğin doğası, piyasası ya da bu ikisinin bir

İngilizcede "Buyer Beware!" ile karşılanan kelime Latince bir hukuk terimi olan *caveat emptor*dan geliyor. *çev.*.

bileşimi ile ilgili olarak açıklama isteğidir. Açıklamalar, emek piyasalarını diğerlerinden yeterli bir şekilde ayırmayan daha genel özelliklerin belirli durumlarında gezindiklerinden, yetersizdirler; emeğin balığa az mı yoksa çok mu benzediğini ya da daha az ya da daha çok belirsizlik içeren sözleşmelerle satıldığını sormanın pek bir yararı yoktur. Daha açık bir ifade ile, bir sonraki cümlede öne sürülen kuralı kanıtlayan sonradan oluşmuş istisna ile birlikte, incelenmeden kalan -emeğin feodal ya da kölelik biçimlerine kıyasla- emeğin piyasasına ya da ücretli biçimine olanak veren toplumsal ilişkilerdir. Bu durum, emek ve/veya piyasaların kendileri başlangıç noktası alındığında engellenebilir. Şu durumda, toplumsal ilişkileri vurgulamak, emek piyasalarının sınıf, çatışma ve iktidardaki asimetriyle benzersiz bir biçimde ilişkilendirildiğinde ayırt edilebileceğini iddia edecek bir ekonomi politiğin çabası gibi ancak sonradan akla gelen bir düşünce olabilir.

EMEK PİYASASINDAN, DEĞER ÜRETİMİNE VE EMEK PİYASALARINA

Bu tür etkenler, emek piyasasının anlaşılmasında başlangıç noktası olmalı. Marksist kuramda buna fark edilecek şekilde basit, ancak kapsamlı bir yanıt veriliyor, çünkü kastettikleri daha girift ve daha elle tutulur sonuçlar yoluyla işleniyor. Emek piyasasını farklı kılan, emeğin, daha açık bir ifadeyle, sermayenin istihdam ettiği emek gücünün, değerin (artıdeğerin) kaynağı oluşudur. Bunu, yani emek piyasasının (kapitalist) değer ilişkilerince benimsenmiş bir biçim olmasını, bütün bir önermeler dizisi izler. Öncelikle, bu tür ilişkiler -sermaye ve emeğin karşı karşıya geldiği- belirli sınıf ilişkilerine bağlıdır. Sermaye, üretim araçlarının mülkiyetini elinde tuttuğundan, emekçilerin işe ulaşması ancak emek piyasası yoluyla mümkündür. Başka pek az gerçekçi seçenek var. Feodalizm ve köleliğin baskısıyla karşılaştırıldığında piyasada yaşanan değişim bazı açılardan daha serbest olduğu için bir seçenek varmış gibi gözükse de, serbest çalışanların varlığını ve onlar için yaratılan olanakları yok saymasak bile, olanaklar sınırlıdır.

İkinci olarak, emek gücünün (artı)değer üretmek için sermaye

tarafından istihdam edilmesi ile değişim (ya da sözleşme) değil *üretim* süreci önem kazanır. Burada söz konusu mesele, kapitalistlerin artıdeğeri nasıl kendilerine aktardığıdır. Marx açısından cevap, sarf edilen emeğin, ücret için sağlanması gerekenden öteye genişletilmesinde yatar (bkz. 1., 2. ve 4. bölüm) Sorun, işçinin ürününün birazını ya da üretimden sonra net ürününün dağıtımının bir parçasını çalmak ile ilgili değildir.

Marx sömürüyü, artıdeğerin üretilmesini, emek piyasasında adil bir değiştokuş olarak ele alır. İki taraf anlaşır ve sermaye ile emek arasındaki çatışma açığa çıkmadıkça genelde zor kullanılmaz. Ancak, kapitalistin amacı, yeterli işi alabilmek ve karşılığında ücretin değerini karşılamak için gerekli olandan fazla ve bunun üzerinde artıdeğer bırakmaktır. Marx'a göre, bu ya işçileri daha uzun ve daha yoğun çalışmaya ikna etmek (buna mutlak artıdeğer adını verir) yapılır ya da emek üretkenliğini artırarak elde edilir, böylece verilen ücret daha az değerdedir ve belirli bir işgünü ya da gerçek ücrete rağmen daha fazla artıdeğer bırakır (Marx'ın ifadesiyle, göreli artıdeğer).

Üçüncü olarak, hem mutlak hem de göreli artıdeğer, kapitalistlerin artıdeğeri nasıl sahiplendikleriyle ilgili basit mantıksal sınıflandırmaların çok ötesine gider. Her biri, üretim sürecinin nasıl kontrol edildiği ve dönüştüğüne, bu sürecin yarattığı çelişkilere ait önemli vurgular içerir. Her biri, belirli yer ve zamanlarda az çok bir öneme sahiptir. Kapitalizm ilerledikçe ve en ham sömürü şekillleri (düşük ücretler ve uzun çalışma saatleri) ortadan kalktıkça, Lenin'in tekelci kapitalizm adını verdiği kapitalizmin belirli bir dönem veya safhasıyla iç içe geçen göreli artıdeğer öne çıkar. Burada verimlilik artışı çok önemlidir ve örneğin çalışma saatlerini sınırlamak, sağlıklı ve vasıflı işgücü verecek toplumsal kaynakları sağlamak gibi örneklerde olduğu üzere, yasalarla desteklenir.

Dördüncü olarak, Marx'a göre, vermlilik artışının sistematik ana kaynağı durumundaki sermaye artışı, birikim yoluyla elde edilir. Belirli bir emek miktarı ile daha fazla meta üretmek için, işlemek için daha fazla hammaddeye ihtiyaç duyulur, gelişmiş ve büyük ölçekli sabit sermaye işlenecek malları temin eder.

Beşinci olarak, Marx işsizliğin kapitalizmdeki mevcudiyetini

bunları temel alarak açıklar. İşsizliği, sermaye birikiminin hem gerekli koşulu hem de sonucu olarak görür. Sermayeler büyüyüp verimliliği artırdıkça, ortadan kalkan rakiplerinin işçileri işsiz kalır. Bu işsizler Marx'ın deyişiyle yedek işgücü ordusunu oluştururlar, "ter atölyeleri"nde (parçabaşı iş yaptırılan, çalışma koşullarının çok kötü olduğu atölyelerde) olduğu gibi, hem düşük verimlilik hem de düşük ücretlere bel bağlayan daha az gelişmiş kapitalistlerin yanında, benzer şekilde genişleyen sermaye de bunlara sırtını dayayabilir.

Altıncı olarak, sermayenin birikimi ve yeniden yapılanmasıyla iş sahibi olan ya da işini kaybeden işçiler nedeniyle, istihdamın ve işsizliğin sermaye birikiminin doğasından ve boyutundan çok fazla etkilendiği çıkar ortaya.

Yedinci olarak, Marx'ın teknik değişim kuramında oldukça girift ama en iyi bilinen fikri, kapitalizmin üretimi detaylı görevlere böldüğü, işçilerin yerine makineleri koyduğu, dolayısıyla işçileri vasıfsızlaştırdığı ve onları makine bakıcısına indirgediği gibi basit bir fikirdir. Ancak, makinenin gittikçe karmaşık hale gelen yapısı, hammaddeler ve üretim sürecinin kendisi, işçilerin yeniden vasıflılandırmalarını gerektirir. Sonuç olarak, vasıflı ve vasıfsız (ve bunların ne olduğu) arasındaki işbölümü, sermaye birikiminin -piyasa şemsiyesi altına gittikçe daha fazla faaliyete sokulduğundan, ürünlerin artan bir şekilde ticarileşmeye maruz kaldığı- kapitalist üretimin ölçek ve kapsamından oldukça farklı olan ölçek ve mal türleri ekonomilerini, birbirleriyle nasıl bağdaştırdığına bağlıdır.

Sekizinci olarak, hem sermayenin hem de emek piyasalarının yeniden yapılanması, bunlarla ilişkili daha geniş kapsamlı toplumsal ve ekonomik süreçlere, ilişkilere ve yapılara çok fazla bağlıdır. Bunların arasında, verimlilik artışı arayışıyla işçi sınıfının sağlığını, eğitimini ve refahını iyileştirmek ve kapitalizmin en kötü aşırılıklarına seçenek sunan mücadeleleri zayıflatmak için alınan önlemlerin yanında; şehirleşme, sanayileşme, demografik değişim, toplumsal tabakalaşma vs yer alır.

Dokuzuncu olarak, hep birlikte düşünüldüğünde bu konular basit bir sonuca işaret ediyor.[4] Emek piyasası diyebileceğimiz *bir*

4 Önceden söylenenler ve bu sonuç konusunda daha ayrıntılı bir tartışma için, bkz. Fine (1998).

tek şey yoktur. Çünkü emek piyasaları, işin içinde yer alan çeşitli unsurların birbirleriyle nasıl etkileşeceklerine; bu unsurların işyerlerinde ve işyerlerinin arasında nasıl kurumsallaşacaklarına bağlı olarak birbirinden çok farklıdır. Ayrıca, devlet sektörünün önemli bir kısmında, bazı kişisel hizmetler ve serbest mesleklerde olduğu gibi, sermayeye ve kârlılığa doğrudan bağlı olmayan emek piyasalarının olasılığı ve yaratılmasıyla bu tür farklılıklar daha da derinleşir. Bunlar –devletin genişlemesi ve/veya istihdamı yoluyla– kaldıracın etkili talep koluna iyice yüklendiğinizde, tam istihdamın bir olasılık olduğu izlenimini kısmen güçlendirir. Ama sonuç, sermaye birikiminin ritminden ve hızından ayrı tutulamaz. Sözün kısası, üretimin temelinde yatan değer ilişkileri esas alındığında, emek piyasası için çıkan sonuçlar karmaşıktır ve önceki paragraflarda tartışılan konuların içinde yer alan, birbiriyle bağlantılı unsurlar aracılığıyla incelenmeleri gerekir.

EKONOMİK YENİDEN ÜRETİMDEN TOPLUMSAL YENİDEN ÜRETİME

Doğal olarak, bu koşullar emek piyasalarını oluşturan değer ilişkilerine ait çok farklı türde bir mücadele yelpazesinin öne çıktığı kapitalizm tarihine bağlıdır ve ona dayanır. Bu mücadelelerin ön cephesinde ister istemez, nasıl tanımlanıp arandıklarına bakmaksızın, ortak çıkarlarının peşindeki işçi sınıfının ekonomik örgütlenme biçimi olan sendikalar yer alır. Sendika hareketi özünde adil bir işgünü için adil bir günlük ücret (bunun yanında ücretli iş ve tam istihdam) talep ettiğinden, ücret ilişkisine ve onun asıl nedeni olan sınıf ilişkilerine temelden meydan okuyamaz.

Böyle bir hedefin sınırlamalarını birkaç açıdan ele alabiliriz. İlk olarak, adil bir günlük ücretin karşıtı, gelişen sermaye için adil bir kârın kutsallığında bulunabilir, ya etik (tasarruf/yatırım/mülkiyet ödülü) ya da pragmatik (düşük kârlılık yatırımı sıkıştırabilir) bir ilke olarak. İkinci ve daha genel olarak, adil bir günlük ücret, daha önce yabancılaşma açısından öne çıkarılan ücretli istihdamla ilgili yönleri –üretimin kontrolü, örgütlenme ve yönetim ile bizzat ürünlerin kontrolü– dışarıda bırakır. Üçüncü olarak, ekonomik

durgunluklara, ücretleri ve istihdamı aşağı çeken bir baskıya neden olan kapitalist rekabet ve birikimin tekrar eden krizleri düşünüldüğünde, ücret kazanımları, güvenli olmaktan çok uzaktır. Dördüncü olarak da, ücret ve istihdamda, bireysel ya da toplu olsun, bazı işçilerin kazanımları öteki işçiler pahasına gerçekleşebilir; rekabetçi sendika savaşlarındaki korumacı önlemler yoluyla mesela.

Bu çekincelere rağmen, ücret mücadelesi burun kıvrılacak, sisteme daha temelden meydan okumakta başarısız olduğu için şüpheyle yaklaşılacak bir mücadele değildir. Öncelikle, sendikaların başarıları, genele yayılabilecek gerçek kazanımlara dönüşebilir. Ücret mücadelelerine ancak dar, durağan bir dağıtım anlayışla yaklaşıldığında, ücretler artarsa iş kayıpları ve kapanmalar yaşanacağını söyleyen nihai yaptırımın kapitalistin elinde olması nedeniyle, çatışma en iyi haliyle kazanmanın kaybetmek anlamına gelmesi olarak görülür. Oysa, ücret kazanımları, daha verimli yöntemler yoluyla birikimle, "ter atölyeleri" ve sömürünün aşırı şekillerinin yok edilmesiyle tutarlıdır; sanayiyi bu şekilde yeniden yapılandırmak ücret artışlarıyla hiçbir şekilde garanti altına alınmasa da.

İkinci olarak, ekonomik alanda bile, sendikaların mücadelesi ücretlerle sınırlı değildir. Sendikalar, çalışma saatleri, bunların yoğunluğu, hastalık ve tatil için verilen iş molaları kadar Marx'ın yabancılaşan işgücü kavramına dek uzanan bir yelpazede işle az çok ilgili her koşulla ilgilenirler. Bu nedenle, işçilerin mücadelesi yalnızca üretim sürecinin kapitalist kontrolüne karşı değil, aynı zamanda üretim koşullarına karşı verilen bir mücadeledir, yeni teknolojiler ve işyerindeki otoritenin yapısı, işçilerin ve idarecilerin ne yapıp ne yapamayacakları konusunda yapılan pazarlıklarda olduğu gibi. Yine de, böyle mücadelelerin nereye uzanabilecekleri, ne kadar başarılı ve sağlam olduklarıyla ilgili bir garanti yoktur. Ancak yine de kârlılık bile sağlayabileceklerini unutmamak gerekir. Çünkü işçilerin üretim sürecinin bilgisine doğrudan sahip olmaları, iş koşullarındaki iyileşmeler, verimlilik ve kârlılık pahasına olmaz. Ancak yine de, kapitalistler bu tür iyileştirmelerin kökenlerine bakıp bunlara ilkesel açıdan karşı çıkabilirler. Zira Marx'ın anlattığı, makinenin neden olabileceği yaralanmalara karşı işçileri

korumak için nöbetçi talep eden kanunlara karşı çıkan işverenler örneğinde olduğu gibi, üretim ve mülkiyette kapitalist bir otorite ilkesi, kârlılığın önüne üstün olmayı koyabilir. Bir kere yürürlüğe konduklarında bu tür önlemler tartışmalı olmaktan çıkar.

Üçüncü olarak, açıkça belli oluyor ki sendikalar, ekonomik mücadelelerle meşgul olmakla, ekonomik ve toplumsal yeniden üretimi bağlayan belirsiz ve değişken sınırlara doğru çekileceklerdir. Buna rağmen, kabiliyetli ve vasıflı işgücü sağlama kapasitesi, şimdilerde sosyal devletin önemli bir öğesini oluşturduğu düşünülen "hizmetler" yelpazesine dayanan işçi sınıfı ailelerinin ayakta durabilmesi için gerekli tek acil gelir kaynağı ücrettir; bu hizmetler, ülkeler ve tedarik edilenlerin türü (barınma, eğitim, sağlık vs) açısından eşit dağıtılmasa da. Başlangıçta, ücretle ilgili olmayan bu tür mücadeleleri, işgününün uzunluğu ile kadınların ve çocukların istihdam koşullarını sınırlamak gibi konular belirler.

Dördüncü olarak, sosyal devletin yükseliş nedeni yalnızca işçi sınıfı mücadelesinin yaydığı bir korkunun ortaya çıkardığı reform ya da daha üretken bir işgücü isteği değildir. Gene de, sosyal devletin oluşumu ve içeriğinin devamlılığında sendikalar, en azından devlet sektörlerinde örgütlü sendikalar vasıtasıyla önemli bir rol oynadı. Burada iki farklı boyut büyük önem taşıyor. Bir yandan, ekonomik örgütlenmeler olarak sendikaların, daha geniş çıkarlar adına siyasi partilere katılma ya da bunları oluşturma amacı ve potansiyeli var (ancak bu durumun, mücadelenin tabanını genişletirken aynı zamanda onu üretim zemininden ve üreticilerin kendilerinden uzaklaştıran ikili bir etkisi de var). Öte yanda ise, sendikalar (ve siyasi temsilcileri) sosyal yardım hizmetlerinin sağlanmasında "metalaşmayı kırmak", yani sağlananın esas itibariyle talep edene bedava olmasının yanında, bunun sağlanma şeklinin "insanı kârın önünde tutan" bir anlayışla olması için çabalayabilirler. Bu açıdan bakıldığında, üretimin embriyonik sosyalist biçimleri kapitalizmin içinde gelişirken görülebilir, emeğin ücret halini aldığı biçim varlığını sürdürse de artıdeğerin kapitalist üretimine atfedilen kaçınılmaz koşullar yoktur.

EKONOMİZMDEN SOSYALİZME

Hiç şüphesiz yukarıdaki paragraflar, faaliyet gösteren sendikaların resmini çizerken dezavantajları saymadığından, fazla umut vericiydi. Bu dezavantajların arasında ekonomizm (acil maddi meselelerin, özellikle de ücret sorunlarının ötesine geçmekte başarılı olunmaması), ulusal ve sektörel anlamda dar çıkarlar peşinde olma, cinsiyetçilik, milliyetçilik ve çevre gibi yeni toplumsal hareketler konusunda verilen karışık tepkiler yer alıyor. Sonuçta savunma sanayisindeki işçilerin silah üretimine, dolayısıyla savaşa muhtaç; tıpkı enerji ve otomobil sektöründe çalışan işçilerin de, bir anlamda kirliliğe bağlı olması gibi. Yine de Marx'ın *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde merak uyandıran bir şekilde ve açıkça önderdiği üzere sosyalizme dönüşüm iki aşamadan geçiyor.[5]

> Bununla başa çıkmamız gerekiyor, işte komünist bir toplum, kendi temelleri üzerinde *gelişmiş* gibi değil, tam tersine kapitalist toplumdan *çıkmış* gibi; yani komünist toplum her açıdan, ekonomik, ahlaki ve zihinsel açıdan hâlâ rahminden çıktığı eski topluma ait doğum lekelerini taşıyor. Dolayısıyla bireysel üretici topluma tam olarak ne veriyorsa, (yönetim, sağlık, eğitim ve sosyal yardım için kurulan ortak fon adına) kesintiler yapıldıktan sonra, onu geri alıyor.

Bu ilk aşamada varlığını sürdüren bazı ücretli emek biçimleri konusunda, örgütlü emeğin, eskilere ek olarak, yeni sömürü biçimlerinin yeniden ortaya çıkmamasını ya da ortaya hiç çıkmamasını sağlaması şart, bu artıemeğin yanında üretimin nasıl kontrol edildiğine bağlıdır. Ancak o zaman, kapitalizme dair eleştirel yorumun dikkate değer bir sentezi ve vaat ettiği olasılıklarla, der Marx, (s. 566):

> Komünist toplumun daha üst bir aşamasında, bireylerin işbölümüne itaat etmelerine son verildiğinde ve bundan dolayı zihinsel ve fiziksel emek arasındaki antitez ortadan kaybolduğunda, emek yaşamanın sadece bir aracı

5 Kapsamlı bir tartışma için, bkz. Fine (1985).

olmaktan çıkıp hayatın birincil gerekliliği haline geldiğinde, üretim güçleri bireyin her yönlü gelişimini artırır olduğunda, işbirliğine dayanan zenginliğin kaynakları daha gür aktığında; ancak o zaman burjuva haklarının dar ufku tamamen geride bırakılabilir ve toplum sancaklarına şunu yazabilir: herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre.

Çeviren: Emel Kahraman

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Akerlof, G. and Yellen, J. (der.) (1986) *Efficiency Wage Models of the Labour Market.* (Cambridge: Cambridge University Press).

Bowles, S. and Gintis, H. (1990) "Contested Exchange: New Microfoundations for the Political Economy of Capitalism", *Politics and Society* 18 (2), s.165-222.

Fine, B. (1998) *Labour Market Theory: A Constructive Reassessment.* (Londra: Routledge).

Fine, B. (1985) "On the Political Economy of Socialism: Theoretical Considerations with Reference to Non-European and European Experience", D. Banerjee (der.) *Marxian Theory and the Third World* içinde. (Sage Publications).

Kalecki, M. (1943) "Political Aspects of Full Employment", *Political Quarterly* 14 (3); Kalecki (1972) içinde yeniden yayımlandı.

Kalecki, M. (1972) *The Last Phase in the Transformation of Capitalism.* (New York: Monthly Review Press).

Marx, K. (1857) *Critique of the Gotha Programme, Selected Works in Two Volumes.* New York: International Publishers, 1933 içinde yeniden yayımlandı. [*Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, çev. Barışta Erdost, Sol Yayınları, 2002].

Solow, R. (1990) *The Labour Market as a Social.* (Oxford: Basil Blackwell).

Spencer, D. (2002) "Shirking the Issue? Efficiency Wages, Work Discipline, and Full Employment", *Review of Political Economy.*

6. BÖLÜM

SINIF MÜCADELESİ OLARAK TEKNOLOJİK DEĞİŞİM

Les Levidow

Teknoloji nedir? Görünüşe göre, insanlara sorunları çözmekte yardım ederek işliyor. Günlük hayatımızda, teknolojiyi genelde etkileri tahmin edilebilen ya da edilemeyen, yararlı olan ya da olmayan bir donanım olarak gözlüyoruz.

Gelgelelim, siyasi tartışmalarda teknoloji üzerinde, örneğin otomasyon, nükleer enerji, tarım kimyasalları, biyoteknoloji, elektronik gözetim vb üzerinde daha fazla durulmaya başlandı. İtirazlar sadece istenmeyen yan etkilere değil, teknolojinin örtük amaçlarına, yani çözülmesi gereken sorunu tasarımcıların nasıl tanımladıklarına da yönelikti. Bu sorun tanımları nereden geliyordu?

Bu bölümde şu argümanlar yer alacak:
teknolojik değişim doğası gereği toplumsaldır; geniş bir çerçeveden bakıldığında sınıf mücadelesinin bir ürünüdür;
hâkim teknolojik tasarımlar, emeğin sömürülmesi, kaynakların metalaştırılması ve piyasa ilişkilerinin genişlemesi stratejilerini somutlaştırır;
bu amaçlar "verimlilik" retoriği ile hem teşvik edilir hem de gizlenir;
çözülmesi gereken sorunu farklı bir biçimde tanımlayarak alter

natif tasarımlara ve toplumsal geleceklere ulaşmak mümkündür.

Bu argümanları geliştirmek üzere bu bölümde şu konulara yer verilecek: teknoloji hakkında eleştirel bakış açıları; eğitim teknolojileri ve ileri teknoloji ürünü tohumlar konusunda vaka incelemeleri ve sınıf mücadelesi olarak teknolojik değişim üzerine varılan sonuçlar. Buradaki analizde iki temel Marksist kavramdan yararlanılacak: toplumsal ilişkilerin şeyler arasındaki ilişkilere dönüşmesi anlamında şeyleşme ve insana ait özelliklerin şeylerin özelliklerine bürünmesi anlamında fetişizm.

TEKNOLOJİ İŞLİYOR: NE İÇİN VERİMLİLİK?

Yeni teknoloji için yaygın olarak verilen izahatlardan biri, verimliliği artırma ihtiyacıdır (bkz. 1. ve 2. bölüm). Bu durum bazı temel sorulara cevap bulunmasını gerektiriyor: Hangi amaçla verimlilik? Kimin denetiminde? Nasıl bir ilerleme anlayışına göre? Şimdi bazı eleştirel bakış açılarına kulak verelim.

Karl Marx, Sanayi Devrimi'nde kullanılan yeni teknolojiyi, örneğin buharlı makineyi ve kendi kendine hareket eden eğirme makinesini incelediğinde şunu öne sürmüştü: "işçi sınıfının ayaklanmasına karşı sırf sermayeye silah sağlamak amacıyla 1830'dan bu yana yapılan icatların tarihini yazmak herhalde mümkün olurdu" (Marx 1976, s. 563). Bu tür cihazlar, fabrika sistemini yaymaya doğru atılan bir adım olarak, el emeğini rutinleştirip zayıflatarak onun yerini aldı. Ücretli emek, halihazırda emeği biçimsel olarak sermayenin tabiyetine girmeye zorlarken, yeni teknolojiler ise emeği sermayenin gerçek tabiyetine sokmayı, yani sömürüyü azami dereceye çıkarmak amacıyla işin içeriğinin ve hızının kapitalist denetim altına alınmasını sağlıyordu.

O zamandan bu yana, Marx'ın bu argümanı yüz elli yıllık icatlar tarihine yayıldı. En son teknolojiler, canlı emeğe bağımlılığı azaltmak amacıyla tasarlandı. Örneğin, insan emeği yerine bu teknolojiler geçirilmeye çalışıldı ya da insan emeği çeşitli yollarla idare edildi ya da disiplin altına alındı. Söz konusu teknolojilerin tasarımları, yalnızca fabrika işçilerine değil profesyonel personele

ve orta kademe yöneticilerine de ait olan uzman vasıflarını kodlayıp, somutlaştırıyor ve kendine mal ediyor (Braverman 1976, Noble 1977, 1984, Robins ve Webster 1985).

Bu sürecin altında yatan sınıfsal temel, 1980'lerden bu yana pek çok örnekle gösterilebilir. "Enformasyon Teknolojileri Devrimi", işverenlerin, emek süreci üzerinde gayri resmi kontrol sağlayan gayri resmi işçi kolektifleri sorununa yanıt niteliğindeydi: İşçiler iş hızını düşük tutabiliyor, mesai saatlerini gayri resmi faaliyetlere hasredebiliyor, hatta kendi gündemlerini ortaya koyabiliyorlardı. Aynı dönemde Birleşik Krallık hükümeti, bir yandan kömür madenlerinde otomasyon uygularken, öte yandan da nükleer enerji programını genişletiyordu; bu tür kararlar, işçi sınıfı içindeki dayanışmada katalizör görevi gören madenci ayaklanmaları sorununa bir çeşit cevaptı. Bu tür sorun tanımları teknolojik çözümler için gerekli olan AR-GE ölçütlerini etkiledi. Devlet ve özel yatırımcılar, emek üzerindeki idari otoriteyi artırırken, işçileri bölmeye ve denetim altına almaya yarayan yeni teknolojik tasarımları tercih etti (bkz. 17. bölüm).

Bu hedefler göz önünde bulundurulduğunda, bazı eleştirmenler, işçilerin ücretlerini artırmak ya da çalışma saatlerini azaltmak yoluyla "kârı paylaşmayı" talep etti. Bu tür öneriler, daha adilane dağıtılabilecek maddi şeylerdeki ölçülebilir bir artışın, asıl kazanç (aslında amaç) olduğunu varsayıyor. Fakat kazanç, esas olarak iktidar ilişkilerinin içinde uzanıyor

Ücretli emeğin denetim altına alınması, ücretli emeğin yarattığı ürünlerin şeylerin özellikleri olarak fetişleştirilmesinin koşuludur. Marx'ın öne sürdüğü gibi:

> Meta, insanın kendi emeğini bizzat emeğin ürünlerinin nesnel özellikleri, bu şeylerin toplumsal-doğal nitelikleri olarak yansıtır... Ben bu durumu, metalar olarak üretilir üretilmez kendini emek ürünlerine iliştiren fetişizm olarak adlandırıyorum... Dolayısıyla, üreticilerin gözünde, kendi özel emekleri arasındaki toplumsal ilişkiler *oldukları gibi görünürler*, yani işlerini yapan insanlar arasındaki dolaysız toplumsal ilişkiler olarak değil, insanlar arasındaki maddi

> ilişkiler ve şeyler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak görünürler (Marx 1976, s. 164-6, vurgu özgün metinde).

Demek ki emekçiler arasındaki ilişki, meta mübadelesi yoluyla, şeyler arasındaki ilişkiler, yani emeklerinin nicelikleri arasındaki ilişkiler olarak görünür. Bu görünüş yanlış bir algılama ya da yanlış bir temsil değildir. Tam tersine, ürünlerin, homojen bir niteliğin –değişim değerinin- nicelikleri olarak değiştokuş edilmesine izin veren bir toplumsal ilişki biçimidir. İnsan emeği meta mübadelesi için ücretli emeğe tabi kılındıkça bu gibi ilişkiler *"oldukları gibi görünürler"*

Bu tabiyet, teknoloji, yani ölü emek tarafından dayatılabilir. Kapitalist aygıtta, "insanların emeklerinin *toplumsal özelliği* işçilerin karşısına, tabiri caizse *sermayeleşmiş* bir biçimde çıkar; nitekim bu aygıt, emeğin görünürdeki ürünlerinin efendilerinin görünümünü almasının bir örneğidir." Dahası, doğa ve bilimin güçleri "tek tek işçilerin vasıfları ve bilgilerinden ayrılmış bir hale gelir" (Marx 1976, s. 1055, vurgu özgün metinde).

Böylesi bakış açıları daha sonraları, Frankfurt Okulu'nun eleştirel kuramcıları tarafından ayrıntılandırılmıştır. Herbert Marcuse'ye göre bugünün "verimliliği" kapitalist bir proje olan metalaştırmadan gelir. Heterojen nitelikler evrensel olarak karşılaştırılabilir homojen niteliklere dönüştürülür. Böylece sayıya dökülebilir bir üretimin tasarlanması, ölçülmesi, yönetilmesi, artırılması olanaklı kılınır. Bu tür bir homojenleştirme, tarafsız bir teknik araç olarak sunulur ve değer yüklü niteliği de inkâr edilir böylece (iktisadi ifadesini değişim değerinde bulan) evrensel bir işlevselleştirme olarak, evrensel verimliliğin, yani ölçülebilir *verimliliğin* ön koşulu haline gelir (Marcuse 1978, s. 205).

Benzer ölçütler teknolojiye iliştirilmiştir: "belirli amaçlar ve çıkarlar... teknik aygıtın bizzat inşasına dahil olur." Sonuç olarak, "rasyonel" "değerden muaf" teknoloji, insanın üretim araçlarından ayrılması, teknik verimlilik ve zorunluluğa tabi olmasıdır. Tüm bunlar özel teşebbüs çerçevesinde gerçekleşir" (Marcuse 1978, s. 222).

Yakın geçmişte, yeni mallar üretmek, kapitalist çalışma disiplinine sokulabilecek işgücünü çoğaltmak, doğal kaynakları metalaş-

tırmak üzere benzer stratejiler genişletildi. Teknolojik tasarımlar, dünyayı kendi toplum ve doğa modellerine göre düzenleme vaadini öne çıkarıyor. Bir teknoloji, ancak tasarımının sorgusuz sualsiz kabul ettiği toplumsal-doğal koşulları yaratarak "işleyebilir". Bu temel zorunluluklar teknolojinin şey benzeri özelliklerde kök salmış nitelikleri gibi gözüküyor aynı zamanda.

Söz konusu teknolojik özellikler sadece bir görünüş ya da retorik değil. "Akıllı bombalar", "zeki makineler", "temiz teknoloji", "gen bankaları", "doğal sermaye" gibi ifadelerdeki toplumsal metaforları ele alalım. Belirli insani amaçlar teknolojiye iliştirildiğinden, o toplumsal özellikler maddi ya da doğal nitelikler olarak fetişleştirilirken, şeyler de insanlara ait özelliklere bürünür. Bu tasarım seçimleri, şeylerin doğası hakkında bir keşif olarak karşımıza çıkar. Yukarıda da alıntılandığı gibi "emeğin görünürdeki ürünleri, efendilerinin görünümünü alır" (Marx 1976, s. 1055).

Böylelikle teknolojik değişim, gelecekteki toplum modelleri yoluyla sınıf çıkarlarını hem öne çıkarır hem de gizler. İki örnekle bu rolü açıklayalım: yüksek eğitimde Enformasyon ve İletişim Teknolojileri (EİT) ve genetik yapısı değiştirilmiş organizmalar (GDO).

EĞİTİMİ SERMAYELEŞTİRMEK İÇİN EİT'LER

Yakın zamanlarda eğitim değerleri üzerine girişilen çatışmalar, Enformasyon ve İletişim Teknolojileri (EİT) tasarımları ile kesişti. Neoliberal projede, piyasalaşma zorunlulukları EİT'lerin içsel niteliklerine atfediliyor. Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) eski Genel Direktörü Mike Moore'a göre "Hizmetlerde, özellikle de enformasyon teknolojileri alanında ticaretin ivme kazanmasının teknik nedenleri var." Moore, elektronik iletim yoluyla, eğitim hizmetleri gibi yerel hizmetlerin "uluslararası alanda ticareti yapılan ürünlere dönüştüğünü" iddia ediyor.

EİT'lerin Rolü

Bu tür açıklamalarda, siyasi bir gündem teknolojik ilerlemenin içsel bir özelliği olarak fetişleştirilir. Elektronik medya, ticaretin

serbestleşmesi yoluyla adapte olmamız gereken kaçınılmaz bir gelecek yaratır. EİT'ler bu neoliberal gündemde, özellikle de yüksek eğitim konusunda bazı roller oynar.

Birincisi, "enformasyon toplumu" paradigmasına göre, enformasyonun yönetilmesi, niteliği ve hızı, iktisaden rekabet edebilmek için elzemdir. EİT hayli vasıflı bir işgücüne muhtaçtır; bize söylenenlere bakılırsa, üretkenliği artırmak ve yeni hizmetler sağlamak için ikisi birlikte kullanılacaktır. Bu zorunluluk, yüksek eğitimin sağlaması gereken vasıfları yeniden tanımlar.

İkinci olarak, EİT günümüz işçileri için gerekli olan bireyselleşmiş ve esnekleştirilmiş öğrenmeyi kolaylaştırır. İşçiler, işyerinde kendi insani sermayelerini yönetmek amacıyla bireysel sorumluluk almak zorundadırlar. Örneğin, yaşam boyu uzaktan öğrenimle, boş zamanları boyunca kendilerini dönüştürebilecekler.

Üçüncüsü, öğretmenler sorun olarak tanımlanır. Sanayi lobicilerine göre (örneğin, ERT 1989), öğretmenler "iktisadi çevreyi, ticareti ve kâr mefhumunu anlamada yetersiz kalıyor" ve şu anki rolleri "verimliliğe dönük içsel araştırmalar"a engel. Çözüm olarak, EİT öğretmenlerin rolünü azaltıyor.

Dördüncü olarak, üniversiteler, ayakta kalmalarının bir gereği olarak, üretkenlik kıstaslarına tabi tutuluyorlar. Bilgiyi ambalajlamak, EİT vasıtasıyla esnek bir eğitim vermek, "bilgi işçileri" için uygun eğitimi sağlamak ve daha düşük birim maliyetinde bu türden pek çok işçi üretmek zorundalar. Bu senaryo üniversiteleri toplumsal değişimin rehberi olarak betimlerken, tam tersi yöndeki bir eğilimin kanıtları var: üniversiteler, şirket tarzı işletmeciliğe ve azami gelir elde etme sürecine tabi hale geliyorlar. Neoliberal stratejiler açısından gerçek görev, vasıfları artırmaktan ziyade, eğitim gibi emek yoğun hizmet sektöründe emek maliyetlerini denetim altına almak (Garnham 2000).

Genel olarak bakıldığında, yüksek eğitim konusundaki neoliberal stratejilerin şöyle özellikleri var: Yüksek eğitim alan kişilerin tümü, iş ilişkilerine göre muamele görüyor. Eğitim verimliliği, hesap verebilirlik ve kalite, muhasebe terimleriyle yeniden tanımlanıyor; dersler eğitsel metalar olarak yeniden şekillendiriliyor. Öğrenci-öğretmen ilişkileri şeylerin, örneğin yazılım ürünlerinin,

performans ölçütlerinin ve benzerlerinin tüketimi ve üretimi ile dolayımlanıyor.

Bu gündemin asıl failleri, İktisadi Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) üyesi olan hakim ülkelerdeki mutemetlerinin stratejilerini özenle hazırlayan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'dır. Dünya Bankası birkaç yıldır yüksek eğitimi hedef alan bir "reform gündemi"ni destekliyor. Bu gündemin temel özellikleri, özelleştirme, kuralsızlaştırma ve piyasalaştırma. 1998'deki bir Dünya Bankası raporu, geleneksel üniversiteyi ve onun öğretim üyelerini, rasyonelleştirilmeleri gereken verimsizlikler olarak tanımlıyordu. Bulunan çözüm de şuydu: "Yüksek öğretim kurumunda köklü bir değişiklik ya da yeniden yapılanma isteniyorsa daha az ve/veya farklı öğretim üyesi, profesyonel öğretim görevlisi ve yardımcı işçi çalıştırılmalıdır."

Çevrimiçi Çözümler

Öyleyse, gelecekteki senaryoda yüksek eğitim, öğretmenlerin becerilerine daha az bağlı olacak. Öğrenciler müşteri ya da alıcı haline gelecek. Örtülü hedef olarak, özel yatırımcılar bir yandan devlet giderlerinden yararlanmak için daha fazla olanağa kavuşurken, diğer yandan da eğitimin biçimi ve içeriğini etkileyecekler. İş dünyası ve üniversite yöneticileri, öğrenci-öğretmen ilişkilerini yeniden tanımlayarak esas ortaklar olacaklar. Dünya Bankası gündeminin eğitimciler arasında pek destekçisi olmasa da, bu gündemin bazı öğeleri EİT kisvesi altında daha şimdiden uygulanıyor.

Kuzey Amerika'da pek çok üniversite yalnızca iş ortağı gibi değil, kendi içinde bir işletme olarak hareket ediyor. Üniversite kaynaklarını, geçici statülerdeki fakülte görevlilerini ve ucuz öğrenci emeğini kullanarak kâr getiren faaliyetler geliştiriyorlar. Çevrimiçi eğitim teknolojilerini geliştirerek eğitimi metalaştırmayı ve standartlaştırmayı hedefliyorlar. Bu hedeflere, "toplantı odalarına karşı sınıflar" sloganını kullanan öğrenciler ve öğretmenler karşı çıkıyor.

Kuzey Amerika'daki üniversiteler, verimliliği artırmak için ders malzemelerini standartlaştırdı. Dersler idarecilere teslim edilip internet sayfalarında sunulur sunulmaz, bu malzemeler öteki üniversitelere pazarlanabiliyor. Dahası, ders yazımı, üniversite ça-

lışanı olmayanlara sözleşme usulü verilerek taşeronlaştırılabiliyor. Teknoloji, denetimin idarecilere devredilmesiyle öğretmenlerin emeğini disiplin altına almak, vasıfsızlaştırmak ve yerinden etmek için tasarlanabilir. Bu yaklaşım, eğitsel metaların tüketicileri haline gelen öğrencilerin rolünü değiştiriyor (Noble 1998).

Piyasanın sebep olduğu rekabet, Avrupa'daki yüksek eğitim çevrelerinde ciddi bir tehdit olarak anılıyor. Üniversite idarecilerinin ulusal kuruluşu olan Universities UK'ye göre çözüm, hem üniversite ve iş dünyası arasındaki hem de eğitsel mallara yönelik ülke içi ve uluslararası "piyasalar" arasındaki sınırları kaldırmaktan geçiyor. Üniversiteyi şimdiden bir ticarethane olarak tanımlıyorlar. Gerçi, şirket ilkelerine göre düzeltilmesi gereken kusurlu bir işletme bu. Kuruluşun başkanı lisans eğitimdeki şu değişiklikleri kutluyor: "Her ihtimale karşı" genel entelektüel eğitimden, daha esnek bir nitelik taşıyan "tam zamanında" ethosuna ve ardından, "tam sana göre" öğrenme biçimlerine giden bir seyir.

Özellikle de, "sınırsız bir iş" haline gelebilmenin kilit bir yolu olarak interneti temel alan bir eğitimi destekliyorlar. Elektronik Üniversite'nin sponsorlarına göre "Proje, Birleşik Krallık'taki üniversitelerin, ABD'de ve başka yerlerde geliştirilmekte olan başlıca sanal üniversiteler ve şirket üniversiteleri ile küresel çapta rekabet edebilmesi için tasarlanmıştır." İlk iş modeli "pedagojik desteğin öğrenme gereçlerinin içinde olmasını ve yardımcı çevrimiçi destek için belli bir ücret karşılığında tek tek öğrencilerle pazarlık edilmesini tavsiye ediyordu." Bu öneri, müşteri bulmak için ürünün içinde ne tür toplumsal etkileşim çeşitlerinin tasarlanması gerektiği konusunda kurul içinde bir tartışma yarattı. Elektronik üniversite, dersleri standartlaştırarak ve mesleki vasıflara olan bağımlılığı azaltarak, öğrenci-öğretmen ilişkilerini metalaştırmanın yollarını arıyor.

Sözün özü, neoliberal proje, tasarımları, yüksek eğitimi pazaryerine çevirerek yeniden şekillendiren teknolojik güçlerin sözde zorunluluklarından bahsediyor. Piyasalaşma, EİT vasıtasıyla daha fazla öğrenci erişiminin, esnek eğitimin, verimliliğin sözüm ona tarafsız biçimlerini alabilir. Eğitim sermayeleştirildiği için, öğrenci-öğretmen ilişkileri, şeyler arasındaki, örneğin tüketiciler ve eğitsel yazılım sağlayıcıları arasındaki ilişkiler olarak şeyleşir (Lewidow 2001).

"Verimsizlik"ten ziyade piyasalaşmayı bir sorun olarak tanım-

layabiliriz. Piyasalaşma akademik özgürlüğü, iç demokrasiyi ve üniversitenin eleştirel analiz ufkunu tehdit ediyor. EİT bunun yerine eleştirel vatandaşlığı desteklemek, öğrenci ağlarını birbirine bağlamak, ihtilaflı konularla ilgilenen "sanal topluluklar" yaratmak ve eleştirel bakış açıları ile ilgili tartışmaları yaymak için kullanılabilir. Teknoloji alternatif geleceklere yol alınmasını kolaylaştırmak üzere farklı bir şekilde tasarlanabilir.

DOĞAYI SERMAYELEŞTİRMEK İÇİN TOHUMLAR

Tohumlar, tüm tarımsal gıda zincirinde bir mücadele alanı olmuştur. Tohumların doğaları gereği yeniden üretilebilir ve çeşitlendirilebilir olmaları göz önünde bulundurulduğunda, sahip oldukları doğal özellikler çiftçilerin ekim yöntemlerindeki becerilerini geliştirirken, onlara seçici yetiştirme yolu ile çeşitleri geliştirme imkanı da verdi. Kapitalist stratejiler, tohumları çiftçilerin denetiminden çıkararak, dolayısıyla da doğal kaynakları metalara dönüştürerek bu bağımsızlığa saldırdı. Marx'ın daha 19. yüzyılın ortalarında dediği gibi: "Tarım kendi içerisindeki, doğal bir şekilde ortaya çıkmış, çabucak gelişen ve kullanması kolay üretim koşullarını bulamıyor artık. Bunlar ondan ayrı, bağımsız bir sanayi olarak duruyor." (Marx 1973, s. 527).

Doğayı sermayeleştirmede atılan önemli bir adım, saf olarak yetiştirilemeyen ve bu nedenle çiftçilerin her mevsim yeniden satın almak zorunda oldukları melez tohumlardı. "Melez gücü"nün sözde faydalarından bahseden tarımsal araştırmalar, açık-polenli çeşitleri geliştirmek yerine bu çeşitlere öncelik verdiler. Çiftçilerin denetiminde hâlâ yetiştirilebilen tohumlar konusunda da, çiftçilerin kendi tahıllarını tohum için satmalarını, hatta yeniden üretmelerini kısıtlayan bir dizi kanunla mülki boşluk da dolduruldu. Çiftçiler satın alınan öteki girdiler, tohum sözleşmeleri, borçlar vs ile öyle bir bağımlılığa hapsedildiler ki, toprağa sahip olmalarına rağmen neredeyse bir emekçiye döndüler (Kloppenburg 1988).

Yüksek Tepkili Çeşitler

Bu bağımlılık Güney'e, Yeşil Devrim yoluyla yayıldı. Sözde "yüksek randımanlı türler" (YRT'ler) aslında "yüksek tepkili

türler"di. Daha yoğun tarım yöntemlerine göre tasarlandıklarından, yüksek randımanları tarımsal kimyasallara, sulamaya ve satın alınacak öteki girdilere bağlıydı. Bütün sistem bir buluşun, yüksek randımanlı türlerin içsel bir özelliği olarak fetişleştirildi.

YRT'lerin kullanımı Hindistan'daki buğday ve pirinç verimini artırdı, ama sadece tek bir malın ölçülmesi ve önceki yararlı uygulamaların görmezden gelinmesiyle bu artış daha büyük bir verimlilik sayıldı. Mahsulde yüksek randıman alınması, bölgede hayvan yemi olarak kullanılan samanın azalması anlamına geliyordu. Önceleri pek çok çiftçi, birleşimleri toprağın bereketini yenilemesine yardım eden ve başka besinler sağlayan farklı türleri, örneğin süpürgedarısı, buğday ve bakliyatı bir arada yetiştiriyordu. Yüksek randımanlı türlere geçildiğinde bu faydalar ortadan kayboldu. Daha genel olarak, toprak ucuz protein kaynağı olan –"fakirin eti"– yağ tohumları ve bakliyat yetiştirmek için kullanılmaz oldu. Hindistan'da ithalat yoluyla temin edilmek zorunda kalınan yağ tohumu ve bakliyat sıkıntısı yaşandı sonunda.

Üstelik yüksek randımanlı türler, satın alınması gereken girdiler için kredi alabilen çiftçilerin işine yaradı. Mali bağımlılık ve piyasa rekabeti pek çoklarını borca soktu, hatta bazılarını batırarak intihara bile sürükledi. Topraksız köylüler, başarılı çiftçiler için çalışan ücretli işçiler haline geldiler ya da şehirlere göç ettiler. Bazıları yaşamak ve çalışmak için yüksek randımanlı türlere tarım kimyasalları üreten ve zehirli gaz felaketine neden olan Bhopal'deki Union Carbide fabrikasının yakınına taşınmıştı (Shiva 1991).

Bu sonuçlar, büyük ölçüde Rockefeller Enstitüsü'nün finanse ettiği yüksek randımanlı türler araştırmalarına ön ayak olan tarım-ticareti gündeminin mantığına uygundu. Enstitünün başkanına göre tarım bir ticaretti ve başarılı olmak için ticarette olduğu gibi idare edilmeliydi. Bu ifadeden de anlaşıldığı gibi, Yeşil Devrim, tarımsal verimliliği hesaplanabilir malları ölçü alarak yeniden tanımladı ve bu modele uymayan her türlü kaynağı ve faydayı değersiz kıldı.

Tarımsal Biyoteknoloji

Bu metalaştırma gündemi, 1930'ların moleküler biyoloji bilimi merkezli tarımsal biyoteknoloji gündemiyle genişletildi. Bu bilim

dalı "hayat"ı fiziki-kimyasal terimlerle yeniden kavramlaştırdı: DNA, bir bilgisayar metaforuyla tür engellerine hiç takılmadan serbestçe aktarılabilen kodlanmış "enformasyon" oldu. "Sermaye tarafından denetlenen bir teknoloji olarak, yaşayan doğaya el koymanın, kelimenin tam anlamıyla hayatı sermayeleştirmenin özgül bir biçimidir." (Yoxen 1981).

Bu teknolojik yörünge, sürdürülebilir kalkınma üzerindeki daha geniş bir tartışma ile kesişir. Söz konusu olan, yoğun mono kültürün, tarım kimyasallarının yarattığı kirlilik, böcek salgınları, böcek direnci gibi sistematik tehlikelerin nasıl teşhis edilip bunlara nasıl çare bulunacağıdır. Tarımsal biyoteknoloji bu sorunları genetik bilgileri gözden geçirilerek –bu suretle tarımı daha verimli ve temiz hale getirerek– düzeltilmesi gereken yetersiz tohumlara atfediyor.

Toplumsal metaforlar aracılığı ile doğa, biyoteknoloji görüntüsünde yeniden düzenleniyor, insani nitelikler genetik olarak değiştirilmiş ürünler gibi "akıllı tohumlar"ın özelliklerinde fetişleştiriliyor. Bilgisayar kodu metaforuna ek olarak biyoteknoloji uzmanları, tohumları böceklere saldıracak ya da genelde aynı şirket tarafından satılmış olan zararlı otları yok eden ilaçlara direnecek, kusursuz bir cerrahi kesinlikten bahsediyorlar. Bazıları da "değer katkılı genetik"ten, yani tarımsal ürünlerin piyasa değerini artıracak genetik değişiklikleri aramaktan bahsediyor. Kapitalist kıstasları doğaya yansıtarak, tasarım seçenekleri doğal özelliklerin keşfi olarak fetişleştiriliyor (Levidow 1996).

Üstelik çiftçilerin satın alınacak girdilere olan bağımlılıkları, ürünler ve dış tehditler arasındaki ilişki gibi, şeyler arasındaki ilişkiler olarak şeyleşiyor. Böyle bir bağımlılık, alay edercesine, ürünlerin doğal tehditlerden kurtarılması olarak betimleniyor. Çiftçilerin hâlâ genetiği değiştirilmemiş tohumlar alma seçeneği varsa da, daha fazla verimlilik sözünü ve bunun sonucu olan piyasa rekabetinin tehdidini göz önüne aldığımızda, GDO seçeneği zorunluluğa dönüşebilir. Örneğin bazı tohumlar değiştokuş edilebilecek şekilde, esnek- kökenli hammaddeler olarak yeniden tasarlanıyor. Ötekileri küçük çaptaki çiftçilere karşı büyük çiftlikler lehine tasarlanıyor. Bunların neticesi olan baskılar farklı şekillerde, genelde tarımsal gıda endüstrisine yarıyor (Hobbelink 1991).

Biyo-korsanlık

GDO'lara ait teknikler, tohumları özelleştirmenin bir aracı olarak da kullanıldı. Daha fazla patent hakkı elde edilmesini savunanlara göre, GDO'lar, bilim insanlarının önemli katkılarını içeren buluşlardır. Muhaliflerine göre ise, bu ürünler kuşaklardan beri çiftçiler tarafından zaten seçilmiş olan ve ekilip biçilen ortak kaynakların keşfidir (ya da simülasyonlarıdır).

Patent haklarını alabilmek için, bir ürün ya da süreç "yaratıcı bir adım"la katkıda bulunmak zorundadır. ABD ve AB, GDO'lara dair geniş çaplı patent iddialarını kabul etmek için bu kıstası yorumladı. Patentler, neem ağacından alınan böcek ilaçlarının bileşenleri gibi, gelişmekte olan ülkelerde geleneksel olarak ekilen bitkilerden elde edilen maddeleri de içeriyordu. Hatta Güney'deki ülkelerin çiftçileri GDO olmayan bazı tohumlar için telif hakkı ödemeye mecbur edildi, geçim kaynakları da tehdit altına girdi böylece. ABD hükümeti, DTÖ şemsiyesindeki Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları (TRIPS) kanunlarını kullanarak kendi patent kıstaslarını öteki ülkelere de yaymaya çalışıyor.

Çekişmelerin ortasında, "biyo-korsanlık" kavramı iki karşıt anlam kazandı. Daha fazla patent hakkı sağlanmasını savunanlara göre, "biyo-korsanlık"; patentli maddeleri lisans anlaşması olmadan ya da telif haklarını ödemeden kullanmak, yani bu hakları ihlal etmek anlamına geliyor. Bitkiler ortak kaynaklar olarak serbestçe üretilebilir kalmalıdır ve bitki yetiştirme vasıfları için Güneyli çiftçilerin paraları geri verilmelidir görüşünden hareket eden ve bu tür haklara karşı çıkanlar için ise, patentin kendisi "biyo-korsanlık" anlamına geliyor.

Bütün bu bahisler, GDO'lara karşı alternatif arayışlarının yanında şiddetli protestolar da doğurdu. 1999'da Hintli çiftçiler, Monsanto'nun GDO'lu böcek öldürücü pamuk denemeleri yaptığı tarlaları "kül etti" Önceki yıllarda, pek çok çiftçi melez tohumlara dayanan pamuk mono kültürü için, karma çiftçilik sistemlerinden vazgeçmiş, satın alınan tohumlara bağımlılıkları böylece artmış ve bu da mahsulün bazen bereketsiz olmasına sebep olmuştu. Çiftçi örgütleri, alternatif bir geleceğe doğru yol almak üzere, üyelerini kendi tohumlarını ekmeleri, tarladaki muhtelif tohumlukları ko-

rumaları ve mahsulün korunması için bağımsız yöntemler geliştirmeleri için teşvik etti. Benzer bir şekilde, Brezilya'daki Topraksız Köylüler Hareketi, hem yoğun kimyasallarla üretilen hem de genetiği değiştirilmiş olan mahsullere bir alternatif olarak organik ekim yöntemleri geliştiriyor.

SONUÇ: TEKNOLOJİYİ YENİDEN TASARLAMAK

Bu bölümde gösterildiği gibi, teknolojik tasarım doğası gereği toplumsaldır. Tarih gibi, teknolojik değişim de sınıf mücadelesinin ürünüdür. Teknoloji, gayri resmi kolektifleri ve vasıflarıyla kapitalist emek disiplinine tabi olmaya direnen işçilerin işverenlere yarattığı sorunu çözmek için tasarlanır çoğu zaman. Yaygın tasarımlar, emeği sömüren, kaynakları metalaştıran ve piyasa ilişkilerini birçok toplumsal faaliyete yayan stratejileri içerir.

Bu eğilimler, insan faaliyetlerine yalnızca ölçülebilir şeyler olarak değer veren "verimlilik" retoriğince hem teşvik edilir hem de gizlenir. Benzer gayeler AR-GE'ye yol gösterdiğinden, neticede ortaya çıkan teknoloji, şeylerin özellikleri olarak fetişleştirilen insani nitelikler edinmeye meyillidir. Teknolojik zorunluluklar ve çözümler doğal düzenden kaynaklanmış gözükür. Toplumsal ilişkiler, akıllı tohumlar ve dışsal doğal tehditler ya da eğitsel yazılımın tüketicileri ve sağlayıcıları arasındaki, yani şeyler arasındaki ilişkiler olarak şeyleştirilir.

Muhtelif direniş biçimleri vasıtasıyla, insanlar bu ilişkileri şeyleştirmeden kurtarmaya çabalıyorlar: Piyasa ilişkilerinin ötesindeki ihtiyaçlarını ifade ederken, ortak güç ve vasıflarını yeniden ele geçirmeye çalışıyorlar. Çözülecek sorun farklı şekilde tanımlanınca alternatif tasarımlar da olanaklı hale geliyor (Sclove 1995). Teknolojik değişim, doğal özelliklerin keşfinden ziyade, toplumun geleceğinin önünde uzanan farklı insani tercihler olarak yeniden şekillendirilebilir.

Çeviren: Emel Kahraman

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Branford, S. ve Rocha J. (2002) *Cutting the Wire: The Story of the Landless Movement in Brazil*. Londra: Latin American Bureau.

Branford, S. ve Rocha J. (2003) "Another Modernisation is Possible: From Land Conquest to Agro-ecological Experiment", *Science as Culture* 12 (1).

Braverman, H. (1976) *Labour and Monopoly Capital*. New York: Montly Review Press.

ERT (1989) *Education and Competence in Europe*. Brüksel: European Round Table of Industrialists (www.ert.be).

Garnham, N. (2000) "'Information Society' as Theory or Ideology" *Information, Communication and Society* 3 (2), s. 139-52.

Hobbelink, H. (1991) *Biotechnology and the Future of World Agriculture*. Londra: Zed Books.

Kloppenburg, J. (1988) *First the Seed: The Political Economy of Plant Bio-technology, 1492-2000*. Cambridge: Cambridge University Press.

Levidow, L. (1996) "Simulating Mother Nature, Industrializing Agriculture" G. Robertson vd. (der.) *Future Natural: Nature, Science, Culture* içinde. Londra: Routledge.

Levidow, L. (2001) "Marketizing Higher Education: Neoliberal Strategies and Counter-Strategies" *Education and Social Justice* 3 (2), s. 12-23. (www.trentham-books.co.uk, www.commoner.org.uk/03levidow.pdf ve K. Robins ve F. Webster (der.) *The Virtual University? Information, Markets and Managements*. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Marcuse, H. (1978) "Industrialization and Capitalism in the Work of Max Weber" *Negations: Essays in Critical Theory* içinde. Boston: Beacon Press ve Londra: Free Association Books 1988.

Marx, K. (1973) *Grundrisse*: Londra: Penguin. [*Grundrisse*, Birikim Yayınları]

Marx, K. (1976) *Capital*, 1. cilt, özellikle de "The Fetishism of the Commodity and Its Secret", s. 163-77. Londra: Penguin.[*Kapital*, Sol Yayınları]

Noble, D. (1984) *Forces of Production: A Social History of Industrial Automation*. New York: Alfred Knopf.

Noble, D. (1998) "Digital Diploma Mills: the Automation of Higher Education" *Monthly Review* 49 (9), s. 38-52. ayrıca, *Science as Culture* 7 (3) içinde, s. 355-68; şurada bulunabilir:thecity.sfsu.edu./-eisman/digital.diplomas.htm ve www.communication.ucsd.edu/dl/ddm2.html.

Robins, K. ve Webster, F. (1985) "New Technology and the Critique of Political Economy", L. Levidow ve R. M. Young (der.) *Science, Technology and the Labour Process: Marxist Studies* içinde, 2. cilt. Londra: Free Association Books.

Sclove, R. (1995) *Democracy and Technology*. New York: Guilford Publications.

Shiva, V. (1991) *The Violence of the Green Revolution.* Londra: Zed Books/Third World Network.

Yoxen, E. (1981) "Life as a Productive Force: Capitalizing the Science and Technology of Molecular Biology" L. Levidow ve R. M. Young (der.) *Science, Technology and the Labour Process: Marxist Studies* içinde. 1. cilt. Londra: CSE Books/Atlantic Highlands: Humanities Press; Free Associations Books tarafından 1983'te tekrar yayımlandı.

7. BÖLÜM

KAPİTALİZM, DOĞA VE SINIF MÜCADELESİ[1]

Paul Burkett

Bir zamanlar çevre krizleri ve doğayla olan ilişkilerimizin niteliği konusundaki endişelerini dile getirenler, insanlığın ilerlemesinin önünü tıkayan felaket tellalları, kıyamet habercileri ya da çocuksu romantikler denilerek çabucak baştan savılırdı. Ama artık durum değişti. Şimdi medya, küresel ısınma, ozon tabakasının delinmesi, yağmur ormanlarının imhası, türlerin azalan çeşitliliği, yenilenemeyen enerji kaynaklarının tükenmesi, hava, su ve yemeklerimizde kansere neden olan maddelerin ve diğer toksinlerin artmasına dair haberlerle dolup taşıyor. Hatta "kalkınma" sözcüğü bile, insanların rahat ve güvenli bir şekilde yaşamalarını çağrıştırdığı kadar, toprağın içini oyan, onu zehirleyen ve aşındıran kentsel genişlemeyi de akla getirir oldu.

Doğayla sürdürülebilir ve sağlıklı bir ilişki kurma talebi, şu anki kalkınma düzenine karşı dünya çapında büyüyen isyanın merkezi bir parçası. Gelgelelim, çevre krizlerinin sistemsel kökenlerini açık bir şekilde ortaya çıkarıp tasvir etmede yaşanan başarısızlık, bu meydan okumanın sesinin kısılmasına yol açtı. Ekolojik sorun-

1 Bu makalenin önceki taslağı hakkında yararlı yorumlarda bulunan Don Richards ve Alfredo Saad-Filho'ya teşekkür ederim.

ların (ve başka birçok sorunun) sorumlusunun iktisadi sistemdeki belirli kurumlar, özellikle de Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (DB) ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ile birlikte ulusötesi şirketler ve bankalar olduğunu düşünenler halk hareketlerinin başını çekiyor. Fakat "küreselleşme" kategorisini kullanarak bu kurumları ve onların etkinliklerini çözümleme çabaları, hangi toplumsal ilişkilerin küreselleştirildiği sorusunu da beraberinde getiriyor. Ne tür bir toplumsal-iktisadi sistem bu küresel kurumların ellerindeki güçleri yaratabiliyor?

Keza ekolojik iktisatçılar, anayolcu iktisat kuramının (özellikle de neoklasik büyüme kuramının), sınırlı miktardaki doğal kaynakların insanlarca yapılan üretimde indirgenemeyecek olan payını fark edemediğine işaret ediyorlar. Ama mevcut sistemin bu kaynaklara gerektiği kadar değer vermemesine yol açan toplumsal ilişkiler hâlâ eleştirel bir şekilde ele alınmadı. Üretim konusu bu bakımdan ekolojik iktisatçılar için olduğu kadar anayolcu iktisat kuramı için de bir "kara kutu" olarak duruyor.[2] İlginç olan şu ki, iktisatçıların teknik bakış açıları, çevre krizlerinin sebebinin belirli toplumsal-iktisadi sistemlerin ürettiği belirli insan-doğa ilişkileri değil de insan-merkezli düşünüş ve sanayileşme olduğu kanısında olan "derin ekolojistlerin" kültürel görüşlerini tamamlıyor.

Çevre krizlerinin toplumsal kökenlerini berrak bir şekilde belirleyememek şimdiki kalkınma biçimine siyasi ve düşünsel açıdan karşı çıkışımızı tam anlamıyla aksatacaktır. Başarılı olmak için, kendisiyle mücadele ettiğimiz sistemi doğru bir şekilde kavramaya ihtiyacımız var: Bu sistem ise *kapitalizm*. Önceki iktisadi sistemlerin kendi çevre sorunları vardı, fakat çağımızdaki çevre krizinin temelinde yatan da, insan ırkını gezegen çapındaki bir felaketin eşiğine getiren de kapitalizmdir. Peki kapitalizmi diğer iktisadi sistemlerden ayıran temel ilişkiler nelerdir?

ZENGİNLİK, SERMAYE VE KAPİTALİZM

Kapitalizmi kavramaya dönük her çaba, zenginliğin ve sermayenin daha önceki kavranışlarına dayanır. Ben ise Marx'ın izinden gi-

2 Bkz. Daly (1991) ve England (2000).

derek zenginliği (kullanım değerini) insan yaşamına katkıda bulunan herhangi bir şey olarak tanımlıyorum. Hem doğa hem de insan emeği zenginliğin temel kaynaklarıdır. Ne var ki, doğanın ve emeğin bir araya gelme şekilleri, insanların doğaya el koyup onu kendilerine faydalı biçimlere dönüştürdüğü toplumsal ilişkilere bağlıdır. Yalın bir şekilde söylersek, bu anlamdaki zenginlik, insani gelişmenin, her zaman için insanlarla doğa arasında toplumsal olarak biçimlendirilmiş maddi bir "metabolizmayı" gerektiren sürecin ta kendisidir. Böylesi bir zenginlik kavrayışı, doğanın insanlar tarafından yapılan üretime katkısını teslim ederken, diğer yandan doğayı bütün maddi, düşünsel, estetik ve hatta ruhsal boyutlarıyla insan yaşamının ebedi bir koşulu olarak kuşatır. Günümüzde "zenginliğin" parasal ya da mali varlıkla özdeşleştirildiği bir sistemde yaşıyorken, zenginliğin bu *insani-doğal* anlamı kolaylıkla gözden kaçırılabilir.

Sermaye, paranın daha fazla para elde etmek üzere harekete geçmesidir. Bu süreci şöyle ifade edebiliriz: P...P'. *Sermaye birikimi* ise, o zamana kadar elde edilen artıkparanın tamamının ya da belli bir bölümünün (P'-P) daha fazla para edinmek için yeniden yatırıma sokulmasına göndermede bulunur. Bu tür bir para birikimi uzun zamandır gerçekleşmektedir elbette. Tüccarların, köleler de dahil olmak üzere, meta ticareti yaparak para biriktirdiklerini ve tefecilerin İsa'nın doğumundan çok daha önce zengin olduğunu İncil'den beri biliyoruz. Mal ticareti ve tefecilik, çeşitli toplumsal üretim ilişkileri temelinde gelişebilir. Bunun için gereken tek şey ise, hane, köy, köle plantasyonu ya da feodal malikâne gibi farklı üretim birimlerinin başka üretim birimlerinden başka mallar ve hizmetler elde etmek için fazla ürünlerinin en azından bir kısmını (hatta kendileri için ürettiklerinden az miktarda daha fazlasını) satmayı istemesidir.

Kapitalizmi kendi içinde bir iktisadi sistem olarak özgün kılan nokta, üretimin en başta gelen itici gücünün para kazanmak olmasıdır. Öyle ki, bu amaç üretici insanlar üzerinde rekabet biçiminde amansız bir baskı kurar. Bu baskının kurulabilmesi için üreticilerin gerekli bütün üretim koşullarından, her şeyden önce topraktan, bunun yanında, üretimde kullanılan araç ve makinelerden toplumsal olarak ayrılmaları gerekir. Bu ayrılma gerçekleştiğinde

iktisadi açıdan haklarından mahrum edilen üreticilerin ihtiyacını duydukları tüketim araçlarını temin edebilecekleri tek yol, gerekli üretim koşullarına sahip olan kapitalist için çalışarak kazandıkları ücret karşılığında onları bir mal olarak satın almalarından geçer.[3] Bir başka deyişle, kapitalizmde zenginliğin iki temel kaynağı olan emek ve doğa önce toplumsal olarak birbirinden koparılır ve ancak para kazanma amacıyla yapılan üretimde bir araya getirilir.

Bu açıdan bakıldığında, genel olarak iktisadi küreselleşme adı altında sınıflandırılan bu fenomenin kapitalizmin ve sermaye birikiminin küresel ölçekteki son aşamasından ibaret olduğunu görürüz. Tarihsel olarak kapitalizmin Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki gelişimi, meta, para ve emek gücünü içine alacak dünya piyasalarının kurulması ve büyümesi, sömürgeleştirilen bölgelerdeki doğal ve insani zenginliklerin talan edilmesi ve gelişmiş kapitalist merkez ülkeler ile sömürgeler arasında eşitsiz bir iş bölümü kurulmasına bağlı olarak ortaya çıkmıştı.[4] Genellikle günümüzdeki küreselleşme ile özdeşleştirilen yapılar ya sermayenin kurumsal araçlarıdır (ulusötesi şirketler ve bankalar) ya da küreselleşmiş sermaye birikimi için gerekli yasal ve mali işlevleri yerine getiren kuruluşlardır (DB, IMF ve DTÖ). Dikkatimizi eleştirel olarak bu yapılarda cisimleşen toplumsal ilişkilerde yoğunlaştırmak yerine, yalnızca yapıların kendilerine yöneltmek hayati bir soruyu yanıtlamaktan kaçınmak anlamına gelir: Kapitalist ilişkiler insanla doğa arasındaki ilişkiyi nasıl etkiler?

KAPİTALİZM VE DOĞA

Kapitalizmi zenginlik yaratma bakımından dönüştürücü kılan aynı etkenler, kapitalizmin üretiminin emek ve doğa karşısında son derece sömürücü ve zarar verici bir niteliğe bürünmesine sebep olur maalesef. Örneğin, emeğin doğal koşullarından yabancılaşmış olmasının izini, kapitalizmin "değeri" doğrudan metalarda nesnel-

3 Burada "kapitalist"in özel bir şahıs ya da bir şirket olması gerektiği varsayımı yoktur. Gerekli üretim koşullarına sahip olup onu denetleyen devlet de olabilir. Sözü edilen gerekli üretim koşulları daha sonra rekabet içindeki devlet işletmelerine dağıtılır. Bkz. Chattopadhyay (1994 .

4 Brewer (1990) ve içindeki kaynakça.

leşmiş olan toplumsal emek zaman miktarına indirgemesinde açıkça görebiliriz. Bütüncül bir sistem olan kapitalizm için *artı*değerin ya da kârın tek kaynağı doğrudan üreticilerin *artıkemek zamanıdır*. O nedenle kapitalizmdeki sermaye birikimi emeğin üretim koşullarından tam olarak koparılmadığı daha önceki sistemlerden çok daha dolaysız bir şekilde *işçilerin zamanının* sömürülmesine bağımlıdır. İşçiler üzerindeki kötü etkileri yanında, kapitalizmin "değeri" ya da "zenginliği" bu şekilde metalaşmış emek zamanına indirgemesi sanki insanlar doğadan koparılabilirmiş gibi, doğanın gerçek zenginliğe sunduğu o ebedi katkıyı da ortadan kaldırır.

Kapitalistler soyutlamada bulunarak değeri doğrudan metalaşmış emek zamanı olarak görmezler tabii ki. Onların gözünde "değer" arayışı hangi şekilde olursa olsun rekabet içinde para kazanma sürecidir (P P').[5] Biçimsel olarak düşünüldüğünde bu sürecin çok önemli birkaç özelliği vardır. Birincisi, sermaye birikiminin amacı, yani para, niteliksel olarak türdeş bir varlıktır. Paranın asıl özelliği katıksız bir nicelik *olmasıdır*. İkincisi, sermaye birikiminin tüm temel para birimleri, hangi açıdan bakılırsa bakılsın, kusursuz biçimde bölünebilir ve hareketlidir. Üçüncüsü, sermaye birikimini niceliksel olarak sınırlayacak belirgin bir engel yoktur. Ne kadar paranız olursa olsun, her zaman için daha fazlası için çabalayabileceğiniz bir miktar vardır. Mühim olan şu ki, bu üç özellikten hiçbiri insani-doğal zenginliğin bir parçası değildir. Ekolojik sistemler olarak düşünüldüklerinde insan toplulukları ve içinde yaşadıkları doğal ortamlar, niteliksel olarak çeşitli, birbirine bağlı (yani, kusursuz olarak hiçbir zaman bölünemeyen), bulundukları yere özgü ve niceliksel olarak da sınırlıdırlar. Bütün bu özellikler, insani-doğal zenginliğe el koyulması üzerinde belirgin kısıtlar koyar. Öyle ki, söz konusu kısıtlamalar aşıldıkları takdirde bu zenginlik niteliksel olarak bozulmaya uğrar. Para birikimi, gerçek zenginliğin en temel özelliklerini görmezden gelerek zenginlik yaratmadaki bütün insani-doğal sınırları gerçekte tanımamış olur. Kapitalizm üretimi para birikiminin buyruğuna sokarak emeğe ve doğaya kapitalist bir

[5] Marx (1967, I.kısım), metalaşmış emek zamanı anlamındaki değerin zorunlu olarak para biçimine nasıl büründüğünü göstermiştir; ayrıca bkz. Rosdolsky (1977, 5. bölüm).

yolla el koyulmasına toplum dışsal baskılar uygulamadıkça bu sınırların sonuna kadar zorlanacağını güvence altına alır. Bu durum doğanın sömürülmesinin sınırları için olduğu kadar, insanların kaldırabilecekleri ücret-emek zamanının uzunluğu ve yoğunluğunun sınırları için de geçerlidir.

KAPİTALİZM VE ÇEVRE KRİZLERİ

Sermaye birikimi ile doğal zenginlik arasındaki çelişki iki tür çevre krizinde kendisini gösterir: Sermaye birikimi krizleri ve insani gelişme krizleri. Birinci türden krizlerde üretimin kârlılığı, zenginlik yaratmanın doğal koşullarına özen gösterilememesinden ötürü kesintiye uğrar. Bu krizin aldığı biçimlerden biri; mal üretmek için kullanılan maddelerde ve yenilenemeyen enerji kaynaklarında görülen kıtlıktır. Örneğin hammaddelerin tarımsal üretimi, insan emeği ve teknolojinin desteğini alsa bile, belli bir zaman diliminde üretilebilecek miktar üzerinde belirli bir sınır koyan doğal koşullara bağlıdır. Aynı durum doğadan toplanan orman ürünlerinin yanında, hayvanlar ve bitkilerden elde edilen maddeler için de geçerlidir. Bazı hammaddeler (mineraller, metaller, petrol) ve enerji kaynakları (kömür ve yine petrol), nesnel olarak bakıldığında tamamıyla yenilenemeyen, yani yeniden üretilemeyen kaynaklardır. Üretimi harekete geçiren şey, hiçbir niceliksel sınır tanımayan, rekabet içinde para birikimi güdüsü olduğunda, maddelere ve enerjiye olan talebin dönem dönem arzı geride bırakması kaçınılmazdır. Buna karşılık, madde ve enerji fiyatlarında görülen yükselmeler ve hayati önem taşıyan bu kaynaklardaki mutlak kıtlıklar, malların kârlı üretimi ve satışında karışıklık ve çöküntüler yaratabilir. Son zamanlarda gelişmiş kapitalist ülkelerdeki petrol fiyatlarının artmasının sebep olduğu durgunluk dolayısıyla bu tür krizlere aşinayız. 19. yüzyılın ortalarında, pamuk üretiminde dönemsel olarak görülen kıtlıkların da sermaye birikimi üzerinde yıkıcı bir etkisi olmuştu.[6]

6 Bu tür kesintiler maddelerin *değerinde* artışlara yol açabilir (zira kıtlık, belli bir niteliktek maddeleri üretmek için gerekli olan emek zamanının artışında kendisini gösterir), böylece toprak sahiplerine verilen *rantlar yükselir* ya da her ikisi de olur. Bkz. Altvater (1993, 5. bölüm), Burkett (1999, s.119-28) ve Perelman (1987).

Sermaye birikimi, yine dönemsel olarak yol açtığı çevre felaketlerinden dolayı da kesintiye uğrayabilir. Sermayenin insani-doğal zenginliği para kazanma aracına indirgemesi ve bu zenginliğin ekolojik niteliklerini ahlaksızca hiçe sayması, "kazalar", yangınlar, nükleer patlamalar, kimyasal yayılma gibi sebepler yüzünden, ister istemez insanların ve onların doğal koşullarının kitlesel yıkıma uğramasına neden oluyor. Böylesi krizler sömürülebilen emek gücünde geçici açıkların oluşmasına yol açabilir ve uç durumlarda üretim tesislerini çalışamaz hale de getirebilir. Bu tür felaketler, siyasi çatışmaların sonuçlarına bağlı olarak (örneğin toplu davalar açmak) kapitalistlere "temizlik masraflarını" dayatıp kârlı birikimin daha da kesintiye uğramasına yol açabilir.

Sermaye belli sayıda ücretli emekçiye erişebildiği ve bu ücretli emekçiler satılabilir mallar üretebildikleri sürece, sermaye birikimi, her ne olursa olsun, devam edebilir ve edecektir de. Kapitalizm, bu sayılan gereklilikler dışında, belirli doğal koşullara hiçbir şekilde bağımlı değildir. Bu ilişki türü, Gary Snyder'ın "biyosfer kültürü", başka bir deyişle, "iktisadi destek sistemini, bir ekosistemi tahrip edecek gücü bulup yoluna devam edebilecek kadar genişleten bir toplum" diye adlandırdığı fenomenin uç bir biçimidir.[7] Kısacası, kapitalizmde süreklilik gösteren bütün o çevre krizleri insan yaşamının toptan yok olmasına sebep olacaktır. Dahası, sermaye doğal zenginliğe zarar veren etkilerinden de kâr elde eder. Sözgelişi, insanlar şehirdeki hava kirliliğiyle "birlikte yaşayabilsin" diye havalandırma tesisatı ve oksijen maskeleri üretip satar, ya da daha genel olarak hayli kârlı olan ve sürekli genişleyen kirlilik denetimi ve atık işletmesi sanayilerine girer.

Kapitalizmin doğal zenginliği talan edip kirletmesine karşın, (para kazanma amacı çerçevesinde) ayakta kalıp gelişebilmesi, "çevre krizlerini" *sermaye birikimi* krizleriyle özdeşleştirmekten kaçınmamızı çok daha önemli kılar. Kapitalizmin doğurduğu ikinci bir tür çevre krizini ayırt etmeliyiz: İnsani-doğal zenginliğin *niteliğindeki*, yani, *insani gelişme koşullarındaki* bir kriz. Bu tür bir kriz hem ülkeler içinde hem de küresel bir ölçekte işler halde olan

[7] Snyder (1977, s.21).

iki tarihsel dinamiği kapsar. Birincisi, kapitalizmin kent ile kır arasında bir uçurum yaratmasıdır. Kapitalist gelişme, nüfusu ve tarımsal olmayan üretimi kentsel bölgelerde yoğunlaştırır. Bunun sonucunda maddi dışkılar (insan bedeninden çıkan atıklar ve başka türden atıklar) üretken bir şekilde toprağa geri verilmeyip kentleri ve artalanlarını kirletir. Bu arada tarım da aynı şekilde niceliksel olarak sınırsız para birikimi amacına yönlendirildiğinde kentteki fabrikaların temin ettiği, fosil yakıtları yoğun biçimde kullanan makinelere, gübrelere ve böcek zehirlerinin giderek büyüyen "sabit kalemlerine" bağımlı olan bir tür "fabrika çiftliği"ne döner. Bunun sonucu olarak, doğal toprak verimliliğinin ve kırsal ekosistemlerin tahribata uğraması, çiftlik hayvanları yetiştiren yoğunlaşmış "besicilik" tesislerinin hayvan atıklarını geri döndürememesiyle daha bir görünür hale gelir. Böylece kapitalizmin kent ile kır arasındaki bölünmesi sonucunda, insan uygarlığı ve onun doğal ortamı arasında sağlıksız ve sürdürülemez bir madde dolaşımını açığa çıkarmış olur.[8]

İkinci dinamik ise kapitalizmin son aşaması olan "küreselleşme"nin, yani kapitalist sanayinin ve kent/kır bölünmesinin küresel ölçekte daha da gelişmesinin bir ürünüdür. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana zenginliğin kârın hizmetinde bilimsel bir şekilde kullanılması üretimle insan yaşamının koşulları arasında daha köklü nitelikte yeni bir kopuşa yol açtı. Bir tarafta üretimin mutlak büyümesi ile ve madde/enerji ürünlerinin bileşimi, diğer taraftan biyolojik olarak çözülemeyen ve büsbütün zehirli üretim biçimlerinin gelişmesi, John Bellamy Foster'ın sözleriyle küresel kapitalizmin "iktisadi etkinliklerin yeryüzündeki yaşamın en temel koşullarını daha önce hiç olmadığı şekillerde etkilemeye başladığı, gezegen çapındaki krizin yeni bir aşamasına" girmesine neden oldu.[9] Bu krizin dinamiklerinin belli başlı belirtileri arasında küresel ısınma, ozon tabakasının delinmesi, bitki ve hayvan türlerinin hızla yok olması ve kanserli hastalıkların çoğalmasını sayabiliriz.

Belirtilen bütün bu dinamikler, sermayenin doğal zenginliğin

8 Foster (2000, 5. bölüm), Burkett (1999, s. 119-28) ve Jackson (1994).

9 Foster (1999, s. 108).

niteliksel çeşitliliğini, birbirine bağımlılığını, mekânsal özgünlüğünü ve niceliksel sınırlarını hiçe saydığını açıkça gösteriyor. Gezegen çapındaki bu kriz aşamasının GSYİH, kârlar ve mali aktif değerlerin ölçümüne göre parasal "zenginlikte" büyük artışlara tekabül etmesi, kapitalizmin bir üretim ve insani gelişme sistemi olarak tarihsel sınırlarına vardığını kuvvetle akla getiriyor.

PİYASAYA DAYALI ÇEVRE SİYASETLERİ

Kapitalizmi savunanlar, çevre sorunlarını ele alırken iktisadi ilişkilerde temel bir değişikliğe ihtiyaç olduğunu reddediyorlar. Onlara göre doğal kaynaklar üzerinde özel mülkiyet hakları kabul edildiği takdirde, piyasa sistemi onları fiyatlandırarak söz konusu kaynakların kullanımını ve tahribatını sınırlayabilir. Öte yandan, doğaları gereği özel değil kolektif olan, ayrıca fiyatlandırılmamış "dışsal etkenler" ve "müşterek havuz kaynakları"yla ilgili çevre sorunları için hükümetin vergiler, devlet yardımları ve alınıp satılabilir kirlilik ruhsatları yoluyla suni fiyat ve rant sistemi oluşturabileceğini öne sürüyorlar.[10] Fakat bu sav kanıtlanması gerekeni, başka bir deyişle, insani-doğal zenginliğin kâr peşinde koşan piyasa işlemlerinde uygun bir şekilde kâğıda geçirilebileceğini peşinen varsayıyor. Piyasaya dayalı çevre siyasetlerinde paranın ve sermayenin ekoloji karşıtı özelliklerinin önüne geçmek için hiçbir şey yapılmıyor. Aslında bu tür siyasetler, ("ekosistem hizmetleri" dahil olmak üzere) doğal kaynaklar için fiyat belirleyerek insani-doğal zenginliğin bir para kazanma aracına indirgenmesini meşrulaştırmış oluyorlar.

Piyasa fiyatları ya da rantlar, ister özel ister kamusal olarak saptansın, doğal kaynakların tükenmesine ve tahribatına etkin bir biçimde sınırlama getirmiyor. Balık ve petrol sanayisine dair bildiklerimiz, kıt bir kaynak için yüksek bir fiyatın belirlenmesinin, kâr peşinde koşan girişimlerce söz konusu kaynağın tüketilme olasılığını azaltabileceği kadar artırabileceğini de gösteriyor. Belli bir kaynağın kullanımını vergilendirmek, tıpkı onun fiyatını artırmak gibi, ikame kaynakların tükenme hızını artırır. Bu vergi küresel

10 Heal (2000).

olarak uygulanmazsa vergi koymayan ülke ve bölgelerdeki hedef kaynakların tükenmesi hızlanabilir. Üstelik vergiler, piyasa işlemlerinden *önce* varılmış, *makro* amaçlara erişmek için, olsa olsa epey kusurlu bir *mikro* araç işlevi görür. Küresel ısınma ve ozon tabakasının delinmesi gibi sorunlar etrafında yürütülen yakın zamanlardaki müzakerelerde bu durum oldukça aşikârdı. Piyasa fiyatları ve vergiler, insani-doğal sistemlerin, değerin para biçiminde örtük olarak bulunan keyfi bölünmesini de pekiştirir. Bu gerçeklik de piyasa fiyatları ve vergilerin, kendisini harekete geçiren dürtünün sınırsızca para birikimi olduğu, gittikçe yoğunlaşıp küreselleşen bir üretim sisteminin ekolojik etkilerini hafifletmek bakımından aksak bir araca dönüşmelerine yol açıyor. Kaynak rantları elde etmek için girişilen rekabet kapitalizmin gezegen çapında ürettiği bu krizin önemli bir parçası olduğuna göre, sürdürülebilirlik kavramını GSYİH'nin artan büyümesi çerçevesinde tanımlamadığımız takdirde piyasa fiyatları ve vergilerin geçerli bir çözümün parçasını oluşturabileceğini düşünmek de zorlaşıyor.

DOĞADA SINIF MÜCADELESİ

Kapitalizmin kâra dayanan üretimi geliştirmesi, doğanın yoğun bir biçimde insanlarca el koyulup işlendiği küresel bir sistem yaratmıştır. Bu sistemin sadece geri kalan doğal zenginliği korumak için değil, aynı zamanda üretimi daha sağlıklı ve sürdürülebilir doğrultularda yeniden yapılandırmak için ortaklaşa ve demokratik bir şekilde düzenlenmeye ihtiyacı var. Gelgelelim, kapitalizmin temel toplumsal ilişkileri, daha özgül olarak işçilerin üretim koşullarından ayrılması ve üretimin rekabet içindeki kural tanımaz kapitalistlerce yönetilmesi böylesi bir ekolojik düzenlemenin yolunu tıkıyor.

Her şeye rağmen, "daha doğal" ya da "daha az sanayileşmiş" bir yaşam tarzı için beyhude bir arayışa girerek kapitalizmin tüm mirasını bütünüyle reddetmemeliyiz. Kapitalist gelişmenin önemli bir yan sonucu da doğal zenginlik hakkında insanlığın bilgisinde görülen muazzam boyuttaki bir artıştı. Ne var ki, bu bilgi mikro düzeyde, kâr için üreten rekabet halindeki işletmelerce kullanıma soku

lurken, bunun sonucu makro düzeyde büyüyen çevre sorunlarıydı. Bu makro akıldışılığın yanında, üretimin mikro düzeyde son derece akılcı biçimde düzenlenmesinin ortaya çıkardığı paradoks, çalışan insanların üretimin doğal ve toplumsal koşullarından yabancılaşmasını apaçık yansıtıyor. Bu toplumsal ayrılma ortadan kaldırıldığı zaman kapitalizmde geliştirilen bilimsel bilgi artırılabilir, *hem* makro h*em* mikro düzeyde daha iyi kullanıma sokulabilir.[11]

Yukarıda belirtilenle ilgili başka bir paradoks ise, kapitalizmin işçileri üretimin doğal koşullarından ayırarak, örneğin, işçilerin biçimsel olarak topraktan koparılmadığı feodalizm gibi daha önceki sistemlerde olduğundan daha büyük ölçüde "çevre"yi kendi başına meşru bir konu haline getirmesidir. Evet, "ya iş ya çevre" kavramında görüldüğü gibi, kapitalizmin çevre konularını işyeri konularından ayırması başlı başına bir yabancılaşmadır. Fakat sınıfsal bir bakış açısıyla görüldüğünde burada yine de gizil bir olumlu yön vardır: Sermaye, emeği ve doğayı para kazanma aracına indirgemeye çalışması dolayısıyla, işçilerin maddi ve toplumsal koşullarını iyileştirmek için verdikleri mücadele ile sürekli bir gerilim içindedir. Bu mücadelelerde işçiler ve içinde yaşadıkları topluluklar, kapitalizmin işyeri ve çevre konularını birbirinden ayırmasıyla yüzleşmeye ve onun üstesinden gelmeye zorlanırlar.[12]

Bu mücadeleler genel olarak iki türdedir. Birincisinde, işçiler insan yaşamı ve var oluş biçimlerinin paraya daha az bağlı olması için kapitalist üretim alanının ötesine bakabilir ve bu süreç içinde kapitalizmin doğa *ve* toplum üzerindeki egemenliğine meydan okuyacak yeni kültürel, siyasi ve iktisadi ilişkiler kurabilirler. İkincisi, işçiler sermayenin egemenliğine ücretli emek alanında sadece ücret artışları, daha güvenli ve daha az yorucu iş yöntemleri ve azaltılmış çalışma saatleri talep ederek değil, sanayinin daha ortak ve demok-

11 Kapitalizmin para güdümlü üretiminde, doğanın özgüllükleri ve insanlarca yapılan üretimdeki ekolojik dengenin gereklilikleri hakkındaki belli başlı bilgi türleri toplumsal olarak bir kenara itilmiştir ve bazı durumlarda, doğa üzerindeki bilimsel bilgide genel bir artışın görülmesine rağmen, hepten unutulmuştur. (Jackson 1994, Snyder 1977). Kapitalizm karşıtı olan her ekoloji hareketinin ya da kapitalizm sonrası toplumun önemli bir görevi bu ekolojik içgörüleri tekrar kazanıp artırmak olacaktır.

12 Lebowitz (1992).

ratik bir şekilde mülk edinilip yönetilmesi için mücadele ederek de direnebilirler. Belirtilen bu iki tür mücadele karmaşık şekillerde ne kadar çakışsa, birleşse ve hatta çatışsa da, sermayeyi iktidarından edecek her iki mücadele tarzının nihai başarısı bir diğerine bağlı olacaktır. Kapitalizmin sömürüye, hiyerarşiye ve parçalayıcı rekabete dayalı olmasına karşıt olarak bu her iki mücadele tarzı da işçi yardımlaşmasını, demokrasisini ve dayanışmasını gerektirir. İşçi mücadelesinin değerlerinin, sürdürülebilir ve insani açıdan duyarlı bir niteliği olan çevre siyasetlerini oluşturması çok daha olasıdır. Kısacası, işyeri içindeki ve dışındaki işçi mücadeleleri emeğin ve doğanın para kazanma amacıyla sömürülmesinin bütün biçimlerine karşı koyabildiği ölçüde açığa çıkmamış bir ekoloji yanlısı özelliği içlerinde barındırır.

Emekçi insanların yanında sınıf mücadelesine girişmek, çevre sorunlarına teknik ve piyasaya dayalı çözümler bulma arayışını reddetmek demektir. Gerekli olan değişiklikler çevrenin temizlenmesini ve *üretim üzerinde işçilerin ve toplumun artan denetimi yoluyla* üretimi ekolojik bir doğrultuya yöneltmeye yarayan çözümlerdir. Paranın, sermayenin ve rekabetin iktidarı, yerini emeğin ve doğanın bilinçli ve ortaklaşa bir şekilde toplumsallaştırılmasına bırakmalıdır. Peki, yenilenemeyen enerji kaynaklarının yerini alacak güneş enerjisi için devlet yardımları olacak mı? Elbette, fakat işçi-toplum denetimini artırıp kâr amaçlı kararların ve piyasa güçlerinin plansız düzenlenmesinin rolünü azalttığı takdirde. Peki, çalışma saatlerinde azalmaya gidilecek mi? Evet, ama toplumun doğal ve toplumsal koşullarının yönetimi dahil, iktisadi ve siyasi karar alma süreçlerinde yurttaşların katılımını niceliksel ve niteliksel olarak artırmanın aracı olarak. Demek ki parasal muhasebenin yerini ekolojik muhasebe almalıdır. Bunun yolu da üretimdeki madde ve enerji ürünlerinin ve ortaya çıkan ekolojik etkilerin, işin özündeki belirsizliklere de gereken özen gösterilerek doğrudan ölçülmesinden geçer. Fakat böylesi bir muhasebe anlayışı, bu ölçüm üretim kararlarına kılavuzluk ettiği sürece başka türden canlılara gösterilecek ilgi de dahil olmak üzere, insani-doğal zenginliğin çok yönlü boyutlarını da göz önünde bulundurmalıdır. Ancak işçiler ve toplumlar bu muhasebe sürecini açık bir şekilde kavrar ve sü

reç içinde gerçek bir katılım sağlarsa arzulanan amaca ulaşılabilir. Böylece çelişkiler parasal "zenginliğin" sahte bilançoları içinde boğulmak yerine, açık bir ortamda çözülebilir. Paranın kapitalist toplumdaki mevcut egemenliği düşünüldüğünde, kendimizi paraya dayalı olmayan ortak muhasebe çerçevesinde düşünmeye alıştırmak mücadelenin en çetin yönü olacak gibi görünüyor.

Çeviren: Erkal Ünal

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Altvater, A. (1993) *The Future of the Market.* Londra: Verso.

Brewer, A. (1990) *Marxist Theories of Imperialism* (ikinci basım) Londra: Routledge.

Burkett, P. (1999) *Marx and Nature.* New York: St. Martin's Press. [Türkçesi: *Marx ve Doğa: Al-Yeşil Bir Perspektif*, çev. Ercüment Özkaya, Ankara: Epos Yayınları, 2004]

Capital and Class 72, Sonbahar 2000 (çevre siyaseti üzerine özel sayı).

Capitalism, Nature, Socialism, her sayısı.

Chattopadhyay, P. (1994) *The Marxian Concept of Capital and the Soviet Experience.* Westport, Conn: Praeger.

Daly, H. E. (1991) *Steady-State Economics.* Washington, D.C. : Island Press

England, R. (2000) "Natural Capital and the Theory of Economic Growth", *Ecological Economics* 34(3), Eylül, s.425-31.

Foster, J.B. (1999) *The Vulnerable Planet.* New York: Monthly Review Press. [Türkçesi: *Savunmasız Gezegen: Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi*, çev. Hasan Ünder, İstanbul: Epos Yayınları, 2002]

Foster, J.B. (2000) *Marx's Ecology.* New York: Monthly Review Press.[Türkçesi: *Marx'ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa*, çev. Ercüment Özkaya, Ankara: Epos Yayınları, 2001]

Heal, G. (2000) *Nature and the Market Place.* Washington, D.C. : Island Press

Hughes, J. (2000) *Ecology and Historical Materialism.* Cambridge: Cambridge University Press.

Jackson, W. (1994) *Becoming Native to This Place.* Lexington: University Press of Kentucky.

Lebowitz, M. (1992) *Beyond Capital.* New York: St. Martin's Press. [*Kapital'in Ötesi, Marx ve İşçi Sınıfının Politik İktisadı Üzerine*, çev. Arif Geniş, Phoenix, 2006]

Marx, K. (1967) *Capital*, cilt I. New York: International Publishers. [Türkçesi: *Kapital: Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili*, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 2000]

Perelman, M. (1987) *Marx's Crises Theory.* New York: Praeger.

Rosdolsky, R. (1977) *The Making of Marx's 'Capital'.* Londra: Pluto Press.

Snyder, G. (1977) *The Old Ways.* San Francisco: City Light Books.

II. KISIM

KÜRESEL KAPİTALİZM

8. BÖLÜM

KAPİTALİZMİN TARİHİ

Michael Perelman

ARKAPLAN

Kapitalizmin tarihi, tartışmalı bir konu. Hayatın başladığı anı kimsenin tam olarak tespit edemeyişi gibi, bazı insanlar da kapitalizmin unsurları olarak düşündükleri özellikleri antik toplumlarda bile bulabiliyorlar. Mesela arkeologlar eski Mısır toplumlarında ticari işlem kayıtları buldular.

Aslında bazı iktisatçılar kapitalizmin varlığına dair kanıtları hayvanlar âleminde bulduklarını söyleyecek kadar ileri gidiyorlar. Kapitalizmi insan doğasının tabii bir uzantısı olarak kabul ettiklerinden, bu iktisatçılar "insan" doğasındaki kimi veçhelerin farelerde de bulunduğunu açıkladılar (Battalio, Kagel ve McDonald 1985). Adam Smith, değiştokuş "dürtüsü"nün *Homo sapiens*'e ait, belirleyici bir nitelik olduğunu ileri sürerek farklı bir duruş sergilemişti. Şunu iddia etmişti Smith: "Bir köpeği başka bir köpekle, bir kemiği başka bir kemik için adil ve bilinçli bir şekilde değiştokuş ederken hiç kimse görmemiştir" (Smith 1776, I. ii.2, s. 26).

Aslına bakacak olursak kapitalist toplumun ayırt edici özelliği toplumsal ilişkilere hakim olan biçimdir. Temel kapitalist toplumsal ilişki, ücretli emek ve sermaye arasındaki ilişkidir. Böyle bir düzen içerisinde, tek bir işverenin ya da firmanın temsil ettiği

sermaye, başkalarının çalışmasından kâr sağlamak amacıyla ücret karşılığı çalışacak insanlar kiralar (bkz. 1. bölüm).

Toplumsal ilişkilere hakim olan biçime atıfta bulunmamız dikkatinizi çekmiştir. Belli bir davranış türünün ortaya çıktığı bir vakanın, kurumun ya da kapitalist sayılabilecek işlemlerin varlığı bile kapitalist bir topluma kanıt teşkil etmez. Bu ifadeye bizzat tanıklık edebilirim, çünkü aslında çok eski bir idari yapısı ve çıraklık törenleri olan, feodal geleneklerin içine tamamen gömülmüş bir kurumda, yani üniversitede çalışıyorum. Mezuniyet gününde fakülte öğrencilerinin giydiği kostümler bu kurumun feodal yapısını gösteren çarpıcı kanıtlar sunuyor.

Bununla beraber, yüksek eğitimin feodal yapısına dayanarak günümüz ABD'sini feodal bir toplum olarak tanımlamak kimsenin aklına gelmez. Feodal gelenekler sergilemelerine karşın, Birleşik Devletler üniversiteleri, büyük oranda şirket sektörünün bir uzantısı haline gelmiştir (bkz. Perelman 2002).

Nasıl ki kapitalizm öncesi toplumlar, kapitalist bir toplumun özellikleri olarak düşünebileceğimiz unsurları içerebiliyorsa, kapitalist bir toplum da aynı şekilde kapitalizm öncesi toplumların kalıntılarını ve ayrıca gelecekteki komünist bir toplumun nüvelerini içerir. Aslında hiçbir toplum başka bütün toplumsal ilişki biçimlerinin silinmesi anlamına gelecek şekilde bütünüyle kapitalist olmamıştır.

Akademiyanın gizli kapaklı dünyasına aşina olmayanlar, yüksek eğitimi feodal olarak görmekte zorluk çekebilir. Size daha bariz bir örnek vereyim. ABD'de 19. yüzyılın yarısına kadar, işin çoğunluğu köleler ve bağımsız çiftçiler tarafından yerine getiriliyordu. Bu gruplardan hiçbiri, ücret karşılığı çalışmak gibi tipik bir kapitalist toplumsal ilişkiye bulaşmamıştı. Bağımsız çiftçiliğin, hatta köleliğin bile kapitalizm öncesine ait bir doğası olduğunu kabul etmek muhtemelen daha kolaydır (bkz. 12. bölüm).

Şimdi ise hâkimiyet sorusuna geri dönelim. Kölelerin ve bağımsız çiftçilerin yadsınamaz önemine rağmen, kapitalist toplumsal ilişkilerin 19. yüzyılın ortalarında hâkim olduğunu iddia edeceğim. Sayılarına ve toplam üretime katkılarına karşın, köleler ve plantasyon sahipleri gibi bağımsız çiftçiler de giderek bir kenara atılıyordu.

O zamanlar Cumhuriyetçi Parti'nin ortaya çıkışıyla simgelenen toplumsal ilişkiler ABD'nin izleyeceği yolu giderek tanımlamaya başlıyordu. Sonuçta, daha kentli ve endüstriyel sektörler sazı ellerine alma olanağını sağlayan gücü ve güveni kazanırken, bağımsız çiftçilik ve kölelikle özdeşleştirilen toplumsal ilişkiler etkisini kaybetmekte olan bir ekonominin parçasıydı artık. Demek ki hâkimiyet sadece belirli bir toplumsal ilişkide yer alan insanların niceliği ile ilgili değildir.

Endüstriyel sektör tarım sektöründen daha etkili hale tam olarak ne zaman geldi peki? Böyle bir soru, tıpkı kapitalizmin başlangıcını tespit etmek isteyen soruda olduğu gibi aynı derecede yanıtlanamaz bir nitelik taşıyor. Kaldı ki, 19. yüzyıl sanayi sektörü, tarımsal muadili olmadan var olamazdı. Çiftlikler fabrikalardaki işçileri besliyor ve mallar da esas olarak buradan satışa çıkarılıyordu.

Kapitalizmin "kökeni"ne dair tartışmalar, kapitalistin ortaya çıktığı zamana ilişkin tartışmalardan daha da ihtilaflı. Burada da bize anahtar olacak kavram, toplumsal ilişkiler. Fransız iktisatçı Turgot'nun yanı sıra, Adam Smith de kapitalizmin, insanların karşılıklı faydaları olan mesleklerle uğraşmaya yönelik doğal eğiliminin ihtiyari bir sonucu olarak başladığını öne sürmüştü. Hem Smith'in hem de Turgot'nun kuramsal yaklaşımları özellikle bir noktada bocalıyordu: Bazı insanların iş görme kapasiteleri dışında değiştokuş edecekleri başka bir şeyi olmayan yoksul insanlar rolünü, bile isteye benimsediklerine gerçekten de inanacak mıyız?

İLKEL BİRİKİM

Hiçkimse kapitalizmin yükselişini, büyük kitlelerin topraklarına ve diğer mülkiyetlerine el konulduğu şiddetli eylemlere bağlayan Marx'tan daha etkili bir muhalif kuram geliştiremedi. İlkel birikim kavramı kargaşa içinde doğdu, daha sonra da talihsiz bir belirsizliğin içine çöktü (Perelman 2002). Görünüşte Marksist bir kavram gibi görünen "ilkel birikim", esasında Adam Smith'in "eşyanın tabiatı gereği, mevcut malların birikimi işbölümünden önce olmalıdır" (Smith 1976, II.3, s. 277) iddiası ile ortaya çıkmıştı. Marx ise mevcut malların tasarruf ve yatırım yoluyla birikiminden ziyade,

ilkel birikime, toprağa ve diğer üretim araçlarına el koyulmasına vurgu yapmıştı.

Marx'a göre "sermaye tepeden tırnağa, her gözenekten kan ve kir damlatarak yürür." (1977, s. 926). "Ücretli emek sistemi için gerekli olan disiplini kabul ettirmek uğruna işçilere caniyane terörist kanunlarla işkence ediliyordu" (s. 899). Marx, Smith'in toplumsal ilişkilerin analizinden titizlikle kaçındığı yerde, kapitalist toplumsal ilişkilerin gelişimi ile ilkel birikim denilen fenomen arasındaki bağlantıyı inceleyen özenli bir çalışma sunuyor.

Bununla birlikte Marx, ilkel birikimi önemsiz göstermiştir, çünkü bu kavram dikkatleri Marx'ın daha temel kapitalizm analizinden uzaklaştırıyordu. İlkel birikimle birlikte, kapitalistler insanlardan mülkiyeti çalar. Onların bu davranışları tasvip edilmeyi hak etmez, çünkü adil gözükmeyen bir biçimde hareket ediyorlar.

Marx, tek tek bireylerin adaletsiz davranışları ötesinde, piyasanın olağan ve yasal işleyişinin bir gereği olarak işçi sınıfının yarattığı değere nasıl el konulduğunu göstermek ister. Artıdeğerin ele geçirilişini bireylerin "kötü" davranışına değil, sınıf sisteminin gayri şahsi işleyişine bağlar Marx.

Tipik bir ilkel birikim okumasına göre, bu ilk el koyma eylemi, kapitalizm öncesi uzak bir zamanda yaşanmıştı. İlkel birikimin kabından boşandığı günler sona erdikten sonra küçük bir grup, kapitalist olarak işlev görebilmişti.

Marx, ilkel birikimi önemsemeyerek, emek gücünün olağan bir şekilde alınıp satılmasının işçi sınıfını soymak bakımından nasıl bir önem taşıdığına işaret etmiştir. Ne yazık ki, bu yaklaşım ilkel birikimin kapitalist sistemin yanında yaşamaya devam ettiği gerçeğinin üstünün örtülmesi sonucunu doğurmuştur.

İşin en bariz olan yanı sömürgecilik dönemi boyunca sömürgeci güçlerin çok büyük miktarlarda malı çalmasıydı. Aslında Marksist iktisatçılar, merkez kapitalist ekonomilerde 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında yaşanan büyük gelişmeden, bu ikinci dalga ilkel birikimin mi, yoksa ücretli emeğin sömürülmesi ile sürekli devam eden sermaye birikiminin mi sorumlu olduğu konusunda uzun süreden beri tartışıyor.

İlkel birikim, bir kez olup bitmiş bir hadiseden çok daha kar-

maşık bir süreçti aslında. İlk kapitalistler, kırsal bölgede yaşayan insanların kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmesi durumunda, hiçbir zaman ücret karşılığı çalışmayacaklarını fark ettiler. Bununla birlikte, kendi ihtiyaçlarını ne kadar çok kendileri sağlarsa hayatta kalmak için o kadar az paraya ihtiyaç duyacaklardı. Dolayısıyla ilk kapitalistler, kırdaki insanlara ücretli emeğe bulaşmadan hayatta kalma şansı tanımayarak, ücretleri mümkün olduğunca düşük tutacak kadar üretim aracına sahip oldukları bir durum yaratmak için büyük çaba sarf ettiler.

Demek ki kapitalistler piyasaya bağımlı olunmamasından faydalanmışlardı. Ardından, ürünleri için yeni satış alanları bulmakla meşgul hale geldikleri zaman da insanların piyasaya giderek daha çok bağımlı olmasından yararlanmışlardı.

Sermayenin birikebilmesi önünde yeni sınırların belirdiği günümüzde, özelleştirme ve başka yollarla bir kez daha kamu kaynaklarını ele geçirmeye çabalıyor sermaye. Eğitim, sağlık, su kaynakları, hatta hapishaneler bile şirketlerin denetimine geçiyor. Bunun yanında, aileler gitgide tek gelirle ayakta kalmak zorunda kaldıkça daha fazla kadın emek piyasasına katılıyor. Bu süreçte, hane halkının geleneksel olarak sağlayacağı yemek ve çocuk bakımı gibi pek çok görev, gittikçe metalaşmış hizmetler olarak satın alınıyor.

Smith'in aklında Marx'ın şiddetli ilkel birikim görüşünden başka bir şeydi vardı elbette. Sermayenin kökenleri üzerine kafa yormaya çalışıyordu Smith. Bir bireyin, diğerini yoksullaştırmadan nasıl sermaye biriktirebileceğini göstererek, umutsuzca bulmaya koyulduğu kapitalizmin o ihtiyari kökenlerini açıklayabilirdi. Smith bu denemelerinde ne yazık ki hüsrana uğradı.

Smith, sonuçsuz kalan bu girişiminde, sermaye birikim sürecindeki bu ilk hareketi "ilk birikim" olarak tanımladı yine de. Kavram İngilizceden Almancaya oradan da yine İngilizceye çevrildiğinde, ilk birikim ilkel birikim hâlini almıştı, el koymayla ilintili vahşeti akla getiren, kulağa daha tekinsiz gelen bir ifadeydi bu.

İlkel birikim hiç şüphesiz Batı Avrupa'da, özellikle de İngiltere'de kapitalizmin yükselişindeki temel bir unsurdu. Latin Amerika'nın madenlerinden altın, Afrika'dan köleler, kapitalizmin arifesinde Avrupa ekonomisine kıyasla teknolojik açıdan daha gelişmiş bir

ekonomiye sahip olan Asya'dan da her türlü zenginlik akıyordu. Başka ulusların talan edilmesi yetmezmiş gibi, İngiliz soyluları kendi ülkesindeki çoğu insanın toprağına haczediyor, onları ücret karşılığı çalışmak üzere fabrikalara ya da çiftliklere gönderiyordu.

Emek ve sermaye arasındaki ilişkiler kapitalizmi tanımlasa da, ilkel birikimin mülkiyet ilişkileri düzeyinde işlediğine dikkatinizi çekmek isterim. Bu açıdan bakıldığında, kapitalizmin ortaya çıkışı için gerekli bir önkoşul olsa da, ilkel birikimin çağdaş kapitalizmle alakalı olmadığı düşünülebilir.

KAPİTALİZMİN SÜREN VAHŞETİ

Nasıl ki bir çocuğu doğurmak onu yetiştirme sürecinden farklıysa, ilkel birikimin kapitalizmi doğurması da işleyen bir kapitalist ekonominin servet biriktirme yönteminden hayli farklıdır. Herkesin kabul edeceği gibi bu karşılaştırma mükemmel değildir, çünkü ilkel birikim kapitalist servet birikimine katkıda bulunmaya devam eder, oysa çocuklar belirli bir ânda doğarlar.

Her halükârda, işleyen kapitalist bir ekonominin tipik olarak sermaye ve emek arasındaki toplumsal ilişkiler temelinde servet biriktirmesi, çoğu zaman vahşice yaşanan ilkel birikim sürecinden önemli ölçüde ayrılması anlamında bu karşılaştırma yerindedir. İlkel birikim sisteminde, eşdeğerlerin değiş tokuşu gerekli değildir. En güçlü taraf istediğini alıp gider.

İlkel birikim sıradan insanların kafasında insan hakları ile mülkiyet hakları ihlalini temsil eder. Tepki çoğunlukla ahlâki bir öfkeye bürünür. Oysa kapitalizmde, değer yasası bireylerin keyfi hareketlerini engeller. Dolayısıyla, emeğin sömürülmesi sonucu hasıl olan kapitalist birikim, adil gibi görünür. İşçiler iş istiyor. İşverenler ücret karşılığında iş veriyor. Güya herkes bu mübadeleden bir şeyler elde ediyor.

Görünüş aldatıcı olabilir. İşçiler, ücretlerinin büyük bir kısmını zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için kullanır. Ücretli emekçi yerine köle olsalardı, üretken iş çıkarmaya devam edebilmeleri için sahiplerinin onlara yiyecek, giyecek ve barınak sağlaması gerekirdi.

Eşdeğerlerin değiş tokuş edilmesi nedeniyle köleliğin adil oldu-

ğunu pek az insan iddia ederdi herhalde. Çoğu kişi, efendi ve köle arasındaki değiş tokuşun bir denkliği yansıtmadığını söyleyecektir.

Marx, emek ve sermaye değişiminin benzer türden bir sömürü yarattığını nesnel bir analizle göstermeye çalıştı, ama adalete ilişkin ahlâki meselenin ötesine geçmeye çalışıyordu esas olarak. Köleler gibi işçiler de, kendilerini içinde buldukları nesnel koşullar nedeniyle yapıyordu yaptıkları her şeyi. Geçimlerini sağlama olanakları ellerinden alınınca, başkaları için çalışmaktan başka pek seçenekleri kalmamıştı.

Kapitalist sistemin vahşeti gizli olabilir, ama sistem sonuçta vahşidir işte.. Bu belirli düzen, ilkel birikimden daha adil ya da daha adaletsiz olmak zorunda değil. Kapitalist sistemin asıl kusuru, hem insanların hem de bir bütün olarak toplumun potansiyellerini gerçekleştirmesini engellemesidir.

Marx için önemli olan şey, daha üstün bir şey yaratmak için süreci analiz edebilmekti. Marx kapitalizmin adaletsiz olduğu için değil, eksiklikleri apaçık ortaya çıktığında ve insanlar onu daha mantıksal bir toplum örgütlemek üzere bir kenara attığında çökeceğine inanıyordu. Adil olmakla ilgili ahlâki öfke konunun dışındaydı.

Marx bu nedenle ilkel birikimle ilgili malzemeyi kitabının sonuna koydu (Marx 1977, 8. bölüm). Sonuç kısmından ziyade, kitabın ana gövdesinin dışında kalan bir eki andırıyordu bu malzeme. Ama ilkel birikimle sürmekte olan kapitalist birikim arasındaki ilişkiyi güzel bir şekilde analiz ettiği özlü bir kısmı bunun dışında tutmak gerek.

Marx bu bölümde genç bir kız öğrenciyi kaçırmaya çalışmak ve evlenmeye teşebbüs etmekten ötürü bir süre hapiste yatan İngiliz Edward Gibbon Wakefield'ın eserini tasvir ediyordu (Marx 1977, 33. bölüm). Wakefield hapishanede çürüyüp giderken Avustralya'yı öğrenmişti, zira hapishane arkadaşlarının çoğu oraya nakledilyordu. Wakefield, orada çalışması beklenen hükümlülerin, Avustralya'ya varır varmaz ülkenin iç kısmına giderek toprağı tek başlarına işlemeye başladıklarını anlamıştı. Bol miktarda bedava kaynak olmasının, işçileri başkaları için çalışmak zorunda bırakmakla uyuşmayacağını fark etmişti.

Wakefield hapishanedeyken bir Avustralyalının kaleminden dökülmüş gibi görünen mektuplardan oluşan kitabını yazmıştı (Wakefield, 1829). Nüfus seviyesi bedava toprağa ulaşmanın artık mümkün olmadığı bir noktaya gelene kadar, Avustralya'da kendi ayakları üzerinde duran kapitalist bir ekonomi yaratılmasının toprakların önemli bir kısmının had safhaya kadar satılmasını gerektirdiğini ikna edici bir biçimde savunuyordu. Kitap öyle başarılı olmuştu ki, Wakefield Britanya sömürgeciliğinin baş aktörlerinden biri hâline gelmişti. Onun başını çektiği Yeni Zelanda, verdiği tavsiyelere uymuş ve insanların ülkenin iç kısımlarına doğru kitlesel ve hızlı bir şekilde göçmesini önlemişti.

Marx'a göre, Wakefield'ın hikâyesi kapitalist ekonominin darb-ı meseliydi. Bugün serbest piyasa dediğimiz, ücretli emeğe dayanan piyasalar, işgücünü özgür bırakmayan ön koşullar mevcutsa mümkün hale geliyor ancak. Marx'ın İlkel birikimle ilgili malzemesinin Wakefield kısmı dışındaki çoğu, kapitalist ekonominin doğasıyla ilgili yaptığı daha kuramsal analizden biraz kopuk görünüyor yine de.

Kapitalizmin tarihte ortaya çıkışı ile sürmekte olan işleyişi arasında ayrıma gidilmesinin bazı olumsuz sonuçları oldu. Böyle yapıldığında, kapitalizmin başlangıcının bir olay (doğum gibi) olduğu, ilkel birikim bundan sonra durduğu ima edilmiş oluyordu. Bu "Büyük Patlama" asla gerçekleşmedi. Onun yerine, ilkel birikim uzun bir süreci başlattı.

Kapitalizmi tanımlayanın belirli bir toplumsal ilişki türü olduğunu hatırlayalım. Bu toplumsal ilişki, işçiyi bir başkasının hizmetine sunmanın ötesine gidiyor. Söz konusu ilişki, bu düzenlemenin bir şekilde "normal" görülmesini gerektiriyor.

Kapitalist gelişmenin aşamalarının birbirinden yapay bir şekilde ayrılması, başka bir açıdan da talihsiz oldu. İlkel birikim kapitalizmin başlangıçtaki oluşumu için gerekli bir adımken aslında bugüne kadar da devam ediyor. Örneğin, bu yazı yazılırken, petrol ve maden şirketleri Asya'da, Afrika'da, Latin Amerika'da, hatta Birleşik Devletler'de bile yerli halkı yerinden ediyor. Devam eden ilkel birikim sürecini dışta bırakmaya gidecek kadar gelişmiş kapitalist üretime ait toplumsal ilişkilerin üzerinde durmak, Nijerya'da

Ogoni ve Kolombiya'da Uwa halklarının verdiği mücadele ile, Detroit'te ve Manchester'da sömürülen işçilerin verdiği mücadelenin aynı mücadelenin parçaları olduğu gerçeğini örtbas etmeye yarıyor sadece.

İLKEL BİRİKİMİN DEVAM EDEN ROLÜ

Kapitalizmin suni olarak aşamalara ayrılması, başka temel bir unsuru da olması gerektiğinden daha bulanık hale getiriyor: Bugün bile kaynaklara erişim, çoğunlukla ilkel birikime dayanıyor. Bu açıdan bakıldığında kapitalizm yüzyıllar boyunca çok da fazla değişmedi.

Kapitalist üretim, gelişmiş teknoloji sınırları dahilinde ikamet edip elektronik denetim yürütülüyormuş gibi görünse de, bu sistem öninde sonunda ucuz hammaddeye, bilhassa da petrole olan erişime bağlıdır. Örneğin, sözüm ona hafif ekonomi, devasa sunucu çiftliklerine (server farm) dayanıyor hâlâ. Seattle yakınlarında inşa edilen bir tanesi, yaklaşık 5 hektar büyüklüğünde (McKay 2000).

Bu sunucu çiftliklerinin, ayak kare başına (yaklaşık 0,0929m2) 100 vatlık bir enerji yoğunluğu var. 10 ayak kare, sıradan bir eve yetecek kadar enerji tüketiyor. Bu veri merkezlerinin 2005 yılı itibarıyle yaklaşık 50 milyon ayak karelik bir alanı kaplaması bekleniyor, ama öyle olsa bile bu çiftliklerin elektrik ihtiyacı ABD'nin o zamanki elektrik ihtiyacının %1'ini birazcık geçecektir (Bryce 2000).

Yeni Ekonomi'nin maddi talepleri fosil yakıtların çok ötesine gidiyor. ABD, 1990'da, yol yapımı ve başka inşaatlarda kullanılan çakıl taşları dışında, demir, bakır, kükürt, fosfor ve hidrokarbon gibi fosil yakıtların yanında yeraltından çıkarılan ve malların üretiminde kullanılan yaklaşık 1 milyar ton maden kullandı (Wernick ve diğerleri 1996). Söz konusu kaynaklara erişim, çoğunlukla ilkel birikime dayanıyor. Kapitalizm bu anlamda yüzyıllar boyunca pek de fazla değişmedi denebilir.

Çeviren: Emel Kahraman

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Battalio, R.C., Kagel, J.H ve McDonald, D.N. (1985) "Animal's Choices over Uncertain Outcomes" *American Economic Review* 75 (4), s. 597-613. Bryce, R. (2000) "Power Struggle" *Interactive Week*, 18 Aralık, http://www4.zdnet.com:80/intweek/stories/news/0,4164,2665339,00.html

Marx, K. (1977) *Capital*, 1.cilt New York: Vintage. [*Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları]

McKay, J. (2000) "Server Farms Strain Local Grids: Jurisdictions Are Facing Huge Power Demands From These Digital Warehouses" *Government Technology News*, 29 Eylül, http://www.govtech.net/news/features/feature_sept_29.phtml

Perelman, M. (2000) *The Invention of Capitalism: The Secret History of Primitive Accumulation*. Durham: Duke University Press.

Perelman, M. (2002). *Steal This Idea: The Corporate Capture of Creativity*. New York: Palgrave.

Smith, A. (1776). *The Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Oxford: Oxford University Press, 1976. [*Ulusların Zenginliği*, çev. Ayşe Yunus, Tanju Akad, Alan Yayıncılık, 2004]

Wakefield, E.G. (1829) "Letter from Sydney: The Principle Town of Australasia", *The Collected Works of Edward Gibbon Wakefield*, M.F. Lloyd Pritchard (der.). Glasgow ve Londra: Collins, 1968.

Wernick, I. K., Herman, R., Govind, S. ve Ausubel, J.H. (1996) "Materialization and Dematerialization: Measures and Trends" *Daedalus*, 125 (3) s.171-98, (http://phe.rockefeller.edu/Daedalus/Demat)

9. BÖLÜM

KÜRESELLEŞME VE DEVLET: SERMAYENİN İKTİDARI NEREDE?

Ellen Meiksins Wood

İlk sosyalist mücadelelerden bugünkü küreselleşme karşıtı gösterilere kadar antikapitalist hareketler her zaman temel bir sorunla karşılaştı: Kapitalist toplumlarda iktidar öyle yayılmıştır ki muhalefet edilecek hedefi belirlemek zordur. Herhangi bir işletmedeki işçiler daha iyi çalışma koşulları için işverenlerine karşı elbette savaşabilirler. Bazen de tek bir sanayi dalındaki pek çok işletme o işkolundaki sendikaları karşısında bulabilir. Ama genel anlamda, kapitalistlerin sınıf tahakkümüne karşı ya da "kârı insanların önünde tutan" sermaye sisteminin mantığına karşı yürütülecek direniş ve muhalefeti etkili bir biçimde yönlendirebilecek şekilde iktidarın kapitalist toplumda yoğunlaştığı noktayı tespit etmek çok daha zordur.

SERMAYENİN ZOR ELE GELEN İKTİDARI

Kapitalizm öncesi toplumlarda iktidarın yerini tespit etmek çoğunlukla o kadar zor değildi. Askeri ve siyasi baskının kaynağını bulduğunuzda genelde ekonomik iktidarı da bulmuş olur dunuz. Kapitalizm bu açıdan öteki sınıflı toplumlardan ayrılır. Kapitalistler –feodal beylerden farklı olarak– işçilerini sömürmek

için baskıcı askeri ya da siyası gücü doğrudan idare etmeye genelde ihtiyaç duymazlar, çünkü üretim araçlarına doğrudan erişimi ve mülkiyeti olmayan işçiler, çalışmak ve yaşamak için emek güçlerini ücret karşılığı satmak zorundadır (bkz. 1. bölüm).

Kapitalistler, ekonomik iktidarlarını ve mülkiyet üzerindeki egemenliklerini sağlama almak, birikime elverişli şartları ve toplumsal düzeni korumak için eninde sonunda devletin baskısına ihtiyaç duyarlar kuşkusuz. Fakat yine de kapitalistlerin sömürücü iktidarı ile baskıcı devlet iktidarı arasında az çok kesin bir ayrım vardır. Kapitalist toplumlarda, kapitalist ekonomi iktidarı esas itibariyle tehlikeye atmadan genel oy hakkının olması bile mümkündür, çünkü bu iktidar siyasi haklar üzerinde bir tekele muhtaç değildir.

Hatta bundan, kapitalizmin ayrı bir "ekonomik" alana sahip olduğu anlamı bile çıkabilir. Bunun sebebi, hem ekonomik iktidarın siyasi ve askeri güçten ayrı olması hem de sadece kapitalizmde "piyasa"nın herkesin üzerinde, işçilerin olduğu kadar kapitalistlerin de üzerinde uyguladığı kendine ait bir gücü, rekabetin ve kârı azamileştirmenin gayri şahsi ve sistematik belli gereklilikleri olmasıdır. İhtiyaç duydukları her şey için piyasaya muhtaç olan tüm ekonomik aktörler, kendi kişisel ihtiyaçlarına bakmaksızın hayatta kalmak için piyasanın gereksinimlerini yerine getirirler.

Bu da bizi kapitalizmde iktidarın yayılma sebeplerinden ikincisine getirir. Kapitalist toplumlarda yalnızca şahsi, doğrudan ve üstün bir güç aracılığıyla değil, dolaylı yoldan ve gayri şahsi bir biçimde, piyasanın zorlamasıyla da baskı uygulanır. Egemen sınıf devletin de yardımıyla, sadece kendi yararına olan zorlamaları elinin altında tutabilir ve tutar da, ancak bunları tek bir iktidar kaynağında tespit etmek imkânsızdır.

Sermayenin, devletin uyguladığı baskının desteğine ihtiyacı yokken, devlet iktidarının kendisi sermayenin iktidarı tarafından çembere alınmıştır. Çok çeşitli toplumsal işlevler –sadece üretimin örgütlenmesi değil, kaynakların dağıtımı, emeğin tanzimi ve zamanın düzenlenmesi de– büyük ölçüde siyasi ve toplumsal idarenin dışında yer alır. Bunlar ekonomik alana dahildir, çünkü ya doğrudan sermayenin denetimindedirler ya da piyasanın gayri şahsi "kanunları"na tabidirler.

Aslında, kapitalizmin en önemli ve belirgin özelliklerinden birisi, sermayenin ekonomik hegemonyasının doğrudan siyasi tahakkümün sınırlarının ötesine gidebilmesidir. Bu sadece sermaye ve emek arasındaki ilişkilerde değil, emperyal devlet ile tebaası olan devletler arasındaki ilişkilerde de geçerliydi. Sermayenin sadece "ekonomik" yollarla, doğrudan bir siyasi yönetim ya da hukuki bir ayrıcalık olmaksızın emeğe hükmettiğini daha önce de belirttik. Bu durum, "ekonomi dışı" güçlerin baskısına ihtiyaç duyan kapitalizm öncesi sınıfların durumuyla keskin bir tezat teşkil ediyor. Bu sınıflar, emek gücünü, genelde de kapitalizmdeki ücretli emekçilerden farklı olarak, üretim araçlarının sahibi ya da kiracısı olan köylülerden elde edebilmek için sahip oldukları üstün ve baskıcı güce, siyasi ve askeri güçlerine ve imtiyazlarına güveniyorlardı. Kapitalizm öncesi ile kapitalist emperyalizmler arasında da aynı farklılık var. Eski sömürgeci imparatorluklar "ekonomi dışı" baskılar, askeri fetihler ve çoğunlukla da doğrudan siyasi hâkimiyet yoluyla kendilerine ait ülkelere ve tebaaları olan halklara hükmediyordu. Kapitalist emperyalizm ekonomik araçlarla, aralarında borç silahı da bulunan, piyasanın "kanunlarını" elinin altında tutarak hâkimiyetini uygulayabilir (bkz. 8. ve 13. bölüm).

Bu tür bir tahakkümde devlet hayati rolünü koruyor. Bu konumun hangi yollarla korunduğu ise birazdan ele alınacak. Gelgelelim ekonomik ve siyasi tahakküm arasındaki farklılık, muhalif mücadelelerin karşısındaki sorunları açıkça gösteriyor. Bütün bunlar ister istemez muhalefetin ve sınıf mücadelesinin yapısını etkiledi. Örneğin çağımızdaki devrimlerin gelişmiş kapitalist toplumlarda değil de, doğrudan sömürüde öne çıkan rolü sayesinde devletin görünür bir hedef olduğu toplumlarda meydana gelmesi tesadüf değildir. Fakat kapitalizm olgunlaşarak endüstriyel bir biçim aldığından, sınıf mücadelesi artık daha çok işyerine yoğunlaşıyor ve "endüstriyel" ile "siyasi" mücadeleler arasındaki fark da giderek büyüyor.

Ekonomik ve siyasi alanlar arasındaki dolayımlı ilişki, antikapitalist hareketler açısından *her zaman* sorun teşkil etmiştir. Oysa ulusal ekonomiler ve ulusal devletler arasındaki bağlantı az çok belirgin olsaydı, sermayenin iktidarına sadece işyerinde değil,

aynı zamanda devlette yoğunlaştığı noktada da meydan okumak mümkün olurdu. Hiç değilse kapitalizmin en kötü etkilerini belli bir yere kadar sınırlayacak politikaları başlatmak amacıyla örgütlü muhalif güçler tarafından, özellikle de emek hareketi tarafından devlete baskı uygulanabilirdi. Siyasi ve ekonomik alanlardaki işbölümü, tabi sınıfların yararına olabilir, hatta bizzat devletin içinde yer alan sınıf güçlerinin dengesi işçi sınıfına hayrı dokunacak şekilde önemli ölçüde değişebilirdi, öyle ki devlet, kapitalist sistemin sınırlamaları içinde kalsa da işçilerin çıkarları konusunda daha olumlu davranabilirdi. Devlet iktidarını ele geçirmenin daha adamakıllı bir toplumsal dönüşümü mümkün kılacağı, kapitalizmin yerini sosyalizmin alacağı umudu bile vardı.

Oysa bugün bunların en sınırlı olanları bile yok gibi görünüyor. İlk bakışta, ekonomik iktidarın siyasi iktidardan ayrılması bugünün "küreselleşmiş" ekonomisinde daha büyük, hatta aşılamaz bir sorun gibi duruyor. Ulus ötesi sermaye ulus devletin sınırlarından kurtulmuş, sermayenin iktidarı daha da yayılmış görünüyor ve anlaşılan o ki kapitalist iktidarın merkezini tespit edip ona meydan okumak hiç olmadığı kadar zor. Hem her yerde ve hem de hiçbir yerde sanki.

Bundan dolayı, bugün kapitalizmi protesto edenlerin çoğu başlıca hedeflerini ulus ötesi örgütlerin arasında arıyor. Küreselleşmenin belli başlı eleştirmenleri, en azından egemen kapitalist ekonomilerdekiler, küreselleşmeyi çokuluslu şirketlerin -bu şirketlerin Nike, McDonald's, Microsoft gibi adları kötüye çıkan markaları günümüz küresel kapitalizminin sembolüdür- yürüttüğü ve hâkim olduğu bir gelişme olarak nitelendiriyor. Bunun yanında, ulusal sermaye için geleneksel olarak ulus devletin yaptığı hizmetlerin, küresel bir devlet için ulus ötesi şirketlerce yapıldığını varsayıyorlar. Anlaşılan o ki böyle bir devletin yokluğunda küresel sermayenin siyasi işleri DTÖ, Uluslararası Para Fonu (IMF) ya da G8 zirveleri gibi ulus ötesi kurumlarca yürütülüyor. Bu varsayımlarla hareket eden antikapitalist hareketler, tüketici boykotları, sabotaj ve gösteriler gibi yöntemlerle ulus ötesi şirketleri hedef aldılar. Ama her şeyden önce, ulus devletin geleneksel anlamda ulusal sermayeyi temsil ettiği şekilde, küresel sermayenin siyasi kanadını temsil etmeye en çok yak-

laşan kurumlar olarak gözüken ulus-üstü *(supranational)* örgütlenmelere karşı yönelttiler muhalif enerjilerini.

Bu "antikapitalist" hareketler, "küreselleşmenin" tahripkâr etkilerini açıklığa kavuşturmada çok etkili oldu. Dünyada pek çok insanın bilinçlenmesini sağladılar ve yeni muhalif güçler vaat ettiler. Ama bazı açılardan da yanlış öncüllere dayanmış olabilirler.

KÜRESELLEŞME: DAHA MI KÜRESEL, YOKSA DAHA MI KAPİTALİST?

Küreselleşmenin şerrinin nihai kaynağının küresel şirketler olduğu inancı ile küresel sermaye iktidarını DTÖ gibi ulus-üstü kurumların siyasi olarak temsil ettiği inancı, kapitalizmin böyle hareket etmesinin nedeninin kapitalist olmasından ziyade küresel olmasından kaynaklandığı varsayımına dayanıyor olabilir. O halde bizzat kapitalist sisteme meydan okumak yerine sermayenin küresel menzilindeki araçları hedef almak muhalif güçlerin temel yönelimiydi.

Aslına bakılırsa, bu tür hareketlere katılanların çoğu "küreselleşme" karşıtı oldukları kadar antikapitalist ya da neoliberalizm karşıtı değildiler, hatta sadece özellikle kötü niyetli şirketlere karşı çıkıyorlardı. Küresel şirketleri ehlileştirerek, daha "etik", "sorumlu" hale getirerek ve toplumsal bilinç sahibi yaparak kapitalist sistemin zararlı etkilerini bertaraf edeceklerini varsayıyorlardı.

Kapitalist sistemin kendisine karşı çıkmaya meyledenler bile, kapitalist ekonomi daha da küreselleştikçe sermayenin siyasi örgütlerinin de aynı ölçüde küresel olacağını varsayıyor olabilirler. Dolayısıyla, küreselleşme ulus devleti gitgide önemsizleştirdiyse eğer, antikapitalist mücadele derhal ulus devletin ötesine, küresel sermaye iktidarının gerçekten olduğu yere doğru hareket etmeliydi.

Bu varsayımları eleştirel bir bakışla gözden geçirmemiz gerekli; ama antikapitalist hareketlerin vardığı kanaatler, ulus ötesi şirketlerin büyük zararlar verdiği ve durdurulmaları gerektiği ya da DTÖ ile IMF'nin küresel sermayeye hizmet ettiği kanaati yanlış olduğu için değil. Bu hareketler enternasyonalizmi benimsedikleri ya da dünya çapındaki muhalif güçler arasında bir dayanışmada ısrar et

tikleri için de değil. Küresel sermaye ile ulus devletler arasındaki ilişkiyi daha yakından incelememiz gerekiyor, çünkü uluslararası bir dayanışma bile sermayenin elindeki güçlerin ve muhalefetin ulaşabildiklerinin doğru değerlendirilmesine bağlı.

Küresel kapitalizm her neyse, sadece küresel olduğu için değil, öncelikle kapitalist olduğu için öyledir, öncülüyle başlayalım. Küreselleşmeye atfettiğimiz kötülükler -toplumsal adaletsizlikler, zenginle yoksul arasındaki büyüyen uçurum, "demokrasi açığı", ekolojik bozulma vb- salt ekonomi "küresel" olduğu ya da küresel şirketler eşi görülmemiş bir biçimde kötü niyetli, hatta istisnai derecede güçlü oldukları için orada değiller. İster ulusal olsun ister küresel, kapitalizm eninde sonunda "değişim değeri"ni "kullanım değeri"nin üstünde tutmayı, kârı insanlardan üstün tutmayı gerektiren rekabet, azami kâr ve sermaye gibi belirli sistematik güdülerle işlediği için bu sorunlar mevcut. En "iyi huylu", en "sorumlu" şirket bile bu zorunluluklardan kaçamaz ve hayatta kalabilmek için piyasanın "kanunları"na uymak zorundadır; bunun anlamı, er ya da geç göz önüne alınan her şeyin önüne, bütün fuzuli ve yıkıcı sonuçlarıyla birlikte kârın konulacağıdır. Bahsi geçen zorunluluklar aynı zamanda sermayenin sürekli olarak kendini genişletmesini gerektirir (bkz. 1. ve 4. bölüm). Kürselleşmenin kendisi, sözünü ettiğimiz güdüleri daha da pekiştirmiş olsa da, bunların sebebinden ziyade sonucudur.

Bu sistematik güdüler elbette belirli ulus ötesi şirketler aracılığıyla da işleyebilirler, ama bir yorumcunun ortaya koyduğu gibi "Şirketler ne kadar güçlü olursa olsun kapitalistler için sadece birer araçtır... Şirketlerin, kapitalistlerin servetlerini örgütledikleri belirli bir yoldan ziyade kendi içlerinde bir iktidar oldukları varsayılır."[1] Kapitalist servetin her türlü örgütlenmesine, örneğin Monsanto'ya meydan okunabilir, hatta Monsanto çökertilebilir, ama işin içindeki kapitalistler servetlerini yeniden biçimlendirebilir, başka bir biçimde kâr sağlayabilir ve yıkıcı faaliyetlerine yeniden başlayabilir; en etkili küreselleşme karşıtı kampanyalardan birinin hemen ardından Monsanto bunları yapmıştır.

1 Greenfield (2001, s.13-14).

Bu durum böylesi kampanyaların nafile olduğu anlamına gelmez. Kesinlikle desteklenmelidirler. Mesele, en yıkıcı şirketleri hedef almanın bile kapitalist iktidarın kaynaklarını ya da kapitalizmin sistematik zorunluluklarını, kötü ya da görece iyi huylu ve sorumlu olsalar da kapitalistleri amansızca biriktirmeye ve kârlarını durmadan azamileştirmeye mecbur kılan gereklilikleri hedeflemekten çok uzaktır. Belirli şirketleri ya da DTÖ gibi ulus-üstü kurumları hedef almak, hatta çökertmek sermayenin günlük hayatını güçleştirmesi açısından yarar sağlar, ama bizi kapitalizmin özüne yaklaştırmaz.

ULUS DEVLET ÇÖKÜYOR MU?

Sorunun o ya da bu şirket, o ya da bu uluslararası kurum değil, kapitalist sistemin kendisi olduğu öncülü ile başlarsak, doğal olarak, meydan okuyabileceğimiz bir kaynağa ulaşana dek kapitalist zorunlulukları takip etme sorunuyla yüz yüze kalırız. Bütün bir sistemle nasıl savaşırsınız? Hiç kimse bunun çetin bir sorun olduğunu inkâr etmeyecektir. Fakat sermayenin küresel faaliyet alanının bu sorunu ulus devletin çok ötesine, ulus devleti artık kapitalist iktidarın temel kaynağı, direnişin temel hedefi ya da muhalefetin muhtemel aracı olmayacak şekilde çok ötesine koyup koymadığına dair sorular sorabiliriz en azından.

İlk olarak, ulus devletin yerli sermaye için geleneksel anlamda üstendiği işlevleri ele alabilir ve bu işlevlerin ulus ötesi örgütlenmelere devredilip devredilmediğini sorabiliriz.

Bir sınıfın başka bir sınıfın artıemeğine el koyduğu sınıflı toplumlarda, sınıf sömürüsünün birbiriyle ilintili ancak birbirinden ayrı iki "uğrak"ı bulunur: artıemeğe el konulması ve bunu dayatan baskıcı iktidar. Kapitalizm öncesi toplumlarda bu ikisi iyi kötü birleşmiş haldeydi. "Ekonomik" ve "siyasi" alanların ayrılması, bu iki uğrağın özel işletmeler ve devletin kamu iktidarı arasında fiilen bölünmesi anlamına geliyordu. Kuşkusuz işçileri hizada ve iş başında tutmak için, her kapitalist işletmenin emrine amade olan içsel örgütlenme hiyerarşisinin yanında bir dizi disiplin mekanizması da vardır; sermayenin elindeki en etkili yaptırım ise işçinin emek

araçlarına erişimini engelleme ehliyetinin, yani işçiye iş ve ücret vermeme, işçiyi işten çıkarma ya da işletmeyi tamamen kapatma ehliyetinin olmasıydı. Fakat sistemi bir bütün olarak ayakta tutan nihai yaptırım, baskıcı gücü doğrudan kullanmak için yasal yetkileri, polisi ve askeri gücü kumanda eden devlete aitti. Kapitalistler, mülkiyetsiz işçileri "ekonomik" alanda sömürmek için sahip oldukları mülkiyeti kullanırken, devlet toplumsal düzeni koruyordu.

En başından beri devletin müdahalesine ihtiyaç vardı, yalnızca mülkiyet sistemini değil, mülkiyetsizlik sistemini yaratmak ve korumak için de. Sömürü sürecini desteklemek ve kapitalist sermayenin ayrıcalıklı durumunu korumak için doğal olarak devlet iktidarına ihtiyaç duyuldu. Oysa mülkiyeti olmayanlar bir kez ele geçirildikten sonra, sermaye için emek olarak gerektiğinde üretim araçlarındaki yerini almalarını sağlamak amacıyla da devlete ihtiyaç vardı.

Burada hassas bir denge sağlanmalıydı. Bir yandan, emek talebinde kaçınılmaz olarak yaşanan konjonktürel düşüşler sırasında işçilerden oluşan "yedek ordu"yu koruyarak, iş olmadığında hayatını devam ettirecek başka bir yolu olmayan mülkiyetsiz nüfusu yaşatmak için yardım etmeliydi devlet. Öte yandan aynı devlet, kaçış yollarının kapalı olmasını; sermaye mülkiyetsizlere ihtiyaç duyduğunda, onları emek güçlerini satma zaruretinden kurtaracak ücretli emek dışındaki geçim yollarını kolayca bulamamalarını sağlamak zorundaydı.

Kapitalizmin ilk günlerinden bu yana, dengeleme faaliyeti devletin temel işlevlerinden biri olmuştur. Bununla ilintili başka temel bir işlev daha yerine getirmiştir devlet: sermayenin serbest dolaşımını korurken emek gücünün hareketini kısıtlamak. Emek gücünün ulusal sınırlar arasında dolaşımı sıkı sıkıya kısıtlanmışsa da, emeğin hareketliliğini denetlemek işçileri hareketsiz tutmak anlamına gelmek zorunda değil. Sermayenin onlara en çok ihtiyaç duyduğu yere hareket etmelerini sağlamak anlamına da geliyor olabilir. Bazen, özellikle de endüstriyel gelişmenin ilk zamanlarında emeğin oturduğu yerden çıkarılmasında ve yerel bağlantılarından ayrılmasında devlet yardım etmiştir. Ama devlet, sınır içi ve sınırlar arası hareketlerle emeği gerektiğinde serbestçe ulaşılabilir

kıldığı zaman bile, bu tür hareketler çok ayrıntılı bir şekilde denetleniyordu. Emeği avucunun içinde tutmak devletin en hayati işlevlerinden biriydi, bu sayede emeğin hareketi kapitalist kârı tehlikeye sokmaktan ziyade çoğaltıyordu.

İçindeki piyasa "kanunlar"ının toplumsal düzeni sürekli tehdit ettiği, doğası gereği anarşik bir sistemdir kapitalizm. Böyle olduğu halde, toplumsal düzenlemeleri söz konusu olduğunda belki de başka herhangi bir toplumsal biçimden daha fazla istikrara ve tahmin edilebilirliğe ihtiyacı var. Devlet, kapitalizmin mülkiyet ilişkilerini, sözleşmeden doğan karmaşık aygıtını, girift mali işlemlerini korumak için baskıcı bir güçle desteklenen yasal ve kurumsal çerçeve ihtiyacını karşılayarak en başından beri bu istikrarı ve tahmin edilebilirliliği sağladı.

Şu durumda soru, "küresel" kapitalizmin bu temel işlevlerin tümünü, ya da birini yerine getirmek için ulus devletten başka ve daha iyi bir araç bulup bulmadığıdır. Azıcık düşünsek bile toplumsal düzenin, mülkiyet ilişkilerinin, istikrarın ve sözleşmeden doğan tahmin edilebilirliğin ya da kapitalizmin günlük yaşamında ihtiyaç duyduğu öteki temel şartların baskıcı kefili olan ulus devletin yerine başka hiçbir kurumun ya da ulus ötesi bir temsilcinin geçemediğini açıkça anlarız. Devlet, yerel işletmeler kadar küresel sermayenin de ihtiyaç duyduğu zaruri koşulları hâlâ sağlıyor; son tahlilde küresel sermayenin hayatta kalmasını ve dünyayı dolaşmasını olanaklı kılan koşulları yaratan devlettir. Devletin sermaye için gerçekten vazgeçilmez *tek* ekonomik olmayan kurum olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. DTÖ yok edildiğinde bile geçici bir duraklamadan sonra sermayenin günlük işlemlerine devam edeceğini tasavvur edebiliyoruz, fakat bu işlemlerin yerel devletin yıkımından sonra da uzun süre devam edeceğine inanmak mümkün değil.

"Küreselleşme" çağında, sosyal devlete karşı tüm saldırıları başarılı durumdaki neoliberal hükümetler başlattığından, küresel sermayenin kapitalizmin ilk zamanlarından bu yana ulus devletlerin yerine getirdiği toplumsal işlevlerden vazgeçebildiğini söylemek bile mümkün değildir. Emek hareketleri ve sol güçler bile köşelerine çekilmişken ve sözde sosyal demokrat hükümetler neoliberal saldırıya katılmışken, toplumsal ihtiyaç için asgari bir "güvenlik

ağı"nın, gelişmiş kapitalist toplumlarda ekonomik başarının ve toplumsal istikrarın gerekli bir koşulu olduğu kanıtlandı. Bununla birlikte, geniş aileler ve köy toplulukları gibi daha geleneksel dayanaklara bel bağlamış gelişmekte olan ülkeler, bu işlevlerin en azından bazılarını devlete yüklemek için baskı altındalar, çünkü "kalkınma" süreci ve hayatın metalaşması eski toplumsal ağları yok etmiş ya da zayıflatmıştır.

Muhalif hareketler, makul bir toplumsal tedarike benzeyen her şeyi korumak için durmadan mücadele etmek zorundadır. Ama kapitalist piyasanın ve sınıf sömürüsünün neden olduğu ekonomik ve toplumsal karışıklıkları yetersiz olsa da belirli bir dereceye kadar dengeleyen bir devlet olmadan, herhangi bir kapitalist ekonominin bırakın gelişmeyi, uzun süre hayatta nasıl kalabileceğini kestirmek bile zordur. Geleneksel toplulukları ve toplumsal ağları daha da baltalayan küreselleşme, yaptığı tek şey bu olsa da, kapitalist sistemi korumak için ihtiyaç duyulan devleti daha az değil, daha çok işler hale getirdi. Bu durum sermayenin toplumsal tedariki artık gönül rızasıyla teşvik edeceği anlamına gelmez. Bunun tek anlamı sermaye birikiminin önünde muhakkak engel oluşturan toplumsal programlara karşı düşmanlığın, kapitalizmin içinden çıkılamaz pek çok çelişkisinden biri olduğudur.

KÜRESEL SERMAYE Mİ, KÜRESEL DEVLET Mİ?

Her şeye rağmen, faaliyet alanlarında kendine has biçimde küresel olan, ulus devletler yerine ulus ötesi temsilciler tarafından yönetilmesi gereken yeni ve büyüyen işlevler var mıdır? Bugünün küresel ekonomisinde, sermayenin ulusal sınırlar arasındaki hareketinin yaygın ve nefes kesecek kadar hızlı olduğundan ya da yeni ulus-üstü kurumların bu hareketleri kolaylaştırmak için ortaya çıktığından hiç kimse şüphe edemez. Ama bu durumun, piyasaların daha önce olmadığı kadar küresel olarak bütünleştiği anlamına gelip gelmediği, öyleyse bile buna bağlı olarak ulus devletin rolünün azalıp azalmadığı ise başka bir sorudur.

Sözde "ulus ötesi" şirketlerin, egemen hissedarları ve kurullarıyla birlikte genelde tek bir ulus devlette üs sahibi olması ve pek

çok önemli açıdan bu devlete muhtaç olmaları ilk ve en temel meseledir. Bu basit meselenin ötesinde, bazı yorumcular şu iddiada bulundu: Çeşitli bütünleşme ölçütleri açısından küreselleşme gelişmiş olmaktan uzaktır, uluslararası ticaretin gayri safi yurtiçi hasıladaki payının büyüklüğü ya da küresel ihracatın küresel üretimdeki oranı gibi bazı önemli açılardan da önceki dönemlere kıyasla daha az gelişmiştir.

Gelin şunu kabul edelim: Sermaye hareketlerinin, özellikle de yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerine bağlı sermaye hareketlerinin hızı ve kapsamı yeni bir şeyler yarattı. Küresel piyasanın bütünleşmekten çok uzakta olduğuna işaret eden ama önem verilmeyen bir gösterge var: Ücretlerin, fiyatların ve çalışma koşullarının dünyanın her yerinde birbirinden çok farklı olduğu gerçeği. Tamamen bütünleşmiş bir piyasada, tüm rakiplerin fiyat rekabeti koşullarında ayakta kalabilmesi amacıyla, her birini emek üretkenliğinde ve maliyette ortak bir toplumsal ortalamaya yaklaşmaya zorlamak için, piyasa zorunlulukları kendilerini her yerde kabul ettirmiş olurdu.

Küresel bütünleşmenin gözle görülür başarısızlığı, küreselleşmenin başarısızlığından ziyade emaresidir. Aslında küreselleşme, bütünleşmiş piyasaları desteklemekle ilgili olduğu kadar onları *önlemekle* de ilgilidir. Sermayenin küresel hareketleri yalnızca emeğe, kaynaklara ve piyasalara, sınırları aşan serbest bir erişime ihtiyaç duymaz, kârlılığı artıran bir tür ekonomik ve toplumsal parçalanmaya da muhtaçtır. Burada da, küresel sermayeye sınırları açmak ile işçilerin içinde bulunduğu toplumsal koşulları dünyanın her yerinde aynı seviyeye getirme hususunda çok ileri gidebilecek bir bütünleşme biçimine ve derecesine engel olmak arasındaki hassas dengeyi sağlayacak olan yine ulus devlettir.

Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki işçileri, emek maliyetinin düşük olduğu rejimlerle rekabete maruz bırakarak, emeğin maliyetlerini düşük bir seviyede eşitlemekten küresel sermayenin kazancı olacağını söylemek bile mümkün değildir. Bu durum bir yere kadar doğrudur. Gelgelelim, ülke içinde ortaya çıkacak toplumsal karışıklık tehlikesini bir yana bırakırsak, sermayenin emek maliyetlerini sürekli aşağıya çekme ihtiyacı ile insanların para harcamasını

gerektiren tüketimi sürekli genişletme ihtiyacı arasında kaçınılmaz bir çelişki vardır. Bu da kapitalizmin çözümü olmayan çelişkilerinden biridir. Oysa her şey göz önüne alındığında, küresel sermayenin eşitsiz bir gelişmeden fayda sağladığı görülür; dünyanın her biri kendi toplumsal rejimine ve emek koşullarına sahip ayrı ekonomilere bölünmesi, söz konusu ekonomilerin az çok bağımsız ulus devletler nezaretinde olması sermayenin serbest dolaşımı için olduğu kadar "küreselleşme" için de hayatidir. Emeğin hareketlerini idare etmeyi olanaklı kılan vatandaşlık ilkesini, sermayenin çıkarına olan sıkı sınır denetimleri ve katı göç politikaları aracılığıyla güçlendirmek ulus devletin küreselleşmede üstlendiği önemli işlevlerinden biridir.

Fakat kürselleşmenin ilk ve en temel koşulu piyasa zorunluluklarını dünya çapında kabul ettirmektir. Bu demek değildir ki emperyalist iktidarlar kendilerininki gibi kapitalist ekonomilerin gelişmesini her yerde destekleyeceklerdir. Bunun anlamı tabi ekonomilerin belirli toplumsal dönüşümler aracılığıyla kapitalist piyasanın emirleri karşısında savunmasız hale getirilmesi gerektiğidir. Bu dönüşümler arasında köylülerin piyasaya bağımlı çiftçilere dönüşmesi de yer alır, çünkü geçimlik tarımın yerini satılmak üzere yetiştirilen ithalata yönelik tek çeşit üründe uzmanlaşma almıştır (fakat elbette büyük başkentlerdeki iktidarlar büyük sübvansiyonlar ve ithalat denetimleri ile bu sırada kendi tarımlarını korumaktadır). Bu tür toplumsal dönüşümleri gerçekleştirmek başlangıcından bu yana kapitalist emperyalizmin en büyük işlevlerinden biri olmuştur ve bunun vazgeçilmez aracı ulus devlettir.

Bildiğimiz üzere emperyalizmin eski biçimleri doğrudan fethe ve sömürgeci hâkimiyete dayanır. Kapitalizm, emperyalist tahakkümün menzilini kapitalist bir piyasanın işlemlerini sadece kabul ettirerek ve yönlendirerek, doğrudan siyasi hâkimiyet ya da sömürgeciliğin kapasitesinden çok ötelere genişletmiştir. Kapitalist sınıfların mülkiyetsiz işçiler üzerine doğrudan bir siyasi buyruğa ihtiyaç duymaması gibi, kapitalist imparatorluklar da tebaaları olan toplumları sömürmek için ekonomik baskılara güvenirler. Ama nasıl işçilerin sermayeye bağımlı hale getirilip o şekilde tutulmaları gerekiyorsa, benzer şekilde tabi ekonomilerin de sermaye

ve kapitalist piyasa tarafından ekonomik manipülasyon karşısında savunmasız bırakılması ve o şekilde tutulması gerekir. Çok şiddetli bir süreç olabilir bu.

"Yapısal uyum"a maruz bırakılmış ülkeler, piyasanın zorunluluklarını kabul ettirme yöntemlerinden en yenilerine aşinadır. Fakat bu süreç çeşitli biçimlerde kapitalist emperyalizmin ilk günlerine kadar uzanıyor. İngiltere, 16. yüzyılın sonunda bile bu emperyalist stratejiyi deniyordu, özellikle de İrlanda'da. Kapitalizmin temel çelişkilerinden biri, kapitalist emperyalizmi en başından beri etkilemiştir: Ekonomik "kanun"larını mümkün olduğunca evrensel çapta kabul ettirme ihtiyacı ile aynı anda bu evrenselliğin sermayenin kendisi için taşıdığı zararlı sonuçları sınırlama ihtiyacı. Kapitalizmi rekabet körükler, böyle olduğu halde sermaye her zaman rekabeti önlemeye çalışmalıdır. Piyasalarını sürekli genişletmeli ve yeni yerlerde sürekli kâr peşinde olmalıdır, yine de sıkça rastlandığı gibi olası rakiplerinin gelişmesinin önünü tıkayarak (İrlanda'da 17. yüzyılda yaptığı gibi) piyasaların genişlemesine çomak sokar.

Yalnızca Avrupalı ulus devletlerin sahip olduğu askeri iktidarın, sermayenin hâkim gücünü dünyanın her yerine taşıması ile değil, elinden bir şey gelmeyen ulus devletlerin kapitalizmin iletim hattı olması ile de kapitalist zorunlulukları yaymada vazgeçilmez bir araç olmuştur ulus devlet. Kapitalizmin tüm küreselleşme eğilimleri yüzünden, dünya yalnızca ulusal özgürlük mücadeleleri nedeniyle değil emperyalist iktidarların baskısıyla da ulus devletler dünyası hâline gelmişti gerçekten. Bu iktidarlar, birikim için gerekli koşulların en güvenilir kefili olan ve doğrudan siyasi tahakküm sınırlarının ötesine serbestçe geçmede tek araç olan ulus devleti kurdular. Piyasa zorunlulukları yereldeki seçkin sınıfı idare etmenin bir yolu hâline geldiğinde, yerel devletler kapitalist zorunluluklar için başlangıçta kapitalist piyasayı her yere taşıyan sömürgeci eski vekillerden ve yerleşimcilerden çok daha kullanışlı aracılar olduklarını kanıtlamışlardı.

Fakat böylesi bir emperyalizm biçimi, özellikle de bugünkü "küreselleşmiş" biçiminde, kapitalizmin esasına dair garip bir çelişkiyi ortaya çıkarıyor. Kapitalizmin kendi kendine genişlemek için ben-

zersiz bir güdüsü var. Sermaye sürekli bir birikim olmadan hayatta kalamaz ve gereklilikleri tarafından coğrafi alanını genişletmeye doğru da amansızca itiliyor. Sermaye ilk günlerinden bu yana ulus devletlerin desteğine ihtiyaç duysa da ulusal sınırların ötesine geçti. "Ekonomik" ve "siyasi" olanın ayrılması, sermayenin siyasi açıdan elinde tuttuklarına kıyasla ekonomik menzilinin çok daha fazla genişlemesini olanaklı kıldı –üstelik doğrudan askeri iktidar ve siyasi hâkimiyete dayanan önceki ekonomik sömürü biçimlerine asla nasip olmamış bir şekilde.

Küreselleşme, ekonomik ve siyasi olan arasındaki bu ayrımı, bu işbölümünü en üst sınıra çıkarıyor. Ama ulus devletin sermayeyle ilgisini daha aza indirmiyor. Çeşitli ulus ötesi kurumların (unutulmamalıdır ki bunlar belirli ulus devletlerin, genelde de birinin aracı olmaktan çok öteye gitmezler) ortaya çıkmasına rağmen, küresel sermayenin ulus devletlere bağımlılığının azaldığına dair çok az kanıt vardır. Herhangi bir zamanda, küresel ekonomiye tekabül eden kapitalist bir devletin ortaya çıkması ihtimal dahilinde gözükmüyor.

Bu durumda küreselleşme ulus devletin çöküşü anlamına gelmiyor. Küreselleşme adını verdiğimiz yeni emperyalizm biçimi her zamankinden daha çok emperyalizm anlamına geliyor ve bu emperyalizm çoklu devletler sistemine dayanıyor. Küreselleşmenin emperyalizmi, tamamıyla ekonomik olan hegemonyayı ve piyasa zorunluluklarını tek bir devletin menzilinden öteye genişletmeye dayandığından, bu zorunlulukları güçlendirmek ve sermayenin günlük işlemleri için ihtiyaç duyduğu yasal ve siyasi düzeni, istikrarı ve tahmin edilebilirliği yaratmak için küreselleşmenin emperyalizmi birçok tabi devlete bilhassa muhtaçtır.

KÜRESELLEŞME VE SAVAŞ

ABD'nin Afganistan'a saldırısı, küreselleşme, emperyalizm ve ulus devlet arasındaki ilişkinin çarpıcı bir örneği. En açık nokta devletin nihai gücünü, savaş yapma gücünü ortaya çıkarması. Aynı zamanda, bize artık var olmadığı söylenen öteki güçleri de açığa çıkarıyor. Mesela sermaye hareketlerinin devlet denetiminden çık-

tığında ısrar eden emperyalist devletler şimdi terörist grupların malvarlıklarını bloke etmeyi rahatça öneriyor. Ancak savaş, küreselleşme ve devlet arasındaki çok daha önemli ilişkileri ifşa ediyor.

Bütün bölgenin tarihi, sermayenin amaçlarına hizmet edecek şekilde devletlerin yaratılmasına ve idare edilmesine dayanan emperyalist uygulamanın kanıtıdır. Usame Bin Ladin pek çok açıdan bu uygulamanın bir ürünüdür. Ladin, Suudi Arabistan'da yetişti ve Suudi Arabistan devleti başlıca hedefiydi. Söz konusu devlet bugünkü biçimini Osmanlı İmparatorluğu parçalanırken Britanya ve Fransa'nın inşasını üstlendiği Ortadoğu paylaşımı sonrasında aldı. O zamandan beri Batılı devletler, daha çok ABD, sermayenin çaresizlik derecesinde ihtiyaç duyduğu petrol arzını güvence altına almak için bu baskıcı rejimi destekledi. ABD Taliban'ı ve Bin Ladin'i yaratan aşırı dincilerin Afganistan'da dost ve Sovyet karşıtı bir rejimi sağlama alma çabalarını da destekledi. Devlet oluşturmak gibi emperyalist bir uygulama küreselleşmeyle kesinlikle ortadan kalkmış değildir. Bazı yorumcular ABD'nin Ortaasya'daki devasa petrol ve doğalgaz rezervlerinde gözü olduğundan Afganistan'ı yeniden biçimlendirme fırsatını istismar ettiğini iddia ediyorlar. Gerçi ABD'nin burada bir "ulus inşası"na pek ilgi göstermediği, pisliğini temizleme işini "müttefikleri"ne ve BM'ye bıraktığı söylenmelidir.

Söz konusu savaşta böyle belirli emperyalist hedeflerden çok daha fazlası bulunuyor. Savaşın son yıllardaki benzerleri gibi daha genel bir hedefi var. Açık farkla gelmiş geçmiş en güçlü baskıcı kuvvet ve küresel bir devlete en yakın kurum olan ABD askeri gücü hiç şüphesiz küreselleşmenin en büyük uygulayıcısıdır. Yine de yüksek teknoloji ürünü bombaları, ne kadar "akıllı" oldukları fark etmez, şöyle bir düşünün, sözleşmeden doğan, yasal, karmaşık bir sistemin günlük düzenleyicisi olarak davranırken, sermaye ve emek arasındaki günlük ilişkiler bir yana, kapitalizmin geçim kaynağı olan mülkiyet işlemlerini ve mali işlemleri mümkün kılarken bir düşünün. Yerel devletler bu nedenle vazgeçilmezdir.

Ama birçok devletten oluşan bir sistemin zorluğu, düzensizlik, direniş ve muhalefet için büyük potansiyel yaratmasıdır. Bu devletler iç baskılara ve kendi muhalif güçlerine maruz kalırlar. Hiçbir askeri güç, müttefikleriyle ya da onlarsız bir ABD bile bu kadar çok

devletin itaat etmesini sağlayamaz. En gelişmiş askeri kuvvet bile doğrudan baskıyı sürekli kullanarak bu küresel sistemdekileri hep birden hizada tutamaz.

Bütün bir küresel ekonomiyi her zaman ve her yerde denetim altında tutmak, üstelik işlemeye devam etmesi için pek çok devlete ihtiyaç varken, bir toprak parçasını ele geçirmekten ve sınırları belli olan devletlere hükmetmekten ibaret eski emperyalist görevden çok daha farklı bir mesele. Bu nedenle, ABD'nin askeri gücünü düzenli olarak ortaya koymak ve her yerde her zaman olamasa bile, herhangi bir zamanda herhangi bir yere gidebileceğini ve büyük zarar verebileceğini göstermek devletleri hizaya sokmanın bir yolu.

Dünyanın siyasi ortamını –hem tabi devletlerde hem de askeri ittifaklara dahil edilen gelişmiş kapitalist ülkelerde[2]– şekillendirme ihtiyacı, askeri çözümlere elverişli olmayan durumlarda açık bir hedefi ya da çıkış stratejisi olmadan, ABD'nin neden askeri operasyonlara giriştiğini açıklamada yardımcı olabilir. Bu durum, büyük hava saldırıları saptanan hedeflere ulaşamadığında bile kendi kuvvetlerinin hayatını riske atmadan savaşı sürdüren ABD'nin uygulamalarını açıklamakta da yardımcı olabilir.

Afganistan saldırısı elbette terörizmi bitirmeyecek. Terörist vahşeti artırması daha büyük bir olasılık. Bu sebeple, (ABD'nin umurunda olduğunu varsayarsak) Afganistan'da dost ve istikrarlı bir rejimin kurulması bile kesin olmaktan çok uzak. Oysa görünürde bir amacı olmayan askeri operasyonlar başlı başına bir amaç olabilir. Washington'daki savaş çığırtkanları Afganistan'a karşı yürütülen savaşın "gösteri etkisi" hakkında uluorta konuşuyorlar, Afganistan'a olanlar pek ilgilerini çekmese de, savaşın Irak gibi daha önemli ülkeler üzerindeki psikolojik etkisine dair büyük beklentileri olduğunu açıkça ifade ediyorlar. Beyaz Saray'daki şahinlerin "Sürekli Savaş Operasyonu" adını verdikleri, zaman ya da coğrafya sınırlaması olmayan bir savaşı ilan eden bir planlarının olduğu söyleniyor ki bu çok manidar. ABD Başkan Yardımcısı Cheney de bizi ömrümüzün yetmeyeceği kadar uzun sürebilecek

[2] ABD'nin müttefiklerini bu şekilde yönlendirme çabaları hakkındaki tartışma için bkz. Gowan (1999).

"terörizme karşı savaş" konusunda uyarmıştı.[3] Görünmez düşmana karşı sonu belirsiz bir savaş, bu yeni imparatorluğun tam da ihtiyaç duyduğu şeydir. Küreselleşmenin sınırları olmayan imparatorluğu, sonu olmayan, sınırları olmayan, amaç ve zaman bakımından *bitmez tükenmez* bir savaşa ihtiyaç duyar.

Yine de bu tür bir askeri strateji küresel ekonomi ve bu ekonominin bel bağladığı yerel siyasi güçler arasında artan çelişkiyi de ortaya çıkarıyor. Küresel sermayenin yerel devletlere ne kadar bağımlı olduğunu ve çoklu devlet yapısının ne kadar istikrarsız olabileceğini gösteriyor. Devletin kapitalist iktidarın yoğunlaştığı nokta olduğunu ve bu nedenle muhalif mücadelelerin hedefi olması gerektiğini teyit ediyor en azından. DTÖ ve IMF toplantıları sırasında yapılan antikapitalist gösterilerin muazzam bir önemi var. Ama bu ulus-üstü örgütler, devlet iktidarına sahiden meydan okuyabilecek *siyasi* bir örgütün, hem kendi içinde hem de dışında bizzat devletin temsil ettiği sınıf güçleri dengesinin yerini tutamazlar.

Çeviren: Emel Kahraman

3 30 Eylül'de *The Observer*'da Ed Vulliamy imzalı özel bir haber yayınlandı: "Inside the Pentagon". Göze çarpan kısımlar şunlar: "Afganistan'da savaş başladığında Beyaz Saray'a hücüm edildi, Pentagon'daki şahinlerin 'Sürekli Savaş Operasyonu' adını verdikleri operasyon konusunda Başkomutan ve Başkan George W. Bush'un dikkatini çekebilmek ve emirleri imzalamasını sağlamak için... Savunma Bakanı Donald Rumsfeld'in Başkan'a sınırları olmayan bir savaş konusunda ayrıntılı iki öneri sunduğu, şimdilik ikisinin de bir kenara konduğu, ancak hazırda tutulduğu öğrenildi... [öneriler] Yardımcısı Paul Wolfwitz tarafından hazırlanmıştı... [öneriler] zaman ya da coğrafya sınırlaması olmaksızın sonu belirsiz bir savaşı savunuyordu... Pentagon'un savaşçıları Venn diyagramını andıran 'değişen müttefikler'den bahsetmeyi tercih ediyordu, üst üste gelen bir merkez vardı ve bitmeyen savaşın farklı bölümleri ve zamanları için ABD yörüngesine giren belirli ülkeler bulunuyordu. Tüm dairelerin kesiştiği grafiksel gülün merkezinde yer alan ülkeler sadece ABD, Britanya ve Türkiye idi... Yetkililer emsali bulunmayan bir savaşta, yol alındıkça kuralların konması gerektiğini, 'açık ve elde edilebilir' siyasi hedefler olmadan askeri müdahale olmaması gerektiğini söyleyen sözde 'Powel Doktrini'nin 'konu ile ilgisi olmadığını' söylüyorlardı."

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Gowan, P. (1999) *The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance.* (Londra: Verso).

Greenfield, G. (2001) "Devastating, with a Difference: From Anti-Corporate Populism to Anti-Capitalist Alternatives", *Against the Current* 93, s. 12-14.

FİNANS SERMAYESİ VE SANAYİ SERMAYESİ: YENİ BİR SINIF KOALİSYONU

Suzanne de Brunhoff

Kapitalizmin bugün nasıl işlediğini ve tüm dünyadaki sıradan insanlar için ne denli zararlı olduğunu daha iyi anlamamız gerekiyor. Bu görev de kapitalizme karşı çıkabilecek ve alternatif bir sistem getirebilecek sosyal güçlerin dikkatli bir şekilde incelenmesini gerektirir.

1980'lerden itibaren uluslararası finans ve paranın hakim bir konumda olduğu görülmektedir. Neoliberal politikalar, tüm dünyada kısa vadeli yatırım, para spekülasyonu, finansal istikrarsızlık ve kriz dalgaları yarattı. "Hissedar değerinin yaratılması", ekonomileri büyük zorluklarla karşı karşıya bıraktı. Yine de 1995 ve 2000 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'ndeki büyüme ve teknik ilerleme –ve neredeyse tam istihdam– "yeni ekonomi"nin modeli gibi göründü (bkz. 16. bölüm). Bu noktada yapmamız gereken şey, kapitalist üretim ve finans ile sınıf bölünmeleri arasındaki bugünkü ilişkiyi incelemektir.

"FİNANS SERMAYESİNİN ZAFERİ"?

Kapitalist küreselleşmeye karşı olan çoğu kişi, finansal hegemonyanın yarattığı kötülükleri şiddetle eleştiriyor. Üretken, "ger

çek" sermayenin birikiminin tersine, finansal faaliyetler özel serveti yüksek kârlı yatırımlara dönüştürür, ama likidite ve hareketliliğe de ihtiyaç duyar. Bu durum da, ekonomik öznelerin, girişimcilerin ve işçilerin üretken katkılarının, spekülatörlerin kısa dönemciliği ve rantiyelerin asalaklığıyla karşı tavır içinde olmalarına yol açar. "Bir kumarhaneyi andıran bu faaliyetler" sınai gelişme ve büyümeye zarar verir.

Bu finans hegemonyasının en belirleyici özelliği, hissedarların yüksek getiri ve yüksek kısa vadeli şirket kârına olan taleplerinin aşırı derecede güçlenmiş olmasıdır. Banka kredileri ve bonolar uluslararası kısa dönem kârlarına bugün artık çok daha bağımlı bir hale geldiler. Yüksek karşılıkları ödeyebilecek şirketlere ve ülkelere kredi sağlamaktadırlar. Bu kârlar azalınca, uluslararası büyük bankalar kredi kanallarını keser ve para da güvenli topraklara geri çekilir. Sonuç olarak zayıf para, "yükselmekte olan" ülkelerde mali krizlere ve ekonomik gerilemeye yol açarak değerini kaybeder.

Neoliberal politikalar finans hegemonyasına sebep olduğu için itham edilmektedir. Peki bu neoliberal politikalar ne zaman başladı? Söz konusu politikalar en başta enflasyon, durgunluk ve doların değer kaybetmesiyle oluşan 1970'lerin kapitalist krizine yönelik politik çözümlerdi. Bretton Woods sistemi çökmüş ve başlıca para birimlerinin (dolar, Alman markı ve yen) serbest dolaşımıyla ve döviz kontrolünün sona ermesiyle finansal liberalleşme başgöstermişti. Özel finans piyasaları artık değişim oranlarını belirler hale geldi.

Esas politik dönüşüm ise 1979-1980'de, ABD'de Reagan ekonomisiyle ve İngiltere'de Thatcherizmle ve Batı Avrupa'da enflasyona karşı politikalarla başladı. Paranın değeri iade edilmiş oldu. Bu politikaların tamamı para sermayesinin ve finansal varlık sahiplerinin işine yaradı. Bu noktada bize düşen görev, sınai sermaye ve gerçek büyüme arasındaki ilişkiyi ve ekonomik durgunluğun, 1980'lerden itibaren "finans sermayenin zaferi"nin (Sweezy 1994, s.2) bedeli olup olmadığını anlamak oluyor.

FİNANS VE SANAYİ KAPITALİSTLERİ ARASINDA YENİ BİR KOALİSYON

Finans piyasalarının mevcut hâkimiyeti, sınai sermayenin temel önemini yitirdiği anlamına gelmiyor. Daha ziyade, 1970'lerin krizinden sonra kârlılığı yeniden sağlamak için yeni bir kapitalist koalisyonun ortaya çıktığından söz edebiliriz. Hissedarlar finansal varlıklarına yüksek getiriler talep edince; patronlar, küçültme, alt sözleşme, fabrikaların başka yere yerleştirilmesi ve benzeri yollarla üretim süreçlerini yeniden örgütleyerek bu talebe cevap verdiler. 1980'lerden itibaren, şirketlerin bu şekilde yeniden yapılandırılması istihdamı ve ücretleri ayarlanabilen değişkenler olarak ele alarak kâr oranlarını azamileştirdi.

Emek bu yeni kârlılık rejimi tarafından her yerde bozguna uğratıldı. 1970'lerin kâr krizine cevaben "yeni ekonomi"ye yön verenler, neoliberal politikaların yardımını arkasına alan finans ve sanayi kapitalistlerinin uluslararası kapitalist koalisyonuydu. Teknolojik ilerleme bir anlamda patladı. Bu karmaşık süreç yüksek kârları yeniden mümkün kıldı ve finansal bir canlanmanın ortaya çıkmasını sağladı. 2000 yılına kadar, "yeni ekonomi"nin gelişmiş ülkelerdeki büyümesi devamlı sürecek sanıldı.

Sanayi ve finans kapitalistleri arasındaki kâr dağılımı genelde sorunlu ve çoğu kez de çıkar çatışmalarının ortaya çıktığı bir alandır. Sermayenin her bir katmanının kendine özgü genişleme, istikrarsızlık ve kriz biçimleri vardır. Yine de sermaye birikimi her ikisine de gereksinir. Marx'a göre (1867, s. 626) banka kredileri ve finans piyasalarını içeren "kredi sistemi", "rekabet savaşında korkunç bir silahtır ve netice itibariyle sermayenin merkezileşmesini sağlayan devasa bir sosyal mekanizmaya dönüşmüştür." Bu sistem, güçlü ilhak merkezlerine ait dağınık şirketlerin yol açtığı "vahşi ilhak" aracılığıyla, ya da "anonim şirketlerin oluşturulduğu daha yumuşak bir süreç" yoluyla işler (s. 627).

1990'larda büyük şirket birleşmeleri ve devralma dalgaları yaşandı. Bu dalgalar, fabrikaların ve emeğin, taşeronlaştırma, alt sözleşme ve yeniden yerleştirmeler yoluyla yeniden yapılandırılmasıyla, sınai üretimde nitel değişikliklere yol açtı. Aynı dönem-

de, yatırım ve maaş fonları sayesinde paranın muazzam bir şekilde merkezileşmesi sağlandı. Sınai sermayenin birikimindeki bu nitel ve nicel değişimler finans piyasalarının etkin katılımıyla mümkün oldu.

Bu durum, finans kapitalin salt işlevsel olduğu veya finans piyasalarının "rasyonel" işlediği anlamına gelmez. Serbest finans piyasalarını savunan geleneksel görüşler herkesçe bilinir: Bu piyasaların, varlık fiyatları mevcut enformasyonla doğrudan doğruya örtüştüğü ve tasarrufları rasyonel biçimde ekonomik yatırımlara bölüştürdüğü zaman "etkin" olacağını iddia ederler. Büyüme için bu piyasalar gereklidir. Yabancı yatırım olmadan az gelişmiş ülkeler büyüyemez ve sanayileşmiş ülkeler de teknik ilerleme sağlayamazdı. Bu yüzden finansal istikrarsızlık, para krizleri ve beklenmedik spekülatif kârlar, küresel gelişme ve dünya zenginliği için ödenmesi gereken bedellerdir. Yine de, finansal varlıkların değerlendirilmesi konusunda ortodoks analizciler arasında büyük fikir farklılıkları bulunmaktadır.

Farklı göstergelerin de işaret ettiği üzere, hisselerin piyasa fiyatı ve şirketlerin "gerçek" sermaye değerleri arasında bir uyumsuzluk vardır. Bu göstergelerden biri de, şirketlerin borsa değerlerinin, tesisleri, makineleri ve diğer şeyleri (Tobin'deki Q) içeren "maddi varlıklar"ı yenileme maliyetine oranıdır. 1990'larda hisse fiyatları yükseldikçe bu oran hayli arttı. Üretim araçlarının fiyatlarıyla karşılaştırıldığında, hisse fiyatlarına aşırı paha biçildiği anlamına mı gelmektedir bu? Eğer durum böyleyse, "irrasyonel bolluk"tan bahsetmek finans sermayenin nasıl işlediğini açıklamamaktadır.

Farklı ekonomik değer teorilerine göre, finans piyasalarının "irrasyonelliği" hakkında değişik açıklamalar vardır. Bu açıklamalardan ilki, yaygın olan neoklasik piyasa dengesi teorisidir. Bu teori, paraya ve finansa olan talebin önemini kabul etmediğinden, finans piyasalarının nasıl işlediğini açıklayamamaktadır. "Rasyonel bireyler üretebilecekleri ve takas edebilecekleri mallarla ilgilenirler. Bireyleri hareket ettiren güdüler "nominal" bağlamda (parada ifade bulan değerlerde) değil "gerçek" (malda ifade bulan) bağlamda belirlenir." (Arrow 1981, s. 139). Sonuç olarak, para ve finansal varlıkların fiyatı bu teorinin denge analizi bağlamında belirlenemez.

"İrrasyonel" olmalarının ötesinde, bu teorinin tanımladığı ekonomik mantığa dahil edilmezler.

Bu başarısızlık, birçok matematiksel modelin ve rasyonel sermaye/varlık fiyatlandırması ölçüsünün kurulmasına engel olmamıştır. Hepsi de finansal varlıkları rasyonel bireylerin alışveriş ettiği serbest bir piyasadaki belirli metalar olarak varsayarlar. Zarar risklerinin ve kazanç şanslarının matematiksel ölçümü gittikçe gelişmiştir. Bu teoriler yine de finansal alanla sınırlı kaldıkları için, finansal varlıkların fiyatlarının ekonomik "temeller"le ilişkisini açıklayamazlar.

J. M. Keynes (1936) finans piyasalarının irrasyonel hareketine dair farklı bir analiz ortaya koymuştu. Para ve likiditeye olan talep teorisini ve farklı ekonomik özne gruplarının var olduğunu ileri sürmüştür. Finans piyasalarının irrasyonelliği kitle psikolojisinden ve "sürü tutumu"ndan kaynaklanmaktadır. Meta fiyatları veya şirketlerin faaliyetleri gibi temel ekonomik koşullarda herhangi bir değişiklik olmadan, "haberler"in dolaşmasıyla, varlık fiyatları aniden yükselir veya düşer. Finansal varlıkların fiyatlarının hiçbir gerçek dayanağı yoktur. Keynes'e göre, en gereksiz ekonomik grup para sermayesinin zengin sahipleri, asalak rantiyelerdir. Bu grup, finansal yatırımlarına yüksek getiriler ister, aksi takdirde paralarını değerlendirmezler ve ekonomik ihtiyaçlar bağlamında mali kıtlığa sebep olurlar. Zenginlere ait bu birikmiş para, tasarruftan ya da tüketim kısıtlanmalarından kaynaklanmadığına göre, böylesi bir tavır savunulamaz. Bu yüzden de ekonomik faaliyet, para sermayesinin zengin sahiplerinin elinden alınmalı ve devlet tarafından düzenlenmelidir. J. M. Keynes, "rantiyenin ötenazisi"ni önerir. Aktif ekonomik özneler, girişimciler ve işçiler aylak rantiyelere tabi olmamalıdırlar.

Günümüzde bu çözümleme, az gelişmiş ülkelerin borçlarının iptal edilmesini talep eden ve yeni bir finans düzenlemesi öneren insanlar tarafından kullanılmaktadır (bkz. 13. bölüm). Bu insanlar emek gücünün ve gerçek kaynakların serbest finans piyasaları sonucu israf edilmesine karşı çıkmakta haklıdırlar. Her yerde artan gelir ve varlık eşitsizliğine karşı çıkmakta da haklıdırlar. Değişim oranlarının, kamu hizmetlerinin ve toplumsal refahın özel piyasa-

larca belirlenmesi, finansal zenginliğe hizmet eder ve beklenmedik kârların, istikrarsızlığın ve krizlerin nedenidir. Piyasaların ve finans kurumlarının yeni bir kamusal düzenlemeye gereksinimi vardır.

Bu yeni düzenleme, servetin kapitalist birikiminde büyük değişikler gerektirmektedir. Bu yüzden de finans piyasaları ve sınai sermaye arasındaki karmaşık ilişkiyle, finansçıların ve girişimcilerin sermaye birikimindeki rollerini ayrı ayrı iyice anlamaya ihtiyaç var. Bundan sonra genel anlamda, "gerçek" ya da finansal sermaye kavramına döneceğiz.

Klasik iktisatçılara göre tüm metalar, sermaye malları da dahil olmak üzere, emek tarafından sınai alanda üretilmektedir. Ancak burada değer ve kâr üretimi vardır. Peki emek tarafından üretilmeyen finansa ne diyeceğiz? Marx, paranın ve para sermayesinin değer üretiminden ve metaların dolaşımından kaynaklandığını ortaya koymuştu (bkz. 1. ve 3. bölümler). Para sermayesi ücretlerin ödenmesi ve sınai donanım için gereklidir. Aynı zamanda üretken sermayenin dolaşımı içinde de yer almaktadır. Sermaye birikimini incelerken Marx bu fikrini ileriye taşımıştır. Emeğin sömürülmesi kapitalist kârın temelidir. Tüm bunların yanı sıra, "kredi sistemi" yeni sınai yatırımların finanse edilmesi ve bütün toplumsal sınıfların parasının merkezileştirilmesi için şarttır. Finansal varlıkların mülkiyeti, sınai işletmeciler gibi bir kısım zenginin elinde yoğunlaşmakta, küçük tasarruf sahipleri ise bu sürece ancak pasif olarak dahil olmaktadırlar.

Finansın bu ekonomik rolü, finans sermayesinin kapitalist birikimin yalnızca bir tamamlayıcısı olduğu anlamına gelmez. Üretimde oluşan kârlara bağlı olsa da, finansal getirilerin kendi dinamikleri bulunmaktadır. Marx, bazı klasik iktisatçılardan sonra, doğrudan emek tarafından üretilmedikleri için finansal varlıkların değerlendirilmesinin kendine özgü olduğunu belirtmiştir. 2001 yılında uluslararası borsaların düşüşüyle on milyar doların kaybedildiğini öğrendiğimizde, fabrikaların ve işçilerin finansal hisselerin aşırı değerlenmesiyle birlikte ortadan yok olduğu ve mal varlığının azaldığı anlamına gelmediğini biliriz. Yalnızca "kâğıt zenginliği"nde düşüş olmuştur.

Ama bu "kâğıt zenginliği" aynı zamanda bir sermaye mülkiyeti biçimidir. Finansal kayıplar, zengin sahiplerinin mülkiyet haklarından mahrum kaldığı anlamına gelmez. Hisse fiyatları ne kadar dalgalansalar da, zenginliğin bir kısım insanın elinde kalmaya devam ettiğini görmek şaşırtıcıdır. Bu durum bizi bir önceki soruya götürür: sermaye birikimi büyük finansal varlık sahipleri tarafından mı idare ediliyor? 1980'lerden bu yana, anonim şirketlerde ve müşterek hisselere yapılan yatırımlarda görülen muazzam büyümeye, yüksek müşterek kârlar ve şirket faaliyetlerinden gelecek yüksek mali getiri oranları için baskı yapan mali piyasa ve kuruluşları eşlik etti. Bu mali normlar, artık sermayenin çıkarlarını belirlemede en önemli ölçütler oldular. Mali yatırımların hareketliliği ve likiditesi, en yüksek getirilerin beklendiği sanayi sektörünü seçmeyi kolaylaştıran unsurlar oldular.

Finansal ölçütlerin bu hakimiyeti sermaye birikimi süreci tarafından da mümkün kılınmalıdır. Marksist analiz, finans sahipleri tarafından üretim üzerinde uygulanan baskının, üretimden yüksek kâr bekleyen sınai yöneticiler tarafından yerine getirilmesi gerektiğini belirtir. Bu yöneticiler yüksek maaşlarının yanı sıra borsa seçenekleri ve diğer yollardan önemli hisse tahvilleri elde ederler. Ve bu yüzden, hem kârlarını hem de finansal getirilerini azamileştirmek için, sınai üretimin örgütlenmesinin değiştirilmesi konusundaki baskıya uyum gösterirler. *Bu durum, finansçılar ve üst düzey sınai yöneticiler arasında kurulan koalisyonun nesnel temelidir.* Yeni üretim ve örgütlenme ölçütleri, mal ve hizmet açısından piyasalara daha bağımlı halde olan küçük şirketlere dayatılmaktadır. Üretim işlerinin taşeronlaştırılması, üretim işlerine eklemlenen alt sözleşme faaliyetleri, fabrikaların ülkenin başka yerlerine ya da başka ülkelere taşınması, yani tüm bu önlemler kapitalist koalisyonun ortak çıkarları için alınmaktadır. Finans ve sanayi sermayelerinin kendilerine özgü özellikleri olsa da, her ikisi de sermaye birikimi sürecine dahildirler.

Her halükarda, bu süreç kapitalistsiz bir kapitalizm ya da rekabetle ve sermayelerin merkezileşmesiyle güdümlenen bir piyasa ekonomisi ortaya çıkarmaktadır. Bu durum, tüm iktisadi bireylerin davranışlarının önceden belirlendiği doğal bir mekanizmaya ben-

zemektedir. Sınıfsal ayrımlar görünmez kılınmaktadır. Finansçı ve sanayi kapitalistleri koalisyonunun işçilerin haklarına nasıl karşı olduğunu çözümlememiz gerekiyor bu yüzden.

KAPİTALİSTLERİN İŞÇİLERE KARŞI SINIF KOALİSYONU

Sınıfsal konumların kökleri sermaye birikimi sürecine dayanmaktadır. Marx'a göre, sermaye yalnızca "gerçek" üretim araçlarıyla paradan veya özel mal sahiplerine ait finansal varlıklardan meydana gelmiş değildir. Değer emek tarafından yaratıldığına göre, sermaye aynı zamanda toplumsal bir üretim ilişkisini içerir. Bu da kârlar ve ücretler arasındaki temel küresel gelir dağılımı belirler. Sermaye birikimi kapitalistlerin ve işçilerin toplumsal konumlarını sürekli yeniden üretir (bkz. 4. bölüm).

Bu ilişkinin başlıca özellikleri kapitalizmin tarihi boyunca değişmiştir. Sermaye ve emek arasındaki güç dengesi durağan değildir. 1980'lerden yana bu denge sermaye lehine değişmiştir. Gelir ve zenginlik bakımından eşitsizlik her yerde belirgin bir biçimde artmıştır. Ama burada bir çelişki görülmektedir. İşçi sınıfı kapitalist koalisyonun yeni uygulamalarından zarar görmüştür, fakat bu uygulamalara demokratik kapitalist ülkelerdeki önemli ulusal veya uluslararası işçi hareketleri tarafından karşı koyulmamıştır. Bu haliyle işçi sınıfı, rekabet ve bireysel çıkarlarla dağıtılıp yok olmuş gibi görünmektedir.

İşçiler arasındaki yoğun rekabet, "korporatist" ücretlerin ve işçi taleplerinin indirilmesine yaramıştı. Yarı zamanlı ve geçici sözleşmeler geliştirildi. İş güvencesizliği, neredeyse "tam istihdam"ı olan Amerika Birleşik Devletleri'nde ve İngiltere'de bile herkes için arttı. İşçilerin hareketliliği yükseldi. Bu değişimler, toplu pazarlık ve sendikaları yok etmek pahasına, emek piyasasının işlere ve ücretlere baskı yapmasını zorunlu kıldı. Sermayenin yüksek kârının iade edilmesini sağladı.

Siyaset ve ideoloji, sınıf ilişkileri analizinde göz ardı edilmemelidir. İktisadi konumlar ve çıkar çatışmaları sınıfsal ayrımların iktisadi temelidir, ama bunlar sınıf mücadelelerini ve uzlaşmalarını açıklamak için yeterli değildir. 1980'lerden bu yana neoliberal

politikalar yalnızca *laissez faire* ilkesiyle yönlendirilmedi, aynı zamanda bu politikalar yeni uygulamalara ve toplumsal ilişkilere de ön ayak oldu (bkz. 16. ve 17. bölüm).

1980'lerden beri para politikası iktisadi politikanın odağı olageldi. Fiyat enflasyonu ya da paranın göreli değer kaybetmesi artık göz yumulmaz bir hale geldi. Fiyat artışlarının kaynağı ne olursa olsun, ücretler sabitlenmeli ve bazı kamu harcamaları kısılmalıydı. Neoliberal politikalar bu para denetimi yoluyla finans piyasalarının devasa genişlemesinde belirleyici bir katkıda bulundu. Ücretler sabitlenirken, finans mülkiyeti enflasyon karşıtı politikalarla destekleniyordu.

Çok daha belirgin tedbirler de alınmaktaydı (*The Economist*, s. 3-38). Avrupa'da ve başka yerlerde, kamu ve devlet teşebbüslerinin özelleştirilmesi hisse senedi piyasalarının ve özel mal varlığı mülkiyetinin önünü açtı. Emekli aylığı sistemini finanse etmek üzere yasal düzenlemeler ve kurumsal stratejiler geliştirildi. "Devlet ve kazandıkça öde sistemlerinden bireysel sigorta uygulamalarına bir geçiş" yaşandı. (s. 4) Yatırım fonları patladı. Ama işçilerin finansal varlıklardaki bu tür bir mülkiyeti epey dolaylı olmaktadır. Küçük tasarruflar, onları piyasaya süren finansal kurumlarda merkezileşmektedir. Bazı işçilerin çalıştıkları şirketlerde hisse senedi hesapları olsa da, yeni haklar kazanamamaktadırlar. Kapitalistlerin "ortakları" olmamaktadırlar. Şirket bünyelerinde yeni ödüllendirme biçimleri oluşturulmaktadır. Ücretlerin değişken kısmı artmıştır. Belirli özellikleri olan hisse senetleri üst düzey yöneticilerin maaşlarının önemli bir parçası haline geldiler. ABD'li bazı sendika liderleri, hisse senetlerinin işçilere dağıtılmasını istedi. İşçiler bunu hiçbir zaman elde edemediler. İstatistiklere göre, aktif işgücünde bulunan kişilerin küçük bir oranı bu hisseleri alabildi. Mal varlığı dağılımını gösteren genel istatistikler ise mali varlıkların küçük bir kesimin elinde toplandığını ortaya koydu. "İşçi kapitalizmi" diye bir şey yok.

Kapitalist kârlılık sadece emeğin sömürülmesine değil, işçilerin sözleşmelerine uymasına da bağlıdır (bkz. 5. bölüm). Piyasa disiplini ve yeni üretim ve denetim yöntemleri yeterli olamamaktadır. *Bireysel fırsat kültürü* neoliberal politikalar ve "yeni ekonomi" ide-

olojisi tarafından öne çıkarılmaktadır. Küresel talebi sürdürecek bir şekilde, tüketim malları ve eve yönelik krediye kitlesel erişim gelişmiştir. 1980'lerden bu yana, her ne kadar kısıtlı ve etkisiz de olsa, işçilerin hisse mülkiyetine erişimi desteklenmiştir ve bu da bireysel fırsat kültürüne katkıda bulunmuştur. Kolektif ücretler sabit kalmış, fakat bazı işçiler bireysel kazanımlar elde edebilmişlerdi.

1990'larda bu yeni kültür, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki iktisadi büyüme, teknik ilerlemeyle ve yükselen borsalarla desteklendi. Kapitalizmin zaferi kesin gibiydi. Krizler yalnızca bazı gelişmemiş ve yeni gelişen ülkelerde görülüyordu. Kazananlar kaybedenlere kendi konumlarından taviz vermeden acımakla yetindiler. Yoksulluk ve eşitsizlik meseleleri sınıfsal yapıdan ayrıştırıldı.

Peki 2000 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde başlayan krizden sonra bu neoliberal politikalar ve bireysel fırsat ideolojisi değişti mi? Borsalar zarar gördü, kârlar geriledi ve Amerika Birleşik Devletleri'nin imalat sektöründe büyük işten çıkarmalar yaşandı. İşsizlik arttı. Emeklilik fonlarında hisseleri olan "imtiyazlı" işçiler de kıt finansal varlıklarının değer yitirmesiyle büyük darbe aldılar. İşlerine devam etseler de, çalışan yoksul kesim daha da yoksullaştı. İşçi sınıfı konumları belirginleşti. Ama bütün bunların sonuçlarının anlaşılması için vakit henüz erken.

Bazı iktisatçılar Keynesçi politikaların geri gelmekte olduğunu düşünüyorlar. 2001 yılının başından itibaren Amerika Birleşik Devletleri Merkez Bankası'nın para politikası oldukça gevşek bir durumda: Kısa vadeli kâr payı yüzde 6,5'tan yüzde 1,75'e düşmüş durumda. Şurası açık ki, bu oran tüketici talebini ve şirket yatırımlarını sürekli kılmakta yetersiz kalmaktadır. Bu durum, gelir vergisi kesintileri ve diğer tedbirlerle talebi sürdürmeye yönelik yeni bir mali politika doğurdu. Keynes geri dönüyor anlamına mı geliyor peki bu?

Kesinlikle böyle olacak anlamına gelmiyor. Daha önce belirttiğimiz üzere, Keynesçi bir politika, kapitalist girişimci ve işçiler arasında *toplumsal bir uzlaşma* öngörür. Finansal piyasaların ve para sermayesine sahip "rantiyeler"in kamusal hükümlerle disipline edilmesi gerekmektedir. 2001 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde uygulanan "Keynesçi tedbirler" böyle değildi. *Pragmatik neolibe-*

raller bu politikaları acil durumlarla başa çıkabilmek için kullanır. 1980 yılında Ronald Reagan, bir yandan gelir vergisi kesintileri ve kamu açığı gibi uygulamaları benimserken, diğer yandan da işçi hareketlerine ve sendikalara savaş açmıştı. 2001 yılında George W. Bush işsiz işçilere merhametten bahsetse de benzer bir strateji yürüttü. Büyük şirketlerin ve finans kapitalistlerinin iktidarında bir değişme olmadı tabiî.

YENİ BİR ANTİKAPİTALİST HAREKETİN GELİŞİMİ

Dünya ticaretinin IMF, Dünya Bankası ve DTÖ gibi uluslararası kurumlar tarafından yönetilmesi meşruluğunu kaybetmiştir. IMF, 1997-1998 yıllarındaki Asya krizini yönetmekte başarısız oldu. Dünya Bankası'nın fakir Güney ülkelerine müdahaleleri yoksulluğa son veremedi. Bu uluslararası kuruluşların ve en güçlü ülkelerin liderlerinin (G7) düzenli toplantılarına gösterilerle meydan okunuyor. Kapitalist dünya imparatorluğunun liderleri gerekli reformları sağlamakta aciz görünüyorlar.

1998'den bu yana neoliberal kapitalist küreselleşmeye karşı uluslararası hareketler büyüdü. Serbest sermaye hareketlerinin ve serbest ticaretin, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesinin, azgelişmiş ülkelerin devasa borçlarının ve doğal kaynakların tahribatının adaletsizliğini açığa çıkardılar. Çokuluslu şirketlerin büyük kârları insanların yaşamları pahasına sağlanmaktadır. Bütün bu muhalifler, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki kamuoyundan da destek görünce siyasi etki gücü kazandılar.

Yeni toplumsal hareketler, var olan sendikaların ve sol partilerin dışında gelişti. Bütün bu hareketler, ortak bir siyasi programa sahip olmak yerine, kârın azamileştirilmesi ve hissedar tatmini peşindeki neoliberal saik tarafından ihlal edilen insan hakları, ekonomik ve sosyal haklar için mücadele ediyorlar. Muhaliflerin bir kısmı iktisadi uygulamalarda ve ticarette etik kuralların uygulanmasını, yoksul ve düşük ücretli insanların ezilmesinin önüne geçilmesini talep ederken; diğerleri ise, finansal akışların denetimi ve uluslararası kurumların "norm ve uygulamalarında" gerçek değişimler gibi kurumsal reformlar istiyorlar.

Neoliberal kapitalizmin muhalifleri ve onların reform talepleri yeni bir antikapitalist hareket için zemin sunuyor mu? Kapitalizmin 1980'lerden beri sürmekte olan lanetine karşı protestolar ezilme ve sömürülmeye karşı mücadelelere ciddi bir katkı sağlamıştır. Önerilen reformların bir kısmı, iktidar dengesinde sermayeden emeğe doğru bir geçiş sağlayabilir. İtalya ve Almanya'da bazı sendikalar bu gerçeği gördüler ve bu hareketlere katıldılar. İşçi sınıfının yeniden doğuşu, sadece savunmacı korporatist bir şekilde değil, siyasi talepler yoluyla da elzemdir yine de. İşçi sınıfının kesin katılımı olmayan hiçbir antikapitalist hareket, siyaset ve ideolojiyle desteklenen finans ve sanayi kapitalistlerinin koalisyonu karşısında zafer kazanamaz.

Çeviren: Aslı Zengin

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Arrow, K.J. (1981) "Real and Nominal Magnitudes in Economics", D. Bell ve I. Kristol (der.) *The Crisis in Economic Theory* içinde. New York: Basic Books.

Bellofiore, R. (1998) (der.) *Marxian Economics: a Reappraisal: Essays on Volume 3 of Capital*. Londra: Macmillan.

Keynes, J. M. (1936) *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Londra: Harcourt Brace Jovanovich, 1964.

Marx, K.(1867) *Capital*, I. cilt. New York: International Publishers, 1967. [*Kapital*, çev. A. Bilgi, Sol Yayınları]

Sweezy, P.M. (1994) "The Triumph of Financial Capital", *Monthly Review* 46 (2) s.1-11.

The Economist (2001) "A Survey of Global Equity Markets", 5 Mayıs.

11. BÖLÜM

SAVAŞ, BARIŞ VE KAPİTALİZM: KAPİTALİZM BARIŞ HABERCİSİ Mİ, YOKSA DÜNYA BARIŞININ EN BÜYÜK TEHDİDİ Mİ?

Christopher Cramer

Kapitalizm hakkında öne sürülen siyasi tezlerden birine göre; kapitalizm insanları nispeten daha tehlikesiz bir bağ olan para kazanma amacıyla birbirine bağlamakta ve böylece, aksi takdirde eğilim gösterebilecekleri iktidar kazanma ve savaş çıkarma gibi daha alçakça faaliyetlere girişmekten alıkoymaktadır (Hirschman 1977). Günümüzde hâlâ, kapitalizmin, insanları kendi ülkeleri içerisinde ve ülkeler arasında üretim ve takas telaşıyla birbirine bağladığı, dikkatlerini dağıttığı ve savaş masraflarını yükselttiği için uzlaştırıcı bir niteliğe sahip olduğu yönündeki varsayım sıkça karşımıza çıkmaktadır. Meiksins Wood (1995, s. 265) ise kapitalizmin niteliklerine ilişkin çok farklı bir görüşe sahiptir: "Kapitalizmin dünya barışını sağlayamayacağından ... eminim. Bana öyle geliyor ki, ulus devlet sistemi bağlamında kapitalist birikimin yayılmacı, rekabetçi ve sömürgen mantığı, kısa veya uzun vadede istikrarsızlık yaratacaktır ve işte bu kapitalizm –ve şu anda onun en mütecaviz ve pervasız tertip gücü olan Birleşik Devletler hükümeti– dünya barışına

yönelik en büyük tehdidi oluşturmaktadır ve yakın gelecekte de oluşturmaya devam edecektir" (bkz. 9. bölüm).

Bu bölümde, Marksizmin savaşa veya savaş ile kapitalizm arasındaki ilişkiye dair net bir duruşu olup olmadığı tartışılıyor. Ardından, tarihsel bir ekonomi politik perspektifi benimsememenin sonuçları üzerinde durularak (gelişmiş ve gelişmekte olan) kapitalizmin merkezi ancak karmaşık bir rol oynadığı günümüz savaşları hakkında tarihsel bir bakış açısıyla yapılacak bir analizin faydalı olacağı savunuluyor.

MARKSİST SAVAŞ TEORİSİNDEN SÖZ EDİLEBİLİR Mİ?

Marksist teori; çeşitli şartlar altında ortaya çıkan toplumsal mücadelelerle, krizlerle ve toplumsal ilişkilerin sıradan barbarlığıyla ilgilenir. Kapitalizmin Marksist analizi, ilkel birikim aracılığıyla meydana gelen çeşitli toplumsal örgütlenmelerin temelinde yatan şiddete dikkat çekmektedir. Kapitalist üretim ilişkilerinin yerleşmesinden sonra da dönem dönem yaşanan krizler, kapitalizmin özündeki saklı eğilimlerin bir ifadesidir. Marksist analiz aynı zamanda, sömürü üzerine kurulu ilişkilerin kaçınılmaz olarak çeşitli çatışmalar doğuracağını saptayarak ortaya çıkan sınıf mücadelesinin önemini de vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra, kapitalizmin yerine farklı ve çok daha ileri bir üretim biçiminin nasıl getirilebileceği üzerine kafa yoran klasik Marksist teorilerin kimi zaman şiddet yüklü bir mücadelenin hayalini kurduğu da olmuştur. Ancak, tüm bunlara rağmen, Marx'ın yazılarında savaşı veya savaş ile kapitalizm arasındaki ilişkiyi doğrudan açıklayan ifadelere pek rastlanmamaktadır. Marksist teori, büyük iç savaşların (Amerikan İç Savaşı da dahil olmak üzere) ve uluslararası savaşların damgasını vurduğu bir dönemde geliştirildiği ve hem Marx, hem de Engels dikkatli birer Clausewitz okuru olduğu halde durum böyledir.

Ancak, özgün Marksist düşünce bünyesinde, savaş ve kapitalizme ilişkin olarak günümüzdeki çatışmaların tarihsel ekonomi politiğiyle bütünleştirilebilecek bazı bakış açıları sunan bileşenler de bulunmaktadır. Öncelikle, Marx savaşı arkaik bir olgu olarak görmüştür. Hatırlayalım; kapitalizmin tarihsel olarak dönüştürücü

bir niteliğe sahip olan güçlerinden övgüyle söz etmişti. Ona göre, kapitalizm toplum açısından yarattığı ilerici sonuçlar bakımından devrimci bir niteliğe sahiptir. Kapitalizmin kendisinden önceki toplumsal sistemlerden üstün özelliklerinden biri de, kesinlikle, gerçek anlamıyla daimi bir savaş sistemi olmayışıdır. Oysa Ortaçağ Avrupa toplumunda durum aşağı yukarı böyleydi; savaş egemen durumdu, barış ise yalnızca geçici bir molaydı. Aydınlanmanın taşıdığı anlayışlardan biri şuydu: Barış, Aydınlanma sırasında muhtemelen yalnızca güçlü bir ihtimal olarak ortaya çıkmıştı ve *ancien régime* kurumlarının devrilmesiyle toplumların savaşsız yaşayabileceği yönünde büyük umutlar beslenmişti.

Toplumun merkezi bir kurumu olan savaş, kapitalizm ve burjuva toplumu tarafından arkaik kılınmışsa, aynı savaş kapitalizmin başarısında da rol oynayabilir. Marx, çeşitli yerlerde, savaşlar ve askeri harekâtlar sırasında şekillendikleri için, toplumsal ilişkilerin, üretim güçlerinin gelişimini hızlandırabileceğini yazmıştır. "Ordu, iktisadi gelişim bakımından genel olarak önem taşır. Örneğin, eski uygarlıkların tam anlamıyla bir maaş sistemi geliştirdikleri ilk yer ordu olmuştur... Bir işkolu içerisinde işbölümü uygulanması da ilk kez orduda gerçekleştirilmiştir. Burjuva toplumlarının tüm tarihi burada son derece çarpıcı bir biçimde özetlenmektedir" (McLellan 1977'den aktarılmıştır, s. 342). Silahlı kuvvetler için sağlanan şeyler çoğu zaman, daha sonra tüm topluma yayılacak yenilikler doğurmuştur. Amerikan İç Savaşı sırasında üniforma ihtiyacından ötürü geliştirilen giysi bedeni ve hazır giyim kavramları bu duruma mükemmel bir örnek oluşturmaktadır. Gerçekten de, kapitalizm, savaş ve modern ulus devletler, 17. yüzyıldan beri birbirlerini muazzam şekilde beslemektedirler (Tilly 1990).

Kapitalizm teknolojik açıdan ayırt edici nitelikte bir dinamizme sahiptir. Askeri ihtiyaçlar, savaş dürtüsü ve savaş tehdidi altında yaşanan ideolojik zorunluluklar bu dinamizmi çarpıcı bir şekilde körüklemektedir. Kapitalizmin erken dönemlerinden beri, (17. yüzyılda başını İngiliz, Hollandalı ve Fransızların çektiği) silah imalatçıları Avrupa, Amerika ve silah ticaretinin köle ticaretiyle bütünleştiği ve bu ticaretin savaşlara devrimci bir nitelik kazandırdığı Afrika da dahil olmak üzere, dünyanın herhangi bir noktasın

daki ihraç pazarları için rekabet etmektedirler. Daha yakın tarihlerde, kapitalizmin teknolojik açıdan askeri amaçlara odaklanması inanılmaz bir silah yarışını ve özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra silah sanayisinin uluslararası ölçülerde büyümesini tetikledi.[1] Aralık 2001'de İngiliz hükümetinin Tanzanya'da, yani dünyanın en yoksul ülkelerinden birinde, hava trafiği kontrolü için askeri bir sistem (sivil sistemlerden çok daha masraflı bir sistem olacaktı bu) oluşturulması için gerekli ihracat iznini onaylamayı planlıyor oluşu, silah üreten sermaye çevrelerinin liberal idealizmini geçersiz kılan gücüne iyi bir örnek oluşturmaktadır.[2] Bu örnek, devlet ile silah sanayicisi çıkar çevreleri arasındaki kopmaz bağlardan; kapitalist ekonomilere hâkim olacak denli güçlü ve "askeri sanayi kompleksi" *(Military Industrial Complex - MIC)* olarak bilinen bağlantılardan yalnızca birini gözler önüne sermektedir.

Bazı Marksistlerin kapitalizmi özellikle savaş yanlısı göstermesinin dayanaklarından biri, eksik tüketim teorisidir. Özellikle 1970'lerde yaygın olan bu perspektiften bakıldığında, kapitalizmin emek sömürüsüne dayalı niteliği, kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde üretilen mallara olan talebi azalttığında, kapitalizm krize eğilimli bir hal almaktadır. Askeri üretim –ve devlet alımları ile genişleyen MIC– bazı hallerde eksik tüketimin yarattığı krize karşı kapitalizm bünyesinde yer alan mündemiç bir savunma mekanizması olarak görülmektedir. Askeri hazırlıklar, sürekli yatırımlara dayanak teşkil etmesi için savaşa gereksinim duyuyorsa, o halde bu sav da kapitalizm bünyesinde savaş yanlısı bir eğilimi destekleyecektir. En azından, sermayenin askeri üretim ve erzak ikmaline yatırılmış olmasının dış politikanın ve sürdürülen savaş biçimlerinin şekillendirilmesine büyük oranda katkıda bulunduğu ileri sürülebilir. Örneğin, ABD askeri teknolojisi, hava gücüne oldukça büyük bir yatırım yapmıştır ve ABD'nin örneğin 2001 yı-

1 Engels silah yarışlarının yarattığı tedirgin barışı çok iyi yakalamıştır: "Barış hali devam ediyor; bunun tek sebebi silah teçhizat tekniklerinin sürekli gelişiyor ve dolayısıyla kimsenin kendisini hazır hissetmiyor olması. Tüm taraflar bir dünya barışı düşüncesi –ki aslında tek olasılık da bu– ve onun asla hesaplanamayacak sonuçları karşısında tir tir titriyor" (Gallie 1978, s. 92).

İngiliz silah ticareti politikaları hakkında bkz. Pythian (2001).

lında Afganistan'da yürüttüğü askeri harekatın hava gücüne aşırı miktarda dayandığı yolunda birtakım eleştiriler dile getirilmiştir. Ancak, eksik tüketim fikrine yönelik ağır eleştiriler de bulunmaktadır; bu eleştiriler büyük oranda, son derece soyut bir teoriden, deneye dayalı olguların hızlı bir izahına balıklama atlanmış olması nedeniyle, bu fikri doğrulayacak bağlantılar içermediği, dayandığı kapitalist kriz teorisinin aşırı gergin bir niteliğe sahip olduğu ve kapitalist ekonomilerdeki kriz eğilimlerini yumuşatma potansiyelinin münhasıran orduya devredilmesinin tümüyle keyfi bir değerlendirme olduğu görüşlerine dayandırılmaktadır (bkz. 9. ve 15. bölümler).[3]

Bununla birlikte, kapitalizmin şiddetli bir uzlaşmazlık eğilimini içten içe pekâlâ destekleyebildiğini kesin gören bir mantık da mevcuttur. Kapitalizm, doğası gereği ihtilaf yaratır: Kapitalistleri mecbur bırakan bu korkunç rekabet mantığının –özellikle belki de ulus devletler ve ulus çıkarlarının örgütlenmesi çerçevesinde düşünüldüğünde– bölgesel ve uluslararası düzeyde, savaşı da içeren bir şiddet yaratması beklenebilir. Ancak bu temayül, kapitalizmin uluslarüstü niteliği ve halklar arasında girift bağlar yaratması olgusuyla hafifletilebilir. Ulus devletin bağımsızlığını, kapitalist rekabetin potansiyel olarak öldürücü bir biçim almasına yol açan, siyasal örgütlenme ve uluslararası meşruiyetin esas parçası olarak görmek bu kilidi açabilir. Kapitalizm doğası gereği savaşçı bir niteliğe sahip olmayabilirse de, ulusal güç ve rekabetle kamçılandığında kolaylıkla böyle bir niteliğe bürünüverir. Bu noktada, Ruanda'da 1994 yılında (esas olarak) Ruandalı Tutsilere karşı uygulanan şiddetli soykırımı gerçekleştiren Habyarimana rejimine destek çıkan ve silah yardımında bulunan Fransız hükümetinin rolü bariz bir örnek teşkil etmektedir. ABD'nin Ortadoğu'da İsrail-Filistin çatışmasının bir parçası olarak oynadığı daha karmaşık rol ve 1990'ların sonlarına doğru El Kaide terörizmini besleyen çok daha kapsamlı toplumsal ve siyasi çatışmalarda oynadığı rol de diğer bir örnektir. Ortadoğu'nun neredeyse tamamını, diğerlerinin yanı sıra, Mısır ve İsrail'deki rejimlere destek sağlayarak yarattığı ahlaksız bir yapay

3 Askeri harcamaların ekonomik sonuçları hakkında bkz. Smith (1977).

istikrar içerisinde tutan şey "ulus devlet" değil, ABD devleti içerisindeki siyasi nüfuzun yapılanışıdır.

Kapitalist uluslar arasındaki silah yarışında ve askeri harekatlarda gerçekleşen şey, hiç şüphe yok ki, (bir dizi maddi ve ideolojik faktörün yanı sıra) kapitalizm ile ulusun çıkarları arasındaki ortak nedensel güçlerdir. Benzer biçimde, son yıllarda dünya üzerinde yaşanmakta olan "iç savaşlarda" gerçekleşen şey de, kapitalizme geçiş (uzadıkça uzayan, sarsıcı değişim "ânı"), devlet düzeninin doğrusal bir nitelik taşımayan tarihi, ulusal dışı kolektif kimliklerin muhtelif rolleri ve uluslararası sermayenin çıkarları arasındaki ortak nedensel güçlerdir. Dolayısıyla, genellikle savaş ve militarizmin kapitalist üretim mantığına tümden boyun eğmesi yönünde ısrarcı bir eğilim mevcut ise de, bu eğilim analitik olarak pek başarılı olamamıştır. Marx ve Engels, savaşı nihayetinde "sürekli değişen insan manzaralarının oldukça bağımsız bir değişkeni" olarak göstermişlerdir (Gallie 1978, s. 79).

Üstelik, kapitalizmin nedensel güçleri her türlü modern çatışma kavramında merkezi bir rol oynuyorsa da, bunu katı bir mantıksal şemadan bakarak ve hiçbir çaba sarf etmeksizin "bellemek" mümkün değildir. Daha doğrusu, kapitalizmin tüm belirsizlikleri kapitalizm ile şiddetli çatışma arasındaki ilişkide su yüzüne çıkmaktadır. Kapitalizm tıpkı başka koşullar altında savaşı kışkırtabildiği gibi, bazen savaş eğilimlerinin yumuşamasını da sağlayabilir. Sermaye barışa gereksinim duyar gibi görünse de, çoğu zaman çatışmalarla zenginleşir. Sermayenin genişleyen etki alanı, farklı türden insanları burjuva toplumunun imkânları ve siyasi talepleri etrafında ortak bir birlik içerisinde birbirine bağlayabilir; ancak aynı zamanda, sermayenin uluslararası menzili, yerel çatışmaların ortaya çıkma tehlikesini yükseltebilir. Bu son olasılığa ilişkin bariz örnekler arasında, dünyanın dört bir yanında çatışmaların desteklenmesi ve körüklenmesinde esaslı bir rol oynayan değerli hammadde pazarları bulunmaktadır: elmas piyasası; petrole dayalı ve birbirine bağlı geniş bir dizi ekonomik faaliyet; veya cep telefonu, oyun konsolu ve uzak teknolojisi endüstrileri ve bu endüstrilerin can damarını oluşturan coltan madeni. Sıcağa dayanıklı olan bu madenin yatakları, Doğu Kongo'daki (Kinshasa) Kivu bölgesinde

yoğun olarak bulunmaktadır ve madeni kimin çıkaracağı konusunda Kongolular, Ruandalılar, Ugandalılar ve diğer yerel gruplar arasında bir savaş süregitmektedir.

Kapitalizm ile, ulus devlet ve belirli tarihsel dönemler dışındaki toplumsal şiddet eğilimi gibi başka unsurlar arasında bir bağ vardır. Ne var ki, kapitalizm kendi başına esaslı bir önem taşımayı sürdürmektedir, tıpkı siyasi mücadelelerin kapitalist toplum içerisinde hakiki sonuçlarını vermeyi sürdürdüğü gibi. Bu perspektiften bakıldığında, köklü analizlerin bazı hatalı ifadelerini tam tersi yönde tekrar eden analizlere karşı dikkatli olmalıyız. Örneğin Shaw (2000), savaş kurumlarının kapitalizmden beslendiğini ve bir kez yeterince doyduktan sonra, kapitalist üretim biçimini bastırıp ikincil bir konuma indirdiğini iddia etmektedir. Bu sav, bir dereceye kadar, E.P. Thompson'ın modern sanayi toplumunda bir "imhacılık mantığı" bulunduğunu öne sürerken savunduğu tezle örtüşmektedir. Batı'nın liberal değerlerinin cazibeleriyle ve "medeniyet" savunmasıyla büyülenenler açısından, modern Batı toplumundaki aşırı ve kitlesel şiddet tehdidi hakkında hatırlatmada bulunmak elbette ki faydalı görünmektedir. Modern imhacıların kökenleri Montaigne ile Swift'e (örneğin, *Güliver'in Seyahatleri*'nde, insana benzeyen, yabani Yahooların hepsinin birden imha edilip edilmemesi üzerine dönen Houyhnhnms tartışması) dayanmaktadır. Avrupa'daki soykırımcı eğilimlerin, çok daha genel bir nitelik taşıdığı ve imparatorluk ideolojisi ile kaba sosyal Darvincilikten filizlendiği savunulabilir. Bu eğilimler, yalnızca Yahudi soykırımında değil, ondan daha önce sömürgecilik sırasında vücut bulmuş ve Conrad'ın *Karanlığın Yüreği* adlı eserinde Kurtz tarafından dillendirilen şu tek cümleye mükemmel bir şekilde sığdırılmıştır: "Tüm vahşileri imha edin" (Lindquist 1997). Ancak, insanın şiddet tahayyülü, dehşetengiz bir şekilde vücut bulduğu asırlar boyunca son derece zengin olagelmiştir. Özellikle modern bir toplumsal imha arzusu bulunduğuna dair pek az gösterge bulunmaktadır. Soykırım, nükleer silah yarışı, etnik temizlik ve benzeri kavramlarda gördüğümüz şeyin, imhacılık mantığından ziyade, gelişmiş toplumlarda dinamik kapitalizmin, gelişmekte olan toplumlarda ise istikrarsız kapitalizmin rekabetçi kolektif kimliklerle ve tarihsel olarak yerini sağlamlaştırmış olan

şiddetle arasındaki bağlantıları açığa vuran hastalıklı biçimler olduğu savunulabilir.

Bu konuyla ilintili bir başka tartışma da, "savaş ve şiddetin modernliğin yalnızca başlangıç safhasının değil, bizzat modernliğin bir parçası olup olmadığı" üzerine sosyologlar arasında süregiden tartışmadır (Joas, Roxborough 1999, s. 494'te alıntılanmıştır). Roxborough'un buna cevabı, savaşın şu üç nedenden ötürü modernliğin bir parçası olarak kalmaya devam edebileceği yönündedir: çatışan değerler (barışsever tüketicilik ve ticari gelenekler modernlik içerisinde yer alması muhtemel değer yargıları toplamının bütününü oluşturmayabilir); bütünleşme sorunları (bireysel olarak akılcı olabilen karar ve tercihlerin kurumlar aracılığıyla bütünleştirilme yöntemleri, daha sonra, çoğunluğun isteklerinin ağır bastığı belirli çıkar grupları arasında bir fikir ayrılığı yaratabilir veya savaşa yol açacak bir hesap hatası yapılabilir); ve rasyonaliteye getirilen sınırlamalar (zihinsel çerçeveler ve ideolojiler, insanların içlerinde bulundukları kötü durumları yanlış değerlendirmelerine ve bunun sonucu olarak savaşa girmelerine yol açabilir). Shaw konuyu daha da derinleştirmektedir: modern rasyonalizmin eksikleri ışığında savaşın süregiden bir olasılık olarak varlığını sürdürdüğünü söylemek yerine, yakın tarihlerde yaşanan savaşlarda gözlediğimiz soykırımcı eğilimlerin (örneğin Ruanda ve eski Yugoslavya) "modernlik içerisinde *savaşın bir sorun teşkil ettiği*"ni (vurgu orijinal metinden alınmıştır) net bir şekilde gözler önüne serdiğini iddia etmektedir.[4] Sayılan bu faktörlerin savaşa katkısı kanımca yanlış değerlendirilmektedir. Shaw'un düşüncesinde, tüm tarihsel belirsizlik, çağdaş "savaş biçimi" ve imhacılık mantığının ağırlığı altında ezilip kaybolmaktadır. Kapitalizm tümüyle tali, arızi ve yardımcı bir faktördür. Diğer yandan, Roxborough modernlik içerisinde bir belirsizlik kavramını elde tutmakta, ancak maddenin ve kapitalizmin dinamik ve gerilimlerinin savaşla ilgili olarak bu tarihsel belirsizlikte merkezi bir rol oynadığı gerçeğini dışarıda bırakmaktadır. Bu yaklaşımlardan hiçbiri, ekonomi politiğin Marksist

4 Shaw'un bu savı, Kaldor tarafından ortaya atılan "yeni savaşlar" kavramı etrafında geliştirilmiştir (1997, 1999).

geleneklerinde etkili bir belirtilen olarak toplumsal, ekonomik ve siyasi çatışmaların ilişkisel içeriklerini yeterli bir şekilde ele almamaktadır.

Kısacası, kapitalizmin kökeninde yer alan çıkarlarla, çelişki, kriz ve rekabete yönelik süregiden eğilimleri selamlayarak bunlara destek çıkan temel ilişkileri, şiddetli çatışmaların belli dönemlerle sınırlı kalmadığını, ancak bu belirli dönemlerin yine de savaşı nasıl da şekillendirip meşalesini yaktığını bilerek birleştirdiğimizde, günümüzde yaşanan çatışmaları anlayabilmek için güçlü bir zemin hazırlamış oluruz.

SAVAŞ VE ŞİDDETLİ ÇATIŞMALAR HAKKINDA MARKSİST BİR BAKIŞ AÇISI BENİMSEMEMENİN SONUÇLARI NEDİR?

"İmhacılık mantığı" ekolünün öbür yüzü liberal nikbinliktir. Çağdaş savaş analizlerinin büyük bir kısmı liberal kanatta yer almaktadır. Marx'ın "trajik tarih görüşü"nün aksine, liberal savaş ve barış yorumu, bütün güzel şeylerin bir arada yürüdüğü varsayımına dayanmaktadır. Ekonomik ilerleme ve siyasi ilerleme karşılıklı olarak birbirlerini destekler ve hiç de karışık olmayan bir ilişki yürütürler. Roxborough'un ifadesiyle, "Aydınlanma projesinden kaynaklanan liberal hayal, toplumun modernleşmesi sonucunda savaşın ortadan kalkacağı şeklindeydi" (1999, s.491). Dolayısıyla, savaşların devam ediyor olması, doğal olarak, yeterince modernleşmemiş olduğumuz anlamına gelmelidir.

Yine belirsizlik ve karmaşıklığı yansıtma becerisi içermeyen, 19. yüzyıldan kalma bu "liberal savaş yorumu", savaşı sonuçları bakımından daima ve yalnızca olumsuz addetmektedir. 20. yüzyılın başlarında bu anlayışın karşısına önemli deneysel veriler konulmuşsa da, söz konusu hissiyat yaşamaya devam etmiş ve gelişmekte olan ülkelerde savaşın tüm ekonomik maliyetini karşılayan uygulamalar da dahil olmak üzere, çeşitli biçimlerde yeniden ortaya çıkmıştır. Savaşa ilişkin liberal bir yorum mevcutsa, barış ve barışa geçiş kavramlarına yönelik olarak da liberal bir yorum mevcuttur. Buna göre, Batı demokrasisinin, tıpkı STK'lar, daha pazar odaklı

bir ekonomiye geçiş vesaire gibi "iyi bir şey" olduğu aşikardır; aynı şekilde, bu unsurlar arasındaki ilişkiler de sorunsuz bir şekilde sürüp gitmektedir. Bu nedenle de sunulan barış modeli, hükümetleri, yapısal uyum politikaları uygulamak üzere "serbest ve adil" seçimler yoluyla temsili demokrasiye hızla geçilmesini güçlü bir şekilde teşvik etmek şeklindedir.[5]

Yani, savaş, modernliğin yerleşmemiş oluşu nedeniyle ortaya çıkan ve işleri daima kötüleştiren berbat bir şeydir. Bu görüş, yoksullukla savaş arasında pek çokları tarafından bulunduğu varsayılan neden-sonuç ilişkisi şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. Yoksulluk savaşı, savaş da yoksulluğu doğurmaktadır. Şiddetli çatışmalara yönelik liberal bakış açısının diğer bir boyutu da, çöküş zihniyetidir. Söz konusu analizlerin büyük bir kısmı, gelişmekte olan ülkelerdeki savaşları, devletin, modernleşmenin ve kalkınmanın çöküşü ve tersine çevrilmesi yolunda bir araç olarak görür veya addederler. Bu bakış açısından bakıldığında, başta Soğuk Savaş sonrasında ortaya çıkan çatışmalar olmak üzere tüm savaşlar, apolitik, herhangi bir ideolojiyle bağı olmayan, ancak açgözlülük ve/veya (güya) sosyal Darvinciliğin bazı süreçlerinde edinilmiş etnik düşmanlık kaynaklı çatışmalardır. Buradan bakıldığında, çatışmaların, yalnızca devlet oluşumu ve kapitalizmin yerleştirilmesi yolundaki hengameli ve uzun sürece yönelik bir tehdit değil de bu sürecin *bir parçası* olup olamayacağını sorgulamak; tüm savaşların tiksindirici bir niteliği bulunmasına karşın bazı savaşların yine de ilerletici sonuçları olabileceğini görmek imkânı pek bulunmamaktadır.

Savaşa yönelik liberal bakış açısının daha özel ve çok daha resmi bir biçimi, neoklasik iktisadın düsturları ve kurumsal etkileri üzerine inşa edilmiştir. Bu yaklaşıma göre iç savaş, menfaatlerini azami mertebeye çıkarmak isteyen ve işbirliği ile çatışma arasında bir tercih yapmak zorunda bırakılan bireylerin rasyonel tercihlerinin bir sonucudur. Çatışmanın işbirliğinden daha kârlı olup olmadığını tespit eden belirli bazı koşullar altında çatışma tercih edilecektir. Bu tercihin çatışmadan yana yapılmasına etki eden en yaygın unsur

[5] Bu model, uluslararası yöneticilerin manipülasyonunu veya en azından, Kamboçya, Bosna Hersek, Mozambik vb seçimlerde yaşanan birtakım kusurları görmezden gelmeyi içerse bile.

yoksulluktur. Bundan ötürü, yoksulların "şiddet halinde nispeten avantajlı" olduğu iddia edilmektedir; zira, başka hiçbir seçenekleri bulunmadığı içindir ki, şiddetli bir çatışma içerisine girerek neredeyse hiçbir şey kaybetmeyeceklerdir. Ancak, bu satırlar arasında öne sürülen modeller, bunları deneysel olarak kullanılmaya hazır kılmak için çaba sarf edilene dek, tümüyle soyut ve spekülatif bir niteliğe sahiptir. Bunu gerçekleştirebilmek için birtakım çabalara da girişilmiştir; "mağduriyet" yerine "açgözlülük" iddiasında bulunulması, iç savaşların ortaya çıkışını açıklamaktadır.

Sorun, bu modellerin deneysel uygulamalarının başarısız olmasından kaynaklanmaktadır. Bu denemeler pek de iyi sonuç vermemiştir. Bunlar, güvenilirliği ve karşılaştırılabilirliği son derece şüpheli olan verilerden inşa edilmiştir. Ayrıca son derece kötü bir şekilde tasarlanmışlardır; hem eldeki örnekler çoğu zaman çarpıtılmış olduğundan, hem de soyut modellerde tanımlanan çok daha doğrudan kavramlar için temsilci olarak kullanılan değişkenler (zira bunlar prensip olarak sayıya dökülebilmektedir) teorik benzerleriyle tam olarak örtüşmediğinden. Bir modelde (Collier 2000), iç savaşların ortaya çıkışıyla aralarındaki bağ masaya yatırılmazdan evvel, "açgözlülüğün" etkilerinin ölçülebilmesi için GSMH toplamı içerisinde hammadde ihracatının büyük payı, nüfus içerisinde genç erkeklerin çoğunlukta oluşu ve düşük eğitim ortalamaları göz önünde bulundurulmuştur. Ancak, bu üç değişkenin bilgi yönünden sahip olduğu sağlam içeriğin, tam aksine, yaygın toplumsal engeller ve "mağduriyet" halini de gözler önüne serebilmesi aynı oranda akla yatkındır. Diğer bir seçenek olarak, böylesi bir konjonktür (etrafları hammaddelerle sarılı çok sayıda genç, eğitimsiz ve dolayısıyla [sic] işsiz erkekler), açgözlülükle mağduriyet arasındaki girift etkileşimi keşfe çıkmak için bir başlangıç noktası olabilir.

Bu liberal analizlerin hepsi ikna edicilikten uzak ve kısıtlayıcı bir niteliğe sahiptir. Savaşın maddi boyutlarına, kaynakların tekelleştirilme oranına sihirli nedensel güçler yükleyerek veya çatışmaların tayin edici öğelerini, yoksulluğu, nüfusbilimi ve diğer değişkenleri en uygun kombinasyonlar içerisinde tespit ederek birer fetiş olarak yaklaşmaktadırlar. Toplumsal olanı tarihsel ve ilişkisel içerikle birleştirme çabası bulunmamaktadır. Dahası, rasyonel

tercihin sihriyle insanı ele geçirmek için yapılan her türlü numara şaşırtıcı determinizm ile gizlenmektedir: tercih daima yapılır ve ekonometri ölçüleriyle yazılır. Savaş anlayışı ne denli zor kavranır olursa olsun, olguyu ele almalı, tarihsel ve ilişkisel (çatışma ilişkisel değil de nedir?) bir nitelik taşımalı ve insan eylemlerini ve siyasi kararları hesaba katmalıdır. Elbette, faydalı bir çatışma analizinin tarihsel değişimler veya geçişleri de bir parça göz önünde tutması gerekmektedir. Yalnızca, köklerini Marksist gelenekten alan bir analizin bu gerekleri yerine getirmesi beklenebilir.

KISA BİR ÖRNEK: ANGOLA'DAKİ SAVAŞ

Angola savaşının -aşağı yukarı son 40 yıldır hiç durmaksızın savaş halinde olan ülke- kısa bir izahı, bu makalede yer alan temaları birleştirmekte yardımcı olacaktır. İlk izlenim ne olursa olsun, Angola halihazırda bize sunulan şablon analizlere tam tamına uymamaktadır. Bu savaşta kaynaklar rol oynamaktadır, ancak söz konusu çatışmanın çıkmasına sebep tek başına petrol veya elmas bolluğu değildir; bunlar sadece çatışmanın çoğalarak büyümesine neden olmuşlardır. Açgözlü seçkinler tarafından şiddetin bir araç olarak kullanılması, bu savaşın bir özelliği olarak sayılabilirse de, ancak çok daha derin bir iktidar mücadelesi ve mağduriyet tarihiyle birlikte değerlendirildiğinde anlam kazanabilir. Savaştaki ayrılıkların şekillenmesinde pek çok alt ortak kimliğin rolü olduysa da, bu savaşı etnik parçalanma örneklerinden biri olarak "açıklamaya" kalkmak gülünç olacaktır. Angola'nın yaşadığı şey, dış çıkar odakları tarafından fitillenen bir "iç savaş"tır. Dolayısıyla bu uluslararası bir savaştır (Soğuk Savaş sırasında olduğu gibi şimdi de), ancak asla sadece ve basit olarak bir "temsili savaş" niteliği taşımamıştır. Üstelik, Angola'da şu anda sürmekte olan savaşın yoğunluğu, "yeni savaşlar" olarak adlandırılan savaş biçiminin özelliklerinden bir kısmını taşımaktadır; ancak yine de, eski ve payidar kökleriyle bir savaştan başka bir şey olarak algılamak mümkün değildir.

Angola'daki savaşı anlamlandırmak ancak, sermayenin, çatışan sınıf çıkarlarının ve sınıfsal düzenin tecrübe ettiği zorlukların 16. yüzyılın sonlarında Portekizlilerin ülkeye ayak bastığı tarihten

günümüze dek tarihsel bir analizini yapmak suretiyle mümkün olabilir. Böylesi bir analiz, köle ticaretini tetikleyen ticari sermaye ve teknik alandaki yenilikleri üreten ve silahların Avrupa dışına ihracını sağlayan sanayi sermayesiyle yaşanan ilk çarpışmaların sonuçlarını; kapitalizmin yayılışında kullanılan ve Angola milliyetçiliğinin farklı cephelere bölünmesiyle (farklı misyoner grupları ve onlara bağlı okulların etkisiyle şekillenen) eşzamana rastlayan farklı yöntemleri de içeren sömürgeci ekonomi düzenini; Soğuk Savaş vahşetinin sömürgecilik karşıtı gruplar arasında rekabet çatışmalarını artırmasını; petrol ve elmas pazarlarının mantığını; ve şu anda Angola'da hüküm süren temel güçlerin dış politika araçları olarak hareket ediyor gibi görünen ve bu politikalar üzerinde etkili yabancı şirketleri birbirine bağlayacaktır.[6] Görünen o ki, Angola'daki gibi savaşlar buhrana, ulusal çıkarlara, yerel özgüllüklere çok şey borçlu ise de, bir o kadar da sermayenin zorlayıcı mantığı tarafından kışkırtılıyorlar.

Angola'daki toplumsal dönüşüm ve devlet oluşumu son derece yıkıcı bir nitelik taşıyor, çok uzun süredir devam ediyor ve henüz tamamlanmış değil. Kendi tarihi göz önüne alındığında ve Avrupa tarihi ile birlikte düşünüldüğünde bu hiç de şaşırtıcı değil. Ayrıca, çok geniş kitlelerin savaşın yarattığı yokluklar yüzünden yerlerinden yurtlarından edildiği Angola'da "barış"ın bu süreci ve beraberindeki vahşeti noktalamayacağı da pekâlâ söylenebilir. Bir barış süreci sırasında ve sonrasında "yeniden yapılanma" vs hakkında dillendirilecek iyi niyetli tüm tavsiyelere rağmen, toprak ve diğer malvarlığı (tabii ki en ilkel biçimiyle) birikimlerinin Angola'nın reel politikasına hâkim olacağı ve şayet diğer "çatışma sonrası" tecrübeleri (Nikaragua, Mozambik, El Salvador) bir gösterge teşkil ediyorsa, Angola'nın da şiddetle tanımlanmaya devam edeceği söylenebilir.

6 Soğuk Savaş süresince, ABD petrol şirketleri, hareketli bir ticaret yürütmekte oldukları Angola Halk Kurtuluş Hareketi (MPLA) hükümetine karşı Amerikan düşmanlığını yumuşatmaya çabaladılar; daha yakın bir tarihte ise Fransız yetkililerin, Elf Aquitaine'in Angola'daki çıkarlarını konu alan rüşvet skandallarına karıştıkları iddia edildi.

SONUÇ

Görülüyor ki savaş analizleri kapitalizmi hepten muğlaklaştırmaktadır. Hatta şöyle bir paradokstan bile söz edilebilir: kapitalizm aslında, bazı yönlerden, bilinen diğer toplumsal düzenlere oranla çok daha barışseverdir, ancak aynı zamanda, barındırdığı pek çok özellik, çatışmaların yoğunluğunu artırma bakımından diğer üretim biçimlerine göre çok daha büyük rol oynamaktadır. Bu bölümde, savaş veya toplumsal şiddet ile kapitalizme geçiş sürecinin birbirlerine ne kadar sıkı sıkıya bağlı olduğu gözler önüne serildi. Ayrıca, günümüz dünya ekonomisinde, bu sarsıcı geçiş "ânının" ve gelişmiş kapitalist ulusların, tüketicilerin ve şirketlerin birbirleriyle ne denli bütünleşmiş oldukları da gösterildi. Bu tür analizlerin, liberal teori ve politika tavsiyeleriyle sunulan sevimli kehanetlere karşı dikkatli olması gerekmektedir. Bunun yanı sıra, korkunç çatışmaların ilerici neticelerle ilişkilendirilmesi konusunda da uyarıda bulunmalıdır; gerçekten böyle bir netice hasıl olmuş ise, bu neticelerin savaş sırasında nereden çıktığı ve bunların açıklanmasını teşvik için neler yapılabileceği araştırılmalıdır. Bu analiz son olarak, savaşın dünyamızda yaşanmaya devam etmesi muhtemel bir özellik olduğunu da ortaya koymuştur.

Çeviren: Defne Orhun

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Hirschman, A.O. (1977) *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph.* Princeton: Princeton University Press.

Kaldor, M. (1999). *New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era.* Cambridge: Polity Press.

Lindquist, S. (1997), *'Exterminate All the Brutes'.* Londra: Granta Publications.

McLellan, D. (1977). *Karl Marx: Selected Writings,* Oxford: Oxford University Press.

Pythian, M. (2000) *The Politics of British Arms Sales Since 1964.* Manchester: Manchester University Press.

Roxborough, I. (1999). "The Persistence of War as a Sociological Problem", *International Sociology* 14 (4), s.491-500.

Shaw, M. (2000) "The Contemporary Mode of Warfare? Mary Kaldor's Theory of New Wars", *Review of International Political Economy* 7 (1), s.171-80.

Smith, R. (1977) "Military Expenditure and Capitalism", *Cambridge Journal of Economics* 1 (1), s.61-76.

Tilly, C. (1990) *Coercion, Capital and European States, AD 990-1992.* Oxford: Blackwell.

Wood, Ellen M. (1995) "Capitalism and Human Emancipation: Race, Gender and Democracy" *Democracy Against Capitalism* içinde. Cambridge: Cambridge University Press. [*Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, edit. Oya Köymen, İletişim Yayınları, 2003]

12. BÖLÜM

ÜÇÜNCÜ DÜNYA KAPİTALİZMİNİ ANLAMAK

Elizabeth Dore

Marksistlerin kapitalist gelişmeyi –ya da kapitalist gelişmenin yokluğunu– kavrayış biçimleri 20. yüzyıl boyunca önemli değişikliklere uğradı. Genel bir ifadeyle, yüzyılın ilk yarısında Marksistler Latin Amerika, Afrika ve Asya'daki ülkelerin kapitalist *olmadığı* için azgelişmiş olduğuna inanıyordu. Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde sosyalist akademisyenlerin çoğu bu yorumu tepetaklak edip üç kıtadaki ülkelerin kapitalist *olduğu* için azgelişmiş olduğunu iddia etti. Bu köklü tashih kısmen değişen toplumsal ve ekonomik koşulların sonucu, kısmen de Üçüncü Dünya'da değişen devrimci stratejilerin ürünüydü. Bu bölüm azgelişmişliği ele alan Marksist yaklaşımların sürekliliklerinin yanı sıra, kopukluklarını da inceliyor ve kapitalist gelişmeyi nasıl anladığımızın ne kadar önemli olduğunu gösteriyor.

FEODALİZM VE ESKİ SOL

1960'lardan önce Eski Sol, azgelişmişlik kapitalizmin yokluğunun bir sonucudur diyen görüşü benimsemişti. 1920'lerle 1940'lar arasında Komintern'in (3. Enternasyonal olarak da bilinir, dünya sosyalist devrimini teşvik etmek üzere Bolşeviklerce kurulan ko-

münist partiler birliğidir) resmi duruşu sömürge devletler ile bağımsızlıklarını kazanmış tüm devletlerin feodal olduğunu söylüyordu. Bu durumda, açıktan açığa şiddet kullanarak ve piyasaya ait olmayan yöntemler yoluyla köylüleri sömürerek güç ve zenginlik elde eden toprak sahipleri ya da tüccar sınıfının yönettiği toplumlar anlamına geliyordu feodalizm (bkz. 1. ve 9. bölüm). Bu sava göre, emperyalistlerle -sanayi ülkelerinin kapitalist sınıflarıyla- ittifak halinde olan feodal yönetici sınıflar teknolojik gelişmelerin ve modern piyasa toplumlarının ortaya çıkışını sağlayacak bir ekonomik rekabeti engelliyordu. Böyle olunca da, Eski Sol'a göre sömürgeler ve sömürgecilik sonrasında kurulan devletler henüz kapitalist olmadıkları ya da kapitalizm öncesinde bulunmadıkları için sosyalizmin önkoşullarından mahrumdular. Sonuçta, Komintern'in azgelişmiş ülkelerdeki komünistler ve bunların müttefikleri için talimatı "iki aşamalı" bir devrimci strateji izlemeleri yönündeydi. Ülkelerinin kapitalizme geçişini hızlandırmak için önce feodalizm ve emperyalizm karşıtı mücadeleleri teşvik etmeliydiler. Daha sonra, kapitalizme geçtikten sonra, yani "ulusal burjuva devrimi"nin ardından, sosyalistler çabalarını kapitalizm karşıtı bir devrime doğru yönlendirmeliydiler. Bu senaryoda, köylüler, işçiler ve öteki alt sınıflar ülkeleri kapitalist olmadan önce, emperyalistler ve onların feodal müttefiklerine karşı, bu nedenle de onların baskısı altında olan yerel kapitalist sınıfla -ulusal burjuvaziyle- taktik ittifaklar oluşturacaklardı. İkinci aşamada, feodal sınıflar devrildikten ve emperyalistler zayıflatıldıktan sonra, devrimci köylüler ve işçiler eski burjuva mütefikleri bırakacaklar ve sosyalizm için mücadele edeceklerdi. Komintern'in Üçüncü Dünya devrimi çizgisinin bu özeti şematik olduğundan, izlenecek politikaların talimatları da şematikti bana kalırsa. Oysa Lenin, Stalin ve Mao Zedong'un da aralarında bulunduğu önde gelen pek çok komünist lider, iki aşamalı devrimin açık bir şekilde çizgisel olan senaryosunun farklı versiyonlarını desteklemişti.

Komintern'in talimatlarına olan bağlılık, Latin Amerika, Afrika ve Asya'daki komünist partileri ve radikal eylemcileri garip ittifaklara götürdü. Komünistler özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminde hem iki aşamalı devrimi hem de Komintern'in Faşizme Karşı

Birleşik Cephesini desteklerken, aşağılık diktatörlerden ve baskıcı rejimlerden oluşan bir karışımı savunurken buldular kendilerini. Örneğin Nikaragua'daki komünistler Anastasio Somoza'nın tarafını tutu ve Küba Komünist Partisi, Fulgencio Batista reformizmden gericiliğe geçtikten çok sonra bile hâlâ ona destek veriyordu.

ÜÇÜNCÜ DÜNYA KAPİTALİZMİ VE YENİ SOL

1960'lara gelindiğinde radikaller Üçüncü Dünya'daki devrim senaryosunu baştan aşağıya değiştirmişlerdi. Latin Amerika'da, aşağıdan gelen bir devrim, Washington'un Küba'daki uşağı olan Batista diktatörlüğüne karşı Fidel Castro ve Ché Guevara'nın önderlik ettiği silahlı ayaklanmayla başladı. 1959'daki Küba Devrimi'nin zaferinden önce ve sonra Castro ile Guevara Latin Amerika'daki eski komünist muhafızlar ile bağlantılı reformist politikaları bir kenara attılar: Üçüncü Dünya'nın her yerinde sosyalist devrimi savundular. Kübalı liderlerin politik analizinin kökenleri, ABD'nin elindeki şeker şirketlerinin başını çektiği hızlı bir kapitalist gelişmenin ülkeye has tarihinde yatsa da, Castro ile Guevara bu düşünceyi Üçüncü Dünya'daki tüm ülkeler için geçerli kıldılar. Bu amaçla Küba hükümeti sömürgecilik sonrası dünyanın devrimcilerini bir araya getiren yeni bir Enternasyonal'i, "Üç Kıta'nın Kongresi"ni oluşturdular. Küba, Sovyetler'in ekonomik ve siyasi desteğine itimat ettiği halde, Castro hükümeti, Üçüncü Dünya'da devrim konusunda resmi "Moskova çizgisi"ni bırakmayan Eski Sol'un siyasetini sorgulama rolünü üstlendi.

Farklı olayların bileşimi 1960'lardaki siyasi ayaklanmaları harekete geçirdi: Afrika'da, Asya'da ve Karayipler'deki sömürgecilik karşıtı mücadele, Birleşik Devletler'deki vatandaşlık hakları hareketi ve Washington'un Vietnam'daki savaşı. Küba Devrimi'nin bu dönemdeki etkisi küçümsenmemeli. Castro ve Guevara, dünyanın her yerindeki devrimcilerin Küba Devrimi'ni model alan partiler kurmalarında ilham kaynağı oldu. 1968'deki öğrenci ayaklanmaları toplumun öteki kesimlerindeki isyanların kıvılcımını çaktı; Vietnam Savaşı'na karşı, ABD'de beyaz ırkın üstünlüğüne karşı, Batı Avrupa'da kapitalizme karşı, Orta ve Doğu Avrupa'da

Sovyet tarzı sosyalizme karşı çıkan isyanların. ABD'de, Paris'te, Londra'da, Mexico City'de, Rio de Janeiro'da, Roma'da, Berlin'de, Prag'da, Varşova'da ve Tokyo'da yapılan (ve bazıları ayaklanma sınırına yaklaşan) büyük gösteriler statükonun yaygın çevrelerce reddini ve Eski Sol'un siyasetinden duyulan memnuniyetsizliği ortaya koyuyordu.

Bu çalkantılar Yeni Sol'a hayat verdi. Castro'nun ve Guevara'nın ayak izlerini takip eden Yeni Sol, Eski Sol'un siyasetini, özellikle de Üçüncü Dünya ile ilgili görüşlerini reddetti. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki radikaller, yeni sömürgeci ülkelerin feodal olduğunu ve sosyalist devrim için gerekli önkoşullardan mahrum olduğunu söyleyen doktrini fiilen süpürüp attılar. Bu tezi tersine çevirerek Latin Amerika, Afrika ve Asya'daki ülkelerin uzun zamandır kapitalist olduğunu ve kapitalizmin –yokluğunun değil– varlığının azgelişmişliğe neden olduğunu iddia ettiler. Üçüncü Dünya tarihinin yeni yorumunda, kapitalizm sömürgelikten sonra bu ülkelerde çarpık biçimlerde gelişmişti ve buralardaki koşullar sosyalist devrim için bilhassa olgunlaşmıştı

Üçüncü Dünya'nın devrimci politikalarındaki değişim, büyük bir deprem ayarındaydı. Azgelişmişliğin nedenlerini ele alan belli başlı Marksist tartışmalar söz konusu olduğunda 1960'larda ve 1970'lerde üç düşünce okulu göze çarpar. Bağımlılık kuramı (Frank 1969) alanda hızla ortodokslaştı, bu kuramı bağımlılık temasının farklı bir hâli olan Dünya Sistemleri kuramı izledi (Wallerstein 1979). Bu kuramsal akımda kapitalizm –her şeyden önce– "metropol" ya da emperyalist ülkelerin sömürge/yeni sömürge devletlerden "artıdeğer" aktardıkları uluslararası bir değişim sistemiydi. Bu kuramın vardığı temel sonuçlar: (a) Avrupa ticareti kapitalizmi sömürge dünyasının en uzaklarına götürdü ve kapitalizm buralarda 16. yüzyıldan beri kök saldı; (b) –uluslararası ticaret yoluyla ülkeler arasında artıdeğer aktarımı anlamına gelen– kapitalizm sömürge devletlerde azgelişmişliğin emperyalist devletlerde ise gelişmişliğin nedeniydi. Bağımlılık, Üçüncü Dünya çalışmalarında on yıllar boyunca yaygın bir kanı olarak kaldı. Arkasında mirasların en kalımlısını (bence en belalısını) bıraktı: sömürge ve sömürgelikten sonra kurulan devletlerin çok uzun bir zamandır, en azından

Avrupalılarla temaslarından bu yana kapitalist olduğunu söyleyen ve neredeyse hiç sorgulanmayan görüşünü.

Üçüncü Dünya'daki kapitalizmi anlamaya yönelik farklı bir yaklaşım daha geleneksel Marksist yöntemlerle temellendirildi. Ülkeler arası değişime neredeyse başka her şeyi dışlayacak şekilde odaklanan bağımlılık kuramcılarının aksine, Marksist akademisyenler (kökleri üretim sürecinde yer alan) sınıf ilişkilerini kapitalist dönüşümün itici gücü olarak gördü. Gelişmişliği ve azgelişmişliği anlamak amacıyla, Marksistler özellikle de tarımda serbest ücretli emeğe dönüşümü teşvik eden ve önleyen toplumsal güçleri inceledi (Brenner 1977). Bu yaklaşım büyük toprak sahibi sınıfların ürün ve işgücü fazlasını doğrudan toprağı işleyen insanlardan nasıl aktardıkları üzerinde durdu. Sonuçta Marksistler köylülerin nasıl ve ne zaman proletarya olduğunu, bu süreçlerin teknik değişim ve ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini anlamaya çalışıyorlardı (Weeks ve Dore 1979).

Gelişmişliği ve azgelişmişliği ele alan Marksist litaratür bağımlılık kuramından bazı önemli açılardan ayrışır. Marksistler, Üçüncü Dünya kapitalizminin tarihi hakkında daha çelişkili bir görüşü (kapitalizmin kullanımı ve suistimali) benimseme eğiliminde olmuşlardı. Marksist çerçevede kapitalizm, üretim sürecindeki sömürüye dayanır: mülkiyeti olmayan, bu nedenle de hayatta kalmak için emek güçlerini satmak zorunda olan insanların emeğini (ya da emek gücünü) mülkiyet sahibi sınıfların kendilerine mal etmesine dayanır. Kapitalizm kapitalistler arasında kâr güdümlü bir rekabete yol açtığından, bu rekabet hem işçilerin sömürülmesini artırmaya hem de teknolojik değişimi ileri götürmeye hizmet eder. Kısacası kapitalizm, büyümenin ve gelişmenin *belirli bir türünü* teşvik eder. Bu sebeple kapitalistler arası rekabet işçilerin yaşam standartlarının iyileştirilmesi için gerekli koşulları (ya da böyle bir olasılığı) yaratır (bkz. 4. bölüm). Bunun gerçekleşip gerçekleşmemesi kapitalist üretimin doğasında varolan teknik bir değişmeze değil işçilerin kapitalistlere karşı vereceği mücadelelere bağlıdır. Özetlemek gerekirse, bağımlılık kuramcıları kapitalizmi iflah olmaz bir bela olarak kabul ederken, Marksistler kapitalizmi sınıf sömürüsüne ve siyasi itaate dayanan bir bela olduğunu kabul eder.

Gelgelelim, bu bela elden geldiğince iflah olmuştur, çünkü içinde emeğin verimliliğini artırma güdüsü vardır. Kapitalist toplumlarda emeğin verimliliğini artırmak daha ziyade sömürüyü şiddetlendirmek için kullanılır; ama daha fazla verimlilikle sonuçlanan teknik değişim insanı potansiyel olarak işin angaryasından kurtarır. Fakat kapitalist bir canavarın burnunun dibinde olmakla karşılaştırıldığında, en dar maddeci anlamda bile işin zahmetinden azat edilmek kapitalizm sonrası toplumlarda daha muhtemeldir Marksistler, bu açıdan bakıldığında, Üçüncü Dünya'daki kapitalist gelişmenin bazı yönlerini *sömürücü ve ilerici* addeder: "ilerici" burada iyi, adil ya da insaflı anlamında değil, sosyalist sıralamadaki sömürünün yerine, insani özgürleştirmeyi teşvik edebilecek ekonomik gelişmeler için gerekli koşulları yaratmak anlamında kullanılır.

Bağımlılık kuramı ve Marksist kuram arasında birbiriyle ilişkili bir farklılık var: ilkine göre Üçüncü Dünya ülkeleri neredeyse beş yüzyıldır kapitalisttir, ikincisine göre ise kapitalizmin sömürgecilik sonrası dünyadaki tarihi pek yenidir. Marksist akademisyenler Latin Amerika, Afrika ve Asya'daki kapitalist dönüşümlerin heterojen ve dolambaçlı yapısına sık sık vurgu yapmıştır (Cooper ve diğerleri, 1993). Bununla beraber Üçüncü Dünya tarihindeki akıntılara kapılan bazı Marksist yazarlar, bana kalırsa tarımdaki değişimin kapitalist doğası üzerinde gereğinden çok durmaya ve kapitalist olmayan kalıcı nitelikteki ilişkilerin gücünü en aza indirmeye meyilliydi. Özgür ücretli emeğin ilk emarelerinin peşindeki kâşifler misali kendilerini bir keşif yapmaya hazırlamış olabilirlerdi. Bunun sonucu olarak da Marksist gelenekte bile, çok çeşitli toplumsal çalkantıları kapitalist dönüşümün kendisi gibi ya da kapitalist yoldaki temel dönüm noktaları gibi sunma eğilimi olduğunu düşünüyorum, ikinci eğilime daha sık rastlandığını ve bunun daha ihtiyatlı olduğunu söylemek mümkün.

Genel hatlarıyla Marksist olarak tanımlanan ve Üçüncü Dünya'da kapitalizmin yükselişinden bahseden yazıların son kısmı bir çeşit "üçüncü yol"du. "Üretim biçimlerinin eklemlenmesi" olarak bilinen düşünce okulu bağımlılık kuramı ile geleneksel Marksizme ait unsurları bir araya getirmeye çabalıyordu (Foster-Carter 1978). Bu fikirdeki yazarlar kapitalizmin, kapitalist olma

yan toplumsal biçimlerle birlikte var olduğu durumların üzerinde durdu. Daha genel bir ifadeyle, kapitalist olmayan sınıf ilişkilerinin sırf (ya da çoğunlukla) kapitalistler köylülerden artıemek ve/veya ürünler aktararak devam ettiğini öne sürdüler. Bu sebeple, kapitalist olmayan sınıf ilişkileri ancak kapitalist gelişmede işlevsel bir rolleri varsa modern zamanlarda da baki kalıyordu.

Genel bir ifadeyle Marksist olarak tanımlanan ve 20. yüzyılın sonlarında gelişmişliğin ve azgelişmişliğin nedenleri üzerine yapılan tartışmalar heyecan vericiydi. Üçüncü Dünya kapitalizmini ve günümüzdeki kapitalizm karşıtlığını anlamak için bu uluslararası ihtilafların tam ortasındaki literatürü okursak (ya da yeniden okursak) çok iyi ederiz. Akademisyenler/eylemciler bu tartışmalarla dünyayı değiştirmek için onu anlamaya çalışmışlardı. Zengin ve verimli bir alanı sonradan daha iyi kavramanın beraberinde getirdiği avantajla ve bir yandan da onu basitleştirme riskini göze alarak, bu üç düşünce okulunun (aralarındaki önemli farklılıklara rağmen) Üçüncü Dünya'yı kapitalist ya da dolambaçlı çevre yolları olan kapitalist yolda ilerlemiş olarak betimlediğini ileri sürüyorum. Siyasi istikamet Eski Sol'dan Yeni Sol'a döndüğünde, sömürge devletlerle sömürgelikten sonra kurulan devletlerin kapitalist olmadığı (feodal olmadığı) ya da kapitalist olmayan kayda değer unsurları yitirmediği görüşü itibarını kaybetti.

KURAM VE PRATİK: SANDİNİSTLERİN TARİHİ

Latin Amerika, Karayipler, Afrika ve Asya'daki emperyalizm karşıtı hareketlerin liderleri, Üçüncü Dünya'daki yeni dalga değişiminin ön saflarındaydı. Değişim çağrısı, her devirde zamanın radikal retoriğine kendini uyarlar. 1950'lerde ve 1960'larda sömürgecilik karşıtı liderlerin kapitalizm karşıtı bir dil kullanmaları ve sosyalizme bağlılıklarını açıkça ifade etmeleri şaşırtıcı değildir. Bağımsızlık mücadeleleri dünyanın kapitalist güçlerine karşı yürütülüyordu; bu nedenle sosyalizmin dilinin feodalizm ve kapitalizmin diliyle karşılaştırıldığında sömürgecilik karşıtı söyleme hiç güçlük çekmeden uygulandığı görüldü. Yine de birkaç istisna dışında Asya, Afrika ve Karayipler'deki yeni hükümetler bağımsızlıklarından sonra kapitalist kalkınmayı besledi.

Küba Devrimi'nden sonra Latin Amerikalı radikaller de sosyalizmin dilini kullanır oldu (kapitalizm karşıtı ya da kapitalizm sonrası hareketlere uygun olmadığı düşünülen ülkelerde bile). Komünizm ABD hükümetinin gözünü korkutan düşman olduğundan, Latin Amerika'nın her yerinde emperyalizm karşıtlığının "düşmanımın düşmanı" olan ideoloji, yani Marksizm tarafından şekillendirilmesi şaşırtıcı değildir. Nikaragua'daki Sandinist Ulusal Kurtuluş Cephesi (Frente Sandinista de Liberación Nacional–FSLN) yeni Üçüncü Dünya tarihinin dönüştürücü gücünü yakaladı. FSLN'deki pek çok lider tarih yazdı; yurttaşlarına devrimci eylemi telkin etmek gibi apaçık bir hedefle geçmişi yeniden yorumladılar. 1961'deki oluşumundan başlayarak FSLN, kitapçıklar, şarkılar ve açıklamalar yoluyla Nikaragua tarihi ile ilgili görüşlerini yaydı. 1979'da Somoza diktatörlüğünü yenip FSLN'yi iktidara getiren silahlı halk ayaklanmasından sonra, Sandinist Cephe, görevi "resmi tarihi" Sandinistlerin geçmişe bakış açısıyla yeniden kurmak olan bir tarih kurumu oluşturdu.

FSLN'nin gözden geçirip düzelttiği geçmiş, Nikaragua'yı sosyalizm için olgunlaşmış, kırsaldaki isyancı proleterlerin ülkesi olarak betimledi. Cephe'nin kurucusu Carlos Fonseca, ulusal tarihi ABD emperyalizmine karşı yapılan halk ayaklanmaları zinciri olarak yeniden anlatarak yepyeni bir tarih başlattı. Fonseca'nın tarihinde, 1927 ile 1933 yılları arasında ABD'nin Nikaragua işgaline karşı savaşan köylü gerillalar ordusunun lideri Augusto Sandino da yeniden ele alınıyordu. Somoza'nın tarihi "kırdaki eşkiya" Sandino'yu mahkûm ederken, Sandinist tarih Sandino'yu "ulusun kurtarıcısı" olarak yeniden canlandırıyordu. Fonseca'nın tarih yorumunda, tüm engellere karşı ABD müdahalesine defalarca direnen devrimci işçi-köylülerin ulusuydu Nikaragua. Bu tarih görüşünde, Sandino hem ulusun babası hem de Nikaragua ulusal karakterinin somutlanmasıydı. Nikaragualılar Sandino'nun ve onun doğrudan halefi olan FSLN'nin adımlarını izleyerek ulusal yazgılarına erişebilirlerdi.

FSLN'deki Proleter Kanat'ın lideri Jaime Wheelock, Sandinist tarih okulunu Orta Amerika devrimci düşüncesinin ana akımına dönüştürdü. Usta tarihçi Wheelock en önemli kitabı *Imperialismo y Dictadura: Crisis de un Formación Social*'i, parti militanlarını

verdikleri mücadelenin yalnızca diktatörlük ve emperyalizm karşıtı değil, aynı zamanda kapitalizm karşıtı olduğuna ikna etmek için yazdığını söyledi (1979, s.12). Wheelock'un tarih yorumunda Nikaragua sosyalist bir dönüşüm için gerekli bütün önkoşullara sahipti. Ülkenin kapitalist dönüşümü 19. yüzyılın sonunda gerçekleşmişti ve 1960'lara gelindiğinde ulusal kapitalizm olgun bir aşamaya ulaşmıştı. Wheelock, Nikaragua'nın, sınıf duruşları ve siyasi bilinçleri sayesinde antikapitalist devrime katılabilecek kırsal proleterlerin ülkesi olduğunu savunmuştu.

Sonuç olarak bazı tarihçiler, Sandinistlerin siyasi bakışını yansıttığı ve tarihi yanlış yorumladığı gerekçesiyle Sandinistlerin geçmiş görüşüne karşı çıktı. Karşı yoruma göre Nikaragua 1940'lar, hatta 1950'lere kadar toprak sahipleri ve köylülerden oluşan modern öncesi bir toplumdu. Kapitalizm 1960'larda hızla gelişmiş olsa da, sınıf bilinci ağır ağır değişti ve kırsal kesimde yaşayanların dünya görüşü ileriye dönük olmaktan çok geriye dönüktü. Önceki on yıllarda topraklarından zorla tahliye edilen işçiler toprağa sahip olma isteklerini yitirmemişlerdi. Çaresiz Nikaragualılar, işçi sınıfı ya da sosyalist bilinç oluşturmaktan ziyade (biraz da romantik bir şekilde) geleneksel köylü yaşantısı olarak gördükleri şeye geri dönmeyi arzuluyorlardı. Bu karşı tarihte, 20. yüzyıla gelindiğinde Nikaragua'nın küçük ve hiç de örgütlü olmayan bir işçi sınıfı, zayıf ve parçalanmış bir komünist hareketi, yetersiz bir sosyalist düşünce geleneği vardı. Uzun lafın kısası, Nikaragua Wheelock'un iddia ettiği gibi sosyalist devrim için olgunlaşmış değildi (Dore, 2003).

Sandinist tarihin artıları eksileri ne olursa olsun, politik yelpazenin sağında ya da solunda yer alan rakiplerinden farklı olarak, diktatörlüğe karşı güçlü bir hareket yürütmekte sadece FSLN başarılı olmuştu. Sandinistlerin başarısı Nikaragualı kitlelerin düş gücünü kışkırtabilmelerinde yatıyordu. Buna da kısmen tarihi yeniden yazarak ulaştılar. Çelişkili olan durum, Nikaragualıları diktatörlüğe karşı silahlarına sarılmaya teşvik etmekte önemli bir rol oynayan kapitalizm karşıtı söylemin taşrada uygulamaya konmasıyla, bu durumun çok sayıda köylünün tekrar silahlarına sarılmasına neden olmasıydı: ama bu defa Sandistlere ve onların devrimine karşı.

Wheelock Sandinistlerin Tarım Bakanı olduktan sonra, tarih görüşleri doğal olarak devletin tarım sektöründeki politikalarını fazlasıyla etkiledi. Köylülerin toprak taleplerine karşın FSLN toprağı onu işleyenlere dağıtmayı reddetti. Wheelock, tarımla uğraşan yoksulların çoğunluğu birkaç kuşaktır kırsal proleter olduğu ve kapitalist sınıf ilişkileri taşrada neredeyse yüzyıldır hâkim olduğu için köylülere toprak verilmesinin geriye dönük bir adım olacağını açıkladı.

Sandinist Tarım Reformu büyük devlet çiftlikleri yarattı ve hükümet kırsal işçilerin iyileştirilmiş ücretler ve çalışma koşulları gibi bilinen taleplerini yerine getirme sözü verdi. Sosyalist ideallere uygun olarak Tarım Bakanlığı, FSLN'nin yüksek teknolojiye dayanan büyük kompleksler haline gelmesini umduğu çiftliklere (denetlemeleri için olmasa da) dahil olmaları için köylüleri teşvik etmeye başladı. Dolayısıyla kırsaldaki Nikaragualıların büyük kısmı Sandinistlerin devlet merkezli tarım politikasına karşı çıktı ve toprağın köylülere dağıtılması için baskı yapmaya devam etti. Sandinist hükümet köylülerin taleplerini görmezden geldiğinde ise, kırsalda yaşayan pek çok insan Sandinistleri devirmek için ABD hükümetinin kurduğu ve mali destek sağladığı silahlı muhalefete, karşı tarafa (*Contra*'ya) katıldı (Dore ve Weeks 1992).

1980'lerin ortasında Sandinistlerin Nikaragua toplumu ve tarihi ile ilgili görüşleri ile taşradaki insanların pek çoğunun dünya görüşünün uyuşmadığı açıkça belli oldu. 1986'da Sandinistler taktik açıdan büyük bir hata yaptıklarını kabul ettiler. Devlet merkezli tarım reformunu değiştirerek köylülere toprak dağıtmaya başladılar. Fakat o zamana dek ayaklanmanın ve Somoza'nın yenilgisinin yaratığı coşku sönmüştü. ABD muhalefetinin yarattığı koşullar altında varolmaya çalışmanın zorlukları, köylüler arasındaki huzursuzluğu yatıştırmak için Sandinistlere pek alan bırakmıyordu. Sandinistler sonunda 1990'daki seçimleri kaybettiler. Yenilgi şok etkisi yarattı; oysa olaylara sonradan bakmanın verdiği avantajla FSLN'nin intikalinin, öngörülebilecek bir ölüm olduğu açıkça belli oluyor. Nikaragua'nın geçmişi ile ilgili görüşleri tarihten ziyade efsaneydi. Efsane silahlı muhalafette Sandinistlerin işine yaradıysa da, iktidara geldiğinde FSLN'nin politikalarına rehberlik etmesi

için geçmişi kullanması, kırsal kesimde yaşayan Nikaragualıların çoğunluğunu aleyhlerine çevirdi. Daha da önemlisi 2001'deki seçimlerde olduğu gibi 1990 seçimlerinde de ABD Sandinistleri altetmek için para ve danışman yağdırıyordu.

KURAM VE TARİH ÖNEMLİDİR

Kapitalist gelişmenin kapsamı ve zamanlamasıyla ilgili tartışmalar "sadece akademik" değil. Sandinist tarih ve politikalar arasındaki bağ, geçmişi anlamanın ("tarihi doğru anlamaya" çalışmanın) gerçek dünyanın politikalarını anlamamıza nasıl yardımcı olacağını gösteren örneklerden birisidir. "Tarihi doğru anlamak" imkânsız olsa da, Marksistler olarak yaşanmış bir geçmişin varlığına ve geçmiş toplumların karmaşıklıklarını anlamanın şimdiyi yorumlamada ve geleceği kurmada bize yardım ettiğine inanıyoruz. Sömürgecilik sonrası kurulan ülkelere gelince, bunların yakın zamanlara ait kapitalist gelişme tarihleri genellikle çağdaş sınıf ilişkileri ve sınıf bilinci ile ifade ediliyor, bu da radikal bir toplumsal değişim için gerekli stratejiler üzerinde etki yaratıyor.

Marksist tarih yaklaşımı postmodern tarih yazımını tepetaklak ediyor. Postmodern tarihçilere göre öznellik ve görelilik tüm olaylara (bunların hem meydana geliş şekillerine hem de nasıl anlaşıldıklarına) öyle uygundur ki, "yaşanan tarih" diye bir şey yoktur. Tarih sadece yorumdur: dolayısıyla geçmişe dair bir yorum bir başka yorum kadar iyi ya da kötüdür (Munslow 1997, s. 1–35). Marksistler ise tam tersine, tarih yazımını vuku bulan bir geçmişi anlamaya çalışmakla ve tarihsel değişimin önemli dinamiklerini kavramak için geçmişi yorumlamak arasındaki üretken gerilimi içeren bir süreç olarak görürler. Marx'ın da çok güzel ifade ettiği gibi, devrimciler değiştirmek için dünyayı anlamaya çalışırlar.

Marksistler devrimci değişimin olasılıklarını ve imkânsızlıklarını tarihsel koşulların *belirlediğini* varsaymazlar. 20. yüzyıl tarihinden öğrendiğimiz bir şey varsa o da tarih ve toplumsal değişim arasındaki ilişkinin belirli olmaktan çok belirsiz olduğudur. Yine de sınıf ve mülkiyet ilişkilerini içeren, fakat bunlarla sınırlı kalmayan belirli tarihsel/maddi bağlamların, toplumsal değişikliğin ola-

sılıklarını ve imkânsızlıklarını tayin ettiği düşüncesinin altına pek çok Marksist imzasını atar. Sandinistler bunu biliyordu; en büyük güçlerinden biri, tarihin önemli olduğuna, geçmişin devrimci stratejilerini geçerli kılacağına inanmalarıydı. 20. yüzyılın sonlarında yaşamış pek çok radikal düşünür gibi Sandinistler de ülkelerinin çok uzun zamandır tamamıyla kapitalist olduğunu iddia etmişti. Bu açıdan bakıldığında, sömürgecilik sonrası kurulan öteki devletlerdeki devrimci liderler gibi Sandinistler de Üçüncü Dünya'daki proleterlerin sosyalist değişim için verilen mücadeledeki rolünü abartmış olabilirlerdi.

Kapitalizmin tarihini anlamlandırmada yaşanan büyük değişikler üzerinde düşünmek Eski ve Yeni Sol'un politikalarına dair bazı meseleleri ortaya çıkarıyor. Eski Sol'un Üçüncü Dünya'yı tamamen "feodal" kabul eden görüşü, kapitalizme doğru giden toplumsal değişiklikleri görünmez kıldığı için sorunluydu. Sömürgecilikten sonra kurulan devletlerin tümüyle kapitalist addeden Yeni Sol yorumları da aynı derecede sorunlu gözüküyor, çünkü bu yorumlar kapitalist olmayan sınıfların faaliyetlerinin üstünü örttü, ayrıca Üçüncü Dünya ülkelerinde belirli zamanlarda ve yerlerde hâlâ önemli ölçüde sürdürülen ve kapitalist olmayan ilişki biçimlerinin önemini küçümseme eğilimindeydi.

Kapitalizmin tüm dünyayı vahşi bir şekilde kendi suretine benzettiği 21. yüzyılın başlarında olmanın verdiği avantajla, kapitalizmin çevreyi ve toplumu dönüştürmediği, en azından tamamıyla dönüştürmediği zamanları ve yerleri araştırmak önemli dersler sağlayabilir. Tarihsel bakış açıları kapitalizmin halihazırdaki şekli olan küreselleşme konusunda neyin eski neyin yeni olduğunu ayırt etmemizi olanaklı kılabilir. Kapitalizmin Afrika, Asya ve Latin Amerika'daki yükselişi (ve düşüşü) konusundaki ihtilafları canlandırmak, günümüzün kapitalizm karşıtı tartışmalarına önemli katkılarda bulunabilir.

Kapitalizmin galip geldiğini iddia eden, "Tarihin Sonu"nun geldiğini söyleyen, kapitalizm karşısında "Başka Alternatif Yok" diyen siyasetçiler, bilirkişiler ve akademisyenler oldukça, kapitalizmin vadesinin dolabileceğini pek çok insanın düşünememesi şaşırtıcı değildir. Çağımızda, düşünce özgürlüğünü korumaya ken

dini adaması beklenen kurumlar olan üniversitelerde kapitalizmi eleştirenlerin sık sık susturulmasıyla hatırlamayı değil unutmayı öğreniyoruz: kapitalizmin tarihteki tek örgütlenme biçimi olmadığını unutmayı. Modern zamanlarda kapitalizmin sözüm ona dünyanın her yerinde yürürlükte olduğuna dair inanış kapitalizmin "doğallaştırılması"na, yani kapitalizmin insan toplumlarının örgütlenmesi için tek doğal yol olduğu kanısının meşrulaştırılmasını sağladı. Bu zamanlarda kapitalizmin devrilebileceğini hayal etmek çok zor. Kapitalizmin tarihini, özellikle de Üçüncü Dünya ülkelerindeki tarihini araştırarak kapitalizmin bir başlangıcı olduğunu ve bir başlangıcı varsa muhtemelen bir sonu da olacağını hatırlayabiliriz. Başka bir dünya mümkün.

Çeviren: Emel Kahraman

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Brenner, R. (1976) "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe" *Past and Present*, Şubat, s.30-75.

Brenner, R. (1977) "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism" *New Left Review*, Haziran-Ağustos, s. 25-92.

Cooper, F., Isaacman A., Mallon F., Roseberry, W. ve Stern S. (1993) *Confronting Historical Paradigms: Peasant, Labour and the Capitalist World System in Africa and Latin America.* (Madison: University of Wisconsin Press).

Dore, E. (2003) "Debt Peonage in Granada, Nicaragua, 1870-1930: A Non-Capitalist Transition" *Hispanic American Historical Review*, 83 (3), Ağustos, s.521-560.

Dore, E. ve Weeks, J. (1992) *The Red and the Black: The Sandinistas and the Nicaraguan Revolution.* (Londra: Institute of Latin American Studies Research Papers).

Foster-Carter, A. (1978) "The Modes of Production Controversy" *New Left Review*, Haziran-Ağustost, s.47-77.

Frank, A.G. (1969) *Latin America: Underdevelopment or Revolution?* (New York: Monthly Review Press).

Hilton, R. (der.) (1976) *The Transition from Feudalism to Capitalism.* (Londra: Verso) [*Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, çev. Müge Gürer, Semih Sökmen, Metis Yayınları, 1984]

Munslow, A. (1997) *Deconstructing History.* (Londra: Routledge) [*Tarihin Yapısökümü*, çev. Abdullah Yılmaz, AyrıntıYayınları, 2000].

Polanyi, K. (1944) *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. (Boston: Beacon Press) [*Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, 2000]

Stoler, A. L. (1995) *Capitalism and Confrontation in Sumatra's Plantation Belt, 1870-1979*. (Ann Arbor: University of Michigan Press).

Wallerstein, I. (1979) *The Capitalist World-Economy*. (New York: Cambridge University Press).

Weeks, J. (1985-86) "Epochs of Capitalism and the Progressiveness of Capital's Expansion" *Science and Society*, Kış, s. 414-436.

Weeks, J. ve Dore, E. (1976) "International Exchange and the Causes of Backwardness" *Latin American Perspectives*, 6 (2), s. 62-87.

Wood, E.M. (1999) *The Origin of Capitalism*. (New York: Monthly Review Press) [*Kapitalizmin Kökeni*, çev. A. C. Aşkın, Epos Yayınları, 2003].

13. BÖLÜM

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKE BORÇLARI VE KÜRESELLEŞME

John Weeks

GİRİŞ

Bu bölüm, gelişmekte olan ülke dış borçları ile 1980'lerde ve 1990'larda dünya pazarıyla bütünleşme ("küreselleşme") arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Hükümetlerin, şirketlerin, diğer kurumların ve kişilerin devlet garantili borçları, bu büyük karmaşa, "ülkelerin" borçlarına işaret eder. Belki de dış borcun tanımlayıcı özelliği, çoğunlukla, anlaşma yapan tarafın, geri ödeme yükünün üzerine yığıldığı taraf olmamasıdır. Genellikle gelişmekte olan ülkelerde hükümetler ve varlıklı kesimler devlet garantili borç alır, ama yoksul halk kitleleri geri ödemenin yükünü taşır. Bu özellikle mali kriz dönemlerinde görülen durumdur.

İÇ VE DIŞ BORÇ

Dış borcun uzun bir tarihi var, ancak kapitalizm öncesi dünya ekonomisinde önemsizdir. Gelişmekte olan ülkelerin aldığı ilk büyük dış borçlardan biri, Latin Amerika hükümetlerinin 19. yüzyılın ortalarında aldığıdır. Çoğu örnekte, bu borçların alınma amacı demir-

yolları ve limanlar benzeri altyapıyı geliştirmeye kaynak sağlamak ve yükselen kapitalist güçlerle ticareti kolaylaştırmaktı. Diğerleri arasında, Peru hükümeti borçlarını geri ödemedi. Borçların geri ödenmemesi borç vermeyi askıya almakla sonuçlanmadı, 20. yüzyılın başlarında Latin Amerika hükümetlerinin yine borç istediği kapitalist ülkelerdeki özel bankalar, daha çok borç vermeye istekli davrandılar. 1930'lardaki Büyük Bunalım ve İkinci Dünya Savaşı sırasında başka borç ödememeler oldu; en kayda değeri Meksika'nınkidir. Bu geri ödememeler, başlıca iki neden yüzünden borç vermeyi askıya almakla sonuçlanmadı. Birincisi, gelişmiş ülkelerin bankaları, 1920'lerin borçlanmalarında, doğrudan borç vermek yerine aracılık yaptılar. Yani Latin Amerika borcunu bono piyasasında sattılar, böylece geri ödememenin hiçbir riskini üstlenmemiş oldular. İkincisi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bazı Latin Amerika ülkelerindeki hızlı büyüme, borç alan hükümetlerin itibarını yükseltti.

Bu bölüm, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, birbirinden farklı üç döneme ayrılabilecek gelişmekte olan ülke borçlarına değiniyor. 1945'ten 1973-74'teki petrol krizine kadar, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi uluslararası mali kuruluşlardan, gelişmekte olan ülkelerde hemen sadece hükümetlere borç verildi. 1970'lerin geri kalanı boyunca, kapitalizmin daha gelişkin olduğu ve/veya hatırı sayılır doğal zenginliği olan azgelişmiş ülkelerin hükümetleri, gelişmiş kapitalist ülkelerin ticari bankalarından doğrudan borç aldılar; bu 1980 başlarındaki borç krizinin patlamasına yol açtı. 1980'lerin sonraki yıllarına, kendi ülke hükümetlerinden ve uluslararası mali kurumlardan yardım alan ticari bankaların, ödenmeyen alacaklarının olabildiğince çoğunu geri almak için harcadıkları şiddetli çaba damgasını vurur. 1980'lerde, asıl boyutuna 1990'larda varan yeni bir olgu belirdi: Gelişmekte olan ülkelerin özel şirket ve bankalarının gelişmiş kapitalist ülkelerin ticari bankalarından doğrudan borçlanması. Bu bölüm, gelişmekte olan ülkelerin para piyasaları üzerindeki denetimin kalkmasının neden olduğu üçüncü dönem üzerine odaklanıyor.

Bu üç dönemin neden meydana geldiğini anlamak için, sermayenin dinamiklerinin ve azgelişmişliğin doğasının göz önüne alınması gerekir. Sermaye, paranın daha fazla para doğurmak amacıyla

hareket ettiği toplumsal bir ilişkidir. Yani sermaye para, meta ya da üretim aracı değildir, ama yeniden üretim döngüsü içinde bütün bu biçimleri alır (bkz. 1. bölüm).

Kapitalistler, ülkeler arasında, ya azgelişmiş ülkelerden hammaddeler ve ara malları satın alınmasını (para sermayenin meta sermayeye dönüşmesi), ya kapitalist ülkelerde arzın denetiminden türeyen bir kârla malların yeniden satın alınmasını (piyasa gücü), ya da gelişmiş kapitalist ülkelerde üretilen metaların azgelişmiş ülkelere satışını (meta sermayenin para sermayeye dönüşmesi) kapsayan ticaret yaparlar. Meta satışı, meta sermayenin ihracıdır. Gelişmiş kapitalist ülkelerin şirketleri azgelişmiş ülkelerde üretim faaliyetleri kurdukları zaman, üretken sermaye ihraç edilir. Eğer mali sermayedarlar azgelişmiş ülke hükümetlerine ya da şirketlerine borç verirlerse, bu para sermayenin ihracını içerir. Sonuçta, bu, döngüde ek bir aşamayı gösterir.

Bu yüzden, başka ülkelerdeki hükümetlere, şirketlere ve şahıslara borç verme, para sermaye ihracını içerir. Bu para sermaye ihracı, ülke içi borçlardan önemli bir bakımdan ayrılır. Çoğunlukla iki kur gerektirir; borç verenin kuru ve borç alanın kuru. Borcun geri ödemesinde kullanılacak olan borç alıcısının geliri, kısmi olarak ya da tamamen, borç alıcısının bulunduğu ülkenin kuru olacaktır. Borç alanın hükümet olması durumunda gelir vergilerdir, özel bir borç alıcının geliri ise iç ve dış satışlardır. Geri ödeme yapmak için, yerli kur borç vericinin kuruna dönüştürülmek zorundadır.

Borcun "dış" niteliği (en az iki kur gerektirmesi), yerli bir borç alıcı, borcun geri ödenmesi için yeterli gelir toplamada sorunuyla karşı karşıya (ki dış borç alan bunu yapmak zorundadır) demektir, ek olarak kendi ulusal kurunu borç alanın kuruna dönüştürebilmeli demektir. İç ve dış borçlar arasındaki farklar Tablo 1'de özetlenmiştir. Bu farklar, görünüşe göre, yalnızca borç alıcının kurunun borç verenin kuruna düştürülmesi konusundan çıkmaktadır. Marx'ın çözümlemesi izlenirse, dış borç geri ödemesi sorunlarının, paranın değişimi gerçekleştirme aracı (*değişim aracı*) ve borç kapatma aracı (*ödeme aracı*) olarak kullanılmasından doğan sorunların aşırıya kaçmış bir örneğini temsil ettiği görülür.

Bir borç anlaşması, belli bir miktar üzerinden ve gelecekteki bir

zamanda ödeme sözüyle yapılır. Bir borç alındığında, anlaşmaya varılan miktarın değeri değişebilir. Bu bir ekonomide fiyatlar düştüğü ya da yükseldiği için olur; fakat kur değişimi, borcun ödenme zamanındaki miktarının anlaşma yapıldığı zamanki miktarından daha farklı olması olasılığını hayli yükseltir. Fark, ihracat ve ithalat fiyatlarındaki değişim, borçlu ülkeye sermaye akışı ya da şu iğrenç "piyasa güveninin kaybı" gibi bir nedenler dizisince kışkırtılabilecek kur oranındaki değişimin sonucudur.

Tablo 1: İç ve Dış Borç Arasındaki farklar

Borç Türü	Olası Sorunlar	Sonuç
Ülke içi borç	Alıcı borcu zamanı geldiğinde ödeyecek geliri toplamayı başaramaz: - borçluya özgü sorunlar - ürün pazarında daralma - ekonominin genelinde küçülme	İflas, borç verenin alıcının varlığına sahip olması, borç alanın itibarının kaybolması
Ülkelerarası borçlar	Yukarıdakilere ek olarak: - borç alıcının kurunun değer kaybetmesi - yerli kuru borç verenin kuruna dönüştürememe	Hükümet borcunun ödenmemesine ek olarak, eğer hükümet özel sektörün borcuna garanti vermişse: Genel mali kriz, ekonominin küçülmesi, hükümetin olası düşüşü

Hükümet özel sektörün dış borcuna garanti verirse, geri ödemede sorunlar artar. Hükümetler 1980'lerden önce tipik olarak kendi kurlarının konvertibilitesini sınırladılar; örneğin, özel sektörün kazandığı bütün dövizin merkez bankasına yatırılmasını ve yabancı kura değişimin hükümetin onayı uyarınca yapılmasını istediler. Böylesi koşullarda özel sektörün dış borcu küçüktü ya da hiç yoktu, hükümetler özel sektör ödemediği takdirde borcu ödeyeceği yönünde açık güvence veriyordu. Bir kez hükümetler kur ticareti

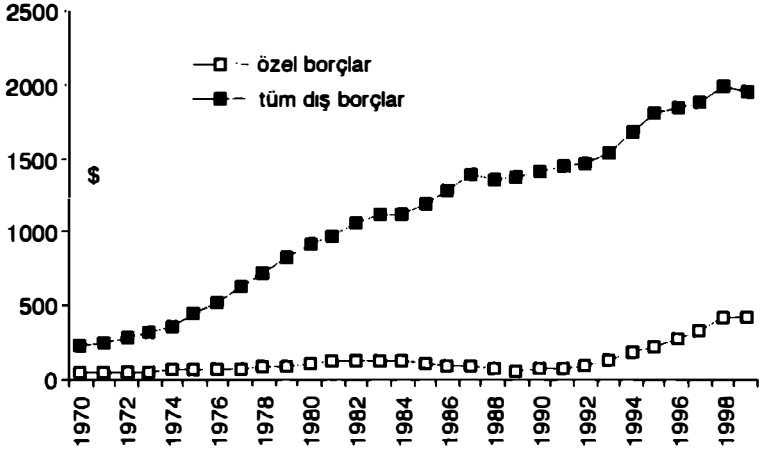
üzerinden denetimi kaldırınca, özel sektörün dış borcuna güvence vermeye gerek kalmadı, çünkü şirketler ve bankalar yabancı dövize ulaşmada serbestti. Serbest konvertibilite, temel olarak, iç ve dış borç arasındaki farkı ortadan kaldırdı ve özel sektörün borç ödememesinin sonucu, piyasa kurallarına göre iflas olmalıydı.

Oysa, pratikte, serbest konvertibilite koşullarında bile, özel sektörün dış borç ödemede başarısız olması, hükümetin garanti vermesi gerçekliğine yol açtı. Bunun belki de en kötü örneği, 1980'lerde Şili'de oldu. Piyasa mantığını izleyen Şili diktatörü Augusto Pinochet, 1982'de, hükümetinin özel sektörün aldığı dış borçların sorumluluğunu üstlenmeyeceğini açıkladı. Ancak, Amerikan bankalarının ABD hükümeti üzerinden günlerce yaptığı baskı, diktatörü geri adım atmaya zorladı; bu da Şili borç krizinin özel bir durum almasını, yani *hükümetin* Şili ekonomisini ciddi ölçüde küçültmeden borç ödeyememesini kışkırttı. Bu küçülme, borç ödeyecek ticaret fazlası yaratmak için gerekti.

Özetle, hükümetler kamu sektörü yatırımları yapmak ya da ödemeler dengesi açıklarını (genellikle ticari açıklar) kapatmak için dış borç alır. 1970'lerden önce hükümetler bu borçları uluslararası mali kuruluşlardan alıyordu. 1970'lerde dış borçların çoğu hükümetlerce yapılıyor olarak kaldı ve özel ticari bankalardan alındı. 1980'lerde ve 1990'larda mali piyasalarda denetimin kaldırılmasıyla, özel sektörün dış borçlanmasına ve buna bağlı mali bunalımlara kapı açıldı.

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERİN BORÇLARININ SEYRİ

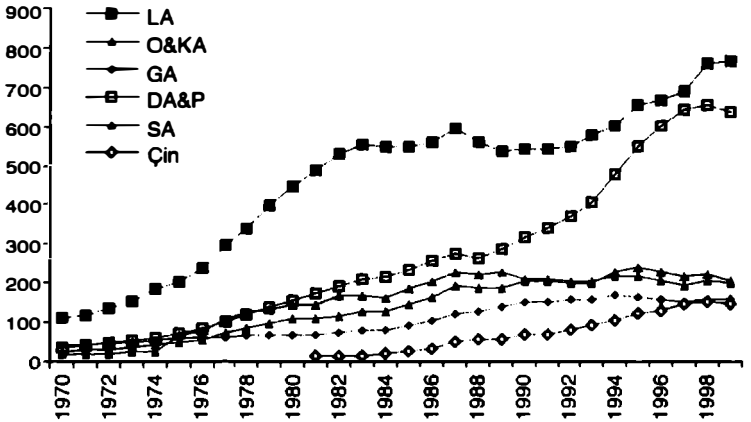
Gelişmekte olan ülkelerin borçlarını silme çağrıları 1990'larda canlılık kazandı. Çağrı, hemen hiçbir istisna yapmadan "resmi" dış borcun, yani hükümetlerin gelişmiş kapitalist ülkelere ve uluslararası mali kuruluşlara ödemekle yükümlü olduğu borçların silinmesi içindi. Bu konumu alanlar kendi savlarını çoğunlukla şu çıkarımlara dayandırıyorlardı: (a) o azgelişmiş ülkelerin, özellikle en yoksulların ıstırabı, yüksek borçluluk yüzündendir ve (b) bu borç silmenin borçlu ülkeler potansiyelinin büyümesine ciddi etkisi olacaktır. En yoksul ülkelerin resmi borçlarının silinmesine ilişkin bir değerlendirme yapılabilirse, bu iki çıkarım yanlıştır. Mutlak borç

Şekil 1: Gelişmekte olan ülkelerin dış borçları, 1970-1999
(ABD Doları ve milyar olarak)

bakımından en borçlu ülkeler Latin Amerika ve Asya'daki orta gelirli ülkelerdir, en yoksul ülkeler değil. En yoksul ülkeler için de borç silmenin büyümeye küçük bir etkisi olacaktır. Kapitalist dünya pazarı için dış borcun önemi, borç yükünün kendisinden çok mali bunalımlarla ilişkisinde yatar.

Şekil 1 gelişmekte olan ülkelerin toplam ve özel sektör borcunu gösteriyor, Şekil 2 ise toplam borcu bölgelere göre ayırıyor. İki çizelgede de borç, enflasyona uydurmak için ABD Yurtiçi Milli Hasılası deflatörüne bölündü. Bu iki çizelge yukarıda belirtilen noktaları gösteriyor. 1970'ler boyunca, azgelişmiş ülkelerin toplam dış borcu görece sabit oranda, 1980'lerde ise hemen hemen sabit oranda büyüdü. Buna karşılık, özel sektörün çok küçük olduğu 1980'li yılların sonundan sonra, yılda yüzde 20'nin üzerinde bir olağanüstü oranla büyüdü (bkz. Tablo 2). Kamu borçlarının hızlı büyüdüğü tek onyıl, hükümetlerin petrol fiyalarının 1973-74 ve 1979'daki yükselişinin neden olduğu ödemeler dengesi açığını kapatmak için borçlandığı 1970'lerdir. Özel sektörün patlama yaptığı 1990'lar boyunca, kamu borçları büyümesi, hem milli gelirdeki hem ihracattaki yükseliş oranının altındaydı; yani çoğu ülkede kamu borçlarının görece yükü düşmüştü. Şekil 2, üç bölgede yani Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da (O&KA), Güney Asya'da (GA) ve Sahraaltı Afrikası'nda

Şekil 2: Gelişmekte olan bölgelerin ve Çin'in toplam dış borcu, 1970-99 (1995 kuruyla ABD doları ve milyar hesabıyla)

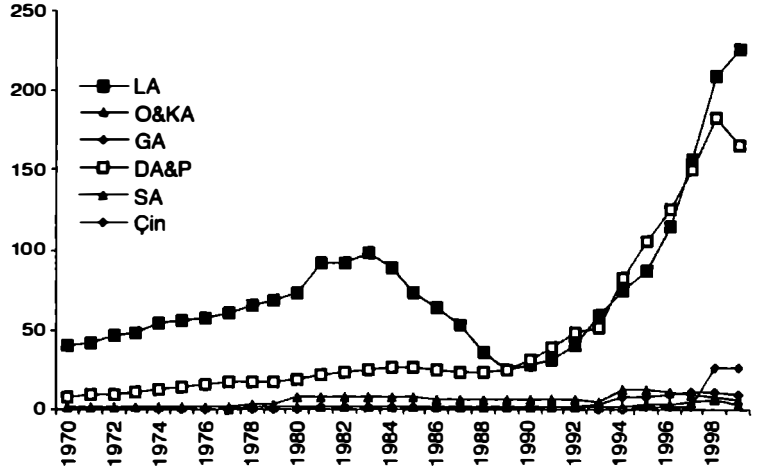
(SA) 1980'den sonra toplam borcun artışının yavaşladığını gösteriyor. Latin Amerika'da (LA) ödemeler dengesi açığını kapatmanın sonucu olarak 1980'lerde borç yükseldi, arkasından on yıl sabit kaldıktan sonra 1990'larda hızlı yükseldi. Doğu Asya ve Pasifik'te (DA&P) (Güneydoğu Asya ülkelerini de kapsıyor) 1980'lerin sonunda, büyümenin çok hızlı olmasından sonra uzun bir yükseliş oldu. Dünya nüfusunun yüzde 20'sine sahip Çin benzer bir seyir izliyor; borç 1980'lerin başında sıfıra yakından, 1995 fiyatlarıyla 100 milyar doların üstüne yükseldi.

Tablo 2: Gelişmekte Olan Ülkelerin Kamu ve Özel Sektör Borçlarının Yıllık Büyüme Oranları

	Kamu	Özel
1970-80	16.1	7.1
1980-89	5.7	-7.1
1989-99	2.1	21.6
Bütün yıllar	7. 3	5.2

Kaynak: Dünya Bankası, *World Development Indicators 2000 (Dünya Gelişmesinin Göstergeleri 2000)*, CD Rom. Bu sayılar Orta ve Doğu Avrupa ile Rusya'nın sözde geçiş ekonomilerini dışarıda bırakıyor.

Özel sektör borcunu bölgelere göre gösteren Şekil 3, farklı büyüme yönelimlerinin nedenini açıklıyor. Toplam borcun yavaş yükseldiği üç bölgede, özel sektör borcu küçüktür. Ama Latin Amerika ve Doğu Asya'da 1990'larda özel sektör borcu patlama yaptı. Latin

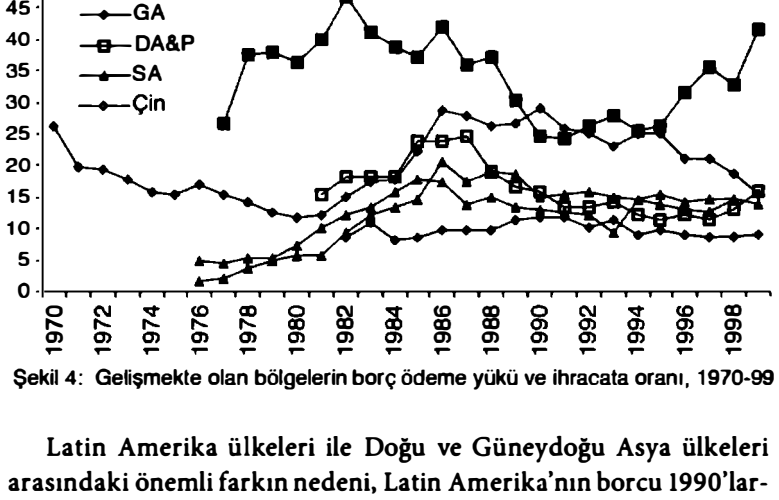

Şekil 3: Gelişmekte olan ülkelerde özel sektör borçları, 1970-1999 (1995 kuruyla ABD doları ve milyar hesabıyla)

Amerika'da yıllık yüzde 24 ve Doğu Asya'da yüzde 21 oranında gerçekleşen bu olağanüstü yükseliş, kur piyasası üzerinden denetim kaldırılarak özel şirketlerin uluslararası ticari bankalardan borç almasına izin verilmesinin doğrudan sonucuydu. Şirketler buna yöneldiler, çünkü, genellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde borçlanma maliyetleri yerli kapitalist piyasalardan daha düşüktü.

Sonuç olarak, dış borca bakılarak, üç geniş kategoride ülke tanımlanabilir. Birinci olarak, en iyi halde bile kapitalist üretimin en alt gelişme düzeyinde olan düşük gelirli ülkeler var. Çoğu Sahraaltı Afrikası'nda yer alan, birazı Asya'da ve Latin Amerika'nın en yoksulları arasında bulunan bu ülkeler, resmi borç yükü altındalar. Bir - iki istisna dışında bu borç yükü görece düşüktür. Bu ülkelerin çoğunun borçlarını ödeyememesi, ulusal gelişmeye ilişkin genel sorunu yansıtır; borç bir neden değil belirtidir. Başka küçük bir grup ül-

kede, hükümetler kur ve sermaye piyasasını serbest bırakmadıkları ya da kısmi olarak serbest bıraktıkları için borç yükleri küçüktür. Ortadoğu'nun çoğu ülkesi, Çin ve Hindistan bu gruptadır. Üçüncü grupta, Latin Amerika'nın Doğu ve Güneydoğu Asya'nın orta gelirli serbest piyasa ülkeleri var. Merkezi planlamadan geçiş yapan birkaç ülke (bu bölümde ele alınmıyorlar) ile birlikte bu ülkeler, hükümetlerinin politikalarının bir sonucu olarak, büyük özel sektör borçları biriktirdiler.

Şekil 4: Gelişmekte olan bölgelerin borç ödeme yükü ve ihracata oranı, 1970-99

Latin Amerika ülkeleri ile Doğu ve Güneydoğu Asya ülkeleri arasındaki önemli farkın nedeni, Latin Amerika'nın borcu 1990'larda yükselirken, 1980-1997 yılları arasında çok hızlı büyüdükleri için Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinin borç ödeme yüklerinin düşmesidir (bkz Şekil 4). Bununla beraber, piyasaların denetlenmemesi önkoşulu altında, borç ödeme yükünün düşmesi borç kaynaklı bir kriz karşısında korumasızlığı azaltır deniyorsa, bu "küreselleşmiş" 1990'larda hiç olmamış bir durumdur. Çoğu Doğu ve Güneydoğu Asya ülkesinin borç yükü düşmesine karşın, 1997 mali krizi bölgeyi öldürücü biçimde vurdu. Bu özellikle piyasaların denetlenmemesinin kriziydi; piyasaları denetlememe milli politikaları "küreselleşme"ye dayandığı için de bu krize "küreselleşme"nin yarattığı kriz demek doğru olacaktır.

Çözümleyici değerlendirmemizi temel alarak ve gelişmekte olan ülkelerin borç seyrini gözden geçirerek, dış borçla mali krizler arasındaki ilişkiye ilişkin şematik bir özet verebiliriz. Piyasalar üzerindeki denetimin kalkması *mali krizler olasılığını* yaratır. Ülkeler denetimin yokluğunda krizden kurtulmuş olmayacaklar, ama krizleri bu tipte olmayacak. Piyasaların denetlenmemesi özel sektörün dış borcunun birikmesiyle sonuçlanır, o nedenle *krizin biçimi* aşırı borç birikimi olacaktır. Krizin yakın nedeni ya da "tetikleyicisi", ülkenin ticaret hadlerindeki bir düşüş, bir geçici siyasi istikrarsızlık ya da uluslararası mali tüccarların ülkenin spekülatif bir saldırıya karşı korumasız olduğunu algılaması gibi bir dizi sıradan olay olabilir. Kriz bir kez vurunca, neoliberal politikaya sıkı sıkıya bağlı kalmak, faizler yükseltilse ve kamu harcamaları azaltılsa da, krizin mali sektörden ekonominin bütününe yayılmasını garantileyecektir. Eğer hükümet neoliberal politikaya sıkı sıkıya bağlılığı reddedecek ve piyasaları denetim altına alacak kadar siyasi olarak bağımsız ise, kriz, 1997-99 arasında Malezya'da olduğu gibi yaralayıcı olabilir ama felaket olmaz. Eğer hükümet neoliberal kemer sıkma politikasının hararetli bir savunucusuysa, sonuç felaket (1997 sonrası Endonezya) ya da hatta yıkım (2001-2002'de Arjantin) olacaktır.

ÖDEME YÜKÜ

Bankaların ve şirketlerin iflasla geniş ölçekte karşı karşıya kalması gibi genel ekonomik krizlere yol açan "küreselleşmiş" 1990'ların mali krizleri, özel sektör borçlarının birikmesinden kaynaklandı. Yine de bankaların ve şirketlerin felaketin yükünü taşıyan kurbanlar olması, olsa bile çok nadirdir. Bu rol değişmez biçimde kırsal ve kentli çalışan sınıflara, yoksul köylülere ve bir ölçüde de orta sınıflara ayrıldı.

Endonezya 1997-2001 süresince, ekonomik krizin mutlak ve göreceli etkisinin temsilcisi değilse bile aşırı bir örneğini sundu. Rupi'nin hızlı spekülatif gidişi 1997 ortalarında büyük ve kontrolsüz bir devalüasyonla sonuçlandı. Endonezya bankaları ve şirketleri büyük borçlar biriktirmiş oldukları için, rupi'deki her düşüş, borç yükünün iç kur maliyetini yükseltti. Zamanla rupi 2 bin 500

dolardan 10 bin doların üstüne çıkınca bütün orta ve büyük imalat sektörü ve bütün bankacılık sistemi iflas etti. Hükümetin IMF'yle yaptığı bir dizi anlaşma iflası ağırlaştırdı. Bu süreçte önemli bir unsur da, dışarıdan sermaye çekmek ve kuru istikrara kavuşturmak için iç faiz oranlarını yükseltmeyi kullanmaktı. Faiz oranlarının yükselmesinin (yüzde 70'in üstüne çıktı) pratik sonucu, özel sektörün dış borç yüküne yükselen iç borcu eklemek oldu.

Özel sektörün toptan çöküşün eşiğine gelmesiyle, hükümet bütün bankacılık sistemini millileştirdi, büyük ölçekli imalat sektörünün yarısını kapattı. İstihdam düzeyini sürdürmenin ve mali sistem üzerinde denetimi yeniden kurmanın aracı olarak kullanılan bu millileştirmelerin ötesinde, büyük çaplı borç üstlenme operasyonu yaptı. Mali sistemin çöküşü, çoğu zengin Endonezyalılara ait olan mevduatları ödeyememek demekti. Ayrıca imalat sektörüne verilen borçlar, bankaların mevduat dışı varlıklarının önemli bir bölümünü temsil ediyordu. Büyük ölçekli imalatçılığın çökmesi, bu varlıkları değersiz hale getirdi. Hükümet, sözde yeniden sermaye oluşturma programı çerçevesinde, bütün mevduatları ve işlevsiz kredileri karşılamak amacıyla millileştirilmiş bankalara kamu sektörü bonoları çıkardı. 1999'da, hükümet çıkarılan bonoların Endonezya milli geliri içindeki payının 75 milyar dolara ulaşacağını hesapladı ve bu kayda geçmiş en büyük mali borç üstlenme operasyonuydu. 2001 gelince bu bonoların faizi hükümet bütçesinin hemen yüzde 40'ını tüketecekti; bu miktar sağlık ve eğitim harcamalarının on katından da fazlaydı. Zenginlere alenen yapılan bu pis kaynak aktarımına, bankaların ve imalat şirketlerinin "batan geminin malları" fiyatlarıyla özelleştirilmesi eklendi; bazıları kriz öncesi sahiplerine verildi. Bankalar özelleştirilince, bonoların faizi bankaların sahiplerinde toplandı. Böylece, Endonezya ekonomisinde, vergi ve harcamalar sistemi yoluyla yoksullardan, emekçi sınıflardan ve orta sınıftan zenginlere uzun vadeli kaynak aktarımı sistemi kuruldu. Endonezya krizi etkileyici bir mesaj verdi: Kapitalizmin yapısı ve dinamikleri krizleri doğurur ve yükünü halk kitleleri taşır.

BORÇ VE KAPİTALİST İSTİKRARSIZLIK

Borçlanma, kendi başına hükümetler için sorun değildir. Özel şirketler nasıl yatırımlara kaynak sağlamak için borçlanıyorlarsa, hükümet de modernleşmeyi ve gelişmeyi hızlandırmak için borç alabilir. Borçlanma sermayenin döngüsü ve sermayeyi denetim altında tutacak kurumsal düzenlemeler bağlamında sorun haline gelir. 1980'lerin uluslararası borç krizine neden olan kamu borçları toplamına, hükümetlere aktarılan özel sektör borç ödemeleri yükü eklendi. 1990'larda dünya ölçeğinde hükümetler para üzerindeki denetimi kaldırıp da sermaye serbestçe dolaşınca, sonuç azgelişmiş ülkelerde özel şirketlerin ve bankaların borcunun hızlı birikmesi oldu. Bu borç birikimi, 1997-1998 yıllarında Doğu ve Güneydoğu Asya'da ve 2001-2002'de Arjantin'de gerçekleştiği gibi, 1980'lerdekilerden çok daha parçalayıcı krizler olasılığını yarattı. Daha büyük zarar, hükümetlerin yerli kuru yabancı kurlar karşısında sınırsız serbest bırakması uygulamasından doğdu. Özel sektör borcunun büyümesi önemli bir işaretti, ancak potansiyel istikrarsızlık buzdağının üstüydü. Eğer kurlar sınırlamasız dönüştürülebiliyorsa, ülkenin para arzının tamamı "dış borç" olacaktır; yani istendiği zaman bozdurulabilecek ve sonra da sermaye kaçışı olarak ülke dışına gönderilebilecektir.

Sınırlamasız konvertibilite, sermayeye, üretim süreci için vakit harcamaya kalkışmadan sonsuza kadar sınırsız kâr vaadederek, sürekli spekülatif çılgınlığın kenarında olan bir uluslararası mali piyasa yaratır. Eğer, Marx'ın yazdığı gibi, işçileri hizaya sokma, denetleme ve disipline etme sıkıcılığı ve tüketicilerin taleplerini karşılama gereği olmadan kâr etmek hayal ediliyorsa, bu hayalin gerçekleşmesi kapitalizmin sistematik istikrarsızlığıdır.

Çeviren: Hasan Böğün

İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Bitterman, H.J. (1973) *The Refunding of International Debt*, Durham: Duke University Press.

De Pinies, J. (1989) "Debt Sustainability and Overadjustment", *World Development* 17 (1).

Maddison, A. (2001) *The World Economy: A Millennial Perspective*. Paris: OECD.

UNDP (1999) *Debt and Sustainable Human Development*, Technical Advisory Paper, No. 4, Management Development and Governance Division, Bureau for Development Policy.

Weeks, J. (Der.) (1989) *Debt Disaster: Banks, Governments and Multilaterals Face the Crisis*. New York: New York University Press.

14. BÖLÜM

KÜRESELLEŞME VE SOVYET ÜRETİM BİÇİMİNİN SERMAYE KAPSAMINA ALINMASI

Simon Clarke

Mihail Gorbaçov, "durgunluk yılları" süresince dinamizmini gitgide kaybeden bir ekonomik sistemi ıslah etme misyonuyla 1985 yılında SBKP'nin Genel Sekreteri seçildi. Gorbaçov'un "perestroyka" programı, Sovyet girişimlerini dünya pazar fiyatlarının disiplinine tabi kılmak için Sovyet idare-komuta sistemine piyasa unsurlarını getirmeyi hedefliyordu. 1991 yılının sonunda ücretleri ve fiyatları büyük ölçüde hükümetin kontrolünden çıkaran Yeltsin döneminde piyasa ekonomisine geçiş tamamlandı.

Yeltsin'in radikal reform programının ideologları olan neoliberal Rus ve batılı iktisatçılar, idari yöntemlerin terk edilmesinin ve pazar ekonomisine geçişin Sovyet sisteminin hızla kapitalist ekonomiye dönüşmesine yol açacağını bekliyorlardı, çünkü yatırımcıların yüksek beceri düzeyine sahip işçi gücünden ve Sovyet askeri aygıtını oluşturmuş olan ileri bilim ve teknolojiden faydalanacaklarını düşünüyorlardı. Gerçekte ise sonuç bir felaketti: Sanayi üretiminde Hitler'in Sovyetler Birliği'ni işgal etmesiyle ortaya çıkan gerilemenin iki katı derinlikte bir gerilemeyi ve hayat standartlarının Kruşçev'in ekonomik başarısızlıkları sebebiyle azledildiği 1960'la-

rın seviyesine gerilemesini de kapsayan, yazılı insanlık tarihinin en uzun ve en derin iktisadi durgunluğu oluştu.

Bu felaket için en sık olarak yapılan açıklamalar, uygun olmayan politikaların Rus hükümetince benimsenmesine dayanıyordu. Hükümeti ülke içinden eleştirenler çöküşün neoliberal reformların benimsenmesinin sonucu olduğunu iddia ederken, neoliberaller de tam tersini, çöküşün reformların yeteri kadar radikal olmaması sebebiyle meydana geldiğini iddia etmektedirler. Bununla birlikte, Rusya'da olanlar, politika tercihlerinin sonucu olarak ortaya çıkmamıştır. Politika belirleyenlerin ellerinin altındaki araçlar ve yönlendirmeyi amaçladıkları ekonominin yapısal karakteristikleri, onların bu ekonomiyi şekillendirme yeteneklerini kısıtlamaktadır. Rusya'da olan bitenlerin kökleri Sovyet dönemine uzanır, Sovyet ekonomik sistemindeki çelişkilerin küresel kapitalist ekonomiyle bütünleşmesi bağlamında su yüzüne çıkmasının bir sonucudur.

GEÇİŞİN KURAMLAŞTIRILMASI: SMITH VE MARX

Birçok yorumcu, politik iktidarın kullanılması yoluyla fazlalığa el konulması üzerine kurulmuş olması anlamında, Sovyet sistemini feodalizmle karşılaştırmıştır. Adam Smith ve Friedrich Hayek'e göre, feodalizmin temel özelliği, siyasal gücün egemen kılınmasıyla piyasa ekonomisinin doğal düzeninin çarpıtılmasıydı ve feodalizmden kapitalizme geçiş, piyasa ekonomisinin gelişmesine olanak verecek olan -Smith'in düzen ve iyi yönetim" olarak adlandırdığı- mülkiyetin güvenliğini ve özgürlüğünü sağlamak üzere eski rejime ait siyasi kurumların sökülüp atılmasına bağlıydı (Clarke 1998, 1. bölüm). Bu, eski devlet sosyalizmi ekonomilerinde kapitalist piyasa ekonomisine geçişe yönelik liberal projeye ışık tutan ideolojiydi. Bu modele göre, geçiş, var olan sistemin dünya pazarındaki yapılarla bütünleşmesinin etkisi altında evrim geçirerek gelişmesi olarak kuramlaştırılmamıştır. Bu model için, var olan sistem kendine ait hiçbir dinamiğe sahip değildir. Bu, değişimin önünde yok edilmesi gereken bir engel olarak tümüyle olumsuz şekilde tanımlanır, öyle ki, onun yok edilmesiyle özgür kalacak parçalardan yeni bir sistem yaratılabilsin. Kapitalizmin gelişimini anlamak için Adam Smith'e

ya da Friedrich Hayek'e değil, Smith'i en inandırıcı biçimde eleştiren Karl Marx'a bakmalıyız.

Marx'a göre, kapitalizmin gelişmesi, bireysel nedenin gerçekleşmesi değil, feodal üretim tarzındaki çelişkilerin bir ifadesiydi, çünkü üretim güçlerinin gelişmesi, kırsal nüfusun mülksüzleştirilmesini muazzam şekilde hızlandıran ve onları kapitalist üretim mallarının tüketicileri ve sermayenin ücretli işçileri haline getiren meta üretiminin gelişmesiyle feodal üretim ilişkilerinin zincirlerini kırdı.[1] Kırsal nüfusun mülksüzleştirilmesi, ticaret ve yağma sonucu biriken sermayeyle kârlı bir şekilde çalıştırılan geniş bir ucuz ücretli emek rezervi meydana getirdi. Ama kapitalist gelişimin bu ilk aşamasında kapitalistler devraldıkları üretim yöntemlerini değiştirmediler, dolayısıyla emeğin sermaye kapsamına alınması tamamen biçimsel olarak gerçekleşti. Tüccar kapitalistler, ticari tekellerinden yararlanarak büyük kârlar elde ettiler. Kapitalist üreticiler, üretim yöntemlerini dönüşüme uğratarak değil de, ücretleri düşürüp çalışma gününü uzatarak masraflarını kıstılar.

Sermayenin üretim alanına hakimiyeti, ancak, kapitalistler arasındaki rekabetin onları ek kâr elde etmek için üretim yöntemlerinde devrim yapmaya ya da halihazırda bunu yapmış olanların rekabetine direnmek için teknik yeniliğe teşvik ettiği ya da zorladığı zaman gerçekleşti. Kapitalist üretim tarzının karakteristik dinamiğinin başlaması ancak emeğin sermaye kapsamına "gerçekten alınması"yla oldu. Yine de, yeni yeni gelişen küresel kapitalist ekonominin periferal (çevresel) bölgelerde, kapitalizm öncesi sosyal yapıların yoğun şekilde sömürülmesine dayalı olarak üretimin sermaye kapsamına alınması tamamıyla biçimsel kaldı; Doğu Avrupa'da "ikinci serflik" vardı, sömürgeci dünyada ise kölelik ve yarı feodal sömürü biçimleri güçlendirildi.

Marx tarafından "ilkel birikim" (bkz. 8. bölüm) süreci olarak tanımlanan süreç, Rusya'da büyük ölçüde Sovyet döneminde köylülerin sermaye için değil de devlet için ücretli işçiler haline dönüştürülüp mülksüzleştirilmesiyle başarıldı. Sovyet devleti, en ileri

1 Elbette bu, otomatik bir süreç değil, Robert Brenner'in klasik olarak savunduğu gibi, sınıf mücadelesinin aracılık ettiği bir süreçti, ama sınıf mücadelesinin kendisi, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkinin dinamiklerini ifade eder.

kapitalist teknolojinin kullanıma sokulmasına dayanan bir sanayileşme programı başlattı, ama Sovyet sisteminde üretimin sosyal biçimi ve fazlalığa el koyma yöntemi, kapitalist üretim tarzına ait özelliklerinden oldukça farklıydı ve buna paralel olarak sistemin dinamikleri de farklıydı.

SOVYET ÜRETİM BİÇİMİNİN ÇELİŞKİLERİ

Sovyet sistemi ne mal üretimi yoluyla kârın azami düzeye çıkarılmasına ne de üreticilerin serbest birliğine ve sosyal ihtiyaçlarla ilgili planlanmış öngörülere dayanıyordu. Bu sistem, temelde, devletin ve her şeyden önce de askeri teşkilatın maddi ihtiyaçlarına tabi kılınmış, parasal olmayan bir fazlalığa el koyma sistemiydi. Sistemin gelişmesi, ancak parasal biçimde ifade edilebilecek bir soyutlama olan brüt ya da net üretimin genel olarak genişlemesine tabi kılınmış olmayıp, belirli maddelerin ve ekipmanların –tankların, silahların, uçakların, patlayıcıların ve füzelerin– üretiminin genişlemesine ve devasa askeri mekanizmanın desteklenmesine tabi kılınmıştı.

"Merkezi planlama" sistemi, yaygın kıtlık çerçevesinde Stalin'in 1930'lu yıllardaki sanayileşme hamlesinde geliştirildi. Sistemin itici gücünü, fiziksel fazlalığın artırılması yönünde devletten gelen talepler oluşturuyordu, üretimle ilgili becerilerin, kaynakların ve kapasitelerin maddi kısıtlılıkları pek az dikkate alınıyordu. Beş yıllık planın stratejik gereklerini, rejimin öncelikleri ve nihai olarak, askeri aygıtın talepleri belirliyordu; bunlar, daha sonra, üretimin çeşitli dallarının tümüne yönelik gerekliliklere dönüştürülüyordu. Bu gereklilikler, merkezi planlama yetkililerinin, bakanların ve sanayi işletmelerinin katılımıyla yapılan müzakere sürecinde kararlaştırılıyordu.

Üretimle ilgili Sovyet sosyal ilişkilerinin, üretken kaynakların planlanmış dağıtımı ve yeniden dağıtımı üzerindeki merkezi kontrolü esas aldığı için, kapitalist üretim tarzının doğasında var olan çelişkilerin üstesinden geleceği farz ediliyordu. Bununla birlikte, Sovyet sistemi, üretim sisteminin Sovyet sistemine özgü fazlalığa el koyma uygulamasına tabi kılınmasından kaynaklanan kendi içsel çelişkisini taşıyordu. Feodalizmde olduğu gibi bu çelişki, Sovyet

sistemi içinde, fazlalığa el koymanın yeni, proto-kapitalist biçimlerinin ortaya çıkışı için temel oluşturan piyasa ilişkilerinin gelişmesinde ifadesini buldu.

Sovyet sisteminin temel çelişkisi, üretim ile fazlalığa el koyma şekli arasındaki ayrılıkta yatmaktadır. Merkezi kontrol ve fazla ürünün üretken olmayan egemen tabakanın ellerine bırakılması, üreticilerin ürettikleri fazlalığı azamileştirmekle değil de asgarileştirmekle ilgilendikleri anlamına geliyordu. Gerek işçi, gerek işletme, gerekse bakanlık üretilen fazlalık üzerinde hak sahibi olmadığı için, ellerinin altındaki üretim kaynakları ancak maliyetlerini şişirerek güvenilir bir şekilde genişletebiliyorlardı ve ancak üretim potansiyellerini saklayarak egemen tabakanın zoralımlarından kendilerini koruyabiliyorlardı. Asker-devlet-Parti aygıtının fazlalık ürününün artırılması yönündeki taleplerine karşı direniş, tepeden tabana tüm sisteme yayıldı ve bürokratik reform için yapılan bütün girişimlerden etkilenmedi. Sistemin bunun sonucunda oluşan katılıkları, sahip olduğu yaygın gelişim biçimini, ek kaynakların seferber edilmesine bağlı olarak fazlalığın artmasını belirliyordu. Rezervler, özellikle emek rezervleri tükenince, üretimdeki ve el konulan fazlalıktaki büyüme oranı yavaşladı (Clarke ve arkadaşları 1993, bl. 1).

SOVYET SİSTEMİ'NDEKİ PİYASA UNSURLARI

Piyasa ilişkileri Sovyet sisteminde giderek artan bir rol oynadı. Feodalizm örneğinde olduğu gibi, Sovyet sisteminin özündeki çelişkiler de, paranın, piyasa ilişkilerinin ve piyasayı andıran ilişkilerin, sistemin çelişkilerini alt etme girişimlerinden bağımsız olarak kendiliğinden bir şekilde geliştiği ve yetkililerce gönülsüzce de olsa hoş görüldüğü anlamına geliyordu.

İlk olarak, toplumsal yeniden üretim, üretimin zorunlu kıldığı koşullara olabildiğince tabi kılınmıştı, çok çeşitli mallar ve işyerleri aracılığıyla sağlanıyordu, emek gücü kısmen metalaştırılmıştı ve işçilere ücret para olarak ödeniyordu. İşçilerin ellerindeki para, tüketici malları karaborsasının ve hoş görülen, hatta teşvik edilen, kırsal üreticilere *kolhoz* adı verilen pazarlarda kendi ürünlerini

satma olanağı tanıyan, daha kapsamlı piyasa işlemleri için zemin oluşturan piyasaya yönelik tarım ürünlerinin özel üretiminin işlemesini sağlıyordu.

İkinci olarak, Troçki'nin "emeği askerileştirme"ye yönelik erken dönemdeki girişimleri başarısız oldu ve ücretler merkezi olarak düzenlenmesine rağmen, uygulamada işçiler daha yüksek ücret arayışı içinde iş değiştirme konusunda her zaman özgür oldular. İşverenler en nadir bulunan emek kategorilerini kendilerine çekmek istedikleri için, emek kıtlığından dolayı ücretlerin merkezi olarak düzenlenmesi üzerindeki baskı giderek arttı, öyle ki ücretler belirlenirken piyasa koşullarının dikkate alınması zorunluluğu doğdu.

Üçüncü olarak, merkez, ihtiyaç malzemelerinden yararlanma hakkı tanımasına rağmen, söz konusu malzemelerin zamanında ve arzulanan kalitede yerine teslim edileceğinin garantisini veremiyordu, bu yüzden işletmeler ihtiyaç malzemelerini garantiye almak için, çoğu kez yerel Parti teşkilatının (*aparatçiki*) desteklediği tedarikçileriyle olan gayrıresmi kişisel bağlantılardan yararlanıyorlardı ve Sovyet ekonomisi içindeki piyasa ilişkilerinin öncüleri olan ve "*tolçaki*" (çıkarcılar) denilen gayrıresmi aracıların hizmetlerini gitgide daha fazla kullanır hale geldiler. Bu yüzden, Sovyet sistemi içindeki işletmeler arası alışverişleri kâğıt üstünde düzenleyen merkezi yönetmelikler, ancak, *perestroyka* döneminde finansal ve ticari aracıların ortaya çıkmasına zemin hazırlamış olan kişisel, siyasi ve ticari bağlantıların oluşturduğu ağlar çerçevesindeki alışverişler aracılığıyla uygulamada gerçek oldu.

Dördüncü olarak, ileri üretim araçlarının Batıdan elde edilmesi gereksinimi, Sovyetler Birliği'nin, zorunlu makinelerin ithalatını finanse etmek için doğal kaynaklarını ihraç etmek zorunda olduğu anlamına geliyordu. 1930'lardaki sanayileşme hamlesi, köylülerin elinden zorla alınan hububatın çok büyük miktarlarda ihraç edilmesiyle mümkün hale gelmiştir, bu da o yıllarda yıkıcı kıtlıklara yol açmıştır. Brejnev dönemine gelindiğinde, Sovyetler Birliği makine ve hatta yiyecek ithalatını finanse etmek için petrol ve gaz ihracatına bağımlı hale gelmiş bulunuyordu ve Sovyet sisteminin devam ettirilmesi, dünya pazarıyla gitgide artan alışverişlere ba-

ğımlıydı. 1985 yılında ithalatın üçte birini teçhizat ve beşte birini yiyecek oluştururken, yakıt ihracatı Sovyetler Birliği'nin ihracatının yarısından fazlasını, hammadde ve yarı işlenmiş hammadde ihracatı ise dörtte birini oluşturuyordu. Sovyetler Birliği'nin net maddi üretiminde dünya ticaretinin payı 1970 yılında %3.7 iken 1985 yılında 11%'e yükseldi, 1970 ve 1980 yılları arasında petrol ve gaz üretimi ise iki katına çıktı. Aynı zamanda, esas olarak artan yakıt fiyatlarından dolayı, Sovyetler Birliği'nin ticaret şartlarında keskin bir iyileşme meydana geldi, net takas ticaret hadleri 1976-1980 yılları arasında yıllık ortalama yüzde 5 oranında ve 1980-1985 yılları arasında yıllık yüzde 3 oranında (IMF/Dünya Bankası/ OECD 1991, cilt 1, sayfa 86, 105) artarak, üretkenlik artışındaki gerilemenin dengelenmesine yardım etti ve Sovyetler Birliği'nin, ihracat hacminde sadece yüzde 10 oranında artış olurken, ithalat hacmini üçte bir oranında artırmasına olanak sağladı. İyileşen ticaret hadleri, devletin iç pazar ve dünya pazarı fiyatları arasındaki farkı kendine ayırmasına dayanan fiyat eşitleme sistemi aracılığıyla hükümet gelirlerindeki canlılığa da önemli katkılar sağladı. Sovyet ekonomisinin bu şekilde dünya pazarına açılması ve buna koşut olarak gelişen siyasal detant (yumuşama) süreçleri, Sovyet sistemindeki temel bir değişimin işareti kesinlikle olmayıp, daha ziyade değişimin sürekli olarak ertelenmesini sağlayan yollardı. Ne var ki, böylesine elverişli koşullar kalıcı olamazdı: Gaz ve petrol üretimi 1980 yılında tavan yaptı, bu yüzden Sovyetler Birliği, ekonomisinin sürdürülebilirliğini sağlamak için ticaret hadlerindeki iyileşmeye gitgide bağımlı hale geldi. Ticaret hadleri 1985'ten itibaren sert bir şekilde Sovyetler Birliği'nin aleyhine döndüğünde, reformlar daha fazla ertelenemezdi.

PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞ

"Piyasa ekonomisine geçiş" liberal ekonomistler tarafından Sovyet sistemine empoze edilen yabancı bir proje değil, her şeyden önce Sovyet sistemindeki temel çelişkinin bir ifadesiydi. Piyasa reformlarının ilk aşaması, organizasyonların ve işletmelerin ihracat operasyonlarıyla uğraşmalarına ve kazanılan zor paranın bir

kısmını kendilerine ayırmalarına izin vermek suretiyle yabancı ticaretteki devlet tekelini sona erdirerek, dış ticaret dengesini iyileştirmeyi amaçlıyordu. Bu yolla, sanayi işletmelerinin dünya pazarlarında rekabet etmeye ve kazanılan yabancı parayı modern ekipmanlara sahip olmak için kullanmaya teşvik edileceği düşünülüyordu. Uygulamada bu, ihracatçı girişimlerin devlet pahasına beklenmedik bir kazanç kapısı bulmalarını ve doğru bağlantıları olanların ise aracı görevi yaparak büyük kârlar elde etme fırsatı yakalamalarını sağladı.

Önkoşullar oluştuktan sonra, diğer girişimler de planlananın üstündeki üretimlerini ihraç etme ve iç pazarda satarak, kazancın giderek büyüyen bir kısmını alıkoyma hakkını elde etmek için çabaladılar. İşletmelerin piyasaya satış yapmalarına olanak tanınması, devletin garanti edemediği merkezi tahsisatlar için alternatif bir tedarik kaynağı sağladı ve eğer devlet tedarik malzemelerini garanti edemiyorsa, neden işletmeler pazar fiyatlarıyla daha kârlı satabilecekken devletin siparişlerini teslim etmeye devam etsinlerdi? Bu yüzden piyasa ilişkilerinin gelişimi, merkezin kontrolünü zayıflattı, kapitalist ticari ve finansal girişimin gelişimi için alan yarattı ve idare-komuta sisteminin çöküşünü hızlandırdı. Piyasa ekonomisine geçiş, Gorbaçov'un beklediği gibi, Sovyet sisteminin özündeki çelişkileri çözmek yerine, bu çelişkileri doruğa çıkardı. Daha önce devlet tarafından el konulan fazlalığa şimdi de işletmeler tarafından alıkonuluyordu ve/veya yeni oluşan pazar ilişkileriyle ilgilenmek üzere ortaya çıkan yeni mali ve ticari aracılar tarafından ele geçiriliyordu.

Yeltsin'in radikal reform programı, devletin ekonominin yönetiminde kontrolü kaybettiği gerçeğinin geç kalınmış bir kabulünden başka bir şey değildi. Ücret ve fiyatların devlet kontrolünden çıkarılması kararı da devletin zaten ücretlerin ve fiyatların kontrolünü kaybetmiş olduğunun kabulünden başka bir şey değildi, çünkü 1991 yılına gelindiğinde, devlet fiyatlarıyla satın alınabilecek hiçbir şey kalmamıştı. Aynı şekilde, devlete ait girişimlerin şirketleştirilmesi ve özelleştirilmesi de pazar ekonomisinin gelişiminin kaçınılmaz bir sonucuydu; artık bir gerçek haline gelmiş olan şeyin, yani bu işletmelerin üzerinde artık kontrol manivelalarına sahip

olmayan idare-komuta yönetimi sisteminden kendilerini çoktan koparmış oldukları gerçeğinin resmi olarak kabulünden ibaretti. Özelleştirme, devletin bu işletmeler nezdinde yerine getirme olanaklarına artık sahip olmadığı tüm sorumlulukları terk etmesine olanak verirken, işletmelere sahip olduklarından daha fazla hak sağlamadı. Bu yüzden, neoliberalizm ve radikal reform söylemleri, esas olarak, kaçınılmaz olana boyun eğmenin ideolojik kılıfı olmaktan öte pek bir anlam taşımıyordu.

RUSYA'NIN KAPİTALİZME GEÇİŞİ: FAZLALIĞA EL KOYMANIN YENİ BİÇİMLERİ

Sovyet egemen tabakası tarafından el konulan fazlalık, Sovyet askeri gücünü ve onun egemen tabakasının hayat tarzını destekleyen önemli maddi varlıklar halini aldı, ancak bu varlıklar muazzam bir maliyetle üretiliyordu. Batılı ekonomistlerin hesaplamalarına göre, dünya pazar fiyatlarıyla Sovyet ekonomisinin büyük kısmı, en başta üretimin enerji ve hammadde yoğunluğunun çok fazla olması nedeniyle, "değer eksiltici"ydi. Değer açısından ifade edilirse, fazlalığın çoğu, yakıt ve hammadde ihracatı yoluyla elde edilen gelirlerden oluşuyordu. Bu yüzden, Rus ekonomisinin küresel kapitalizme tabi kılınmasıyla oluşan sonuç kaçınılmazdı: İç sanayinin ve tarımın büyük bölümü bırakın ücret maliyetlerini karşılamayı, girdilerini bile karşılayamazken, yakıt ve hammadde ihracatını kontrol edenler muazzam kârlara el koyacaklardı. Var olan politika sorunları, yeni teknolojilere yapılan ülke içi yatırımı desteklemek ve kayba uğrayan yerel üreticileri sübvanse etmek için ihracatçıların kârlarından yararlanma olanağına devletin ne ölçüde sahip olduğu ve bunu ne ölçüde istediğiyle ilgili sorunlardan ibaretti.

Rusya'da piyasa ekonomisinin gelişimi ve özel ticari ve finansal kapitalist girişimcilerin ortaya çıkışı, fazlalığa el koyma şeklinde oluşan bir değişimi temsil etmekteydi, fazlalığa maddi şekilden çok para şeklinde el konuluyordu. Yeni kapitalistler, Sovyet sisteminden köklerini alan ve perestroyka ile dizginleri serbest kalan ticari ve finansal aracılardan meydana geliyordu. Bunlar, daha önce devletin imtiyazında olan tedarik malzemeleri üzerinde tekelci kontrol ku-

rarak kârlarını elde ediyorlardı. Onlar, bu kontrolü, devlet kurumlarınca kendilerine verilen haklara dayanarak elde ettiler, devlete ait girişimlerin özelleştirilmesine ve bankacılık sisteminin özelleştirilmesine dayanarak elde ettikleri haklar da bunların arasındaydı ve bu kontrollerini, gerekirse, işletme yöneticilerinin ve devlet memurlarının çürümüşlükleri sayesinde, tehditle ve kaba kuvvetle de desteklenmiş olarak devam ettirdiler. Ne var ki, fazlalığa el koyma şeklinde oluşan değişim, üretimle ilgili sosyal ilişkilerdeki herhangi bir değişimle bağdaştırılmış değildi (Clarke 1996).

Fazlalığa el konulurken, üretimin sosyal örgütlenişinin dönüşüme uğratılması ya da üretime sermaye yatırımı yapılması temel alınmıyordu. Yatırım düzenli bir şekilde gerileyerek, 1998 yılında, 1990 yılındaki değerinin dörtte birinden daha düşük bir seviyeye indi. Sovyet döneminde sanayi tesislerinin ve ekipmanların ortalama yaşı 9 civarındaydı, ama 1999 yılına gelindiğinde 18'in üstüne çıktı, % 4'ünden daha azı beş yaşın altındaydı ve yaklaşık üçte ikisi perestroykanın başlangıcından önce kurulmuştu (Bu bölümdeki tüm veriler Goskomstat 2000 ve Goskomstat 2001'den alınmıştır). Üretici ekonomi, piyasa ekonomisine geçişle canlanmak şöyle dursun, hâlâ geçmişin çürüyen mirasından yararlanıyordu.

Fazlalığa, dış ticaretin ve bankacılığın önceki devlet tekellerinin özelleştirilmesi sonucu yıllık tahmini 20-25 milyar ABD dolarını bulan ve yurtdışındaki offshore hesaplara transfer edilen muazzam kârın kaymağını alan kötü ünlü oligarşilerce el konuluyordu. Oligarşilerin kârının büyük kısmı, dünya pazarında Rusya ihracatının % 80'ini oluşturan Rus yakıtı, hammadde ve işlenmiş hammadde satışlarından oluşmaktadır, ama onlara mal temin eden petrol, gaz ve metalürji firmalarına neredeyse hiç yatırım yapmıyorlar, bu nedenle yakıt üretimi düşüyor, mevcut rezervler hızla tükeniyor ve yeni rezervlerin işletilmesi yatırım eksikliği nedeniyle erteleniyor. 1990 ve 1999 yılları arasında petrol çıkarılması % 42 oranında düştü. 1999 yılında petrol endüstrisindeki verim oranı olarak sabit yatırım oranı 1985 yılındaki seviyesinin beşte birinden daha azdı. 1990 ve 1999 yılları arasında gaz üretimi bile % 15 düşmüştü, ama verim oranı olarak yatırım 1985'ten beri % 40 oranında azalırken, emek üretkenliği yarıdan fazla geriledi. İhracat gelirlerinin özel-

leştirilmesi federal hükümetin gelirinde çok büyük bir düşüşü ve borçla finansmana bağımlılığın artışını ima ediyordu. Oligarşiler federal hükümete vergi olarak önemli miktarlar ödemek zorunda kalsalar da, bankacılık sistemiyle, spekülasyonlarla ve hükümet borcuna yatırımla bunun bir kısmını geri aldılar, ki şu anda borçlar GSYH'nin % 3.6'sına tekabül etmektedir.

Oligarşilerin daha önce devlet tarafından el konulan fazlalığın büyük bir kısmını özelleştirmelerine karşın, sanayi yatırımından doğrudan kâr elde etme olasılığı asgari düzeydedir. İşletmelerin 80'li yılların sonlarında devlet fiyatlarıyla satın alıp piyasa fiyatlarıyla sattıklarında elde ettikleri beklenmedik kârlar 1991'in sonunda fiyatların liberalleştirilmesiyle yok edildi. Sovyet sisteminin çöküşüyle işletmeler, tesislerini sermaye stoklarını, parça ve hammadde stoklarını miras aldılar, bu da onların birçoğunun, devraldıkları aktif değerler üzerine ticaret yaparak kârda kalabilmelerini sağladı, ama 1996 yılından itibaren işletmelerin çoğu zarar etmeye başladı, rakam yalnızca 1999'daki toparlanmada % 41'e düştü. Kalan işletme kârlarının büyük kısmı vergilere gidiyordu, hissedarlara kâr payı olarak dağıtılacak ya çok az para kalıyordu ya da hiç kalmıyordu. İşletme kârlarının vergilendirilmesi 1999 yılında GSYH'nin % 4.9'una ulaşmakla birlikte, kâr payları 1998'dekine göre % 0.3 aratarak sadece % 0.5'e ulaştı. Çoğunluğu özelleştirilmiş olan geleneksel devlet girişimleri, ellerinin altındaki sınırlı kaynaklarla başarabilecekleri her yola başvurarak ayakta kalmak için direndiler: Yeni pazarlar aradılar, hükümete, tedarikçilerine ve çalışanlarına olan ödemelerini erteleddiler, yerel ve federal hükümetten sübvansiyon aradılar, yabancı şirketlerle ya da suç örgütleriyle kârlı bağlantılar kurmaya çalıştılar, ama 1990 ve 1999 yılları arasında ithalat iç pazarı mala boğarken hafif sanayi üretiminin %85 oranında sanayi üretimi yarıya indi.

Bu arada, yeni kapitalist girişimler ticarete, yiyecek-içecek tedarikçiliğine ve hizmet sektörüne yoğunlaşmaktadırlar, inşaat, ulaşım ve iletişim sektörlerine çok daha az girmektedirler, endüstriye ve tarıma girişleri ise asgari düzeydedir. Yeni kapitalist girişimler, genellikle, düşük ücret ödeyen ve düşük kârlar elde eden adi özel şirketlerdir. 1999 Ekimi'nde ticaret ve yiyecek-içecek tedarikçiliği

sektörlerine damgasını vuran özel şirketlerdeki ortalama ücretler, diğer devlet girişimlerinde ödenenin 2/3'ü, kurumlaşmış şirketlerde ödenenin yarısı ve yabancı şirketlerde ödenen ücretin 1/5'i kadardı. Ama ücretlerin düşük olması kârların yükselmesini sağlamıyordu: Ticaret ve yiyecek-içecek tedarikiyle uğraşan firmaların neredeyse yarısı 1998'de zarar ediyordu.

KÜRESEL EKONOMİDE RUSYA: KARŞILAŞTIRMALI PERSPEKTİFLER

Piyasa ekonomisine geçişin iç dinamikleri üzerine odaklandım, ama şurası da açıkça görülmelidir ki, iç üretimin canlılığını kaybettiği, elverişsiz piyasa şartları karşısında üretimin sosyal organizasyonunun uygunsuzluğundan ve modası geçmiş üretim teknolojisinden dolayı rekabet gücünü kaybeden, küresel kapitalizm için ucuz yakıt ve hammadde üreten ve gıda maddeleri ile mamul malları ithal eden klasik bir yeni sömürge olarak Sovyet sisteminin küresel kapitalizmle bütünleşmesi sonucu serbest bırakılan içsel güçler bu geçişin lokomotifiydi. Klasik yeni sömürgecilikte olduğu gibi, fazlalığa çokuluslu şirketler ve onların kapitalist işbirlikçi ortakları tarafından el konuluyordu. 1994-1999 yılları arasındaki doğrudan yabancı yatırım yıllık bazda sadece 3 milyar Amerikan doları tutarındaydı. 1999 yılında, yabancı yatırımın % 23'ü petrole ve metalürjiye, % 20'si alışveriş ve yiyecek içecek tedarikine, ticarete ve finansa; % 15'i gıda işleme endüstrisine giderken, diğer endüstriyel dallara çok önemsiz miktarlarda yatırım yapıldı.

Bu arada, Rusya içinde emeğin sermaye kapsamına alınması çok büyük ölçüde tamamen biçimsel kalmıştır. Ürettikleri fazlalığın büyük kısmına tekelci ve en iyi ihtimalle yarı suçlu olan ticari ve finansal aracılar tarafından el konuluyorken, Rus girişimlerinin büyük çoğunluğu yoğun iç ve dış rekabetle, asgari yatırım ve az ya da sıfır kârla, miras kalan fabrikaları ve ekipmanları kullanarak ve geleneksel Sovyet sosyal üretim organizasyonunu koruyarak ayakta kalmaya çalışmaktadır. İşletmeler, üretim yöntemlerinde devrim yapmak yerine, gerçek ücretleri azaltarak ve emeği yoğunlaştırarak masraflarını azaltmakta ve tedarikçilerine, hükümete ve kendi

çalışanlarına yapmaları gereken ödemeleri aksatarak iş hayatında kalmaktadır.

Rusya'nın kaderini yalnızca kendi tarihi mirası belirlememiştir. Romanya ve Bulgaristan'ın yanı sıra, diğer Sovyet cumhuriyetleri de Sovyet sisteminin çöküşünden en az Rusya kadar köt etkilenmiş olmalarına karşın, Doğu Avrupa'daki eski Sovyet peyklerinin çoğu kısa zamanda geçiş krizini atlatmıştır ve elbette, Çin deneyimi de pazar ekonomisine geçişinde Rusya'nın kaderinin neredeyse ayna görüntüsünü sunmaktadır. 1990'lar boyunca kişi başına düşen Rusya'nın GSYH'si neredeyse yarı yarıya düşerken, Çin'de 2 katına çıktı. Rusya'daki endüstriyel üretim yarıdan fazla azalırken, Çin'de 3 kattan fazla arttı. Rusya'daki tarımsal üretim neredeyse yarı yarıya düşerken, Çin'de % 50 oranında arttı.

Birçok yorumcu bu farkları ilgili ulusal hükümetlerce takip edilen farklı politikalara bağlamaktadır. Uluslararası finansal kurumlar, Rusya'nın kaderiyle Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti'nin başarılarını birçok defa karşılaştırmışlardır. Neoliberalizmi eleştirenler, Rusya'nın kaderini Çin'in başarısıyla karşılaştırmaktadırlar. Ama tüm bu ülkelerdeki siyasetçiler kendilerini içinde buldukları şartlar tarafından ciddi bir şekilde kısıtlanmışlar; karşılaştıkları fırsatlarla sınırlanmışlardır. *Perestroyka* programının büyük bölümü aynı zamanda Çin'de de başlatılan reformlara benzerken, Rusya önceki peyklerinden köklü şekilde farklı politikalar uygulamamıştır. Farklı olan şey, hepsinde iç ekonominin dünya piyasa fiyatlarına tabı kılınmasına dayanan politika paketlerinden ziyade, ulaşılan sonuçlardır.

Bu ülkelerin tamamında, "pazar ekonomisine geçiş", belirli politikalardan oluşan bir dizinin özelliği olmaktan ziyade, küresel kapitalizmle bütünleşme stratejisi olmuştur. Rusya'nın özgüllüğü hükümeti tarafından izlenen politikalarda değil, küresel kapitalizmle ona özgü dinamiklerin dayattığı gibi bütünleşme tarzında yatmaktadır. Birçok eski Sovyet Cumhuriyeti'yle karşılaştırılınca, Rusya'nın en azından petrol, gaz, metal ve mineral halinde muazzam doğal kaynaklara sahip olma gibi bir avantajı vardı. Ama eski Doğu Avrupa peyklerinin de oldukça yetenekli ve nispeten düşük ücretli endüstriyel iş gücü ve onlara gelişen pazara hazır geçiş im-

kanı veren ve yabancı yatırımcı için ekonomiyi çekici kılan Avrupa Birliği'nin çevresindeki konumu gibi avantajları vardı. Öte yandan Çin'in, Pasifik kıyısındaki konum, siyasi istikrar ve hepsinden öte bol, ucuz emek rezervine sahip olma gibi avantajları vardı. Bu avantajlar, Çin'in yerli ve yabancı girişimlerdeki özel ve yabancı yatırımcıyı desteklerken, geleneksel, stratejik anlamda önemli devlet endüstrilerine mali destek sağlamaya devam etmek şeklinde ikili strateji izlemesine olanak tanıdı. Bununla birlikte, Çin'in sergilediği gelişim örüntüsündeki eşitsizlik, böyle bir ikili stratejinin daha ne kadar dayanabileceği sorusunu ortaya çıkaran kendi problemlerini yaratmaktadır. Ama bu da başka bir konudur.

Çeviren: Şükrü Alpagut

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Clarke, S. (1988) *Keynesianism, Monetarism ve the Crisis of the State.* Cheltenham: Edward Elgar.

Clarke, S., Fairbrother, P., Burawoy, M. and Krotov, P. (1993) *What about the Workers? Workers and the Transition to Capitalism in Russia.* Londra: Verso.

Clarke, S. (1996) 'The Enterprise in the Era of Transition', in S. Clarke (der.) *The Russian Enterprise in Transition.* Cheltenham: Edward Elgar.

Goskomstat (2000) *Rossiiskii Statisticheskii Ezhegodnik,* Moscow: Goskomstat Rossii.

Goskomstat (2001) *Rossiya v Tsifrakh,* Moskova: Goskomstat Rossii.

IMF/World Bank/OECD (1991) *A Study of the Soviet Economy.* Washington/Paris: IMF, World Bank, OECD.

III. KISIM

KRİZ VE KAPİTALİZMİN AŞILMASI

15. BÖLÜM

SERMAYE BİRİKİMİ VE KRİZ

Paul Zarembka

"Kriz" kelimesi doğru ya da yanlış anlamda kullanılabilir. Eğer çok sık olarak ve açıkça tanımlanmamış bazı durumlar için kullanılıyorsa anlamını kaybeder. Daha derin kavrayıştan kaçış haline gelebilir. Genel olarak herkes, 1930'ların dünya çapında bir ekonomik "kriz" dönemi olduğunu ve çok ciddi boyutlarda yaşandığını kabul eder. Bu kriz dönemi faşizmin başarısına ve sonrasında dünya savaşının çıkmasına neden olmuştur. Çin'de ise en sonunda iç savaşın tekrar başlamasına ve devrimcilerin başarılı olmasına yol açtı. Ancak bu dönemden daha az öneme sahip kriz dönemleri yok mudur, örneğin 1970'lerin başında yaşanan "petrol krizi"? Hemen hemen herkes 2002 yılında Arjantin'in krizde olduğunu kabul edecektir, ama peki o sırada Venezüela için ne denilebilir?

Kapitalist sistemdeki kriz ekonomik ve siyasal boyutlara sahiptir ve her zaman ilgili ülkedeki işçilerin hangi düzeyde harekete geçtiklerini kapsar. Kapitalist sistemdeki kısa dönemli, bir diğer deyişle konjonktürel krizlerin birçok nedeni vardır ve şu anda teoriden en çok bekleyebileceğimiz şey, krizlere yatkınlığı anlamaktır. Bununla birlikte, kapitalizmin uzun dönemli krizi teorisi, her ne kadar direkt olarak Marx'ta bulunmasa da, Marksist gelenekte bulunmaktadır. Yani, "sermaye birikimi"ni daha derin anlamda irdeleyerek ve atlama noktası olarak Polonyalı-Alman devrimci lider

Rosa Luxemburg'un çalışmalarından yola çıkarak, Marx'ın görüşlerindeki eksikliklerin üstesinden gelebilir ve uzun dönemli kapitalist kriz kavramını anlayabiliriz. Bu süreçte, sermaye ile ücretli işçilerin artıdeğer için birbirleriyle mücadelesindeki gizli piyasa dayatmalarının yanında, zorun ve şiddetin rolünü de bütünsel bir şekilde sermaye birikimine ve krize ilişkin anlayış kapsamına almak gerekmektedir.

MARX'IN KRİZLE İLGİLİ DÜŞÜNCELERİ

Marx etraflı bir kriz teorisi geliştirmemiştir. Ama kriz olasılıklarıyla ilgili olarak neyin irdelenmesi gerektiğini açıkça göstermektedir. Bu tür bir kriz olasılığı, bir malın salt üretiminin başlı başına satışı garanti etmemesi gerçeğiyle bağlantılıdır ve satış, daha çok, "üretimin çeşitli kollarıyla toplumun tüketim gücü arasındaki oransal ilişki tarafından" sınırlanır (Marx 1894, s. 244). Orantısızlıkların oluşturduğu ilk sorun, Marksist olmayan birçok kişi tarafından bile pekala kabul edilmektedir. Yani, kapitalist sistem içerisinde ekonominin bir sektörünün (kolunun), özellikle kapitalizm çerçevesinde sürekli değişen teknolojilerin geliştirildiği koşullarda, başka sektörlerin tam olarak o sektörden beklediği şeyleri fiili olarak üretmelerinin hiçbir garantisi yoktur. Bu teori, Rus ekonomist Tugan-Baranowsky tarafından vurgulanmıştır; Buharin'in ve Lenin'in emperyalizmle ilgili çalışmalarına önemli bir zemin oluşturan çalışmalara sahip Hilferding (1910, 4. bölüm) tarafından da iyi sunulmuştur.[1]

Tüketicilerin genel harcama gücünün rolü, yani üretimin ödeme gücünü aşıp aşamayacağı, bir toplumun bütün için bir "aşırı üretim" durumunun söz konusu olup olamayacağı, daha tartışmalı bir konudur. Marx, Ricardo'nun kapitalizmin dinamikleriyle ilgili görüşlerine oldukça büyük dikkatle eğilmektedir ve süreç içinde,

1 Bununla birlikte, Clarke (1994, s.39 vd.), Hilferding'in kriz konusunda yaptığı çalışmanın, o zamanki burjuva teorilerinin oldukça ilerisinde olmakla birlikte, eksik rekabeti temel aldığını ve "üretimle ilgili sosyal ilişkilere spesifik olarak değinmediği için de, son çözümlemede, teorisinde spesifik olarak neyin Marksist nitelik taşıdığının (eğer öyle bir şey varsa) açık olmadığını" gösteriyor.

krizle ilgili bu aşırı üretim olasılığının anlaşılmasına yönelik yaklaşımını ortaya koymaktadır (Marx 1905, s. 492-535). Marx'a göre, Ricardo'nun aşırı üretim olasılığını yadsıyan hatalı anlayışı, aslında kapitalist üretimi artıdeğeri genişletmekle ilgilenen bir sistem olarak görmek yerine, ürünleri birbiriyle değiş tokuş ediliyor gibi görmesine dayanmaktadır (s. 493-5). Kapitalist üretimin ilk öğeleri, "üretimin bir meta olarak var olması, metanın meta ve para olarak kopyalanması, metaların değiştokuşunda bunun sonucu olarak meydana gelen ayrışma ve son olarak, paranın ya da metaların ücretli emekle ilişkisi"dir (s. 502). Sermaye sahibi (kapitalist) ilk olarak meta sermayeyi *para sermaye*ye çevirmek ister. Zorunlu satışlar (satın almak için yapılan satış) çoğu kez krizlerin önemli bir öğesi olmakla birlikte, satışlar ister istemez ödeme gücüyle desteklenen gereksinimlerle sınırlıdır. Bu nedenle,

> *aşırı üretim* özgül olarak sermaye üretimi genel yasasıyla belirlenir: üretim güçlerinin koyduğu sınıra kadar üretmek, başka bir deyişle, piyasanın ya da ödeme yeteneğine dayanan gereksinimlerin gerçek sınırlarını göz önünde bulundurmaksızın, belirli bir sermayeyle maksimum miktarda emeği kullanmak; bu, yeniden üretimin ve birikimin sürekli genişletilmesi ve dolayısıyla, gelirin sürekli sermayeye çevrilmesi yoluyla yerine getirilir, öte yandan üreticiler kitlesi de ortalama gereksinim düzeyine bağlı kalmalıdır ve kapitalist üretimin doğasına uygun göre buna bağlı kalmalıdır. (Marx 1905, s. 534-5).

Marx'ın daha sonra belirttiğine göre, burjuva dağılımının özellikleri, "belirleyici bir etmen olarak bizzat burjuva üretimin içindedir, üretimle örtüşürek ona hakim olur ve bu da krizlerin en derin nedenidir" (Marx 1910, s. 84).

Marx'ın krizle ilgili yaklaşımının anlaşılması için öz ama çok kolay kavranabilen bir yardım Kenway (1987) tarafından sağlanmıştır. Clarke'ın (1994) bu konuyla ilgili olarak yaptığı geniş kapsamlı inceleme, Marx'ın aslında herhangi bir kriz teorisine sahip olmadığı, ama "aşırı üretim eğilimi sınırlı piyasa engeline takıldığı için kriz eğiliminin yaygın olduğu" şeklindeki önemli önermeyi ortaya

koyduğu sonucuna ulaşmaktadır (s. 279). Clarke, *Kapital*'in yazıldığı dönemde Marx'ın bir konjoktürel kriz teorisinden çok, kapitalizmin süregiden gelişimiyle ilgilendiğini söylüyor. Elbette, Marx'ın açık seçik bir kriz teorisi oluşturmamış olması, böyle bir teorinin Marksist temeller üstüne inşa edilemeyeceği anlamına gelmez.

Eksik Tüketim?

Krizle ilgili eksik tüketim teorileri, temel olarak işçi ücreti düzeylerinin daha yüksek talebi destekleyememesinden dolayı, tüketim mallarına yönelik etkili talebin üretim düzeylerine göre yetersizliğini vurgulamaktadır. Değişik ülkelerdeki ve belirli bir ülkenin değişik bölgeleri ile sektörlerindeki ücretlerin seviyesi, sermayenin sürekli olarak ücretleri azaltmaya çabaladığı bir süreçte sınıf kavgalarının ve tarihi gelişmelerin bir sonucudur. Ücretlerin düşürülmesi yönündeki bu kapitalist baskı, eksik tüketim (üretime göre) tehdidi oluşturmaktadır. Bazıları işçilerin "artan sefaleti" teorisinin Marx'tan alınabileceğini düşünmüşlerdir, ama Lapides'in (1998) dikkatli araştırması bu fikri boşa çıkarmıştır. Desai (1991), eksik tüketimi savunan görüşe ve bunun sınırlamalarına genel bir bakış sağlarken, Bleaney (1976) detaylı analizi üstlenmiştir.

Kapitalizmde krizin kaynağı olarak eksik tüketim daha dar bir odak teşkil etmekle birlikte, eksik tüketim ile fazla üretim arasında kesinlikle bir ilişki vardır. Aşırı üretim, talebi, ister çalışanlara veya kapitalistlere yönelik tüketim malları için, ister imal edilmiş üretim araçları için, ister mevcut kapitalist yapı içindeki diğer sosyal sınıflar için, isterse kapitalist olmayan yapıların girmesiyle oluşan sınıflar için olsun, meta tedarikinin bütün kaynaklarının bunlara yönelik talepleri aşmasını ifade eder. Marx gerçekte hiçbir zaman eksik tüketime atıfta bulunmamıştır.

Azalan Kâr Oranı?

Kâr oranının düşme eğilimi çevresinde merkezlenen bir kriz anlayışı olabilir. Ama yine, bu olmayabilir de. Problem de tam buradadır. Kâr oranı, kapitalistlerin üretim araçlarına yapmış oldukları yatırımının "geri dönüşünü" ifade etmek için kullandıkları bir

ölçüdür. Kapitalist toplumda kârın, faizin ve rantın temeli artıdeğer (*s*) olduğu için ve artıdeğer de üretimi yapanlara –işçilere– geri dönmeyen çalışma saatleri olduğu için, kâr oranı (*r*) (bu tartışma için faiz ve ranttan soyutlanarak), işçilerin kullandıkları üretim araçlarına giden sosyal olarak gerekli emek süresine (*C*) olan oranıdır; yani, kâr oranı, $r = s/C$'dir. Öte yandan, artıdeğer oranı *s/v*'dir; burada *v*, kapitalistin değişken sermayesi işgücünün kapitaliste değer olarak ölçülen maliyetidir. Bu nedenle, kâr oranı şu şekilde yeniden ifade edilebilir: $r = s/v + C/v$ veya *s/v*'nin rolünü açık şekilde göstermek için biraz daha cebir kullanılarak şöyle beirtilebilir:

$$r = \frac{s/v}{\left[\left(\frac{s}{v} + 1\right)\left(\frac{C}{s+v}\right)\right]}$$

C/(s+v), işçiler tarafından sağlanmakta olan emek gücüne göre sermaye tarafından üretim araçlarına yatırılan değerin oranını tanımlar. Eğer artıdeğer oranı *s/v* sabit kalırken (veya ancak yavaş yavaş yükselirken) *C/(s+v)* oranı yükseliyorsa, kâr oranı, kriz olasılığını düşündürecek şekilde düşmektedir.[2]

Öylesine bir gözlemden hareketle, bugün ücretli emekçilerin 50, 100, 200 yıl öncesine göre çok daha muazzam üretim araçlarıyla çalışmakta olduklarını kabul etmek kolaydır. Ama bu ücretlerin-iyi olduğu anlamına gelmez. Çünkü biz, üretim araçlarına giden *sosyal olarak gerekli emek süresini* tartışıyoruz ve elbette üretim araçlarının yapımında, emeğe gereksinimi zaman içinde azaltan teknolojik ilerlemeler de rol oynamaktadır. Dahası, Marx tarafından tartışılan göreli artıdeğer üretimi kesinlikle artıdeğer oranının, yani *s/v*'nin artırılmasını hedeflemektedir. Bu nedenle, kâr oranının düşme eğiliminde olduğunu nasıl iddia edebiliriz? Marx'ın *Kapital*'in 3. cildinde ortaya koyduğu tarz, ilk olarak artıdeğer oranı *s/v*'yi sabit tutmak ve üretim araçlarını üretimdeki teknik ilerlemelerden soyutlayarak *C/(s+v)*'nin "açık şekilde" yükselmesini sağlamak-

2 Eğer "kâr oranı"nın gerçek rakamlarını istersek, artıdeğerin kâr, faiz ve rant üçlüsünün tümünü birden kapsadığını ve bunlar arasındaki dağılımın zaman içinde değiştiğini unutmamamız gerektiğine dikkat edin.

tır.[3] Bu nedenle, kâr oranında düşme eğilimi elde etmektedir. Bu varsayımları çıkardığında Marx, eşit güçteki karşıtlık etkenlerini "karşı eğilimler" olarak tanımlamaktadır. Bunların hepsi iyi ve güzel, ama kapitalizmin gerçekten kâr oranlarında düşme eğilimine ilişkin bir tür yasayla teorik olarak tanımlanıp tanımlanmadığına noktasına gelmemektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında azalan kârlar, iktisatçıların bunu teorik açıklamayı gerekli kılan bir gerçek olarak kabul etmelerine yol açmasına karşın, birbuçuk yüzyıl sonra kâr oranlarındaki yükseliş, düşüş, yükseliş, düşüş v.b. teorik olarak kâr oranlarında bir eğilimi aramayı bile arkaplana itmektedir.

Clarke'ın işaret ettiği (1994, pp.58-72) gibi, krizleri anlamanın temel dayanağı olarak kâr oranındaki düşme eğilimi kavramı 1970'lere kadar Marksizm içinde ortaya çıkmamıştır ve bundan kaynaklanan tartışma da pek ikna edici değildir.

TEKNOLOJİK DEĞİŞİM

Kriz olasılığını belirleyen bir unsur olarak, kapitalizmde teknolojik değişim, işçilerin çalışma gününün işçilerden alıkonulan kısmını artırmaya yönelik kapitalist niyetten doğar. İşçiler, ancak, çocukları da dahil tüm işçilerin yaşamlarını ve çalışmaya devam etme güçlerini idame ettirmeleri için gerekli ihtiyaçların (başka işçiler aracılığıyla) üretilmesine harcanmak zorunda kalınan süreye oranla işçilerin çalışmaya harcadıkları süre daha uzun olduğu sürece sermaye tarafından istihdam edilirler. Bu ihtiyaçlar çok karmaşık bir süreçte hem biyolojik hem de toplumsal/tarihseldir. Eğer bu ihtiyaçlar daha az emek süresi harcanarak üretilebilirse (üretim araçlarının üretimi için gerekli süre de dahil), bir tek çalışma günü sermayenin o çalışma gününden daha fazla şey elde etmesine yol açabilir. Marx bu sonucu göreli artıdeğer üretimi olarak adlandırmaktadır. (bkz. bl. 1 ve bl. 5)

Teknik değişim, giyim eşyaları gibi malların ("Sanayi Devrimi") ve gıda ürünlerinin ("Yeşil Devrim") üretimi için gerekli zamanı azaltmaya odaklanmıştır. Marx, bu malları üreten endüstrilerdeki kapitalist kuruluşları "İkinci Kısım" olarak nitelendirmiştir.

3 Gerçekten, Marx'ta bile (1867, s.564-5) bunun geçerli olmadığı örnekler vardır.

Üretim araçlarını üreten kuruluşlar "Birinci Kısım"da, yani kapitalist denetim için gereken araçları üreten bölümde yer alırlar. Elbette teknik değişim Birinci Kısım'da da meydana gelir, demir devrim geçirerek çeliğe dönüşür.

Teknik değişimin çelişkili sonuçları vardır ve dolayısıyla, sektörler arası orantısızlıkların yanı sıra aşırı üretim krizleri de dahil, kriz olasılıklarının ortaya çıkmasına yol açar. Üretim için gerekli olan emek gücünü azaltabilir, ama bunu yaparken, üretilen değerleri de azaltır, çünkü değerler emek süresiyle ilgilidir. Böylece, satış mecraları gerektiren daha fazla mal piyasaya yığabilir. Ama genelde sermaye, birikmekteyken, daha fazla emek gücünü sömürmeye çabalar, eşzamanlı olarak daha fazla üretim aracı gerekli olur ve bu da mallar için daha fazla piyasa çıkış noktasını gerekli kılar.

SERMAYE BİRİKİMİ

Kapitalizm, itici gücünü sermaye birikiminden alan bir toplumsal sistemdir ve bu bağlamda, birikimin açık bir biçimde tanımlanması gerekir. Fabrikalarda veya tarlalarda daha fazla ekipman kullanılması gibi, daha fazla sayıda üretim aracına mı gerek duyulması anlamına gelseydi, genelgeçer iktisattaki anlamıyla aynı anlamı taşırdı. Oysa kapitalizm, temel olarak, sermaye ile ücretli emek arasındaki, kapitalistlerle ücret için çalışan işçiler arasındaki bir toplumsal ilişkidir. Bir sosyal sınıfın temel üretim araçlarını kontrolü altında bulundurmasında kaynaklanan bir sömürü ve iktidar ilişkisidir. Dolayısıyla, sermaye birikimi bu sosyal ilişkinin bir uzantısı olarak görülmelidir, yani daha fazla sayıda ücretli emekçinin sermayenin egemenliği altına alınması ve sonuçta daha fazla üretim aracına gerek duyulması olarak görülmelidir.

Marx "sermaye birikimi" kavramını kullanırken yeterince açık değildir. "Birikim, sermaye ilişkisini ilerleyen bir ölçekte yeniden üretir, bir uçta daha fazla sayıda ya da daha büyük kapitalistler, diğer uçta daha fazla ücretli emekçi vardır" ya da "sermaye bir nesne değildir, nesnelerin aracılığıyla kişiler arasında oluşturulan bir ilişkidir" (1867, s. 575, 717, ikincisi Wakefield'le ilgili olumlu bir yo-

rum)[4] gibi açık seçik ifadelere sık rastlanır. Ama Marx bazen daha fazla üretim aracını kastettiği şeklinde de yorumlanabilir. Bu belirsizlik kapitalizm teorisinde sorunlara neden olmuştur. Gerçekten, 1917'deki Bolşevik Devrimi'nin başarısından sonra, Lenin'in Marx'ın iktisadıyla ilgili anlayışına hak etmediği bir öncelik verilmiştir, "sermaye birikimini üretimde artış olarak yorumlaması da onun bu anlayışına dahildir" (bkz. Zarembka 2000).

Luxemburg (1913), sermaye birikimiyle ve Marx'ın teorisiyle ilgili olarak en derinlemesine analizi yapmıştır. 450 sayfa tutan *Sermaye Birikimi* adlı çalışması, Marx'ın kendi çalışmaları hariç, Marksist iktisat teorisinin tümünde en kapsamlı ve en uzun çalışmalardan birisidir.

Marx, *Kapital* adlı yapıtını, kapitalistler ve işçiler (bazı yerlerde de toprak ağaları) dışında başka hiçbir toplumsal sınıfın olmadığı, yalnızca kapitalist ekonomiyi tanımlayacak biçimde kaleme aldı. Luxemburg'a göre, Marx'ın diğer sınıfların varlığından pekala haberdar olmasına karşın bu sınırlamayı yapması, onun sermaye birikimini analiz ederken sorun yaşamasına yol açmıştır. Eğer ekonominin sadece kapitalist olduğu varsayılıyorsa, şunu düşünün: "Birikimin gerçekten devam etmesini ve üretimin genişlemesini sağlamak için biriktirme arzusu ve birikim için gerekli teknik önkoşulları yeterli değildir; mallara olan etkili talebin de artması gerekir. Sürekli olarak artan bu talep nereden gelecektir?" (s. 131) Kapitalistler, işçilere yaşamaları için gerekli olna şeylerin parasal eşdeğerlisini verirler, ama daha ötesine karşı çıkarlar; gerçekte, tüketim mallarını satın alan işçiler, "ücret olarak almış oldukları miktarı, değişken sermaye içinde kendilerine ayrılan payı kapitalist sınıfa iade etmekten başka bir şey yapmazlar" (sf.132). Kapitalistler, yaşamaları için gerekli olan şeyleri ve lüks ürünleri kendilerine de satarlar, ama kapitalizmin içindeki dürtü, salt lüks tüketime değil, oldukça belirgin biçimde *birikime* yöneliktir. Dolayısıyla, kapitalistlerin diğer tek satış mecrası üretim araçlarının pazarlanmasıdır.

4 Ayrıca, "iktisatçılar ... sermayeyi bir ilişki olmaktan çıkarıp, bir nesneye, bir meta stokuna dönüştürürler bunlar yeni emeğin koşulları olarak işlev gördükleri sürece sermaye olarak adlandırılır (Marx, 1910, s.272, sermaye birikimine ilişkin tartışma).

Ama sistem bir çıkmaza ulaşmak zorundadır, çünkü ek üretim araçlarının kimin için üretileceği sorusunu sermaye ve ücretli emek ilişkisi çerçevesinde yanıtlayamayız. "Kapitalistin bakış açısına göre, yalnızca daha fazla işçiyi idame ettirmek için daha fazla tüketim malı üretmek ve yalnızca bu işçi fazlalığına iş sağlamak için daha fazla üretim aracı imal etmek anlamsızdır" (s. 132). Bu nedenle, sürekli olarak bir iç pazarın yaratılması ya da henüz kapitalistleşmemiş veya tam olarak kapitalistleşmemiş bölgelere emperyalizmin yayılması gereklidir: "Belirleyici gerçek, artıdeğerin gerek işçilere, gerekse kapitalistlere satış yapılarak gerçekleştirilemeyeceği, ama ancak üretim tarzı kapitalist nitelikte olmayan toplumsal örgütlenmelere ya da tabakalara satış yapılırsa gerçekleştirilebileceğidir" (s. 351-2). Bir başka deyişle, sermaye kendisinin ötesine ulaşmalıdır.

Luxemburg'un *Sermaye Birikimi*'ni yorumlamak zordur, çünkü anlayış bakımından son derecede zengindir. Çıkan belirleyici bir ima, "saf olarak" ekonomik, piyasayla ilgili konulardan uzaklaşılması ve kapitalist olmayan bölgelere nüfuz etmenin de düşünülmesidir. Yazar, bunu kitabının son kısmında yapıyor.

Marx, "sabit sermayenin asla sermaye olsun diye üretilmediği, yalnızca ve yalnızca bireysel tüketime giden ürünlerin imal edildiği alanlarda daha çok sermayeye gereksinim duyulduğu için üretildiği" yorumunu getirmişti (Marx, 1894, s. 305).[5] Luxemburg, kapitalizmin başlı başına sermaye birikimine ve üretime yönelik dürtüsünün bilincinde olmakla birlikte, bu dürtüyü ek bir gerçeklikle karşılaştırdı: Üretim araçlarının yardımıyla işçiler tarafından üretilen malların, eninde sonunda bir tüketim hedefi bulması gerçekliği (salt inşaat trafiğini yönlendirmek için bir demiryolu hattının hemen sağ tarafına yeni bir demiryolu hattı yapmak, kapitalizmin üretim araçlarını sürekli genişletme özgürlüğüne ilişkin önermenin savunulmasında pek etkili olmuyor).

"Sermaye birikimi"nin gerçek anlamı konusunda Marx'ın bıraktığı belirsizliği açıklığa kavuşturmakta başarısız olmasına rağmen, Luxemburg'un çalışması, uzun dönemli kapitalist krizin anlaşıl-

5 Dolayısıyla, bu pasajı alıntılayan Clarke'ın (1994, s. 277-8) belirttiğine göre, "kredilerdeki genişlemenin sermaye birikimini teşvik etmesinin nihai sınırını nihai tüketimin oluşturduğu piyasa belirler".

ması için ileriye doğru atılmış önemli bir adımdır ve Marksizm'in gerek kuramda, gerekse uygulamada yaşayan bir proje olduğunun da başka bir göstergesidir.

KAPİTALİST ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN YAYILMASI

Komünist Manifesto, "bütün Çin Setleri'ni yerle bir eden ucuz mal fiyatları"na göndermede bulunur, belki bu bir ekonomik sürecin dar anlamda düşünülmesine yol açabilir. Bununla birlikte, Marx, *Kapital Cilt 1*'i kaleme aldığında, 18. yüzyıl İngiltere'siyle ilgili olarak, ücretli emeğin oluşumuna damgasını vuran zora dayalı, ekonomi dışı yöntemleri ve formasyonu ve ticaret sermayesi tarihinin ne kadar kanlı olduğunu vurgulamıştı.

Marx, kapitalizmin yükselişi sürecinde kapitalist olmayan üretim ilişkilerinin yıkılmasını "ilkel birikim" olarak adlandırır. Ama böyle bir yıkım, "ilkel birikim" deyimi Marx'ın kullandığı anlamla artık örtüşmemekle birlikte, "düzenli" sermaye birikimi içinde hâlâ varlığını korumaktadır.[6] 20. yüzyıla girilirken Güney Rodezya'daki ücretli emek gücünün oluşumu konusunda van Onselen'in (1976) yaptığı çalışma, çarpıcı ve eğitici bir belgedir. Seyahat izin belgelerinin kontrolü ve açlık koşullarından faydalanılarak, madenlerdeki çalışma şartlarının abartılı şekilde reklamı yapılarak ve düpedüz kaba kuvvet kullanılarak, Malavi'nin kırsal nüfusu yasaklanmış bir yola sürüklendi: Oğullarınızın çalışmasını sağlayın, yoksa toprağınız elinizden gider. Ücretli çalışmadan elde edilen kazançlar yüksek nakit arazı vergilerini ödemek için yeterli miktarda temin edilmezse, o toprak bir silah namlusunun tehdidi altındaydı. Bu tür zorlamalar bugün birçok biçimde kendini açığa vurmayı sürdürüyor ve kapitalizmin krizlerine ilişkin geniş kapsamlı her incelemenin önemli bir boyutunu oluşturuyor.

KAPİTALİZMİN UZUN DÖNEMLİ "KRİZİ"

Luxemburg'un bir zamanlar söylediği gibi, eğer "kapitalist gelişim kendi yıkımı doğrultusunda ilerlemezse, o zaman sosyalizm

6 "Birikim sadece bir *kesintisiz süreç* sunar, *ilkel birikim*de bu, farklı bir tarihsel süreç gibi görünmektedir" (Marx, 1910, s.272).

objektif olarak gerekli olmaktan çıkar" (1899, s. 40, italikler sonradan eklenmiştir). Luxemburg'a göre sosyalizmin üç temelinden birini (diğer ikisi: üretimin gitgide toplumsallaşması ve işçi sınıfının örgütlülük ve bilincinin artması) oluşturan bu olgu derin bir sorundur. Bu, Marx'ın bir kriz teorisi önermediği sonucuna ulaşıldıktan sonra ivedilik kazanmaktadır.

Luxemburg'un en önemli yapıtında kriz yalnızca son paragrafta ele alınmaktadır. Luxemburg'un o paragrafta söylediğine göre, her ne kadar kapitalizm "evrensel olmak için çabalıyor ve gerçekte, bu eğilimi taşıyor olsa da, yıkılmak zorundadır, çünkü özü bakımından evrensel bir üretim biçimi olmak yeteneğine sahip değildir" (1913, s. 467).[7] Başka bir deyişle, eğer sermaye birikimi sermayenin toplumun ya da dünyanın kapitalist olmayan kısımlarına yayılmasını ifade ediyorsa, bu yayılmanın gerçekleştirilmesini sağlayan hem "ekonomik" hem de ekonomi dışı, zora dayalı yöntemleri anlıyorken, böyle çabaların başarılı olmasının doğuracağı sonuçları bilmek belirleyici öneme sahiptir. Eğer sermaye birikimi sermayeyi anlamak için mutlak şekilde gerekliyse, sermayenin başarılarının doğuracağı sonuçlar, yani sermayenin dünyayı kendi adına "kazanması"nın ve ek sermaye birikimi için artıdeğerin yararının artık pek kalmamasının doğuracağı sonuçlar da öyledir.

Büyük bir aşırı üretim krizinin meydana geldiği 1930'lardaki Büyük Bunalım, erken dönem kapitalizmin bizzat başarısının bir sonucu olarak görülebilir. "Çözüm", değer ve artıdeğer üretmeyen ücretli emeğin, yani "üretken olmayan emeğin" muazzam mik-

7 Bir eksik tüketimci olmaktan ziyade, Luxemburg, genişleyen üretim ile hem tüketim mallarına hem de üretim araçlarına ait sınırlı piyasalar arasındaki çelişkiye işaret etmiştir. Bleancy (1976, bl. 9), Luxemburg'un dile getirdiği daha temel konuyu kavramamasına karşın, onu bu bakımdan doğru anlamaktadır. Başka bakımlardan olumlu olarak bahsettiğimiz kriz teorisiyle ilgili bu geniş kapsamlı kitabında Clarke (1994), ne yazık ki Luxemburg'un bir eksik tüketimci olduğunu düşünmektedir (s.53-8), bu düşünce de onu, Luxemburg'un üretimdeki ve üretim güçlerindeki sınırsız genişlemenin yerine, "pazarın gelişmesinin ve tüketimin artmasının ... kapitalizmin itici gücü olduğu" (s. 75) görüşünü koyduğunu yanlış olarak iddia etmeye yöneltmekte, dolayısıyla, "Marksist iktisadın yeniden burjuva iktisat teorisi çerçevesi içine sokulması için" bir temel bile sağlamaktadır (s. 280). Clarke'ın çalışmasının bu yönüne eğilen okuyucuları uyarmak için, Luxemburg'la ilgili bu yanlış yorumlamaya dikkat çekiyoruz.

tarlarda gelişmesiydi (bkz. 2. bölüm). Üretken olmayan emek, ilkönce, faşizm uygulamasıyla ilgili olarak, sonra da İkinci Dünya Savaşı'nın sonucu olarak geniş çapta gelişti, bunları Soğuk Savaş militarizmi ve üretken olmayan emekle ilgili diğer gelişmeler izledi. Ama bu sermaye birikimi değildir. Üretken olmayan emeğin gelişmesi, daha çok, sermaye birikiminin sınırlarına ulaşmakta olduğuna bildiren sistematik bir mesajdır. Dolayısıyla, el konulan artıdeğer kütlesine oranla sermaye birikiminde oluşan bir düşme, geçen yüzyılın daha derin mesajıdır ve Luxemburg'un yapıtıyla tam olarak uyuşmaktadır.

Çeviren: Şükrü Alpagut

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Bleaney, M.F. (1976) *Underconsumption Theories: A History and Critical Analysis.* New York: International Publishers.

Clarke, S. (1994) *Marx's Theory of Crisis.* New York: St. Martin's Press.

Desai, M. (1991) 'Underconsumption', in T. Bottomore (der.) *A Dictionary of Marxist Thought*, 2. Basım Oxford: Blackwell.

Hilferding, R. (1910) *Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development.* Londra: Routledge & Kegan Paul, 1981.

Kenway, P.(1987) 'Crises', in J. Eatwell, M. Milgate, and P. Newman (der.) *The New Palgrave: A Dictionary of Economics.* Londra: Macmillan.

Lapides, K. (1998) *Marx's Wage Theory in Historical Perspective.* Westport, Conn.: Praeger.

Luxemburg, R. (1899), 'Reform or Revolution', 2. basım, 1908, *Rosa Luxemburg Speaks* içinde. New York: Pathfinder, 1970.

Luxemburg, R. (1913) *The Accumulation of Capital.* New York: Monthly Review Press, 1951.[*Sermaye Birikimi*, çev. Tayfun Ertan, Belge Yayınları, 2004]

Marx, K. (1867, 1894) *Capital*, cilt 1 ve 3. Moskova: Progress Publishers, 1954, 1959 Londra: Lawrence and Wishart, 1974. [*Kapital*, çev. A. Bilgi, Sol Yay.]

Marx, K. (1905, 1910) *Theories of Surplus Value*, 2. ve 3. bölümler. Moskova: Progress Publishers, 1968 ve 1971. [*Artı-değer Teorileri*, çev. Yurdakul Financı, Sol Yayınları, 1998].

van Onselen, C. (1976) *Chibaro: African Mine Labour in Southern Rhodesia, 1900-1933.* Londra: Pluto Press.

Zarembka, P. (2000). 'Accumulation of Capital, Its Definition: A Century after Lenin and Luxemburg', *Research in Political Economy* 18 Stamford, Conn. and Amsterdam: JAI/Elsevier.

16. BÖLÜM

MARKSİST KRİZ TEORİSİ VE SAVAŞ SONRASI ABD EKONOMİSİ

Fred Moseley

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk otuz yılda, Birleşik Devletler ekonomisi oldukça iyi bir performans sergiledi. Yıllık büyüme hızı ortalama %4-5'ti, işsizlik oranı seyrek olarak %5'in üstüne çıktı, enflasyon neredeyse hiç yoktu (yıllık %1-2) ve işçilerin yaşam standartları önemli ölçüde yükseldi (ortalama gerçek ücret ya da ücretlerin satın alma gücü, bu dönemde kabaca iki katına çıktı). Bu dönem, ABD kapitalizminin "altın çağ"ıydı.

Ne var ki, bu "altın çağ" 1970'lerde sona erdi. O zamandan beri büyüme hızı ortalama %2-3 olmuştur, hem işsizlik hem de enflasyon oranı yükselmiştir ve ortalama gerçek ücret hiç artmamıştır (ve hatta bazı ölçütlere göre %10 gerilemiştir). Son onyıllarda ABD ekonomisinin "stagflasyon"undan işte bu anlamda söz ediyoruz.

1990'h yılların sonlarında ABD ekonomisi önemli bir düzelme göstererek, 1960'lardan sonraki en yüksek büyüme hızlarına, en düşük işsizlik ve enflasyon oranlarına ulaştı, gerçek ücretler de küçük bir artış gösterdi. Sonuç olarak, ekonomistlerin çoğu, 90'ların sonlarında yaşanan "hızlı büyüme"nin, uzun stagflasyon döneminin sona erdiğine ve savaş sonrası "altın çağ" erken dönemine benzeyen uzun sürecek yeni bir istikrarlı refah döneminin başladığına işaret ettiği yargısına ulaştı. Ne var ki, bu "hızlı büyüme" bu yıl (2002'nin başlarında) birdenbire sona erdi ve ABD ekonomisi yeni-

den resesyona girdi. Şimdi, bu resesyonun derin ve uzun olacağına ve 1930'lu yıllardan beri ilk kez dünya çapındaki resesyonun buna eşlik edeceğine ilişkin yaygın kaygılar var.[1]

Bu bölüm, ABD ekonomisindeki uzun stagflasyon döneminin Marksist bir açıklamasını sunuyor ve bu stagflasyon döneminin gerçekten bitip bitmediğini ya da onun yerine, daha da kötü bir yöne doğru gidip gitmediğini belirleme girişiminde bulunuyor.

KÂR ORANININ DÜŞMESİ

Burada sunulan Marksist teoriye göre, ABD ekonomisindeki uzun stagflasyon döneminin en önemli nedeni, ekonominin bütününde kâr oranında (toplam kârın toplam sermaye yatırımına oranında) çok önemli bir gerilemenin olmasıydı.[2] Marksist teoriye göre, kâr oranı, kapitalist ekonomilerin içinde bulunduğu genel durumun ana belirleyicisidir. Kâr oranı yüksek olduğu zaman kapitalist ekonomiler genellikle daha fazla refah içindedir: İş yatırımı yüksektir, işsizlik göreceli olarak düşüktür ve işçilerin yaşam standartları yükselir (savaş sonrası "altın çağ"ın başlarında olduğu gibi). Öte yandan, kâr oranı düşük olduğu zaman refah yerini durgunluğa ve çöküntüye bırakır: İş yatırımı düşüktür ya da hiç yoktur, işsizlik yüksektir ve yaşam standartları düşer (son birkaç onyılda, Büyük Çöküntü sırasında ve 19. yüzyıldaki çöküntülerde olduğu gibi).

1950'den 1970'lerin ortalarına kadar, ABD ekonomisinde kâr oranı neredeyse %50 azalarak, yaklaşık %22'den yaklaşık %12'ye indi (bak. Şekil 1; bu tahminleri oluşturmakta kullanılan kaynakların ve yöntemlerin açıklaması için bak. Moseley 1991). Kâr oranındaki bu önemli düşüş, bu dönemde dünya ölçeğinde ortaya çıkan

1 Dünyanın geri kalanı son onyıllarda ekonomik performans açısından benzer bir kötüleşme yaşamıştır. 1990'ların büyük bölümünde Avrupa'da işsizlik oranı %10'dan yüksek olmuştur. Japonya, 10 yılı aşkın zamandır süregiden bir ekonomik gerileme içinde olmuştur. Diğer Asya ekonomileri de son yıllarda krize girmiştir. Büyümenin durduğu ve yaşam standartlarının korkunç şekilde gerilediği "iki kayıp onyıl' yaşayan Latin Amerika'da ve Afrika'da ekonomik koşullar özellikle daha ağır olmuştur.

2 Toplam kâr, kreditörlere ödenen faizi kapsar ve dolayısıyla, hem finansal olmayan sermaye hem de finansal sermaye dahil, bir bütün olarak sermaye açısından toplam "sermayeye geri dönüş'ün kapsamlı bir ölçüsüdür.

ve bütün büyük kapitalist ekonomileri etkileyen genel bir eğilimin parçası gibi görünmektedir.

Marksist teoriye göre, kâr oranındaki bu çok anlamlı düşüş, son onyıllarda hem "ikiz canavarlar" olan işsizlik ve enflasyonun daha yüksek olmasının hem de dolayısıyla gerçek ücretlerin daha düşük olmasının temel nedeniydi. Çöküntü dönemlerinde olduğu gibi, kâr oranındaki düşüş iş yatırımlarının hızını kesti, bu da yeri gelince büyümenin yavaşlamasına ve işsizlik oranlarının artmasına neden oldu. Savaş sonrası dönemin önemli bir yeni faktörü, 1970'li yıllarda birçok hükümetin artan işsizlik karşısında genişlemeci Keynesyen politikalar (daha fazla hükümet harcaması, daha düşük vergiler, daha düşük faiz oranları) benimseyerek işsizliği azaltma girişimlerinde bulunmuş olmasıdır. Ne var ki, hükümetlerin işsizliği azaltmaya yönelik politikaları genellikle daha yüksek enflasyon oranlarıyla sonuçlandı, çünkü kapitalist firmalar, hükümetlerin kamçıladığı talep artışı karşısında, verimi ve istihdamı artırmaktan çok, kâr oranını yeniden yükseltmek için fiyatlarını daha da hızlı artırdılar.

1980'li yıllarda finansal kapitalistler, giderek yükselen enflasyon oranlarına karşı isyan bayrağı açtılar ve genel olarak, hükümetleri kısıtlayıcı politikalar (daha az harcama, daha yüksek faiz oranları) benimsemeye zorladılar. Sonuçta enflasyon düştü ama işsizlik daha da yükseldi. Bu nedenle, hükümet politikaları, belirli bir zamanda işsizlik ve enflasyonun oluşturduğu belirli kombinasyonu etkilemiştir ama bu "ikiz canavarlar"ın ikisinin de temel nedeni, kâr oranındaki düşüş olmuştur.

Son onyıllardaki stagflasyona getirilen açıklamaların çoğunun kâr oranındaki çok anlamlı gerilemeyi tamamen göz ardı etmiş olması çarpıcıdır. Bu ortayolcu açıklamalar, hükümetlerin yaptıkları politika yanlışlıkları, OPEC'in petrol fiyatlarını artırması, üretkenlik artışında yaşanan gizemli yavaşlama vb. gibi "dış kaynaklı şoklar" üstünde yoğunlaşmaktadır. Marksist teoriye göre, bütün bu faktörler "dış kaynaklı şoklar" değildir, aksine, bunlara bizzat kâr oranındaki düşüş neden olmuştur. Ortayolcu açıklamalar, kâr oranını göz ardı etmekle, temel nedeni gözden kaçırmakta ve yüzeysel görünüşlerin düzeyinde kalmaktadır.

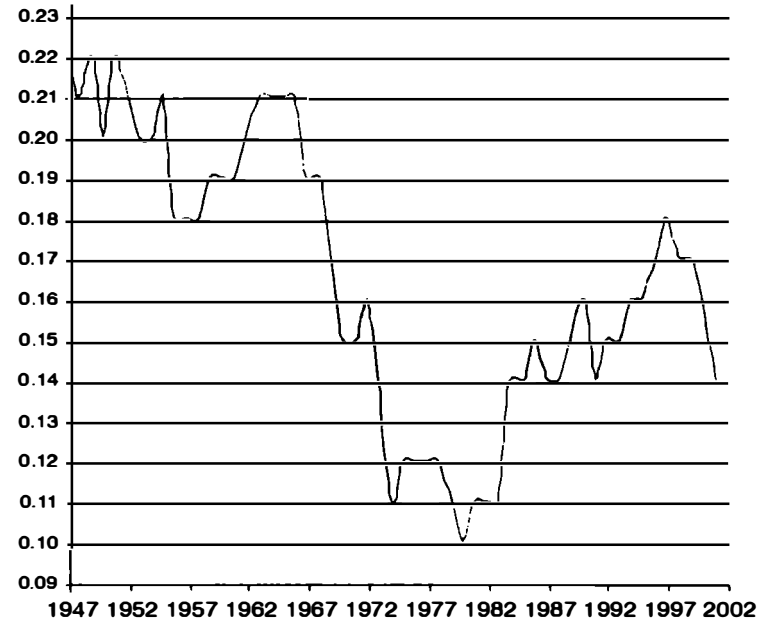
KÂR ORANINI YÜKSELTME GİRİŞİMLERİ

Kapitalist işletmeler, kâr oranındaki düşüşe yanıt olarak, kâr oranını çeşitli biçimlerde yeniden yükseltme çabalarında bulunmuşlardır. Enflasyon stratejisine, yani fiyatları daha hızlı artırma stratejisine az önce değindik. İşletmeler, ücret artışlarını yavaşlatma ve hatta bazı durumlarda ücretlerde kesinti yapma girişiminde de bulunmuşlardır. Ücret maliyetlerini azaltmaya yönelik başka bir strateji, üretim tesislerini dünyanın ücretlerin düşük olduğu bölgelerine taşımak olmuştur. Son onyılların "küreselleşme" denilen olayının arkasındaki ana itici güç bu olmuştur: Kâr oranını artırmak için dünya çapında sürdürülen daha düşük ücret arayışı.

Bir başka strateji, işçilerin daha sıkı ve daha çok çalışmalarının, yani "hızlanma"larının sağlanması olmuştur. Emek yoğunluğundaki böyle bir "hızlanma" işçilerin ürettikleri değeri artırır, dolayısıyla da kârı ve kâr oranını artırır. Bu dönemde işsizliğin daha fazla olması bu "hızlanma"ya katkıda bulunmuştur, çünkü işçiler daha fazla çalışarak az sayıdaki iş olanağı için birbirleriyle yarışmaya zorlanmışlardır. Yaygın olarak uygulanan bir iş stratejisi "küçülmeye gitmek", yani firma çalışanlarının %10-20'sini işten çıkarmak ve sonra, çıkarılanların işini de kalan çalışanların yapmaları zorunluluğunu getirmek olmuştur. Bu yöntem de, işçiler işten çıkarılmadan önce bile, emek yoğunluğunu genellikle artırır, çünkü bütün işçiler çıkarılacaklar arasına girmemek için daha sıkı çalışırlar.

Kapitalist işletmelerin kâr oranlarını artırmak için son onyıllarda uyguladıkları stratejilerin genellikle işçilere büyük acılar yaşattığını görebiliyoruz: daha yüksek işsizlik ve daha yüksek enflasyon, daha düşük yaşam standartları, iş başında artan stres ve bitkinlik. Marx'ın "kapitalist birikimin genel yasası" –yani, kapitalistler tarafından zenginlik biriktirilmesine işçilerin sefaletindeki birikmenin eşlik ettiği– son onyıllarda son derece somut olarak doğruluğunu ortaya koymuştur.

Bununla birlikte, reel ücretlerdeki düşüşe ve işçilerin emeğindeki "hızlanma"ya rağmen, ABD'de kâr oranının 1970'lerden beri çok fazla artmamış olması şaşırtıcı bir gerçektir (bak. Şekil 1). Kâr oranında dönemsel olarak, özellikle de 1990'larda artışlar olmuştur ama daha sonraki gerileme bu artışların çoğunu silip süpür-

Şekil 1: Savaş sonrası ABD ekonomisinde kâr oranları

müştür, dolayısıyla toplam kâr oranı önceki gerilemenin yalnızca üçte biri kadar düzelme göstermiştir. Bugün (2002) kâr oranı, savaş sonrasının ilk yıllarındaki zirvelerin yaklaşık %30 altındadır. Kâr oranında tam düzelmenin bir türlü olmaması, ABD ekonomisinin son onyıllarda niçin önceki "altın çağ"ın daha müreffeh koşullarına dönmediğinin ana nedenidir. Öyle tahmin ediyorum ki, aynı yargı diğer ilerlemiş ülkeler için de geçerlidir.

Bu nedenle, son onyıllardaki ekonomik stagflasyonun nedenlerine ilişkin daha ileri bir analizde yanıtlanması gereken en önemli sorular, kâr oranıyla ilişkili olmalıdır: Savaş sonrası dönemin erken yıllarında kâr oranındaki anlamlı düşüşün nedenleri nelerdi? Son onyıllarda, durgun reel ücretlerin ve emekteki "hızlanma"nın sonucu olarak kâr oranı niçin daha fazla artmadı? Son olarak da, kâr oranının gelecekteki eğilimi ne olabilir? Şimdiki stagflasyondan tam ve kalıcı olarak çıkışı ve savaş sonrası dönemin erken yıllarındaki daha müreffeh koşullara geri dönüşü olanaklı kılacak anlamlı bir kâr oranı artışının gerçekleşme şansı nedir?

Kâr oranındaki eğilimlerle ilgili bu kilit sorulara yanıt vermeye çalışılırken, yürürlükteki iktisat teorilerinin hiçbir yardımı olmaz, çünkü o teoriler kâr oranını genellikle göz ardı etmektedir. Yürürlükteki makroiktisadın kârla ilgili bir teorisi yoktur (kapitalist iktisadın bu teorisinde kâr bir değişken değildir!). Mikroiktisatta, kâr (ya da faiz) konusundaki marijinal üretkenlik teorisi tamamen statiktir (yani, zaman içindeki eğilimlere ilişkin bir teori sunmaz) ve şimdi gözden de düşmüştür, çünkü mantık bakımından çelişkili olduğu gösterilmiştir ("sermaye uyuşmazlığı"nın sonucu olarak). Çok fazla yerilen bu teori, hem lisans hem de lisansüstü düzeydeki mikroiktisat ders kitaplarından sessiz sedasız çıkarılmıştır.

Kâr oranına ve zaman içinde gösterdiği eğilimlere ilişkin anlamlı bir teori sağlayan tek iktisat teorisi Marksist teoridir. Gerçekten, ne kâr oranı ne de zaman içindeki eğilimleri Marksist teorinin *temel sorunudur.* Kârın kesinlikle bir değişken olarak alınmadığı genelgeçer teorilerin tam aksine, kâr oranı Marksist teorideki temel değişkendir.

Bu nedenle, kâr oranındaki düşüşün nedenlerini ve gelecekteki olası eğilimi anlamak istiyorsak, yararlanılabilecek tek iktisat teorisi Marksist teoridir. Marksist teorinin "ölmüş" ya da "bayatlamış" olduğu bugünlerde sık sık söylenmektedir ama bu sav düpedüz yanlıştır. Bu kitabın da açıkça gösterdiği gibi, dünyanın her yanında, bugünkü dünya ekonomik krizi de dahil çağdaş kapitalizmi çözümlemek ve anlamak için Marksist teoriyi kullanan birçok mükemmel Marksist iktisatçı vardır. Gerçekten, kâr oranını ve eğilimlerini anlamak istiyorsak, Marksist teori temel öneme sahiptir. Kâr oranı konusunda başka hiçbir inandırıcı alternatif teori şu anda yoktur.

Şimdi, savaş sonrası ABD ekonomisinde kâr oranının gösterdiği düşüşe ve son onyıllarda kâr oranının tam olarak düzelemeyişine Marksist teorinin getirdiği açıklamaya dönelim.

KÂR ORANINDAKİ DÜŞÜŞE İLİŞKİN MARKSİST TEORİ

Kâra ilişkin Marksist teorinin temel noktası, kârın fazladan işçi emeğiyle işçiler tarafından üretildiği, çünkü işçilerin emeğinin

mallara kattığı değerin işçilere ödenen ücretlerden fazla olduğudur (kâr, işçiler tarafından üretilen değer ile işçilere ödenen ücretler arasındaki farka eşittir). Bu sonuç emek değer teorisinden çıkmaktadır, ancak anayolcu mikroiktisatta olduğu gibi anayolcu iktisatçılar tarafından da çoğunlukla bireysel fiyatlara ilişkin bir teori olarak yanlış yorumlanmıştır. Bu bir yanlış anlamadır. Marksist emek değer teorisi, esas olarak, ekonominin bütününde üretilen toplam kâra ilişkin bir makroekonomik teoridir.

Marksist teorinin vardığı sonuca göre, kâr oranı (toplam kârın yatırılan toplam sermayeye oranı) zaman içinde azalacaktır, çünkü teknolojik değişme –kapitalist ekonomilerin yapısından gelen, her zaman varolan bir özelliği– işçilerin yerine makineleri koyma ve dolayısıyla, makinelere vb yatırılan toplam sermayeye oranla işçi sayısını azaltma eğilimi taşır. Bununla birlikte, kâr işçiler tarafından üretildiği için, istihdam edilen işçilerin sayısındaki azalma, yatırılan toplam sermayeye oranla üretilen kâr miktarını da azaltır. Başka bir deyişle, kâr oranı düşecektir. Tersinden ifade edilirse, teknolojik değişme, yatırılan toplam sermayenin istihdam edilen işçilerin sayısından daha hızlı artmasına neden olur ya da *işçi başına düşen sermaye yatırımının* artmasına neden olur, bu da yeri gelince kâr oranının düşmesine yol açar.

Marksist teorinin savına göre, işçi başına düşen sermayenin artmasının kâr oranı üzerindeki olumsuz etkisi, emek üretkenliğini artıran teknolojik değişmenin sonucu olarak artma eğilimi taşıyan *her bir işçinin ürettiği kâr* artırılarak kısmen giderilebilir. Yeni teknolojinin ve artan üretkenliğin bu olumlu etkisi, işçi başına düşen kârı artırmaya yönelik başka yollarla, sözgelimi yukarıda tartışıldığı gibi ücret kesintileriyle ve emek yoğunluğundaki artışlarla da pekiştirilir.

Bununla birlikte, Marksist teori, her bir işçinin ürettiği kâr artışının yapısından gelen sınırlar olduğunu savunur. Temel sınır, işgününde yalnızca belirli sayıda çalışma saatinin olması ve belli bir işgününde her bir işçinin ürettiği kârı artırmanın gitgide zorlaşmasıdır. Başka bir sınır, ücret kesintilerine karşı ve daha yüksek ücret almak, artan üretkenliğin nimetlerinden pay almak için çoğunlukla savaşım veren işçilerin direnişidir. Bu sınırların bir sonucu olarak,

Marksist teori, "emekten tasarruf sağlayan" teknolojik değişmenin eninde sonunda kâr oranının düşmesine neden olacağı yargısına ulaşır. Kâr oranındaki bu düşüş bir rastlantı değildir ya da "dış nedenler"den ileri geliyor değildir. Kâr oranındaki düşüş, daha çok, sürekli teknolojik değişmeyle karakterize edilen kapitalizmin kendi dinamiğinin sonucudur (Marx'ın azalan kâr oranı teorisine ilişkin daha ayrıntılı bir irdeleme için bak. Moseley 1991, bl. 1).

Marksist teorinin öngördüğü yukarıdaki eğilimler, esas olarak, savaş sonrası ABD ekonomisinde olmuş şeylerdir. Teknolojik değişme işçi başına düşen sermaye yatırımını ve ayrıca her bir işçinin ürettiği kâr miktarını da artırdı. Yine Marksist teorinin öngördüğü gibi, işçi başına düşen sermaye yatırımı işçi başına üretilen kârdan daha hızlı arttığı için, yukarıda gördüğümüz üzere kâr oranı anlamlı derecede düştü.

Marksist teoriye göre, kâr oranının, Marx tarafından bizzat vurgulanmamış olan ama savaş sonrası ABD ekonomisinde önem taşımış gibi görünen başka bir önemli belirleyici, kapitalist ekonomide *üretken emek ile üretken olmayan emek* arasındaki orandır. Marksist teoriye göre, kapitalist firmalarda kâr bütün çalışanlar tarafından üretilmez, yalnızca üretim etkinliklerine dolaysız ya da dolaylı olarak katılan (bir şeyleri fiilen yapan, tasarlayan ya da taşıyan), Marx'ın "üretken emek" dediği işçiler tarafından üretilir. Üretim etkinliğine katıl*mayan*, Marx'ın "üretken olmayan emek" dediği iki temel çalışan grubu vardır: "Satış" çalışanları (satış ve satın alma, muhasebe, reklam, finans vb.) ve "denetleyici" çalışanlar (müdürler, şefler, genel olarak "patronlar"). Üretken olmayan emeğin bu iki grubu, kapitalist firmaların bünyesinde kesinlikle gerekli olmasına karşın, yine de bizzat değer ve kâr üretmez (Marx'ın üretken ve üretken olmayan emek kavramlarına ilişkin daha ayrıntılı bir irdeleme için bkz. 2. bölüm ve Moseley 1991, 2. bl.).

Marksist teoriye göre, eğer üretken olmayan emek (kâr üretmeyen emek) üretken emekten (kâr üreten emekten) daha hızlı artarsa, bu durum kâr oranının düşmesine de neden olacaktır, çünkü ekonominin bütünü için maliyetler yükselmekte ama kârda bir artış olmamaktadır. Savaş sonrası ABD ekonomisinde olan biten de budur: Üretken olmayan emeğin üretken emeğe oranı "altın çağ"da

neredeyse iki katına çıkmıştır ve bu çok anlamlı artış kâr oranının düşmesine katkıda bulunmuştur. Üretken olmayan emeğin üretken emeğe olan oranındaki bu yükselme de büyük ölçüde teknolojik değişmeden kaynaklanıyor görünmektedir; teknolojik değişme, üretim işçilerinin üretkenliğini üretim dışı işçilerin üretkenliğinden daha hızlı artırmıştır ve bu nedenle, üretim işçilerinin daha hızlı artan ürettiklerini satmak için gitgide daha fazla satış işçisine ihtiyaç doğmuştur (üretken olmayan emekteki göreceli artışın nedenlerine ilişkin daha ayrıntılı bir irdeleme için bkz. Moseley 1991, bl. 5).[3]

Bu nedenle, burada sunulan Marksist teoriye göre, 1940'ların sonlarından 1970'lerin ortalarına kadar savaş sonrası ABD ekonomisinde kâr oranının gösterdiği gerilemenin iki temel nedeni vardı:

3 15. Bölüm'de, Paul Zarembka, üretken olmayan emekteki artışın etkilerine ilişkin çok farklı bir yorum sunuyor. Zarembka, üretken olmayan emekteki artışın, sermaye birikiminin doğasında varolan *artıdeğerin realizasyonu (gerçekleştirilmesi) sorununu çözdüğünü* ileri sürüyor. Oldukça zengin metinsel kanıtlara dayanan benim yorumuma (bak. Moseley 1992, bl. 2) göre, üretken olmayan emek bir maliyettir, *artıdeğerden yapılan bir mahsuptur.* Bu nedenle, artıdeğeri üreten üretken emeğe oranla üretken olmayan emekte gerçekleşen bir artış, artıdeğerden yapılan göreceli mahsupları artırır ve dolayısıyla, kapitalistlere giden net kâr oranının düşmesine neden olur. Başka bir deyişle, üretken olmayan emekteki göreceli artış, kapitalist krizlerin *çözümü* değil, önemli bir *nedeni*dir. Zarembka, ayrıca, kâr oranındaki uzun süreli düşüşün artık teorik bir ilgi konusu olmadığını da ileri sürüyor: "19. yüzyılın ilk yarısında azalan kârlar, iktisatçıların bunu teorik açıklamayı gerekli kılan bir gerçek olarak kabul etmelerine yol açmasına karşın, birbuçuk yüzyıl sonra kâr oranlarındaki yükseliş, düşüş, yükseliş, düşüş v.b. teorik olarak kâr oranlarında bir eğilimi aramayı bile arkaplana itmektedir." Bununla birlikte, en önemli gerçek, ABD ekonomisinde (ve diğer büyük kapitalist ülkelerin ekonomilerinde) kâr oranının 1960'larda ve 1970'lerde anlamlı ölçüde düştüğü ve ondan sonra bir türlü kendine gelemediğidir. Kâr oranındaki bu anlamlı düşüşün 1960'lardan beri ekonomik performansta oluşan kötüye gidişin temel nedeni olduğunu yukarıda savunmuştum. Bu nedenle, kâr oranındaki bu anlamlı düşüşün açıklaması, hem teorik hem de pratik olarak çok önemli bir sorundur. Marx'ın teorisi kâr oranında yüzyıllar boyunca uzun erimli, süregiden bir azalmanın olduğunu kanıtlayamıyor olabilir (Marx'ın yapmaya çalıştığı şeyin bu olduğunu düşünmüyorum). Ama Marx'ın teorisi, savaş sonrası ABD ekonomisinde (ve bence başka ekonomilerde de) kâr oranının gösterdiği uzun dalgalı düşüşün bir açıklamasını gerçekten sağlamaktadır. Bu Marksist açıklamaya göre, kâr oranındaki düşüşe kısmen üretken olmayan emeğin göreceli artışı neden olmuştur.Bu nedenle, savaş sonrası ABD ekonomisinde üretken olmayan emeğin göreceli artışı, realizasyon problemine bir *çözüm* değil, kapitalizm için büyük *problem* oldu.

işçi başına düşen sermaye yatırımındaki artış ve üretken olmayan emeğin üretken emeğe olan oranındaki artış. Benim tahminlerime göre, bu iki eğilim, söz konusu dönemde kâr oranında oluşan toplam düşüşe kabaca eşit katkıda bulunmuştur (bak. Moseley 1991, bl. 4). Bu nedenlerin ikisi de, yine, kapitalist ekonomilerin yapısal bir özelliği olan teknolojik değişmenin birer sonucuydu. Bu nedenle, savaş sonrası ABD ekonomisinde kâr oranının gösterdiği düşüş rastlantısal, dışsal nedenlerden ("dış kaynaklı şoklardan") ileri gelmedi, aksine, teknolojik değişmenin yapısal dinamiğinden ileri geldi. Son onyıllardaki stagflasyona getirilen bu Marksist açıklamanın diğer ilerlemiş ülkeler için de geçerli olup olmadığı ilginç ve önemli bir sorudur. Benim görüşüm, geçerli olduğu yönündedir.[4]

KÂR ORANINI ARTIRMAK İÇİN GEREKLİ OLAN NEDİR?

Kâr oranını artırmak, böylece de sermaye yatırımının yeniden canlanmasına ve "altın çağ"ın daha varlıklı koşullarının geri gelmesine olanak sağlamak için yapılması gerekenler konusunda yukarıda sunulan Marksist teorinin ima ettiği şey nedir? Bu Marksist teoriye göre, kâr oranı doğrudan doğruya işçi başına düşen kâra göre değişir ve işçi başına düşen sermayeyle ve üretken olmayan emeğin üretken emeğe olan oranıyla ters orantılıdır. Bu nedenle, kâr oranını artırmanın üç temel yolu vardır: (a) işçi başına düşen kârı artırmak, (b) işçi başına düşen sermayeyi azaltmak ve (c) üretken olmayan emeğin üretken emeğe olan oranını düşürmek.

Marksist teori, işçi başına üretilen kârda (ücret kesintileriyle, hızlandırmalarla vb.) sağlanan artışın kâr oranını yeniden önceki refah dönemindeki düzeylere getirmek için başlı başına yeterli olamayacağını da ileri sürmektedir, çünkü kâr oranındaki önceki düşüşe işçi başına düşen kârın azalması neden olmamış, onun yerine, işçi başına düşen sermayede ve üretken olmayan emeğin üretken emeğe oranında meydana gelen artışlar neden olmuştur. Son onyıllarda işçi başına düşen kârda anlamlı bir artış olmasının kâr oranında göreceli olarak küçük bir artışla sonuçlandığını gör-

4 Savaş sonrası İngiltere ekonomisinde kâr oranındaki düşüşe ilişkin benzer bir açıklama için bkz. Freeman (1991).

müş bulunuyoruz. Marksist teorinin belirttiğine göre, kâr oranını tam olarak yeniden eski düzeyine getirmek için gerekli olan şey, kâr oranının düşmesine neden olan iki eğilimi tersine çevirmektir, yani işçi başına düşen sermaye yatırımını azaltmak ve üretken olmayan emeğin üretken emeğe oranını düşürmektir.[5]

Geçmişte işçi başına düşen sermayeyi azaltmanın temel yolu, kârlardaki düşüş ve borçlardaki artış nedeniyle kapitalist firmalar arasında yaygın iflasların meydana gelmesi olmuştur. İflasların sonucu olarak, ayakta kalan firmalar, batmış firmaların üretken varlıklarını çok düşük fiyattan satın alma ve bu yolla, işçi başına düşen sermaye yatırımı miktarını azaltabilir ve kâr oranlarını yükseltme olanağı bulurlar. İflaslardan vb. oluşan (Marx'ın "sermaye devalüasyonu" olarak adlandırdığı) bu süreç, bütün olarak ekonomide bir canlanma ve genişleme döneminin başlayabilmesi için işçi başına düşen sermaye yeterince azalıncaya ve kâr oranı yeterince artıncaya kadar devam eder. Elbette ki, yaygın iflaslar kısa erimde ekonomiyi de kötüleştirir ve geçmişte birçok defa, bir resesyonu çöküntüye dönüştürdüğü de olmuştur.

Üretken olmayan emeğin üretken emeğe oranını azaltmanın temel yolu, üretim dışı çalışanların (satıcılar, yöneticiler vb) büyük bir kısmını işten çıkarmak olurdu. Üretim dışı çalışan sayısında böyle büyük bir azaltmaya gitmenin bugünkü ABD ekonomisinde yapılabilir olup olmadığına ve bunun nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin soruları bir yana bırakın, böylesine büyük sayıda üretim dışı çalışanın işinden çıkarılması, özellikle bu meslek dallarında, işsizlik oranını keskin bir biçimde artırırdı. Dolayısıyla, kâr oranını artırmak için kullanılabilecek çeşitli yolların (ücret kesintileri, iflaslar, işten çıkarmalar vb) hepsinin zorluklar içerdiğini ve işçilerin yaşam standartlarını düşürdüğünü görüyoruz.

Yukarıda tartışıldığı gibi, işçi başına düşen kâr 1970'lerin orta-

5 Japonya, 1990'ların bütün bir onyıllık döneminde süregiden bir gerileme içinde olmuştur ve bu yıl (2002) yeniden daha da derin bir resesyona girmiştir. Marksist teoriye göre, bu süregiden gerilemenin temel nedenleri şunlardır: Kâr oranında anlamlı bir düşüş ve Japonya bankalarının para kaybeden firmaları iflasa zorlamada gösterdiği isteksizlik (ya da bunu yapamaması). Japonya'nın bu deneyimi, Marksist teoriyi destekleyici şekilde, bu iflaslardan kaçınılamayacağını ortaya koyuyor görünmektedir.

larından beri anlamlı ölçüde artmıştır (ücret kesintileri vb. yoluyla) ve bu gerçekten kâr oranının artmasına katkıda bulunmuştur (ama işçilerin yaşadıkları zorluklara da katkıda bulunmuştur). Ne var ki, kâr oranını artırmak için gerekli olan bu diğer iki kritik ayarlama ABD ekonomisinde henüz gerçekleştirilmemiştir. İşçi başına düşen sermaye yatırımı aşağı yukarı sabit kalmıştır (önce 1980'lerde azalmış, sonra 1990'larda artmıştır) ve üretken olmayan emeğin üretken emeğe olan oranı yükselmeyi sürdürmüştür (daha yavaş olsa bile), dolayısıyla da kâr oranını olumsuz etkilemeye devam etmiştir. 1970'lerde işçi başına üretilen kârdaki anlamlı artışa rağmen kâr oranında böylesine küçük bir artış olmasının temel nedeni budur (bu kilit değişkenlerde 1970'lerden beri görülen eğilimlere ilişkin daha ayrıntılı bir irdeleme için bkz. Moseley 1997).

ÖNÜMÜZDE NELER VAR?

Bu Marksist teori, ABD (ve dünya) ekonomisindeki olayların gelecekteki seyri konusunda neleri ima ediyor? İlk olarak, bu teori ABD ekonomisinin geçmişi gibi geleceğinin de esas olarak kâr oranına bağlı olacağını ima ediyor. Eğer kâr oranı anlamlı derecede artarsa, o zaman belki ABD ekonomisi savaş sonrası erken yılların daha müreffeh "altın çağ"ına geri dönecektir. Ama eğer kâr oranı şimdiki düşük düzeylerde kalırsa, o zaman refaha geri dönüş olasılığı pek yoktur. Onun yerine, ABD ekonomisi beklenenden düşük büyüme, daha yüksek işsizlik ve belki daha kötüsünü yaşamaya devam edecektir.

Ayrıca, bu teori kâr oranının gelecekteki eğiliminin yukarıda tartışılan üç temel faktöre bağımlı olduğunu da belirtmektedir: Bunlar, işçi başına üretilen kâr, işçi başına düşen sermaye yatırımı ve üretken olmayan emeğin üretken emeğe olan oranıdır. İşçi başına düşen kâr, muhtemelen, son yıllarda olduğu gibi artmaya devam edecektir (çünkü yavaş büyüme ve daha yüksek işsizlik ücretler üstünde baskı yapmayı sürdürüyor), bu da kâr oranı üzerinde olumlu bir etki yapmaya devam edecektir. Ayrıca, eğer ekonomi (yavaş da olsa) genişlemeyi sürdürürse, o zaman işçi başına düşen sermaye de muhtemelen yavaş yavaş artmaya devam edecektir, bu da kâr oranı

üzerinde olumsuz bir etki yaratacaktır. Üretken olmayan emeğin üretken emeğe oranı da büyük olasılıkla yükselmeye devam edecek ve kâr oranı üzerinde olumsuz bir etki yaratmayı sürdürecektir. Bu karşıt eğilimlerin net etkisini kesin olarak öngörmek zordur, ama yakın geçmişten çıkarım yaparsak, görülebilir gelecekte kâr oranında anlamlı bir artış meydana gelmesi çok olası görünmemektedir. Kâr oranında böyle bir artış olmayınca, ABD ekonomisi en iyimser tahminle son onyıllardaki durgunluğa saplanmış halde kalacaktır (bu kilit değişkenlerin gelecekteki olası eğilimlerine ilişkin daha ayrıntılı bir irdeleme için bkz. Moseley 1999).

Ayrıca, Marksist teoriye göre, hükümetin bu karamsar gelecekten kaçınmak için yapabileceği pek bir şey de yoktur, çünkü kâr oranını artırmak için hükümetin ekonomik politikalarının yapabileceği pek bir şey de yoktur. Genişlemeci maliye ve para politikaları işçi başına üretilen kârı artırmayacağı gibi, işçi başına düşen sermaye yatırımını da azaltmaz, üretken olmayan emeğin göreceli oranını da düşürmez. Bu nedenle, genişlemeci ve parasal politikalar ekonomide gelip geçici bir canlanma sağlayabilse bile, bunların yeni bir refah çağına geri dönüş, yani kâr oranında anlamlı bir artış için gerekli önkoşulu gerçekleştirmesi olanaksızdır.

11 Eylül 2001'den altı ay sonra bu satırlar yazılıyorken, ABD ekonomisi yeniden resesyona giriyor ve bunun ciddi bir resesyon olması tehlikesi vardır. Bu resesyona eylül saldırıları neden olmamıştır, daha çok, 1997'den beri kâr oranında meydana gelen hızlı düşüş neden olmuştur (bkz. Şekil 1), bu düşüş 2000'den başlayarak sermaye yatırımında keskin bir düşüşe ve son aylarda giderek yayılan bir resesyona yol açmıştır (11 Eylül'den bile önce). Ayrıca, kapitalist firmalar 1990'ların sonlarındaki "yatırım patlaması"nı finanse etmek için (ve firmalar borç aldıkları paranın yaklaşık yarısını kendi hisse senetlerini geri satın almakta kullandıkları için, 1990'ların sonlarındaki "borsa patlaması"nı finanse etmek için de!) rekor miktarlarda borç almışlardır. Düşük kârların ve yüksek borcun oluşturduğu bu kombinasyon, bugün ödeme güçlüğü ve iflas riskini savaş sonrası dönemin en yüksek düzeyine çıkarmaktadır. Aileler de 1990'ların sonlarındaki "tüketim harcaması çılgınlığı"nı finanse etmek için rekor düzeylerde borçlanmışlardır ve onlar da,

resesyonu daha da kötüleştirecek olan daha büyük bir ödeme güçlüğü ve iflas tehlikesiyle karşı karşıyadırlar.

Bugünkü resesyonun başka bir önemli yönü, dünyanın diğer iki büyük ekonomisinin de ya resesyonda olması (son onyılda çoğunlukla resesyon yaşayan Japonya) ya da resesyona girmekte olmasıdır (Avrupa). Üç büyük ekonominin bu senkronize resesyonu, zamanı gelince, dünyanın geri kalanı üzerinde, özellikle de bu üç temel ekonomiye yaptığı ihracata çok fazla bağımlı olan kalkınma yolundaki ülkeler üzerinde yıkıcı etkiler gösterecektir. Dünyanın geri kalanının çoğu –Asya, Latin Amerika ve Afrika– büyük ekonomilerdeki yavaşlamanın sonucu olarak, zaten giderek derinleşen bir resesyon içinde bulunuyor (örneğin, ihracatının %85'ini ABD'ye yapan Meksika bir yılı aşkın süredir resesyon yaşıyor). "Asya krizi", bu defa sermaye kaçışı ve döviz krizi olmaksızın ama belki daha da kötüsü, GSYH'deki düşüşler ve artan işsizlik bakımından, geri dönmüş bulunuyor, çünkü bu defa büyük ekonomiler de resesyon içinde bulunuyor (bu defa bu ülkeleri resesyondan çekip çıkaracak bir "ABD lokomotifi" yok). Bu, bir bütün olarak dünya ekonomisinde Büyük Çöküntü'den beri yaşanan ilk küresel resesyon olacaktır.

Bugünkü küresel resesyonun küresel çöküntüye dönüşüp dönüşmeyeceği kesin olarak tahmin edilemez. Ama eğer Marx'ın teorisi (ve tarih) yol gösterici olursa, savaş sonrasındaki azalan kârlılık ve artan borç dönemini, eninde sonunda, anlamlı sayıda ve yaygın iflasların karakterize ettiği bir çöküntü dönemi izleyecektir; eninde sonunda, bu iflaslar ayakta kalan firmaların kâr oranını yükseltecek ve mevcut borcun büyük kısmını ortadan kaldırarak başka bir genişleme ve refah döneminin koşullarını yaratacaktır. Başka bir deyişle, refaha geri dönüş önce bir çöküntünün olmasını gerektirir. Böyle bir çöküntüden kaçınmaya birkaç yıl daha devam etme olasılığı olabilir; ama Marksist teorinin öngörüsüne göre, böyle bir çöküntü olmaksızın erken savaş sonrası "altın çağ"ın daha müreffeh koşullarına geri dönüş pek olası değildir.

Böylesine kötüleşen bir küresel kapitalizm krizi, dünyanın çalışan kitlelerine, özellikle de gelişme yolundakilere büyük acılar –işten çıkarılmalar, daha düşük gelirler, daha fazla açlık ve yoksulluk,

daha büyük kaygı ve umutsuzluk– getirirdi. Dünyanın her yanındaki ve ABD'deki işçiler bu yaygın ve giderek artan sefalete nasıl karşılık verirlerdi? Gelecek birkaç yılda, dünyanın her yanındaki işçilerin ya daha yüksek işsizliği ve daha düşük yaşam standartlarını pasif şekilde kabullenmek ya da bu zorluklara aktif şekilde direnerek ekonomik geçim koşullarını savunma mücadelesi vermek arasında seçim yapmaya zorlanacakları olası görünmektedir. Ekonomik koşullar bozuldukça, işçilerin kriz içindeki bir kapitalizmde yaşam standartlarını korumak için verecekleri bu mücadeleler, gitgide daha fazla sayıda işçiyi, bizzat kapitalizmin ve onun kendi temel ekonomik gereksinimlerini karşılamaya yeterli olup olmadığını sorgulamaya yöneltmesi. Eğer kapitalizm ekonomik geçim koşullarımıza yönelik bu saldırıları gerekli kılıyorsa, o zaman belki böyle saldırıları gerekli kılmayan ve ekonomik gereksinimlerinizi, isteklerimizi daha iyi tatmin edebilen daha iyi bir ekonomik sistem vardır.

Çeviren: Şükrü Alpagut

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Freeman, A. (1991) "National Accounts in Value Terms: The Social Wage and the Profit Rate in Britain, 1950-1986", P. Dunne'da (der.) *Quantitative Marxism*, Cambridge: Polity Press.

Moseley, Fred (1991) *The Falling Profit Rate in the Post-war United States Economy*, Londra: Macmillan.

Moseley, F. (1997) "The Profit Rate and the Future of Capitalism", *Review of Radical Political Economics* 29 (4), s. 23-41.

Moseley, F. (1999) The US Economy at the Turn of the Century: Entering a New Era of Prosperity?", *Capital and Class* 67, s.25-45.

17. BÖLÜM

SINIF MÜCADELESİ NEREDE?

John Holloway

SINIF MÜCADELESİ BUGÜN NEREDE?

Günümüzde Marksist teoriye yöneltilen belki de en yaygın eleştiri şu: Marksizmin kapitalizm eleştirisi değil ama sınıf mücadelesinin önemi hakkındaki ısrarı hatalıdır. Kapitalizmin şerri herkesin görebileceği gibi apaçık ortada, peki Marksistlerin bahsedip durdukları sınıf mücadelesi nerede? Mücadele elbette, elbette var: Seattle'dan Cenova'ya uzanan antikapitalist hareketin mücadelesi, Meksika'da Zapatistaların ve Brezilya'da topraksız köylülerin mücadelesi, ayrımcılığa karşı kadınların ve eşcinsellerin verdiği mücadele, hatta Dünya Ticaret Merkezi'ne uçaklarla dalan insanların görülmeye değer protestosu... Mücadeleyi görmek zor değil, peki sınıf mücadelesi midir bu? Son yirmi-otuz yıldır emek hareketi nerelerde? Hiç şüphesiz devrime önderlik etmekle meşgul değil. Öyleyse sınıf mücadelesi hakkında konuşmayı bırakıp yeni toplumsal aktörlerden, ya da basitçe "çokluk"tan bahsetsek daha iyi olmaz mı?

Bu bölümde, sınıf mücadelesinin bugün muhtemelen daha önce hiç olmadığı kadar sert ve şiddetli olduğu iddia edilecek.

SERMAYENİN VARLIĞI SINIF MÜCADELESİDİR

Yok, hayır, bundan çok daha öncesine gitmemiz gerekli. Neden sermaye ile değil de ırkçılık ve ataerkillikle başlamıyoruz? Baskının farklı pek çok şekli yok mu yoksa?

O zaman sermayeyle başlamayalım. Gelin kendimizle başlayalım. Dünyayı değiştirmek istiyoruz, çünkü burası berbat bir yer, çünkü apaçık şekilde hakkaniyetsiz bir yer, çünkü şiddet kol geziyor burada, çünkü toplumun şu anda kendini örgütleme biçimine baktığımızda insanlık çok geçmeden kendi kendini imha edecek gibi duruyor (Hayır, dünyayı değiştirmek istemiyorum diyorsanız, gidip başka bir kitap okuyun).

Dünyayı değiştirmek, eyleyişi ima ediyor. Toplumu değiştirmek istiyorsak eğer, onu olduğu gibi kabul etmek yerine insanların meydana getirdiği ve insanların değiştirebileceği bir şey olarak düşünmeliyiz. Kendimizi varlıklar olarak değil, eyleyenler olarak görmeliyiz. Bu durum bazen materyalizm, hatta diyalektik materyalizm diye anılır: Marx'ın materyalizmden kastı temel olarak toplumu insana ait bir eyleyiş, "hissi bir insan faaliyeti pratiği" olarak kavramaktı (Marx, s. 3, Feuerbach Üzerine İlk Tez).

Eyleyiş herhangi bir devrimci projenin, herhangi bir dünyayı değiştirme projesinin merkezinde yer alır. Devrimci düşüncenin, toplumu eyleyiş olarak düşünmek anlamına gelmesi de bundan. Bu sadece bir eylem çağrısı, sokaklara çıkma ve bir şey yapma çağrısı değil. Öncelikle toplumu (ve bizim bugünkü toplumu reddedişimizi) insan eyleyişinin ve insan faaliyetinin örgütlenme şekli çerçevesinde anlamaya çalışmak demek.

Eyleyişimizi, faaliyetimizi düşündüğümüzde dikkatimizi çeken ilk şey bunun toplumsal oluşudur. Şimdi ya da geçmişte, başkalarının eyleyişine bağlı olmayan herhangi bir faaliyeti düşünmek zor olacaktır. Burada oturmuş yazıyorum ve belki de bunu tek başıma yaptığım büyük bir iş olarak görüyorum, ama bilgisayarı yapan, elektrik tesisatını döşeyen, binayı inşa eden, masayı yapan, beni etkileyen tüm öteki kitapları yazanların eyleyişleri olmadan şu anda yazdığımı yazamayacağımı biliyorum. Başkalarının eyleyişleri her zaman için kendi eyleyişlerimizin, eyleyiş araçlarımızın ön koşuludur; kendi eyleyişlerimiz de başkalarının eyleyişlerinin aracı haline

gelir. Bizim eyleyişimiz her zaman toplumsal bir eyleyiş akışının parçasıdır.

Eyleyişimiz hem toplumsaldır hem de tasarıma dayanır. Eyleyişimizin bir veçhesi, değiştirme, şeyleri olduğundan başka hale getirme hedefidir. Eyleyişimiz var olanın ötesine geçen bir tasarımı da içerir. Mevcut durumun ötesini tasarlamak, dünyayı değiştirmeyi önüne koyan tüm fikirler için temeldir. Marx'a göre insanları hayvanlardan –biz buna makineleri de ekleyebiliriz– ayıran niteliklerden biriydi bu. *Kapital*'in ünlü bir pasajında şöyle der: "Örümcekler dokumacınınkilere benzer işlemler yürütür, arılar peteklerini yaparken kendilerine mimar diyen pekçoklarını utandırır. Gelgelelim en kötü mimarı en iyi arıdan ayıran şey şudur: mimar yapıyı hayata geçirmeden önce onu zihninde canlandırabilir. Her emek-sürecinin sonunda, bu sürecin başında emekçinin zihninde zaten var olan bir sonuç elde ederiz. Emekçi sadece maddenin biçimindeki bir değişikliği yaratmakla kalmaz, kendine ait bir amacı da gerçekleştirir." (1965, s. 178)

Eyleyişe kapitalizmde ne oluyor peki? Biri geliyor, ürettiğimize el koyuyor ve "bu benim" diyor. Kapitalist (ondan önceki feodal bey ve köle sahibi gibi, ama biz şimdi kapitalistin üzerinde duralım) meydana getirdiğimiz şeyi, çalışmamızın ürününü mülk ediniyor. (bkz. 1. bölüm).

Eyleyişi paramparça eder bu. Kapitalist, ürünü mülkiyetine geçirerek eyleyişin toplumsal akışını paramparça eder (Ha, bunu yapan belki de iyi bir adam, hatta iyi bir kadındır, bu yaptığı da pek iyi bir şey değil, ama bunu yapmazsa kapitalist olmayacaktır: kapitalistlerden "sermayenin kişileşmesi" diye bahsederken Marx'ın kastettiği budur). Ürettiğimiz şey onun mülkü haline gelir. Kapitalist artık başkalarının eyleyiş araçlarını, başka bir deyişle üretim araçlarını elinde tutmaktadır. Ötekiler, eylemek (ve hayatta kalmak) için üretim araçlarına ulaşmak zorundadırlar: emek güçlerini (eyleme kapasitelerini) üretim araçlarının sahibine satarak gerçekleştirirler bunu. Eyleyişleri kapitalistin denetimindeki emeğe dönüşmüştür artık. Kapitalistin elbette sahibi olduğu ve piyasada satabildiği malları üreten emektir bu.

Bizim eyleyişimizle ötekilerin eyleyişi arasındaki doğrudan

bağlantı kopmuştur. Eyleyişimiz elbette hâlâ toplumsal eyleyiş akışının bir parçasıdır, ama öyle gözükmez. Şimdi yazıyor oluşum, para ödediğim bazı *şeyler*i (bilgisayar, elektrik, masa vs), piyasadan aldığım metaları kullandığım bireysel bir edim olarak görünür. Eyleyişimiz toplumsaldır, fakat dolaysız değil dolaylı olarak toplumsaldır.

Eyleyişin toplumsal akışı bozulunca, tasarımsal niteliği de bu durumdan nasibini aldı. Artık işçinin ne yapacağına karar veren kişi, işçinin emek gücünü sattığı, üretim araçlarının sahibi konumundaki kapitalistir. Tasavvur etmek ya da tasarlamak şimdi kapitalistin faaliyeti hâline gelirken, işi icra etmek de işçiye bırakıldı. Böylece insanların ayırt edici niteliği olan tasarımdan mahrum bırakılan işçinin konumu arınınkiyle eşitlendi. Bu tesadüfi değil, sürekli tekrarlanan bir süreçtir. Kapitalist, emeğin ürününü mülk edindiği için, işçi emek sürecinden çıkarken buraya dahil olduğu zamanki kadar yoksuldur ve ertesi gün onu işte tutması için kapitalistin minnetine muhtaçtır. Öte yandan kapitalist zenginleştikçe zenginleşir, ne de olsa işçinin ürettiği ürünün ederi kapitalistin işçiye emek gücü karşılığında ödediğinden fazladır. Başka bir deyişle, kapitalist işçiyi sömürür, işçiye ödediği paradan daha fazla değer elde eder.

YANİ?

Söze Zapatistalar, Dünya Ticaret Merkezi gibi ilginç şeylerle başladık. Buraya kadar oluşturmaya çalıştığımız düşünceler de bizi fabrikanın, topluma dair bir tür iktisat kuramının içine doğru çekiyor. Marksizmin sorunu tam da bu değil mi?

Yok, hayır anlamadınız. Belki de ben anlatamadım. Eyleyiş kendi içinde ekonomik bir şey değil. Eyleyiş, yatakta yatmak, akşam yemeği hazırlamak, yemek yemek, makaleler, denemeler yazmak, sevişmek, gösteriye gitmek, sandalye yapmak, elektrik üretmek, araba yapmaktır. Eyleyişimizin önemli bir kısmını emek olarak, "ekonomik" bir faaliyet olarak tanımlayansa kapitalizmin varlığıdır. Hayatta kalma araçlarına erişimin yalnızca parayla mümkün olduğu gerçeği ile paraya ulaşmamızın tek yolunun emek gücümü-

zü satmak ve günlük eyleyişimizin büyük bir kısmını başkalarının emrindeki emeğe dönüştürmek olduğu gerçeğidir "ekonomi"yi hayatlarımızın merkezine koyan. Gelgelelim, kapitalizmin eleştirisi iktisadi bir eleştiri olmasa da, ister istemez bir iktisat eleştirisidir. Marx'ın *Kapital*'inin alternatif bir iktisat değil de iktisat eleştirisi (ya da ekonomi politik eleşirisi) geliştirmiş olmasının nedeni budur. Eyleyişi emekten, hayatı iktisattan azat etmek için mücadele verilir. Çözümlememizin emekten değil de, eyleyişten, "hissi bir insan faaliyeti, pratiği"nden başlamak zorunda oluşunun nedeni de budur.

Öyleyse kapitalizmde eyleyiş, paramparça, bölük pörçük, bölünmüş bir süreçtir. "Ayrılma" der Marx, "sermayenin gerçek ortaya çıkış sürecidir." (1972, s. 422) İnsanların büyük çoğunluğunun eyleyiş araçlarından (üretim araçlarından) ayrılması, ürünün üreticilerden ayrılması, insanların amaca yönelik toplumsal bir faaliyetten (*1884 Elyazmaları*'nda Marx'ın "türsel varlık" olarak adlandırdığı durumdan) ayrılması, insanların birbirinden ayrılması, "emeğin" öteki faaliyet biçimlerinden ayrılmasıdır sermaye. Bu ayrılış hayatımızın her yönünü derinden etkiler. Emekten ayrı tutulan eyleyiş bundan etkilenir, çünkü boş vakitler için, ikincil, pek ciddiye alınmayan bir meşgale olarak tanımlanır –"Bir şey yapmıyorum, sadece ev kadınıyım" ya da "Şu anda bir şey yapmıyorum, işsizim" cümlelerinde olduğu gibi. Başkalarının eyleyişinin koşullarını yaratan eyleyiş, şimdilerde başkalarının satın alması için "şeyler" üretmek olarak görülüyor. İnsanların arasındaki ilişkiler böylece kırılıyor, Marx'ın *Kapital*'in ilk bölümünde ifade ettiği gibi şeyleşiyor ya da fetişleştiriliyor. Başkalarının eyleyişiyle ilişki kurmamızın yolu şeylerin mübadelesinden geçiyor. Toplumsal ilişkiler (para, metalar, sermaye, devlet gibi) toplumsal ilişki biçimleri ya da kendi eyleyişimizin ürünü olarak algılamadığımız şeylere bürünüyor. Fetişizm sadece iktisadi bir duruma, toplumsal ilişkilerin iktisadi biçimlerde zuhur ettiği bir duruma değil, toplumun her yönüne, hayatımızı ve başkalarıyla ilişkilerimizi algılama biçimimizin her yönüne atıfta bulunuyor. Eyleyişimizin her yönü eyleyişin toplumsal akışındaki kırılma tarafından, sermaye denen ayrılma süreci tarafından dönüşüme uğratılmıştır.

Öyleyse bu ayrım nasıl çıkıyor ortaya? Mücadele yoluyla elbette. Otomotik olarak gerçekleşmiyor. Kapitalistin bize her gün dediklerini bir düşünün: "Etrafında gördüğün tüm bu güzellikler, hayatta kalmak için isteyebileceğin bütün bu şeyler, keyfini çıkarmak isteyebileceğin her şey, bunların hepsi özel mülkiyet, bunların hepsi benim. Bunlardan herhangi birinin keyfini sürmek istiyorsan bunu para kazanarak yapabilirsin. Ama para kazanmak istiyorsan günlerini istediğin şeyleri yaparak geçirme fikrinden vazgeçmen gerekecek: bana gelmen ve benim için çalışman gerekiyor, dediğimi yaparsan sana para verebilirim, sen de gidip o istediklerinin bazılarını satın alabilirsin. Ama uyarıyorum, sadece kısa bir süre için yetecek kadar para vereceğim, yarın yine bana gelip benim için çalışman gerekecek. Ve tabii ki seni başarıyla sömürebildiğim ve seni istihdam ediyor oluşum bana kâr getirdiği sürece istihdam edeceğim." Tüm bunları sanki bunlar zaten tartışmasız gerçeklermiş gibi söylüyor, ama tabii ki öyle değil. Zavallı kapitalisti bir düşünün. Bir kapitalist olarak varlığını sürdürmek için, "bu benim" dediğinde ne kastettiğini kabul etmemiz için bizi ikna etmeli ya da zorlamalı: bizi özel mülkiyetine saygı duymamız için zorlamalı. Bu kolay bir iş değil: milyonlarca polisin ve güvenlik görevlisinin hizmetleri gerekli; öğretmenleri, sosyal hizmet görevlilerini, ebeveynleri de unutmamak gerek. Sonra da gündelik eyleyişlerimizi onun denetimindeki emeğe dönüştüreceğine dair o korkunç, saçma fikri kabul etmemiz için bizi ikna etmeli ya da zorlamalı. Genel bir ifadeyle söylemek gerekirse, özel mülkiyetini koruyarak yapıyor bunu, ama yine de bizi sabah erkenden uyandırmak (asla kolay bir görev değildir, hele de beklenen başkalarının emri altında çalışmaksa), işe gitmemizi sağlamak ve ne emrederse onu verimli bir şekilde (rekabet etmek zorunda olduğu kapitalist ahbaplarından daha verimli bir şekilde) yapmamızı sağlamak zorunda.

Bütün bunlar kolay değil. Köle ya da serf olmayışımız durumu daha da karmaşıklaştırıyor. Biz özgürüz. "Tabii, tabii" diye gülüyor olmalısınız, "kapitalistin emirlerine itaat etme özgürlüğümüz var." Evet, doğru, ama kölelerin ve serflerin verdiği mücadeleler sonucunda, bazen kapitalistlere sıkıntı verecek şekilde gerçekten özgürüz. Bir kapitalist, ondan bıktığımızda gidip başka bir kapitaliste emek gü-

cümüzü satmamızı engelleyemez. Ayrıca çalışırken emirlerine itaat etmezsek bizi (genelde) öldüremez ya da kırbaçlayamaz. Başka bir deyişle sömürü sistemini sürdürmek uğruna gerekli şiddeti uygulamak için feodal efendilerden farklı olarak kapitalistler, sözüm ona dışsal bir mercinin desteğine ihtiyaç duyar. Bu devlettir. Devletin ve toplumun, siyasi ve ekonomik olanın ayrılması, adına sermaye dediğimiz ayrılma sürecinin çok önemli yönlerinden bir diğeridir. Devlet, ayrılma sürecinin bir parçası olarak bu süreci elinden geldiğince düzenler: Eylenenin eyleyişten ayrılmasını, özel mülkiyetin her şeyi parçalayan "bu benim" deyişini korur. Tüm sömürü sistemleri silahlı soygundur, kapitalizmin ayırıcı yanı silahı doğrultan kişinin soygunu yapandan farklı olmasıdır (bkz. 9. bölüm).

Bütün bunlar mücadeledir. Elbette öyle. Ne düşündüğümüzle, nasıl davrandığımızla, sabahları nasıl kalktığımızla, dolayısıyla ne zaman yatağa girdiğimiz ve yatakta ne yaptığımızla ilgili bir mücadele, onu duvara fırlattığımız halde yine de yataktan çıkıp emek gücümüzü satmaya gittiğimiz çalar saatin mücadelesidir bu. Her gün binlerce insanın öldüğü son derece şiddetli bir mücadeledir, çünkü bu insanlar eyleyişin akışından koparılmıştır ve açlıktan kıvranmaktadır, çünkü kapitalistlerin "bu benim!" iddiasını kabul etmeyenler baskı altındadır, çünkü sermayenin bu insanlara yapmasını emrettiği şey tehlikelidir. Bu mücadele öncelikle onlardan, kapitalistlerden kaynaklanır. Bize kalsa uzanıp yatacağız ya da etrafta tatlı tatlı gezineceğiz ya da her ne yapmaktan hoşlanıyorsak tutkuyla kendimizi ona adayacağız. Bizi rahat bırakmayan onlar, "yatağınızdan çıkın ve gelip bizim için çalışın ya da açlıktan kıvranın, ne hâliniz varsa görün" diyen onlar. Öyleyse mücadele iki eyleyiş şekli, iki toplumsal ilişki biçimi arasında. Sermaye belirli bir eyleyiş şeklinin, birbirimizle ilişki kurma biçimlerinden birinin hayatımıza dayatılmasıdır. Sermaye, hem eyleyişimizi emeğe dönüştürme mücadelesi hem de işyerine varır varmaz sermayenin emrettiği şekilde çalışmamızı sağlama mücadelesidir.

Ve elbette buna karşı mücadele ediyoruz. Buna karşı mücadele ediyoruz, çünkü henüz makine değiliz. Çalar saati duvara fırlatarak, ertesi gün işteki verimliliğimizi etkileyeceğini bildiğimiz halde geç yatarak buna karşı mücadele ediyoruz, kâr üretmekten zi-

yade çocuklarımızla oynamaya önem vererek buna karşı mücadele ediyoruz, işyerinde daha fazla ücret ya da daha makul koşullar için savaşarak buna karşı mücadele ediyoruz, özel mülkiyetin dayatılması sonucu yaratılan sefaleti protesto ederek buna karşı mücadele ediyoruz, kapitalizmin ötesini tasarlayarak, daha iyi bir toplumun, ne yapacağımıza kendimizin karar vereceği bir toplumun hayalini kurarak buna karşı mücadele ediyoruz. İşyerinde ve işyeri dışında mücadele ediyoruz. Başka bir eyleyiş şekli, başka bir toplumsal ilişki biçimi için mücadele ediyoruz.

ÖYLEYSE BU SINIF MÜCADELESİDİR

Kasket giydiğimiz için sınıf mücadelesi değildir bu. Kendimizi solcu olarak gördüğümüz için değil, sadece yaşadığımız ve yaşamak istediğimiz için sınıf mücadelesidir: sınıf mücadelesi sadece sola ya da bilinçli militanlara münhasır olsaydı hiç umut yok demekti. İşçi sınıfı olmak istediğimiz için değil, tam tersine öyle olmak istemediğimiz için sınıf mücadelesidir bu. Bizim açımızdan bu mücadele, bir sınıf olma mücadelesi değil sınıf olmaya karşı bir mücadeledir. Bizi sınıflara ayıran sermayedir. Bize her gün "mülkiyetiniz yok, gelip bizim için çalışmalısınız; fakat böylece eve mülkiyetsiz gidip ertesi gün yine geleceksiniz, bu hayatınız boyu böyle sürecek, çocuklarınız ve onların çocuklarının hayatı boyunca da" diyen sermayedir. Fabrikada her gün sadece meta değil, iki sınıf üretilmesini güvence altına alan sermayedir. Marx'ın belirttiği gibi, "kapitalist üretim, birbiriyle bağlantılı ve sürekli devam eden bir süreç olması, bir yeniden üretim süreci olması bakımından sadece meta ya da artıdeğer değil, bir yanda kapitalistin diğer yanda ücretli emekçinin yer aldığı kapitalist ilişkiyi yeniden ve yeniden üretir" (1965, s. 578). Kapitalist üretim, sınıfları üretir, disiplini ve sistematik düzenlemeyi zorla kabul ettirir, eyleyişimizi kapitalist için kâr getiren dar üretim bandına (ya da devlet istihdamında olduğu gibi kapitalist kârlılığı destekleyen emeğe) indirger. Sermaye gridir, oysa biz gökkuşağıyız; eyleyişin özgür kaldığı, değer üretiminin iplerinden kopan, kârın zincirlerinden azat edilen bir dünya için savaşıyoruz.

Öyleyse sermayenin olduğu yerde sınıf mücadelesi de var de-

mektir: İnsanların, eyleyişin toplumsal akışından günbegün ayrılması, özel mülkiyetin günbegün zorla yürürlüğe konması, eyleyişin sermayenin buyruğunda günbegün emeğe dönüşmesi, bu emeğin ürünlerine günbegün el konulması: Sınıf mücadelesidir bütün bunlar, ama mücadelenin doğasından ötürü, öyle gözükmezler. Sermaye, eyleyenleri eyleyişin toplumsal akışından ayırmak için mücadele eder, fakat bu ayırma insanların kendilerini artık eyleyen ya da toplumda yaşayanlar olarak görmemeleri anlamına gelir. Ayırma, insanların eyleyenlerden ziyade, bireyler ve varlıklar gibi gözükmesi anlamına gelir. Kapitalist sınıfın mücadelesi ne kadar başarılı olursa, o kadar görülmez hale geliyor: insanlar, eyleyişlerinin oluşturduğu topluluğun bir arada tuttuğu eyleyenlerden, devlet gibi dışsal kurumlarca birbirine bağlanan özgür ve eşit bireylere dönüşüyor. Kapitalist sınıf mücadelesi mülkiyet, para, kanun, devlet gibi sözüm ona doğal biçimler vasıtasıyla hayat buluyor. Sermaye bu biçimler aracılığıyla bir eyleyiş biçimi olarak hayatımıza zorla sokuluyor. Sermaye "sizi sömüreceğiz, günün sonunda eve sürünerek dönecek kadar yorgun düşene kadar bizim için çalışmaya zorlayacağız, sonra da sizi geri gelmek, hayatınız boyunca buraya dönmek zorunda bırakacağız" demiyor. Hayır, sermaye sadece bazı anahtar kelimeleri kullanıyor: "Özel mülkiyete, paraya, kanuna saygı gösterin." "Özel mülkiyete saygı gösterin" dediğinde "biz sizi eyleyiş ve hayatta kalma araçlarından ayırırken, siz bir kenarda durun" demek istiyor. "Paraya saygı gösterin", "insanlar arasındaki her ilişkiyi para aracılığıyla gerçekleştirmemize, böylece her toplumsal ilişkiyi paramparça etmemize izin verin" demek oluyor. Kanunlara saygı göstermek de kendi eyleyişimizi şekillendirme fikrinden vazgeçmemiz gerektiği, her türlü faaliyetin özel mülkiyeti kabul etmeye uyacak şekilde yapılması gerektiği, dışsal bir güce boyun eğmemiz gerektiği anlamına geliyor. Kapitalist sınıf mücadelesi, liberal kuram kılığında dolaşıyor.

Sermaye hareket etmeden duramaz. Feodalizmde, sömürü ilişkileri az çok sabitti: Efendilerin kölelerinden bekledikleri zamanla pek de değişmedi. Sermayede durum farklı. Sermayenin "kurt adamları"nın artımak açlığı sermayeyi sürekli daha ileri taşıyor (Marx 1965, s. 243). Sermayenin her biri birbiriyle rekabet halinde

olan, hayatta kalmaları işçilerini ötekilerden daha etkili bir şekilde sömürebilmesine bağlı olan pek çok kapitalist birime (şirketlere) bölünmüş olması sermayenin asla sabit kalamayacağı, yani emeğin sömürüsünü yoğunlaştırmak için sürekli ileri taşındığı anlamına geliyor. Sömürüyü yoğunlaştırmak, sadece fabrikada daha sıkı bir disiplin dayatmak anlamına gelmekle kalmıyor, aynı zamanda bu sömürüyü kolaylaştıracak koşulları toplum ölçeğinde (yani dünyada) yaratmak anlamına da geliyor. Söz konusu durum, hayatın her alanını değer üretimi hedeflerinin emrine tabi kılmak anlamına geliyor. Hayatın her yönü gittikçe daha da yoğunlaşarak sermayenin dayatıldığı bir savaş alanına dönüyor; insanlığa ait ve özgürleştirici kabul ettiğimiz şeyleri korumaya ve geliştirmeye çalıştığımız ve direndiğimiz bir savaş alanı. Örneğin eğitim alanında, öğretimi piyasanın (yani sermayenin) ihtiyaçlarına uygun hale getirmek için son yıllarda dünyanın her yerinde büyük ve ani bir saldırı yaşandı. Bu durum bazen eğitimin içeriğinin piyasa tarafından belirlenmesine izin veren doğrudan özelleştirme şeklini alırken, bazen de aynı hedefe ulaşmak için devlet güdümündeki eğitim sistemi içindeki farklı denetim biçimlerinin takdimi anlamına geldi. Bu saldırı elbette sürekli bir direnişle karşılaşıyor, ya öğrenci boykotları biçiminde ya da öğretmenlerin ve öğrencilerin dürüst ve eleştirel bir anlayış geliştirmek için piyasanın gerekliliklerinin ötesine geçmesi gibi etkisi daha sınırlı biçimler alan bir direnişle. Bazen de okuduğunuz gibi bir kitabı öğretmenlerin yazması ya da tavsiye etmesi ve öğrencilerin okuması biçimini de alabiliyor bu direniş. Tam da sınıf mücadelesinin öldüğünü düşündükleri bir anda kendilerini bu mücadelenin ortasında buluveriyorlar.

SERMAYE SON YILLARDA HAYLİ VAHŞİLEŞTİ

Tahakküm etmeye ve sömürmeye çalışan herkesi etkileyen bir açmazdan kaynaklanıyor şiddet: onlar, sömürdükleri ve üzerinde tahakküm kurduklarına tamamiyle muhtaçlar. Sermaye, varoluşu için eyleyişi emeğe dönüştürebilmeye ve bu emeği sömürebilmeye muhtaçtır. Sadece bu da değil: Az önce de söylediğimiz gibi var oluşu için yalnızca sömürüyü sürdürebilmeye değil sömürüyü sürekli yoğun-

laştırmaya da muhtaçtır. Toplumu sadece tabi kılmaya ihtiyaç duymaz, onu daha fazla, daha da fazla tabi kılmaya ihtiyaç duyar. Bunu yapamazsa kendini krizin içinde bulur. Kriz, şayet ayakta kalmak istiyorsa, itaati yoğunlaştırması gerektiğini hatırlatır sermayeye. 1970'lerde sermayenin krizde olduğu aşikârdı, hem toplumsal hem de iktisadi açıdan. 1960'ların sonundan itibaren toplumda itaatin ne kadar zayıf olduğu açıkça görülüyordu: grevler, gösteriler, öğrenci hareketleri, dünyanın pek çok yerindeki devrimci hareketler. 1973-74 arasında dünya çapında çıkan krizle, tabi kılmanın başarısızlığı iktisadi açıdan da tezahür etti. Sermayenin cevabı farklı biçimlerde geldi (geleneksel aile değerlerine dönüşe yapılan vurgu, polisin faaliyetlerini, bazı durumlarda da askeri faaliyetleri artırma), ama her şeyden önce de para ve mülkiyet biçimini aldı.

Para, yaklaşık çeyrek yüzyıldır sınıf mücadelesinin merkezinde yer alıyor. İlk olarak, borçları azaltma ve piyasayı disiplin altına alma yolu olarak Reagan ve Thatcher döneminin başlarında sıkı para politikaları uygulandı. Bu strateji dünyanın mali sistemini tehdit etmeye başladığında borç konusunda daha esnek bir yaklaşım kabul gördü; kapitalizmin selameti için refahı asli kabul edilenlerin (esasen büyük şirketler, zenginler ve zengin ülkelerin) daha fazla harcamasına izin verirken, disiplin altına alınması icabedenleri (esasen yoksulları) ya da kolayca gözden çıkarılabilecekleri (dünya nüfusunun önemli bir bölümü sermaye için hiçbir şekilde "bir yedek sanayi ordusu"ndan ibaret değildir, bir baş belasıdır) disiplin altına almak için borç mekanizmasını bir araç olarak kullanan bir yaklaşım.

Mülkiyetin artırılması da sermayenin mücadelesinde önemli bir yerde duruyor. Kapitalizmin ilk günlerinde toprak sahipleri nasıl köylüleri topraklardan atıp, toprağın etrafını çitle çevirip "bu benim" dediyse, şimdi de gittikçe daha fazla insani faaliyet alanını kuşatıyor ve "bu benim mülkiyetim, bu benim" diyor. "Fikri mülkiyet" kavramının gelişimi bu hususta hayati bir yer tutuyor. Sermaye; müzik, yazılım, eczacılık alanındaki buluşlar, genler vb üzerindeki mülkiyette hak iddia etmek için yüksek miktarlarda paralar harcıyor. Dünyanın pek çok yerinde mülkiyet haklarının kapsamı genişlerken korkunç bir vahşet uygulandı, toplulukların geleneksel tarım ya da şifalı ürünler bilgisi kapitalist işletmelerin tekeline alındı, hiç-

bir tazminat verilmeden bilginin patenti alındı ve başvuran herkese, buna sözü edilen topluluklar da dahil, mülkiyet hakları dayatıldı.

Para ve mülkiyet çok vahşi mücadele biçimleridir. Hiç şüphesiz, son yüzyıl boyunca yapılan savaşların neden olduğu ölümlerden çok daha fazla ölüme, sadece son yirmi yılda neden oldular. Her gün otuz beş bin çocuk, hayatta kalmaları için ihtiyaç duydukları şeylerden mülkiyet ve para yüzünden uzak düştükleri için ölüyor. Fakat bunlar gene de önemli ölçüde kırılgan mücadele biçimleri. Para, özellikle de borç biçimindeyse, hem bu parayı ödemeyeceklerin hem de borcun dayatılmasının beraberinde getirdiği insan hayatlarının tahribine işaret edenlerin itirazlarına maruz kalıyor. Mülkiyet, özellikle de fikri mülkiyet, neredeyse evrensel boyutta bir itirazla karşı karşıya: olağan bir şekilde yazılım, video ve CD kopyalayanlardan gelen itirazla ve ecza alanındaki patentlerin korunması sonucu AIDS'lilerin çekmek zorunda kaldığı ıstıraba karşı kampanya düzenleyenlerin itirazlarıyla. Her iki mesele de son yıllardaki antikapitalist hareketin önemli gündemleri haline geldi.

Bu sınıf mücadelesi mi peki? Elbette öyle. Peki bunu neden sadece yeni toplumsal aktörlerin ya da "çokluğun" verdiği mücadelelerin çeşitliliği saymıyoruz? Çünkü sınıf kavramı, belirli meselelerin ötesinde (Afrika'daki AIDS, internetten müzik indirmek, öğrenci kredileri, Latin Amerika'daki yoksulluk) tek bir mücadele olduğuna işaret ediyor: Sermayenin kâr mücadelesine, yani sermayenin sömürmek, eyleyişi emeğe dönüştürmek, kendi toplumsal ilişki biçimlerini dayatmak için verdiği mücadeleyle bizim tüm bunlara karşı verdiğimiz, başka bir eyleyiş biçimi, insanlık onurunun tanınmasına dayanan bir toplum için verdiğimiz mücadeleye. Sınıf, başka kategorilerin yapmadığı şekilde, temelde yer alan bu birliğe işaret ediyor. Ayrıca temel bir mahiyet taşıyan başka bir şeye de işaret ediyor sınıf: kazanacağımıza, insanlığın sermayenin saldırılarından sağ çıkacağına dair bir kesinlik yok, ama sınıf kavramı bize umut veriyor, çünkü var oluşu için sermayenin bize ihtiyaç duyduğunu, özne olanın sadece biz olduğunu gösteriyor.

Çeviren: Emel Kahraman

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Bloch, E. (1993) *The Principle of Hope*, 3 cilt. (Oxford: Basil Blackwell).

Bonefeld, W. ve Holloway, J. (der.) (1995) *Global Capital, National State and the Politics of Money*. (Londra: Macmillan).

Dinerstein, A. ve Neary, M. (der.) (2002) *The Labour Debate*. (Londra: Ashgate).

Holloway, J. (2002) *Change the World Without Taking Power*. (Londra: Pluto Press) [*İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek*, çev. Pelin Siral, İletişim Yayınları, 2003].

Marx, K. (1976) Theses on Feuerbach, *Marx and Engels Collected Works*, 5. Cilt. (Londra: Lawrence and Wishart) ["Fueurbach Üzerine Tezler", *Alman İdeolojisi* içinde, çev. S. Belli-A. Kardam, Sol Yayınları, 1992)

Marx, K. (1965) *Capital*, 1. Cilt. (Moskova: Progress Publishers) [*Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları].

Marx, K. (1972) *Theories of Surplus Value*, 3.Kısım, Londra: Lawrence and Wishart.

Marx, K. *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844* (herhangi bir basım). [*1844 El Yazmaları*, çev. Murat Belge, Birikim Yayınları, 2005]

Marx, K. *Capital* (herhangi bir basım). *[Kapital]*

Smith, C. (1996) *Marx at the Milennium*. (Londra: Pluto Press).

18. BÖLÜM

KAPİTALİZMİ AŞMAK: MARX'IN TARİFİNİN YETERLİLİĞİ

Michael Lebowitz

ALTERNATİF BİR ÖNGÖRÜ

Kapital'in birinci cildine yazdığı "İkinci Basım İçin Sonsöz"de Marx, birinci basımı inceleyen ve "geleceğin mutfakları için ... tarifler vermediği"ni söyleyerek onu tenkit eden Fransız bir eleştirmenle dalga geçmişti (Marx 1977, s.99).[1] Söz konusu kısımda buna cevap vermemiş olsa da, "yeni bir toplum için [sadece] gerçekten uzak görüntüler ve planlar" çizen ütopyacı sosyalistler hakkında başka yerlerde yaptığı yorumlardan Marx'ın yanıtının ne olacağı bellidir. Ütopyacıların hedeflerini reddetmeyen Marx, bu hedeflere ulaşmakta kullanılacak araçların propaganda ve öğüt olmadığına vurgu yapar; işçiler daha ziyade mücadeleleri aracılığıyla yeni bir toplum yaratacaklardır: "hareketin gerçek koşulları artık ütopyacı masallarla bulanıklaşmayacak" (Marx ve Engels 1971, s.166).

1 Bu makalede, pek çok yerde Marx'tan doğrudan alıntı yapmayı tercih ettim; okuyucuyu kaynak arayışına itmek için değil, bahsettiği noktaları benden daha zorlayıcı ve uygun bir dille ifade etmek için. Marx alıntıların çoğu, Marx'ın tamamladığı tek *Kapital* cildi olan Cilt 1'den (Marx 1977) ve *Grundrisse* (Marx 1973) olarak yayımlanan 1857-8 dönemine ait zengin defterlerinden. Aksi belirtilmediği takdirde bu alıntılar (eksiksiz sayfalandırmayla) Lebowitz (1992)'de görülebilir, bu eserin genişletilmiş baskısı Palgrave'den çıkacak.

Her şeye karşın, Marx'ın kapitalizmin alternatifine dair açık bir görüşü vardı. Hedefi, erken dönem öteki sosyalistler gibi, insanın potansiyelinin ve kapasitesinin tamamen gelişmesine izin verecek bir toplumun yaratılmasıydı. Ortağı Friederich Engels'in *Komünist Manifesto*'nun ilk taslaklarından birinde ("Draft of a Communist Confession of Faith" [Komünist İman Yemini Taslağı]) yazdığı gibi komünistlerin hedefi "toplumun her üyesinin tam bir özgürlük içinde, dolayısıyla hedeflenen toplumun temel koşullarını ihlal etmeden yeteneklerini geliştirip kullanabileceği bir şekilde toplumu örgütlemek" idi. Marx tarafından hazırlanan *Manifesto*'nun son hali "birinin özgür gelişiminin herkesin özgür gelişiminin koşulu olduğu bir birlik" çağrısında bulunarak, bu hedefin bölünmezliğine vurgu yapar.

Marx'ın, özgür ve birleşmiş üreticilerden oluşan bir toplum görüşünün tam merkezinde insanların bütün prangalarından kurtulması vardı, tıpkı insanların potansiyellerini geliştirmelerinin engellenmesi ile onları yük hayvanlarına ve şeylere indirgeme eğiliminin kapitalizmi reddedişinin merkezinde yer alması gibi. İlk yazılarından bu yana Marx, zengin insanların zengin insan ihtiyaçlarıyla gelişme potansiyeline, insanların ihtiyaçlar ve yetenekler açısından mümkün olduğu kadar zengin üretilmesi potansiyeline vurgu yapar. Zenginlik gerçekte "bireysel ihtiyaçların, becerilerin, zevklerin, üretim güçlerinin vs. evrenselliğinden başka nedir?" diye sorar. İnsan gelişiminin hedefi "tüketiminde olduğu kadar üretiminde de her yönüyle zengin bir bireyselliğin gelişimi"dir. Dolayısıyla insanın zenginliğinin büyümesi "[insanın] yaratıcı olanaklarının mutlak olması", "amaç oymuş gibi insana ait tüm güçlerin gelişmesi"dir. Oysa kapitalizmde, sermayenin hedefi kesinlikle bu potansiyelin geliştirilmesi değildir. Tam tersine, Marx'ın *Kapital*'de yazdığı gibi (1977, s. 772) işçi, kapitalistin sahip olduğu sermayenin değerini arttırma ihtiyacını tatmin etmek için vardır, "nesnel zenginliğin gelişme konusunda işçinin kendi ihtiyacını karşılaması için orada bulunduğu tam tersi durum için değil."

Marx'ın öngördüğü, üretim araçlarının ortak sahipliğine ve işbirliğine dayanan toplumda, insanların her yönden gelişimi "ortak, toplumsal verimliliklerini toplumsal zenginlik olarak ikinci plana

atmalarına" bağlı olacaktır ve üretici faaliyetleri, farklılıklarını tanımış olmalarına dayanan bir birlik ve dayanışmadan kaynaklanacaktır. Dolayısıyla insan topluluğu üretimin temeli varsayılacak ve "çok farklı biçimlerdeki emek güçlerini tam bir farkındalık içinde tek bir toplumsal emek gücü" olarak genişletmeleri birleşik üreticiler arasındaki ilişkinin niteliği olacaktır (Marx 1977, s.171).

İnsanlar üzerinde odaklanmanın bir sonucu olarak, artan verimlilik işçiler pahasına artmayacak, tam tersine ihtiyaçları ve serbest zamanı daha fazla memnuniyet verecek şekilde dönüştürecektir, burada serbest zaman "serbest olarak belirlenmiş zaman içinde, herkes için yaratılan araçlarla bireylerin aristik, bilimsel vb gelişimlerine tekabül ediyor". Bu zaman "emeğin üretici gücüne, kendi olarak, en büyük üretici güç olarak karşılık veren, bireyin tam gelişimi için ayrılmış bir zaman olmalı." İşbirliğine dayanan zenginliğin tüm kaynakları daha gür akmalı ve özgürlüklerine sahip birleşik üreticilerde oluşan bu toplumun gerçek ürünleri, toplum içinde bütün potansiyellerini gerçekleştirmeye muktedir insanlar olmalı.

SERMAYENİN ÜRÜNLERİ

Ama buraya nasıl varılır? Bazıları kapitalizmin krizlerini dört gözle bekliyor, beklentileri bu krizlerin başlangıcının işçilerin bütün görkemiyle ayaklanmalarını sağlayacağı. Marx'ı daha iyi okumaları gerekecek. Hiç kimse sermayenin gücünün ve işçiler üzerindeki tahakkümünün Marx kadar farkında değildi.

Marx, kapitalizmdeki ücret-emek ilişkisinin sermayeye bağımlılıklarının bilincinde olan işçiler ürettiğini çok iyi anlamıştı. "*Yaratıcı gücünü* tıpkı doğuştan gelen haklarını bir tas çorba karşılığında teslim eden Esav (Ays) gibi" sermayeye teslim eden işçi, onu "çok gizemli bir varlık" sayar çünkü sermaye bütün üretkenliğin kaynağı gibi görünür. "Toplumsal emeğin tüm üretim güçlerini, kendi rahminden ortaya çıkan bir güç gibi emeğe değil de sermayeye atfolunabilir gözüküyor." Hakikaten de, Marx'ın açımladığı gibi "emeğe ait toplumsal verimliliğin sermayenin maddi özniteliklerine [dönüşmesi] insanların kafasında öyle sağlam yer etmiştir ki,

makinelerin yararları, bilimin ve icatların faydası vs bu *yabancılaştırılmış* biçimin *muhakkak* içinde düşünülür, öyle ki bütün bunlar *sermayenin öznitelikleri* sayılır" (Marx 1977, s. 1058). Ücretli emek kendi kafasında sermayeye kendi niteliklerini verir, çünkü sermaye ile ücretli emek ilişkisinin doğası gerçekte bunun gerçekleştiği bir ilişki biçimidir.

Öyleyse sermayenin, toplumsal verimliliğin kaynağı gibi görünmesi ya da işçinin esenliğinin sermayeye bağlı olması tesadüf değildir. Sermaye ile ücretli emek arasındaki ilişkide işçi sermayeye ihtiyaç duyar. Kapitalist üretim sürecinin ta kendisi sermayenin muhtaç olduğu işçi sınıfını, sermayenin gerekliliğinin kendinden menkul olduğunu düşünen işçileri üretir ve üretmeye devam eder:

Kapitalist üretimi, eğitim, gelenek ve alışkanlıklar yoluyla bu biçimin gereksinimlerini kendinden menkul doğal kanunlar sayan bir işçi sınıfı geliştirir. Kapitalist üretim sürecinin örgütlenmesi, bir kez tam olarak gelişti mi, bütün direnişi kırar (Marx 1977, s. 899).

Bütün direnişi kırılır. "Kapitalist üretimin en güzel yanı" yedek işgücü ordusunu devamlı olarak ikmal edebilme, böylece "işçinin kapitaliste hayati nitelikteki toplumsal bağımlılığı"nı güçlendirebilme yeteneğidir diyen Marx'ın bu ifadesini akılda tutarak, kapitalizmin ötesine gitmekten nasıl bahsedeceğiz (Marx 1977, s.935)? Marx gelişmiş kapitalizm hakkında şöyle der:

"Normal bir gidişatta, işçi 'üretimin doğal kanunları'na bırakılabilir, yani üretim koşullarının kendilerinden kaynaklanan ve varlığı yine bunlar tarafından ebediyen garantilenen sermayeye olan bağımlılığına güvenmek mümkündür." (Marx 1977, s. 899).

SERMAYENİN ÖTESİNDEKİ YOL

Öyleyse bir yanda sermayenin iktidarına olağan bir şeymiş gözüyle bakan işçiler, öte yanda birleşik işçilerin birbirlerini kolektif bir işçinin farklı uzuvları olarak gördükleri bir toplum dururken, bunların arasındaki kocaman boşluğu kapatmak için Marx neyi önerdi? Marx öncelikle, işçilere, sermaye denilen şeyin aleyhlerine dönmüş olan kendi ürünleri olduğunu kuramsal çalışmalarıyla

göstermeye adadı kendini. Tam da sermayenin doğasında var olan gizemlileştirme yüzünden, Marx bu gizemi *dağıtmaya*, sermayenin verimliliğin bağımsız bir kaynağı olmadığını, sömürünün sonucu olduğunu kanıtlamaya kararlıydı. Sermayeden ziyade kolektif işçinin toplumsal verimliliğinin övülesi olduğunu işçilerin kavramasının çok önemli olduğuna kesinlikle inanan Marx, bu amaç uğruna "sağlığını, mutluluğunu, ailesini feda edecek" kadar önemli addediyordu durumu.

Kuramsal çalışmalarının yanında Marx, sermayeye karşı mücadelelerinde işçilere uluslararası bir birlik getirmeye çalışan bir örgüt olan Uluslarası İşçi Birliği'nde de önemli bir şahsiyetti. İşçiler arasındaki ayrım sermayenin menfaatinedir. İrlandalı ve İngiliz işçiler arasındaki hısımlığa gönderme yaparak şu iddiada bulundu: "kapitalist sınıf gizlilik vasıtasıyla iktidarını korur ve bu sınıf bunun tamamen farkındadır." Bu iki unsur –sermayenin doğasını ortaya çıkararak ideolojik hegemonyasına meydan okumak için ve sermayeye karşı eylemde birlik için çalışmak– kapitalizmi aşmak için Marx'ın verdiği reçetenin malzemeleridir. İşçiler kalabalık olabilir der Enternasyonal'in Açılış Konuşması'nda, ancak sadece "bağlanarak birleşirler ve bilgi önderlik ederse" başarılı olabilirler.

Tüm bunlar işçilerin zaten mücadele ediyor olduğunu varsayıyordu. Marx'ın anlayışı, işçilerin genelde düzenli olarak, bazen gizlice bazen açıkça sermayeye karşı savaştıkları yönündeydi. Yalnızca işçiler pahasına kâr güdüsüne sarılan sermayeye karşı kendilerini savunduklarından değil, bunun yanında "işçilerin duydukları gelişme ihtiyacı" da onları sermayeyle muhakkak karşı karşıya getirdiğinden. Böylece, işçilerin, toplumsal olarak yaratılan ihtiyaçları temin etme çabaları ücret mücadelelerine yön verirken, kendileri için istedikleri zaman ve enerji de işgününün uzunluğu ve yoğunlu konusunda verdikleri mücadelenin temelini oluşturdu. Ancak sendikalarda bir araya gelen işçi gruplarının önderliğinde yürütülen bu gerilla savaşının ne kadar başarılı olacağının doğası gereği sınırları var, hele de sermayenin iktidarı, emeğin ürünlerinin mülkiyetine dayanan iktidar bir bütün olarak düşünüldüğünde.

Dolayısıyla Marx, sınıf olarak daha ileri bir birliğin gereklili-

ğine vurgu yaptı. On Saat Maddesi'ne* bakıp, "bu işçinin hudutlarında, olağanüstü bir başarı", "işçi sınfının ekonomi politiğinin zaferi" ifadelerini kullandı. Bu öyle bir durumdu ki, İngiltere'deki işçiler, işgününü sınırlamak için, "kafa kafaya verip, bir sınıf olarak bu kanunun yürürlüğe konmasını zorlamaları" gerektiğini fark ettiler (Marx 1977, s. 416). Marx'ın yorumuna göre işçilerin, devleti bu şekilde baskı altına almak için örgütlendiği yerde, "işçi sınıfı devleti tahkim etmiyordu. Tam tersine, onlara karşı kullanılan bu iktidarı, kendi mercileri olarak dönüştürüyorlardı." Marx işgününü sınırlamanın başka türlü gerçekten başarılı olamayacağını savundu: "*Genel siyasi mücadelenin* gerekliliği, salt ekonomik mücadelede sermayenin güçlü taraf olduğunun kanıtıdır."

Dolayısıyla bunu işçilerin örgütlenmeleri ve siyasi üstünlük kazanmak için mücadele etmeleri gerektiği izledi. Enternasyonal'in mesajı: "Öyleyse siyasi iktidarı ele geçirmek işçi sınıfının en önemli görevi haline gelmeli"ydi. Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'da vurgulamaya devam ettikleri mesaj da buydu: "işçi sınfının yapacağı devrimdeki ilk adım, proletaryayı hâkim sınıf konumuna getirmek, demokrasi savaşını kazanmak."

Peki, sonra? *Manifesto* "ekonomik açıdan yetersiz ve savunulacak yanı yokmuş gibi gözüken, ancak hareket devam ederken daha iyi hale gelecek" önlemleri sunarak, "mülkiyet haklarına acımasız sadırılar" düzenlenecek bir süreç çağrısında bulundu. İlk adımlar geniş kapsamlı olmasa dahi (önlemler listesine özel sanayinin kamulaştırılması dahil edilmemişti), hedef açık olmalıydı: "Proletarya, burjuvanın elindeki tüm sermayeyi kademe kademe söküp almak, devletin elindeki bütün üretim araçlarını merkezileştirmek, yani hâkim sınıf olarak örgütlenen proletaryanın elinde toplamak ve toplam üretim güçlerini mümkün olduğunca çabuk artırmak" için kullanacaktı siyasi üstünlüğünü. Buradaki anahtar kelime "kademe kademe". *Manifesto*'nun ikinci taslağında (Komünizmin İlkeleri) Engels'in belirttiği gibi "özel mülkiyeti bir çırpıda lağvetmek" üretim güçlerini bir çırpıda ihtiyaç duyulan

İngiltere'de Fabrika Kanunları 1847 (Factory Act of 1847) kapsamında çıkarılan, kadınların ve on sekiz yaşından küçük çocukların günde on saatten fazla çalışmasını yasaklayan madde. -*çev.*

düzeye çıkarmak kadar imkânsızdır. Proletarya devrimi "varolan toplumu ancak aşama aşama dönüştürecektir."

Şu durumda, *Manifesto*'yu göz önüne aldığımızda ortaya çıkan resimde, işçi devletinin komünist bir toplumun temellerini attığı uzunca bir dönem tasvir ediliyor. Devlet burada kapitalist mülkiyet ilişkilerinin tekrar üretilmesini sağlayacak olanakların kısıtlanması adına kullanılıyor, bununla birlikte devlete ait mülkiyetin ortaya çıkışını sağlayacak koşullar destekleniyor. En açık anlamı, bu sürecin kendi kendini takviye edeceği. Alınan bir önlem her zaman bir sonrakine uzanacak ve "proletarya kendini her zaman daha ileri gitmek zorunda bulacak." Bu aynı zamanda, üretim güçlerinin eski toplumsal ilişkilere ait kalıntıların silinip gitmesine izin verecek kadar gelişmiş olacağı bir zamana kadar devam eden bir süreç olacak. Proletaryanın siyasi hâkimiyeti (diktatörlüğü) kapitalizmin içinde var olacak ve başarısı kapitalizmin ötesine geçmenin ön koşulu olacaktı.

Yeni toplumun yaşayan kalkınma sürecine dair ilginç bir tablo. Ancak bu senaryoda iki sorun var; biri sermayeyle biri ücretli emekle ilgili. Belirtildiği üzere, kapitalizme karşı acımasız saldırılardan oluşan bu süreç tedrici uygulanacak ilkelerden örülü bir yol. Ancak Oskar Lange'nin iddiasına göre tedrici uygulamalar stratejisi, sermayenin bu gasplara vereceği tepkiyi yok sayıyordu (Lange 1964, s.121-9). Kapitalistler, işçi devletinin planının "burjuvanın elindeki tüm sermayeyi kademe kademe söküp almak" olduğunu önceden bilirlerse, verecekleri karşılığı tahmin etmek zor değil – yatırım yapmayacaklar. Sonuç kriz olacaktır. Sermayenin "despotik saldırılar"a, hatta önemsiz olanlarına bile, tepkisi greve gitmektir – modern kapitalist dünyada sermayenin nasıl kolaylıkla hareket ettiğini göz önüne alırsak, bu Marx'ın umduğundan daha da çabuk gerçekleşebilir bugün. Sermaye grev yaparsa, işçi devletinin iki seçeneği var; teslim olmak ya da inisiyatifi ele almak. Bu nedenle, Lange'nin yorumuna göre sosyalist bir hükümet kapitalist bir ekonominin idareciliğinden başka bir şey yapmak istiyorsa, bir iktisatçının önerebileceği tek politika "*devrimci cesaret* politikası"dır.

Oysa bu bizi *Manifesto*'da çizilen senaryo ile ilgili daha ciddi bir kaygıyla baş başa bırakıyor. Sermayenin "eğitim, gelenek ve alış-

kanlıkla" onun gereksinimlerini olağan bir şey olarak gören işçiler üretme yolunu Marx'ın nasıl anlamlandırdığını hatırlarsak, işçilere ait herhangi bir mücadelenin sermayenin ötesine gitmek isteyen bir mücadele olduğunu neden farz edelim? İşçiler daha yüksek ücretler ile işgününün uzunluğu ve yoğunluğunu azaltmak için mücadele etseler de, bunu, kapitalizmin içinde kendileri için "adil" buldukları şeyi elde etme teşebbüsünden başka bir şey olarak neden görelim? Çünkü aslında işçilerin kapitalizm içinde devleti "kendi kurumları" olarak kullanmaya teşebbüs ettikleri yerde, buna "demokrasi savaşı"nı kazandıkları yer de dahil, devlet sermayenin genişlemesi için gerekli koşulları kolaylaştırıyor olacak – *işçiler sermayeyi üretken olarak görmeye devam ettikleri sürece.*

Uzun lafın kısası, işçiler sermayenin gereksinimlerini "kendinden menkul doğal kanunlar" olarak görürlerse ve ücretli emeğin yeniden üretilmesinin sermayenin yeniden üretilmesine ihtiyaç duyacağı bir ilişkinin sınırları içinde işlemeye devam ederlerse, krizlere verilen tepki, bu krizler ister ekonomik güçlerin ister sermayenin gasp edilmesinin sonuçları olsun, inisiyatifi ele almaktan çok, teslim olmaktır. Burada, özetlenmiş haliyle, sermaye ilişkisini takviye etmeyi hiçbir zaman bırakmayan sosyal demokrasinin içler acısı hikâyesi var.

Peki, *Kapital*'de "işçinin sermayeye olan toplumsal bağımlılığı"ndan bahseden anlayışla *Manifesto*'nun devrimci programını nasıl bağdaştırabiliriz?

DEVRİMCİ PRATİK

Kapital'in sadece sermayenin mantığıyla ilgili olduğunu kavramak önem taşıyor.[2] Eserin konusu buydu; sermayenin ve sermayenin eğilimlerinin doğasını ortaya koymak. *Kapital*'de, yaşayan, değişen, hayatta kalmaya çabalayan, zevk alan, mücadele eden, gelişen insanlar yok. Kendi faaliyetleriyle kendilerini üreten insanlar, üretirken doğalarını değiştiren insanlar *Kapital*'in öznesi değil ama Marx'ın değişimin özneleri anlayışında çekirdekte *yer alıyor-*

[2] Lebowitz (1992)'de kapitalizmin öteki tarafına, işçilerin tarafına odaklanılarak, bu tema araştırılıyor.

lar. İnsanlar praksisle tanımlanan varlıklar; ne yapıyorlarsa odurlar ve bir mücadeleye giriştiklerinde kendilerini dönüştürürler.

Marx'ın, Feuerbach Üzerine Üçüncü Tez'inde "devrimci pratik", "koşulları ve insan faaliyetlerini değiştirme tesadüfi ya da kendi kendini değiştirme" olarak işaret ettiği budur. Marx'ın işçilere mesajı, hemen arkasından belirttiği gibi, yıllar sürecek bir mücadele vermeniz gerekiyor "sadece toplumda bir değişiklik meydana getirmek için değil, aynı zamanda kendinizi değiştirmek için de" şeklindeydi. Yaklaşık yirmi yıl sonra da, işçilerin "uzun mücadelelerden, bir dizi tarihi süreçten, koşulları ve insanları değiştirerek geçmek zorunda olacaklarını" bildiklerini yazdı. İnsanlar sadece hareket halindeyken "yılların çamurunu" üstlerinden atabilirler "ve kurulan topluma yepyeni bir biçimde dahil olabilirlerdi."

Bu sebeple, işçiler daha yüksek ücret için mücadele ederken, işyerinde sermayeye karşı mücadele ederken, genel anlamda toplumsal ihtiyaçlarını elde etmek için mücadele ederken, içinden geçtikleri süreç onları kendilerine dair yeni bir anlayışa sahip insanlara dönüştüren bir süreçtir; kendi dünyalarını değiştirmeye muktedir öznelere. Aynısı devleti işçilerin organı haline getirmek uğruna verilen mücadele için de geçerli. İşçilerin yerel çıkarlarının ötesine geçtiği ve sermayeye karşı bir bütün, bir sınıf olarak davrandığı sürecin ("salt ekonomik mücadelede sermaye daha güçlü taraf olduğundan") sadece gerekli değil aynı zamanda önemli bir parçası bu durum. Dolayısıyla, örneğin devleti "eğitim, sağlık hizmeti vs. gibi *ihiyaçların ortak tatmini adına ihtiyaç duyulan*" kullanım değerlerinin tedariğini genişletmeye zorlama mücadelesi, hem işçiler adına aracı olması için sermayenin yerine devleti koymaya kalkışıyor hem de (vasıflı, vasıfsız, ücretli ya da işsiz) işçileri birleştiriyor. Bu açıdan bakıldığında, devlet için verilen mücadele, işçi sınıfını kendisi için bir sınıf olarak üretme sürecinde, sermayenin ötesine geçme sürecinde belirleyici bir an.

Ama nasıl bir devlet? Marx'ın işçilerden, daha çok da devletin işçilerin işine yarayacak niteliklerinden öğrendiğini anlamak şarttır. 1871'deki Paris Komünü'nü müteakip, Marx Komün'ün, Parisli işçilerin başlattığı hükümetin, "işçi sınıfının hazır devlet makinesine sadece el koyup kendi amaçları için kullanamayacağını"

kanıtladığını yazdı; komünün dikkate değer niteliği "emeğin ekonomik özgürleşmesinin tasarlanacağı siyasi biçimin nihayet keşfedilmiş" (Nihayet keşfedilmiş!) olmasıydı. Kısacası, komün biçimi, *Manifesto*'da tanımlanan "proletarya diktatörlüğü"nün biçimiydi, amacı "sınıfların varlığının, dolayısıyla da sınıf hâkimiyetinin dayandığı ekonomik temelleri kökünden sökmek için kaldıraç olarak hizmet etmek"ti (Marx ve Engels 1971, s. 68, 75).

İşçi sınıfı, der Marx, varolan devlet modelini kullanamaz çünkü bu model hastalıklıdır; kurumları "sistematik ve hiyerarşik bir işbölümü"nü içerir ve "toplumsal esaret için örgütlenmiş bir kamu gücü, sınıf despotizminin motoru" niteliğini üstlenir (age, s.68-69). İşçi sınıfı böyle bir devleti, doğası baştanbaşa hiyerarşi ve güç olan bir devleti, kendi amaçları için nasıl kullanabilir? Böyle bir devlet *işçiler tarafından* kontrol edilmekten çok *işçilerin* kontrolünü temsil edecek, "toplumsal esaret için örgütlenmiş bir kamu gücü" niteliğini koruyacak. Marx, bu nedenle Komün'ün "*Devlet*'in kendisine karşı bir devrim, toplumun doğaüstü başarısızlığının devrimi, kendi toplumsal hayatının halk tarafından yine halk için yeniden başlatılması" olduğunu vurguladı. Komün "onu kontrol eden ve boyunduruk altına alan güçler olarak değil de toplumun yaşayan güçleri olarak toplum tarafından, baskılarının örgütlü gücü yerine kendi güçlerini biçimlendiren halk kitlelerinin kendileri tarafından devlet iktidarının yeniden sindirilmesi, toplumsal özgürlüklerinin siyasi biçimi"ydi (age, s.152-3).

Peki öyleyse, nihayet keşfedilen bu özel yönetim biçimi neydi? Basit bir ifadeyle, işçilerle aynı ücreti alan, seçmenlerin talimatlarına tabi ve onlar tarafından azledilebilecek konsey üyelerinden oluşan âdemi merkeziyetçi bir hükümetti; ortak konular her bölgede temsilciler meclisi tarafından yönetilecekti ve bu meclisler merkezi bir hükümet kurmak için vekillerini seçecekti. "Bütün Fransa, kendi kendine çalışan ve kendi kendini yöneten komünler olarak örgütlenecekti" yorumunu yapmıştı Marx (age, s.155-6). Bu devlet iktidarının, devletin toplumun üstünde yer aldığı yere kadar, yıkılmasıydı – "toplumun üzerinde üstünlük kuran bir otoritenin elinden sahip olduğu kanuni yetkiler alınacak ve toplumun ilgili mercilerine iade edilecekti." Merkezi hükümet "üreticilerin özerk

idaresi"ne giden yolu açacaktı (age, s. 72-3). Evet, Marx Bakunin'in (*Devlet ve Anarşi*'de dile getirdiği) tereddütlerine de cevap verdi, toplumun tüm üyeleri gerçekten hükümetin üyesi *olacaktı* "çünkü bu şey kasabanın özerk idaresi ile başlıyor"du.

Kısacası, Marx'ın da farkına vardığı gibi, işçilerin mercii olan devlet biçimine karşı kayıtsız kalamayız. Devletin biçimi ve içeriği birbirinden ayrılamaz. Devlet "toplumun üzerine konan bir organdan topluma tamamen tabi bir organa" dönüştürüldüğü zaman, ancak o zaman kendi kendini yöneten üreticiler hem koşulları hem kendilerini değiştirebilirler. Marx'ın da anladığı üzere, bu yeni devlet biçimi sınıf mücadelelerini ortadan kaldırmıyor. Aslında işçileri "kendi kendine çalışan ve kendi kendini yöneten" meclis ve konseylerde bir araya getiriyor ve onları sermayenin koyduğu her engelin ötesine geçmeye çağırıyor. Bu mücadelenin ürettiği, "baskılarının örgütlü gücü yerine kendi güçlerini biçimlendiren halk kitleleri"ne ait bir devletin yetkilendirdiği, sermayeye bağımlılıkları *sona eren* işçilerden oluşan, kendi kendinin farkında kolektif bir işçi.

Sermayenin *Kapital*'de işlenmeyen tarafını düşündüğümüz zaman, *Manifesto*'nun devrimci programı ile Marx'ın sermayenin mantığına dair analizini bağdaştırabiliriz. Marx'ın *Kapital*'de ortaya koyduğu, sermayenin yeniden üretilmesi için gerekli koşulun işçinin ücretli emek olarak yeniden üretilmesi olduğuydu. Sermayenin var oluşunun "ayrılmaz" koşulu işçinin sermayeye bağımlı olduğu hissidir ve sermayenin doğasında var olan eğilim bu bağımlılığı üretmektir. Oysa işçiler açısından baktığımızda kendilerini geliştirme ihtiyacından doğan alternatif bir mantık görüyoruz, bu alternatif sermayenin varoluşu için gerekli koşulun ötesine gidiyor.

Sermayenin hareketli oluşu nedeniyle yaşanan krizlerin ani saldırısı bile sermayenin dönüşüm sürecini sadece bastırabilir. Bu senaryoda, sermayeye karşı verilen mücadeledeki her adım, üreticiler arasında daha derin bir toplumsal ilişkinin temelini yaratır, organların bilincine gittikçe daha çok varan kolektif bir işçi gibi ortaya çıktıkları bir toplumsal ilişkinin temelini. "Üretim araçlarının ortak mülkiyetine dayanan işbirliği temelli bir toplum"un öncülü olacak kendi devleti aracılığıyla "burjuvazinin elindeki tüm sermayeyi kademe kademe söküp almaya" çalışan bu kolektif işçidir.

DAHA İYİ BİR DÜNYA MÜMKÜN

Oysa bu ikinci senaryo, işçilerin senaryosu kaçınılmaz değil ve Marx bunu biliyordu. 1853'te "efendiler ve insanlar arasında süregelen çatışmalar... emekçi sınıfların heyecanını canlı tutmanın ... ve bu sınıfların umursamaz, düşüncesiz, az çok iyi beslenen üretim araçları haline gelmesini önlemenin... vazgeçilmez aracı... dır" diye ısrar etmesinin nedeni budur. Gerçekten de grevler ve devam eden mücadele olmaksızın işçi sınıfı "kederli, iradesiz, yıpranmış, direnci olmayan bir kitle olacaktı." Bu yüzden de Marx, sınıf mücadelesini "seyrelteceklere", işçileri salıverip "proletarya kıvılcımı"nı söndüreceklere yaptığı eleştirilerde sözünü sakınmıyordu. Böyle düşünen üç yazara karşı şöyle konuştu 1879'da:

Sınıf mücadelesinin, özellikle de burjuvazi ve proletarya arasındaki sınıf mücadelesinin modern sosyalist devrimin kaldıracı olarak, tarihin birinci derecede itici gücü olduğunu neredeyse kırk yıldırdır vurguluyoruz; bu nedenle sınıf mücadelesini hareketten çıkarmak isteyen insanlarla işbirliği yapmamız imkânsızdır.

Peki, işçilerin zaferi zaten kitabımızda yazılıysa bütün bunlar neden önemli olsun? Her şey kaçınılmazsa, Marx neden *Kapital*'in birinci cildini yazmak için "sağlığını, mutluluğunu, ailesini" feda etsin?

Marx'ın yazdığı yıllardan bu yana, kaçınılmazlık diye bir şeyin söz konusu olmadığını daha açık seçik anlamaya başladık. Marx'ı endişelendiren unsurlar bugün öncekiden daha da güçlü; sermayenin doğasının gizemlileştirilmesinin karşı konulmazlığı ile işçilerin bölünmesinin ve rekabetinin evrenselliği ama şimdi daha fazlası da var. İşçiler, işçi hareketlerini dağıtan ve silahsız bırakan, sermayeye teslim olan sosyal demokrat hükümetlerin ve hiyerarşi ile yukarıdan inen iktidarın damgasını vurduğu gerçek olmayan bir sosyalist serüven olan "reel sosyalizm"in başarısızlıklarını bir kenara yazdılar. BAY'ın *(Başka Alternatif Yok)* ilanının bu kadar yankı yapması çok şaşırtıcı olmadı.

Marx'ın kapitalizmin ötesine geçmek için verdiği tarifin başlıca unsurlarından birinin, devrimci pratiğin merkezi konumu daha yazılmadı, en azından *Kapital* kadar sağlam bir yerde. Tarifteki bu

malzeme Marx'ın kuramının vazgeçilmez bir parçası olarak hak ettiği ilgiyi görmüş olsaydı, üreticilerin kendi kendine gelişimlerini engelleyen yapılar olarak, sosyal demokrasinin devlet biçimleri ve "reel sosyalizm" karşısında daha geniş bir muhalefet olabilirdi. Her durumda, artık işçilerin ortak hafızasının bir parçası olan bu deneyimler göz önünde tutularak, insanların kendi faaliyetleri vasıtasıyla kendi kendilerini geliştirdikleri taraf hak ettiği yeri almalı.

Ancak eklenmesi gereken bir şey daha var. İşçilerin, yeni topluma dair unsurları mücadeleleri sırasında geliştireceğine inandığından, Marx gelecekteki yemek kitapları için tarifler yazmakta isteksizdi ama ütopyacı görüşlerin yaygın olduğu bir zamanda yazıyordu. Şimdi, son yüzyıldaki "reel sosyalizm" deneyiminden sonra, "reel sosyalizm"'in Marx'ın görüşüyle uyuşmadığını göstermek kesinlikle zorunlu bir siyasi görev. "Sosyalizm işlemiyor" (bundan önce "çok güzel bir fikir, ama..." yı da duyabilirsiniz) gibi yaygın bir anlayışı akılda tutarak, sosyalizmde tanımlanan sorunların "reel sosyalizm"e özgü olduğunun ve alternatif bir görüşün *olurluğu*nun gösterilmesi gerekiyor.[3] (Sadece "o sosyalizm değildi" beyanında bulunmak pek ikna edici değil.) Dolayısıyla, birleşik üreticilerden oluşan bir toplum görüşünün, tarifin bir parçası olması gerek. Ancak bu tarif geleceğin aşçıları için değil, bugünün aşçıları için.

Uzun lafın kısası, kaçınılmazlık olmasa da olabilirlik var. Sermayenin, işçilerin kendi aleyhlerinde olan kendi ürünleri olduğunu ifşa etmek, mücadelede birlik için çalışmak, kolektif işçinin kendi kendine gelişimi için devrimci pratiğin merkezi konumunu vurgulamak ve olası bir alternatif görüşü ortaya sermek, tüm bunlar Daha İyi Bir Dünya Mümkün diyebilmek için gerekli başlıca malzemeler. Haydi o dünyayı bugünden kuralım.

Çeviren: Emel Kahraman

3 Bu bakımdan gösterdiğim çabanın bazı örnekleri Lebowitz (1991, 2000)'de bulunabilir. Konu aynı zamanda yazım aşamasındaki bir kitabın teması, *Studies in the Development of Communism: The Socialist Economy and the Vanguard Mode of Production.*

KAYNAKÇA VE İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Lange, O. (1938) *On the Economic Theory of Socialism*, Benjamin E. Lippincott (ed.) (New York: McGraw-Hill)1964 [*Sosyalizmin Ekonomi Teorisi*, çev. İsmail Oğuzkan, Ataç Kitabevi, 1966].

Lebowitz, M. A. (1991) "The Socialist Fetter: A Cautionary Tale", in R. Miliband, R. and L. Panitch (ed.) *The Socialist Register: Communist Regimes: The Aftermath.* (Londra: Merlin).

Lebowitz, M. A. (1992) *Beyond Capital: Marx's Political Economy of the Working Class.* (New York: St. Martin's Press) [*Kapital'in Ötesi: Marx ve İşçi Sınıfının Politik İktisadı*, çev. Arif Geniş, Phoenix, 2006].

Lebowitz, M. A. (2000) "Kornai and the Vanguard Mode of Production", *Cambridge Journal of Economics* 24 (3), s.377–392.

Marx, K. (1973) *Grundrisse.* (New York: Vintage Books) [*Grundrisse*, çev. Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, 1980].

Marx, K. (1977) *Capital*, cilt. 1. (New York. Vintage Books) [*Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 2004].

Marx, K. and Engels, F. (1971) *On the Paris Commune.* (Moscow: Progress Publishers) [*Paris Komünü Üzerine*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, 1977].

19. BÖLÜM

ÖZGÜR VE BİRLEŞİK BİREYLERİN TOPLUMUNA DOĞRU: KOMÜNİZM

Paresh Chattopadhyay

İdeal bir toplum temsili olarak komünizm en az Platon kadar eskidir. Ancak bir öğreti haline gelmesi 19. yüzyılın başlarında, modern işçi sınıfıyla mümkün oldu. Özellikle K. Marx ve F.Engels (büyük ölçüde Marx) kapitalist toplumun çelişkilerinden mantıksal olarak doğacak bir toplumun izdüşümü, işçi sınıfının kendiliğinden özgürleşmesine dayanan bir devrimin sonucu olarak komünizme ün kazandırdı. Bu bölümde Marx (ve Engels) tarafından öngörülen yeni toplumun tutarlı bir portresini sunmaya çalışacağız. Bölüm beş altbölümden oluşuyor. İlki, yeni toplumun belirmesi için gerekli (ön) koşullara değiniyor. Sonraki altbölümlerse sırasıyla komünizmde yeni üretim biçimlerinden, mülkiyet ilişkileri, değişim ilişkileri ve bölüşüm ilişkilerinden bahsediyor.

KOMÜNİZMİN (ÖN) KOŞULLARI

Kapitalizmden sonra gelecek komünist bir toplum izdüşümünde Marx'ın, Saint Simon, Charles Fourier ve Robert Owen gibi insanın insan tarafından sömürülmediği kapitalizm sonrası bir toplumu öngören, en yakın seleflerinin bıraktıkları izleri takip ettiğini belirtmemiz gerekli. Ancak Marksizm öncesi dönemde yer alan bu sosyalistler, işçi sınıfının ve işçi hareketinin gelişmediği, işçi sınıfının özgürleşmesi için gerekli koşulların oluşmadığı bir

dönemde fikirlerini geliştirmişlerdi. Dolayısıyla bu koşullara vücut vermek için kişisel yaratıcı faaliyetlerine başvurdular. Oysa Marx (ve Engels) için komünistlerin kuramsal çıkarımları hiçbir şekilde o ya da bu evrensel reformcu tarafından icat edilmiş ya da keşfedilmiş fikirlere ve ilkelere dayanmıyordu. Bu çıkarımlar yalnızca var olan bir sınıf mücadelesinden, gözlerimizin önünde olup biten tarihsel bir hareketten filizlenen hakiki ilişkileri ifade ediyordu (1970, s.46-7).[1] Benzer bir şekilde, Marx komünizmin -özgür bireylerin birliğinin- ortaya çıkışına dair maddi koşulların doğa tarafından sunulmadığını, tarihin ürünü olduklarını vurgulamıştır.[2] Gelecekteki toplum şimdiki toplumun çelişkilerinden doğacaktır. "İşçi sınıfının" der Marx, "sunacağı hazır ütopyalar yoktur... [onların] gerçekleştirecekleri idealleri değil, eski ve çökmekte olan burjuva toplumunun gebe olduğu yeni toplumun unsurlarını serbest bırakacak idealleri var" (Marx ve Engels 1971, s. 76).

Marx, kapitalizmin gelişiminin belirli bir aşamasında, üretim ilişkilerinin, yani bireylerin kendi hayatlarının toplumsal üretim sürecine dahil oldukları ilişkilerinin, sermayenin bizzat doğurduğu ve şimdiye kadar sermayenin kontrolünde ilerleyen üretim güçlerinin -buna "en üretici güç" olan işçi sınıfı da dahil- daha fazla gelişmesine engel teşkil etmeye başlayacağını iddia eder. Bunun anlamı, eski (kapitalist) toplumun gelişmesinin sınırlarına eriştiği ve yerini yeni ve daha üstün bir toplumsal düzene bırakmasının vaktinin geldiğidir, dolayısıyla bu durum "toplumsal devrim çağı"nın başlangıcına işaret eder (Marx ve Engels, 1970, s.181-2).

Öte yandan konuyu değiştirmeden önce sermayenin devrimin

1 "Bizim için komünizm yaratılması gereken (şeylerden oluşan) bir *durum* değil, geçekliğin boyun eğmesi gereken bir *ideal*dir. Şeylerin var olan durumunu ortadan kaldıran *gerçek* harekete komünizm diyoruz biz. Bu hareketin koşulları bugün var olan öncüllerden doğuyor." (Marx ve Engels 1974, s.56-7, alıntının çevirisinde değişiklik yapılmıştır).

2 Genç Marx zaten şöyle yazmıştı: "Özel mülkiyet *fikri*nin yerini alması için komünizm *fikri* tamamen yeterlidir. Gerçekte var olduğu haliyle özel mülkiyetin yerini almak için *hakiki* komünist faaliyetlere ihtiyaç var. Tarih bu tür bir faaliyetin yolunu açacaktır ve düşüncede kendi kendine [özel mülkiyetin] yerine geçeceğini zaten bildiğimiz bu hareket gerçekte çok zorlu ve uzatılan bir süreçten geçecektir." (1975, s.365, vurgular orijinal metinden, alıntının çevirisinde değişiklik yapılmıştır).

öznel koşullarını -sermayenin "kuyusunu kazanları", işçi sınıfını (proletaryayı)- yaratıp geliştirmenin yanında yeni toplumun ki "bu toplum olmazsa [şimdiki toplumu] havaya uçurma çabaları donkişotvaridir" (Marx 1981, s. 159). doğuşu için gerekli maddi koşulları yaratmış olacağını da belirtelim.[3] Kısaca ifade etmek gerekirse, bu koşullar üretim güçlerinin evrensel gelişimine dayanan, tam da bu noktada emeğin ve üretimin toplumsallaşması ile bağlantılı maddi zenginliğin bolluğudur. Sermaye, yeni toplumun doğuşu için gerekli koşulların yanında kendi yok oluşunun maddi koşullarını da yaratıyor olsa bile, eski toplum sadece bu maddi koşullar var diye kendiliğinden devrimci bir nitelik kazanmaz. Bunu yapacak olan sermayeden kurtulmak ve komünist toplumu inşa etmek için faal bir özne olan işçi sınıfı (proletarya), sermayenin "ücretli köleleri"dir. İşçi sınıfının kurtuluşu, ücretli emekçiler olmaktan çıkıp "birleşik emekçiler"e dönüşmesi de ancak komünist bir devrim yoluyla mümkündür. Burada vurgulanması gereken iki nokta var. Öncelikle işçi sınıfı ya da proletarya devrimi *kendi kendini özgürleştiricidir*. Marx bunu "işçi sınıfının kurtuluşu kendi eseri olacaktır" şeklinde belirtir (Genel Konsey 1964, s. 288).[4] İkinci olarak da proletaryanın (kendi kendine) kurtuluşu aynı zamanda tüm insanlığın kurtuluşu anlamına gelir, çünkü proletarya, "toplumsal üretim sürecinin son antagonistik biçimi" (Marx ve Engels 1970, s.182) olan kapitalist toplumdaki en alt sınıftır.

Komünist devrim, burjuvazinin siyasi hâkimiyetinin yerle bir edilmesi ve proletaryanın mutlak siyasi hâkimiyetinin sağlanması ile *başlar* -büyük çoğunluğun çıkarları için büyük çoğunluğun hâkimiyeti, "demokrasinin fethi" (Marx ve Engels 1970, s. 52). Proletaryanın "iktidarı ele geçirişi" hiçbir şekilde devrimin *zaferi*ne delalet etmez, tam tersine az ya da çok uzatılan bir "geçiş dönemiyle", kapitalist top-

3 "Tüm üretim güçleri için yeterince büyük olan hiçbir toplumsal oluşum, bu güçler gelişmeden yok olmaz ve yeni, yüksek üretim ilişkileri var oluşlarının maddi koşulları eski toplumun karnından çıkmadıkça asla ortaya çıkmazlar" (Marx ve Engels 1970, s.182, alıntının çevirisinde ufak değişiklikler yapılmıştır).

4 Solda epeyce yaygın bir görüşün aksine, işçiler dışarıdan bir "kılavuz"un yardımını almaksızın, sermayeye karşı verdikleri mücadeledeki deneyimleri vasıtasıyla, kendilerini sermayenin boyunduruğundan kurtarmak için devrimin gerekli olduğu bilincine varırlar. Marx ve Engels'in vurguladığı gibi "Esaslı bir devrimin gerekli olduğuna dair bilinç işçi sınıfının kendisinden doğar" (1974, s.94).

lumun komünist topluma dönüştüğü "devrimci bir geçiş dönemi" vasıtasıyla devrim sürer, bu dönemde tüm burjuva üretim biçimlerinin yanı sıra burjuva toplumsal düzenin tamamı da yürürlükten kaldırılır (Marx ve Engels 1970, s.327). Sermaye tamamen ortadan kaybolana kadar işçiler proletarya olarak kalırlar, dolayısıyla Marx'ın "*devrimci proletarya diktatörlüğü*"[5] (Marx ve Engels 1970, s 327, orjinalinde altı çizili bir ifade) adını verdiği proletarya hâkimiyeti de tüm işçilerin kendi kendini özgürleştirdiği hazırlık dönemi olan "geçiş dönemi" boyunca varlığını korur. Bu sürecin sonunda, sermayenin ortadan kaybolmasıyla ücretli emek de kendiliğinden kaybolur. Proletarya ve proletaryanın siyasi hâkimiyeti artık yoktur, bireyleri basit birer üretici olarak bırakıp gitmiştir; sınıflarla birlikte tahakkümün ve baskının tecessümü olan devlet son bulur.[6]

YENİ ÜRETİM BİÇİMİ

İşçilerin kendi kendini özgürleştirdiği devrimin sonucu komünist (sosyalist) bir toplumdur.[7] Şimdiye kadar var olan ve sınıf hâki-

5 İşçilerin hâkimiyeti altındaki Paris Komünü'ne (1871) atıfta bulunan Marx "emek köleliğinin koşullarının yerini özgür ve birlik içinde bir emeğin koşullarının alması yalnızca ilerleyen zamanın işidir... yeni koşulların geliştiği uzun bir süreçte... uzun mücadeleler, koşulları ve insanları dönüştüren tarihi süreç serileri vasıtasıyla" gözlemini aktarmıştır (Marx ve Engels 1971, s.76, 156–7).

6 1847'de yazdığı *Poverty of Philosophy (Felsefenin Sefaleti)* eserinde Marx, gelişme döneminde "emekçi sınıfın sivil toplumun yerine, sınıfları ve sınıflar arası hasımlığı dışarıda bırakacak bir birlik koyacağını ve artık bilinen anlamıyla siyasi iktidarın olmayacağını" yazmıştı (alıntılayan McLellan 1977, s.215). Hemen ertesi yıl Marx (ve Engels) "(devrimin) gelişme döneminde tüm üretimin birlik içindeki bireylerin elinde yoğunlaştığını (ve) kamu iktidarının siyasi niteliğini kaybettiğini" vurgulamışlardı (1970, s.53; alıntının çevirisinde değişiklik yapılmıştır). Marx yıllar sonra "o ya da bu devlet iktidarına karşı değil *devlet*in kendisine karşı devrim" yapan Parisli komüncülere övgüler yağdırmıştır (Marx ve Engels 1971, s.152; vurgu orijinal metinden).

7 Marx komünizm ve sosyalizm arasında ayrım yapmaz. Her ikisi de kapitalizmin halefidir. Aralarındaki bu ayrımı ortaya çıkaran değilse de buna ün kazandıran Lenin'dir. Marx gelişmenin aşamasına bağlı olarak, yeni toplumun, yani kapitalizm sonrası aynı toplumun, daha alt ve daha üst düzeyi arasında elbette bir ayrım yapar (Marx ve Engels 1970, s.320-1). Ancak Lenin'den başlayarak Sol, genelde, yanıltıcı bir biçimde bu iki aşamayı birbirini takip eden iki farklı toplum olarak ele almıştır.

miyetine dayanan toplumlarda, topluluk aslında tek tek bireylerin karşısına bağımsız bir güç olarak çıktı ve onlara boyun eğdirdi. Bu nedenle gerçekten "yanlış" ya da "aldatıcı" bir topluluk olageldi. Oysa tezat teşkil edecek şekilde, evrensel olarak gelişmiş bireylerin kendi toplumsal ilişkilerine hakim olduğu "gerçek" topluluk ilk defa komünist toplumda ortaya çıkar (Marx ve Engels 1974, s.83; Marx 1975, s.265; 1981, s.162-4; 1978a, s.82-3). "Birinin özgür gelişiminin herkesin özgür gelişiminin koşulu" olduğu yeni bir üretim biçimine, "komünist" ya da "ortak üretim biçimine" dayanan, Marx'ın "özgür bireylerin" "ortaklığı" ya da "birliği" dediği işte budur (Marx ve Engels 1970, s .49-53; Marx 1978a, s.82; 1984b, s.440-607). Bu durumda kullanılan "birlik"/"ortaklık" teriminin derin bir anlamı var. Kapitalizmde bireyler birbirleriyle doğrudan ilişki kurmazlar. Bireyler arasındaki ilişkiler ürettikleri ürünler, bunlar değiş tokuşu yapılacak metalar olarak ortaya çıkar, şeyler arasındaki ilişkiler biçimini alır, söz konusu ilişkiler, üreticiler karşısında özerk bir var oluş sergileyerek onlara hükmeder. Dolayısıyla bireyler birbirlerine ve kendi ürettikleri ürünlere "yabancılaşmış" durumdadırlar. Buna ek olarak, (geniş kapsamlı "üretim koşullarında") üretim araçlarından, kendi yarattıklarından ayrı düşen üreticilerin hayatta kalmak için başvurabilecekleri tek şey emek güçleridir, onu da üretim araçlarının sahiplerine ücret/maaş karşılığı satmaya zorlanırlar. Bu sebeple komünist toplumdaki anlamıyla "birlik" ya da "ortaklık" kapitalizmin "yabancılaşma" ve "ayrılık" kavramlarının karşısında çift anlamlıdır. İlk olarak artık meta olmayan ürünlerine hükmeden bireylerin gönüllü ve aracısız birliğidir, ikinci olarak da üretim koşullarıyla birlikte üreticilere ait serbest birliktir (böylelikle üreticilerin ücretli emekçiler ya da Marx'ın deyişiyle "ücretli köleler" olma halleri sona erer).

Bahsedilen üreticiler birliğinin ve üretim koşullarının, kapitalizmin yabancılaştırması ve ayırmasından farklı olsa da, kölelik ve serflik durumundaki sınırlı birlik gibi kapitalizm öncesinde yürürlükte olan birlik türünün basit bir ıslahı olmadığını ya da aile kurumunda veya "doğal komünizm"de olduğu gibi gönüllü bir birlik olmadığını vurgulamakta fayda var. Bu durumlarda ne maddi zenginlik bolluğunu yaratan emeğin üretim güçlerine ait evrensel bir

gelişme olabilirdi ne de emek ve üretim evrensel anlamda toplumsallaşabilirdi. Daha önce de belirtildiği üzere üreticileri üretim koşullarından ayırarak ve üretim için üretim yolunu –birikim mantığını– izleyerek, bireysel kapitalistin isteklerinden bağımsız, yeni toplumu inşa etmek için gerekli bu temel koşulları yaratan sadece ve sadece sermayedir (Marx 1978c, s.422-3). Marx'ın insan gelişimine ait bütün süreci "Emek İnsanı" ile "Emek Araçları" arasında değişen bir ilişki olarak öngörmesi, "*Orjinal Birlik*"leriyle başlayıp, "*Ayrılma*"larına geçmesi sonra da "üretim ilişkilerinde yeni ve temel bir devrim" aracılığıyla "yeni bir tarihsel biçimde, orijinal birliğin yenilenmesine" varması şaşırtıcı olmaktan uzaktır (Marx 1970, büyük harfler ve vurgu orijinal metinden).

Yeni toplumdaki bireyler daha önce bilinmeyen bir anlamda özgürdürler. Kapitalizm öncesinin "kişisel bağımlılığı"ndan (insanın insan üzerindeki tahakkümü), kapitalizmin "maddi bağımlılığı"ndan (ürünün üretici üzerindeki tahakkümü) öte giden "toplumsal bireyler" "özgür bireysellik"lerine "özgür ve ortak üreticilerin toplumu"nda erişebilirler. Marx'ın ifade ettiği gibi "insanın özünün insan için ve insan tarafından mülk edinilmesi", "insanın maneviyatının ince ince işlenmesi", "insana ait tüm güçlerin kendi içinde bir amaçmışçasına gelişmesi" idi bu (1975, s.348; 1981, s.488; 1984b, s.820).[8]

MÜLKİYET İLİŞKİLERİ

Toplumsal üretim ilişkileri, toplumun "gerçek temelini" oluşturur. Mülkiyet ilişkileri, yani üretim araçları etrafındaki ilişkiler

8 Aslında, üreticiler arasındaki ilişki ve üretim koşullarına dair evrimin az önce değinilen üç aşamasına tekabül eden üç aşamaya, insan özgürlüğünün gelişiminin şu üç aşamasına değinir Marx – insana ait verimliliğin sadece küçük oranlarda ve yalıtılmış noktalarda geliştiği kapitalizm öncesi "kişisel bağımlılık", kapitalizmin "nesnel bağımlılığı"nı temel alan kişisel bağımlılık; içinde genel bir toplumsal metabolizma sisteminin, evrensel ilişkinin, çok yönlü ihtiyaçların ve evrensel melekelerin oluştuğu "ikinci büyük biçim"; ve son olarak da "bireylerin evrensel gelişimine ve bu bireylerin toplumsal zenginlikleri olan kolektif ve toplumsal verimliliklerine dayanan özgür bireysellik", üçüncü biçim. "İkinci" diye ekler Marx "üçüncü için gereken koşulları yaratır" (1981, s.158).

toplumsal üretim ilişkilerinden doğar ve bu (toplumsal) ilişkilerin hukuksal ifadesidir (Marx ve Engels 1970, s. 181, 318). Bu sebeple sözü edilen ilişkiler dönüştürüldüğünde toplumun mülkiyet ilişkileri de dönüştürülecektir. Sınıflı tüm toplumlarda, buna kapitalist toplumlar da dahil, emeğini kullanan bireylerin büyük bir kısmı üretim araçlarından yoksun bırakılıyor ve sadece küçük bir kesim bunlara sahip.

Hukuk bilimi tarafından bu temel açıdan, sınıf açısından tanınmayan özel mülkiyet bugüne kadar varlığını sürdürdü. Marx buna "toplumun bir kısmının özel mülkiyeti" adını verdi. Kapitalizmde bunun anlamı üretim araçlarına kapitalist sınıfın sahip olmasıdır ve bu durum üretim araçlarının emekçiler için "mülkiyet olmayan" ya da "yabancı mülkiyet" niteliği kazanmasının sadece öteki tarafıdır (1978b, s.56; 1978c, s.460; 1976, s.1003). Bu, kendi özel kapasitelerinde, *bireysel anlamda* kapitalistlerin mülkiyeti ile ilgili sorudan bağımsızdır.[9] Bu geniş sınıf mülkiyetinde, birbirinden farklı özel mülkiyet biçimleri olabilir. Roma hukukundan devralınan burjuva hukukunda ve genel kabul gören anlamıyla özel mülkiyet bir bireyin (bir hanenin) ya da ticari bir işletmenin (üretim araçları üzerindeki) mülkiyetine gönderme yapar. Üretim araçları açısından bakıldığında, bu tür bir mülkiyetin "kamu" (aslen devlet) mülkiyeti tarafından hukuki ikamesi, mantıksal olarak kapitalist özel mülkiyetin ortadan kaldırılması anlamına geliyordu.[10] Ancak bu yanlış bir düşünce. Mülkiyet *biçimi* ile bir toplumun üretim ilişkilerinin yalnızca hukuki temsili olan mülkiyet *ilişkisini* ayırt edilemez hale getiriyor. Kapitalist üretim ilişkisi belirtilir belirtilmez kapitalist (sınıf) mülkiyet(in)e ait ilişki de belirtiliyor. Bu özel mülkiyet ilişkisi üreticilerin üretim araçlarından *ayrılması* ile tanımlanıyor – üreticiler üretim araçlarının ne sahibi ne de bunları oluşturan kısmı. Ancak bu mülkiyet *ilişkisi* "bireysel kapitalist"in,

9 Marx'ın bireysel kapitalisti, "gerçek yeniden üretim süreci"nde başkalarının emeğini sömürdüğü için "yönetim ücreti" alan özel bir sermaye sahibinden çok sadece "sermayenin görevlisi" "kapitalist üretimin gerçek faili" olarak tasavvur ettiği vurgulanmalı (1978c, s.477; 1984b, s.382–3, 387–8, 436).

10 "Gerçekte var ol(may)an sosyalist" toplumlar kendi "sosyalizm"lerini esasında bu mantığa dayandırarak mazur gösterdiler.

"ortak kapitalistler (anonim şirket)"in hatta "devlet"in mülkiyeti gibi farklı *biçimlerin* varlığını gösteriyor olabilir (Marx 1984a, s.100, 237). Aslında Marx, sermaye birikiminin taleplerinin peşinden giden kapitalist sınıf mülkiyetinin farklı biçimler aldığını göstermiştir. Başlangıçta bireysel kapitalistlere ait saf özel mülkiyet olarak yola çıkan kapitalist mülkiyet, özel mülkiyetin ilk biçiminin ortadan kalktığı bir aşamaya erişir, burada üretim araçları kolektif kapitalist mülkiyet şemsiyesi altında, şirketlerdeki hisseler gibi, bir araya gelir ve sermaye "özel sermayeden farklı olarak doğrudan toplumsal" hale gelir, kapitalist üretim ilişkilerinin devam ettiğini göz önünde bulundurarak Marx bu durumu "kapitalist üretim çerçevesi içinde sermayenin özel mülkiyet olarak ortadan kalkması" olarak adlandırır (1984b, s. 436). Hatta Marx birikimin ihtiyaçlarının ortaya çıkardığı, tüm topluma ait sermayenin tek bir mülkiyet şemsiyesi altına girdiği bir aşamayı öngörür (üretim ya da mülkiyet *ilişkisi* olarak sermaye bu yolla ortadan kaldırılmasa bile).

Dolayısıyla, üreticiler üretim araçlarından ayrı kaldıkça ve ücretli emekçiler olmaya devam ettikçe, devletin üretim araçlarına sahip olması kapitalist sınıf mülkiyetinin, yani daha önce belirtildiği gibi kapitalist özel mülkiyetin ortadan kalkacağı anlamına kesinlikle gelemez. Sadece üretim araçlarının özel *bireysel* mülkiyetinin, buna anonim şirketlere ait mülkiyet de dahil, artık kanunen tanınmadığına işaret eder. Marx'ın "kapitalist üretimin gerçek birimleri" ya da "sermayenin görevlileri" olarak adlandırabileceği unsurlar aynı zamanda devletin görevlileridir.

Aslında *Komünist Manifesto*, üretim araçları üzerindeki *bireysel* özel mülkiyetin hukuken kaldırılması ve bunların proletaryanın siyasi iktidarı altında bir araya getirilmesi ihtiyacının önemini vurgular, ama sadece bir *başlangıç* önlemi olarak. İşçilerin siyasi iktidarını kurmak kapitalist üretim ilişkilerinin hemen tasfiyesi (komünizme açılış töreni yapılacağı) anlamına gelmediğinden, proleter devlet mülkiyeti kapitalist özel mülkiyetin temel (sınıf) anlamıyla ortadan kalkması demek değildir. Bu anlamda "özel mülkiyetin ortadan kaldırılması" sadece "sınıf mülkiyetinin ortadan silinmesi" ile denk tutulmuştur *Manifesto*'da (Marx ve Engels 1970, s.47, 49,

52). Marx aynı fikri yıllar sonra harfi harfine, Paris Komünü hakkındaki söyleminde de ifade etmiştir (Marx and Engels 1971, s.75). Kapitalist sınıf mülkiyeti sadece kapitalist üretim ilişkilerinin kaybolmasıyla ortadan kalkar.

Kapitalist özel mülkiyet –hem bireysel anlamda hem de temel sınıf anlamında– yerini komünizmdeki üretim şartlarının kolektif (toplumsal) mülkiyetine bırakır. Aslında üretim koşullarının toplumun kendisi tarafından bu mülk edinilişi, artık "evrensel olarak gelişmiş toplumsal bireyler" olan özgür üreticilerin tek ortaklaşmasıdır. (Sermayenin ortadan kaybolmasıyla devletin de ortadan kalktığı daha önce belirtildi). Bu mülk edinme, sınırlı bir niteliği olan (buna özel sınıf mülkiyeti de dahil) önceki biçimlerine nazaran şimdi daha bütünlüklü ve evrensel bir niteliğe sahip. Bunun nedenlerini şöyle sıralayabiliriz: antagonistik toplumsal oluşumların sonuncusunda alt sınıfın –*Manifesto*'daki ifadeyle "büyük çoğunluğun"– ortadan kalkmasının bir bütündü; ikinci olarak da, üretim güçlerinin kapitalizmdeki gelişiminin evrensel niteliği göz önünde bulundurulduğunda, üretim güçlerinin mülk edinilmesi, toplumun kendisi tarafından gerçekleştirilen mülk edinme de evrensel olmalıydı. Bu sayede yeni toplumdaki birey de "bütün" ya da "yekpare" bir hale gelecekti. Marx, "mülksüzleştirenlerin mülksüzleştirilmesi"nden ortaya çıkan bu dönüşmüş mülkiyete oldukça yerinde bir ifadeyle "kişisel mülkiyet" dedi (1975, s.348; 1974, s.93; Marx ve Engels 1971, s.75; 1978a, s.715)

DEĞİŞİM İLİŞKİLERİ

Toplumun üretim ilişkilerinin dönüşmesiyle, değişim ilişkileri –yani bireyler ile doğa arasındaki maddi değişim ilişkileri ve bireylerin kendileri arasındaki toplumsal değişim ilişkileri– de dönüşüme uğradı. Sermaye, insanları doğadaki değişimlere daha az bağımlı kılan maddi güçlerin üretimini emsalsiz bir oranda artırırken aynı zamanda birikimin mantığı gereği çevreye ciddi zararlar veriyor ve yerküreyle birlikte üreticilerin, "tüm zenginliklerin ikiz çeşmeleri"nin doğal güçlerini de zayıflatıyor (Marx 1978a, s.474-5; 1984b, s.813). Yeni toplumda, birikim güdüsünün çılgınlığından

kurtulmuş ve insan ihtiyaçlarını karşılamak gibi eşsiz bir hedefle hareket eden bireyler, en az miktarda güç harcayarak doğa ile aralarındaki maddi değişimleri akılcı bir şekilde düzenlerler ve bu değişimleri insan doğasına layık ve en uygun koşullarda devam ettirirler (Marx 1984b, s.820).

Bireyler arasındaki değişim ilişkilerine gelince, öncelikle, bir birleri için kullanışlı eşyalar yaratan bireysel üreticilerin emeği, tam da bu nedenle her toplumda toplumsal bir niteliğe sahiptir. Oysa ürünlerin, karşılıklı olarak birbirinden bağımsız kişisel emeklerin sonucu olduğu meta toplumunda (kapitalist toplum), bu emeklerin toplumsal niteliği, dolayısıyla bu ürünlerin yaratıcıları arasındaki ilişkiler, doğrudan kurulmaz (bkz. 1. bölüm). Ürünlerin metalar olarak değişimi bunların toplumsal niteliğine aracılık eder. Daha önce de belirtildiği üzere, bireylerin toplumsal ilişkileri, ürettikleri ürünlerin toplumsal ilişki biçimlerini alır. Ürünler, üreticilerin karşısına bağımsız bir güç olarak çıkarak üreticeler üzerinde hâkimiyet kurar. Burada sözü edilen emek "yabancılaşmış emek"tir (Marx 1975, s.330-1). Tüm bu "gizemlileştirme" süreci için Marx, çok iyi bilindiği gibi "meta fetişizmi" ifadesini kullanır *Kapital*'de.

"Özgür bireylerin birliği"nin hayata geçmesiyle, yukarıda da belirtildiği üzere, üretim koşullarının toplum tarafından yürütülmesi de başlar. Üretimin özel niteliğinin son bulmasıyla, bireysel emeğin ürününün meta biçimini aldığı değişim sürecinden geçmesi gerekliliği de son bulur. Yeni toplumda bireysel emek başından itibaren *doğrudan toplumsaldır.* Eski toplumda olduğu gibi meta biçimini alan ürünlerinin değişimi yerine artık, ortak ihtiyaçları ve ortak mülkiyeti temel alan amaçların belirlediği "faaliyetlerin serbest değişimi" vardır "toplumsal bireyler" arasında. Komünist toplumda, kapitalist toplumla tezat bir biçimde, üretimin toplumsal niteliği *önceden varsayılmıştır* ve ürünler dünyasına katılım, karşılıklı olarak birbirinden bağımsız emeklerin değişimi ya da emeğin ürünlerinin değişimi aracılığına ihtiyaç duymaz. Burada daha en başından bireyin emeğinin toplumsal emek olduğu varsayılır. Bireyin ürünü "*bir değişim değeri değildir*" (Marx 1981, s.172). Ünlü bir metninde Marx "komünist toplumda, kapitalist toplumdan henüz *çıkmış*çasına, üreticiler ürünlerini değiş tokuş etmezler

ve bu ürünlerin üzerindeki emeğin değer olarak görülmesi nadirdir" (Marx ve Engels 1970, s.319, vurgu metinden) der.[11]

BÖLÜŞÜM VE DAĞITIM

Herhangi bir toplumdaki en temel dağıtım üretim koşullarının dağıtımıdır –maddi üretim araçlarının yanı sıra canlı emek gücünün dağıtımı– bunu bu koşulların ürünlerinin dağıtımı izler. "Üretim koşullarının dağıtımı üretim biçiminin kendisinin bir niteliğidir". Bu nedenle kapitalist üretim biçimine dayanan dağıtım biçimi, bu kapitalist üretim biçiminin birleşik bir üretim biçimine dönüşmesiyle dönüştürülmüştür. Her toplum için, üretim koşullarının dağıtımı, (ölü ya da canlı) toplam emek zamanının toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde ekonomi içinde gerçekten bölüşülmesidir artık. Bu sırada üretim ve üretimle ilgili faaliyetlerde kullanılan toplumun toplam zamanı, toplumun üyelerine eğlenmek ve kendilerini geliştirmek için azami miktarda emek-dışı zaman bırakmak amacıyla idareli kullanılmalıdır.

Bu suretle "tüm ekonomi zamanın ekonomisine indirgenir". Zaman ekonomisinin yanı sıra ekonomik faaliyetlerin farklı dalları arasında dağıtımı da farklı toplumlarda farklı yollarla gerçekleşir. Kapitalizmde toplumun emek zamanı, meta biçimini alan ürünlerin değişiminden etkilenirken, "Emek Cumhuriyeti"nde sorun toplumun emek zamanı üzerinde sağlayacağı doğrudan ve bilinçli denetimle çözülecekti, kişiler arasındaki toplumsal ilişkilerin şeyler arasındaki ilişkiler gibi görünmesine gerek kalmadan (Marx'ın Engels ve Kugelmann'a yazdığı mektuplar, 8 Ocak ve 11 Temmuz 1868). Öte yandan, ,"toplumsal bireyler"in maddi ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli emek zamandan daha fazla, azami miktarda emek-dışı zaman gerektiren bireylerin kişisel gelişimi ve eğlencesi-

11 Kapitalizme alternatif olarak Sol'un bazı kesimlerinin çığırtkanlığını yaptığı, sözde "piyasa sosyalizmi"nin kendi kendiyle çeliştiği açıkça belli (daha önce belirttiğimiz gibi Marx sosyalizm ve komünizm arasında bir ayrım yapmaz). Ya toplumun temel değişim ilişkisi olarak piyasa vardır, bu durumda kapitalist bir toplumunuz olur ya da bireyler arasında "faaliyetlerin serbest değişimi" vardır ve emeğin ürününün meta biçimi buna aracılık etmez, bu durumda komünist ya da sosyalist bir toplumunuz olur.

ne komünist toplumun alışılmadık derecede verdiği önem göz önüne alındığında, zamanın dağıtımını da kapsayan zaman ekonomisi "komünal üretimi temel alan ilk iktisadi kanun" olacaktı (Marx 1981, s.173).

Şimdiye dek maddi üretim ve bununla ilişkili faaliyetlerde kullanılan, dolayısıyla da kullanıldıktan sonra işe yaramayan bir zaman üreten toplumun küresel zaman ekonomisi, yeni toplumda yeni bir anlam kazanıyordu. Emekçilerin maddi ihtiyaçlarını karşılaması için gerekli zamandan fazlaca olan bu artıemek zamanı, tüm sınıflı toplumlarda olduğu gibi toplum adına küçük bir azınlık tarafından el konulması yerine, "birleşik üreticiler"in çok yönlü gelişiminin temelini yaratan *toplumun* özgür zamanı haline geliyordu artık. Aslında gerekli emek zamanı ve artıemek zamanı arasındaki fark önceki anlamını yitirmiştir. Gerekli emek zamanı artık "toplumsal bireyler"in ihtiyaçları doğrultusunda tespit edilmektedir, değer kazanmanın ihtiyaçları doğrultusunda değil. Şimdi "birleşik üreticiler" için özgür bir zaman olan artıemek zamanı, genelde anlaşıldığı şekliyle emek zamanından farklı olarak, doğal bir gereklilik ya da toplumsal bir zorunluluk olarak yerine getirilmesi gereken herhangi harici bir kesinlik tarafından belirlenmeyen serbest faaliyetler anlamına gelecektir (Marx 1978c, s.257).

Yeni toplumdaki toplam toplumsal ürünün dağıtımına gelince, her şeyden önce bu ürün toplumun üretim ihtiyaçları ve tüketim ihtiyaçları arasında bölünmüştür. Üretim ihtiyaçlarına düşen pay ise, bir yandan yine toplumun üretken aygıtının yenilenmesi ve genişletilmesi öte yandan belirsizliğe karşı toplumun sigortası ve yedek para kaynakları arasında bölünmüştür. Toplumsal ürünün geri kalanı sağlık, eğitim, çalışamaz durumda olanların ihtiyaç duyduklarını sağlamak gibi alanlarda ortak ve kişisel tüketimin gereksinimini karşılar.

Tüketim araçlarının toplumun üretici bireyleri arasında dağıtılma biçimi açısından ele alındığında, üretim koşullarını ortak halde yöneten, dolayısıyla da emek güçlerini satmaya son veren bu bireyler emeklerinin karşılığını artık ücret olarak almazlar. Tam tersine, (kendi) "birlik"lerinden üretime katkıda bulundukları emek miktarını gösteren bir çeşit emek sertifikası alırlar, bu da harcadıkları

emek miktarının maliyeti karşılığında tüketim araçlarının müşterek stokundan çekebilmelerini sağlar. Meta üretimi olmadığından bu sertifikalar para *değildir*, dolaşıma girmezler (Marx 1978, s.97-8; 1984a, s.362; Marx ve Engels 1970, s.319).

Meta üretimi sırasında geçerli olan duruma benzeyen ancak *onunla aynı olmayan* eşdeğer değişim ilkesi, emeğe karşı aynı miktarda emek ilkesi, sermayenin rahminden yeni çıkan yeni toplumun başlangıç aşamasında kaçınılmazdır. Bu durumun üstesinden tamamen gelmek ancak "birliğin" daha üst bir aşamasında, fiziksel ve zihinsel emek arasındaki karşıtlık ortadan kalktığında, emek sadece bir hayatta kalma biçimi olmaktan çıkıp hayatın asıl ihtiyacı haline geldiğinde, "toplumsal birey"in çok yönlü gelişimi ile üretim güçlerinin gelişimi yan yana gerçekleştiğinde ve "ortak zenginliğin" tüm kaynakları daha gür atığında mümkün olacaktır. İşte o zaman "herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre" ilkesi geçerli olabilecektir (Marx ve Engels 1970, s.320).

Çeviren: Emel Kahraman

KAYNAKÇA

General Council of the First International 1864-1866: Minutes (1964). (Moskova: Progress Publishers). [İngilizce metne http://www.marxists.org/history/international/iwma/documents/minutes/index.htm adresinden ulaşabilirsiniz -*çev.*].

Marx, K. ve Engels, F. (1970) *Selected Works in one volume*. (Moscow: Progress Publishers); içinde *The Communist Manifesto* (s.31-63), Marx's *Preface to the 'Contribution to the Critique of Political Economy'* (s. 180-4), *Wages, Price and Profit* (s. 185-226) ve *Critique of the Gotha Programme* (s. 315-31) bulunuyor. [Sözü geçen eserlerden Türkçede ayrı ayrı bulunabilecekler: *Komünist Manifesto*, çev. Erkin Özalp, Gelenek Yayınları, 2005; *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 1994; *Ücret, Fiyat ve Kâr*, çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınlar, 2000; *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, çev. Barışta Erdost, Sol Yayınları, 2002]

Marx, K. ve Engels, F. (1971) *On the Paris Commune*. (Moskova: Progress Publishers) *[Paris Komünü Üzerine*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, 1977]

Marx, K. ve Engels, F. (1974). *The German Ideology*, 1. Kısım, (Londra: Lawrence and Wishart) [*Alman ideolojisi : Feuerbach*, çev. Sevim Belli, Ahmet Kardam, Sol Yayınları, 2004].

Marx, K. (1975) 'Economic and Philosophical Manuscripts' in *Early Writings*. (New York: Vintage Books).

Marx, K. (1976) *Results of the Immediate Process of Production*, 'Capital' içinde 1. Cilt,. (Harmondsworth: Penguin).

Marx, K. (1981) *Grundrisse*. (Harmondsworth: Penguin) [*Grundrisse*, çev. Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, 1980].

Marx, K. (1977) *Selected Writings*, ed. D. McLellan. (Oxford: Oxford University Press).

Marx, K. (1978a, 1984a, 1984b) *Capital*,.1, 2, ve 3. Ciltler (Moskova: Progress Publishers) [*Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 2004].

Marx, K. (1978b, 1978c) *Theories of Surplus Value*, 1. ve 3. Bölüm., (Moskova: Progress Publishers)) [*Artı-değer Teorileri*, çev. Yurdakul Financı, Sol Yayınları, 1998].

İLERİ OKUMA ÖNERİLERİ

Engels, F. (1970) *Socialism: Utopian and Scientific*, K. Marx. ve F. Engels, *Selected Works in One Volume* içinde, (Moskova: Progress Publishers). [Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu, Sol Yayınları, 2004]

Marcuse, H. (1960) *Reason and Revolution*, II. Kısım, (Boston: Beacon Press) [Us ve devrim, çev. Aziz Yardımcı, İdea Yayınları, 1989]

Rosdolsky, R. (1977) *The Making of Marx's Capital*, Kısım VI, Bölüm 28. (Londra: Pluto Press).

YAZARLAR HAKKINDA

Suzanne de Brunhoff

Halen Fransa Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi'nin Onursal Araştırma Direktörlülüğü görevini yürütmektedir. Bu görevinden önce, Paris X (Nanterre) Üniversitesi'nde profesör olan de Brunhoff'un yazdığı kitaplar arasında *Marx on Money* (New York: Urizen Press, 1976) and *The State, Capital and Economic Policy* bulunmaktadır.

Paul Burkett

Indiana Terre Haute'deki Indiana Devlet Üniversitesi İktisat Bölümü'nde ders vermektedir. Uzun zamandır Soyalist İktisatçılar Konferansı'nın ve Radikal Ekonomi Politikçiler Birliği'nin de üyesi olan Burkett, *Marx and Nature: A Red and Green Perspective* (New York: St. Martin's Press, 2000) [Marx ve Doğa: Al-Yeşil Bir Perspektif, çev. Ercüment Özkaya, Epos Yayınları, 2004] adlı kitabın yazarıdır.

Paresh Chattopadhyay

Montreal'deki Québec Üniversitesi'nde ekonomi politik dersleri vermektedir. Aynı zamanda, *The Marxian Concept of Capital and the Soviet Experience* (Westport, Conn: Praeger, 1994) adlı kitabın yazarıdır.

Simon Clarke

İngiltere Warwick Üniversitesi'nde Sosyoloji Profesörüdür. 1990'dan bu yana, Rus sendikaları ve uluslararası sendikal örgütlerle işbirliği yaparak Rusya'da işçi örgütleri, emek ve işsizlik konularında araştırmalar yürütmektedir. Rusya hakkındaki kitabının yanı sıra, en son kitapları, *The State Debate* (der., Londra: Macmillan, 1994) ve *Marx's Theory of Crisis*'dir (Londra: Macmillan, 1994).

Christopher Cramer

Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Enstitüsü'nde (SOAS) ekonomi politik dersleri vermektedir. Özellikle Güney Afrika hakkında çalışmalar yapan yazar, 2000 yılında SOAS'ta, Şiddet, Çatışma ve Gelişme konusunda bir araştırma başlatmıştır.

Elizabeth Dore

İngiltere Southampton Üniversitesi Modern Diller Okulunda Latin Amerika Tarihi Dersleri vermektedir. Kitapları arasında, *Gender Politics in Latin America* (der., Monthly Review Press), *Hidden Histories of Gender and the State in Latin America* (der., M. Molyneux'le birlikte, Duke University Press), *The Peruvian Mining Industry: Growth, Stagnation and Crisis* (Westview Press) ile *The Myth of Modernity: Peonage and Patriarchy in Rural Nicaragua* (Duke University Press, forthcoming) bulunmaktadır.

Diego Guerrero

Madrid'deki Complutense Üniversitesi'nde uygulamalı iktisat profesörüdür. 1995'ten beri kendi bölümünün doktora programlarını yöneten Guerrero, rekabet, makroiktisat, küreselleşme ve muhalif iktisat alanlarında araştırmalar yürütmektedir. En son kitapları, *Manual de Economía Política* (der., Madrid: Síntesis, 2002) and *Lecturas de Economía Política*'dır (der., Madrid: Síntesis, 2002).

Ben Fine

Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Enstitüsü'nde (SOAS) iktisat profesörüdür. *Labour Market Theory: a Constructive Reassessment* (Londra: Routledge, 1998), *Social Capital versus Social Theory: Political Economy and Social Science at the Turn of the Millennium* (Londra: Routledge, 2001), *The World of Consumption: The Material and Cultural Revisited* (Londra: Routledge, 2002) eserlerinden bazılarıdır.

Costas Lapavitsas

Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Enstitüsü'nde (SOAS) iktisat dersleri vermektedir. Maliye, para teorisi, iktisadi düşünce tarihi ve Japonya ekonomisi üzerine çalışmalar yapan Lapavitsas, M. Itoh ile birlikte *Political Economy of Money and Finance* (Londra: Macmillan, 1999) adlı kitabı yazmıştır.

Michael A. Lebowitz

Kanada Simon Fraser Üniversitesi'nden emekli iktisat profesörüdür. *Studies in Political Economy* dergisinin yayın kurulundadır. Halen Venezüela'da yaşıyor ve bu ülkedeki devrim hakkında yazılar yazı-

yor. *Beyond Capital: Marx's Political Economy of the Working Class* (Londra: Macmillan, 1992) ve geçtiğimiz aylarda yayınlanan *Build It Now: Socialism for the 21st Century* (Monthly Review Press, 2006) yazarın en önemli iki eseridir.

Les Levidow

1989'dan beri tarımsal biyoteknoloji alanındaki yenilikler ve güvenlik kuralları üzerine çalışmalar yürüttüğü Açık Üniversite'de Araştırma Asistanıdır. Ayrıca, the *Radical Science Journal* dergisinin ve bu derginin devamı niteliğindeki *Science as Culture*'ın ilk çıktığı tarih olan 1987'den bu yana, yayın yönetmenliğini yürüten Levidov, *Science, Technology and the Labour Process; Anti-Racist Science Teaching* ve *Cyborg Worlds: The Military Information Society* (Londra: Free Association Books, 1983, 1987, 1989) kitaplarını hazırlamıştır.

Simon Mohun

Londra Üniversitesi Queen Mary Koleji'nde iktisat dersleri vermektedir. Daha çok değer teorisi üzerine yayınları bulunan yazarın eserleri arasında *Debates in Value Theory* (der., Londra: Macmillan, 1994) bulunmaktadır. Bu kitap, çağdaş kapitalist ekonomilerde Marksist değer kategorilerinin deneysel uygulaması üstünde yoğunlaşmaktadır.

Fred Moseley

ABD'de Mount Holyoke College'de profesördür. Marksist değer teorisi ve kriz teorisi üzerine yayınlanmış birçok kitabı ve yazısı bulunan Moseley, *A reexamination* (Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press, 1993) ve *Heterodox Economic Theories: True of False?* (Aldershot: Edward Elgar, 1995) adlı kitapların da yazarıdır.

Michael Perelman

California Devlet Üniversitesi'nde iktisat dersleri vermektedir. Son kitapları arasında, *Steal this Idea: Intellectual Property Rights and the Corporate Confiscation of Creativity* (New York: Palgrave, 2002), *The Pathology of the US Economy Revisited: The Intractable Contradictions of Economic Policy* (New York: Palgrave, 2001), *The Invention of Capitalism: The Secret History of Primitive Accumulation* (Durham: Duke University Press, 2000), *Transcending the Economy: On the Potential of Passionate Labour and the Wastes of the Market* (New

York: St. Martin's Press, 2000), *The Natural Instability of Markets: Expectations, Increasing Returns and the Collapse of Markets* (New York: St. Martin's Press, 1999) ve *Class Warfare in the Information Age* (New York: St. Martin's Press, 1998) sayılabilir.

John Weeks

Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Enstitüsü'nde iktisat profesörüdür. Kalkınma teorisi ve Marksist analizi üzerine, aralarında *Capital and Exploitation* (Princeton: Princeton University Press, 1981) adlı kitabının da bulunduğu çok sayıda eserin sahibidir.

Ellen Meiksins Wood

Kanada York Üniversitesi'nde siyaset bilimi profesörüdür. *The Retreat from Class* (Londra: Verso 1986, 1998 [*Sınıftan Kaçış*, çev. Şükrü Alpagut, Yordam Kitap, 2006]), *The Pristine Culture of Capitalism* (Londra: Verso, 1991), *Democracy Against Capitalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995) [*Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, edit. Oya Köymen, İletişim Yayınları, 2003] ve *The Origin of Capitalism: A Longer View* (Londra: Verso, 2002) [*Kapitalizmin Kökeni*, çev. A. Cevdet Aşkın, Epos Yayınları, 2003] eserlerinden bazılarıdır.

Paul Zarembka

Buffalo'daki New York Devlet Üniversitesi'nde iktisat profesörüdür. 1977'den beri *Research in Political Economy* (JAI/Elsevier) yıllığının editörlüğünü yürütmektedir. Ayrıca, Sovyet Sistemi ve Polonya'daki Dayanışma Sendikası'na ilişkin yazılar da yazan Zarembka, halen Lenin'in iktisat politikası üzerine bir araştırma üzerinde çalışmaktadır. İsviçre, Almanya, Polonya, California ve New York'ta çalışmış olan yazar, aynı zamanda bir sendika aktivistidir.

DİZİN

A

ABD Hazine Bakanlığı 14, 18
Afganistan 17, 168, 169, 170, 171, 189
Akerlof, G 105, 114
Allende, S 31
Almanya 93, 184, 314
Altvater, E 135, 142
anayolcu iktisat 19, 21, 46, 47, 54, 79, 82, 102, 104, 105, 131, 260
Angola 196
antikapitalist hareket(ler) 155, 157-159, 184, 270, 281
apartheid 33, 55
Arestis, P 20, 37
Arjantin 15, 32, 223, 225, 243
Arrow, KJ 176, 184
artmemek 61, 95, 206, 278, 308
artıdeğer 48, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 61, 62, 63, 64, 66, 69, 74, 85, 86, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 98, 108, 203, 244, 247, 248, 253, 254, 277
Asya 14, 32, 150, 152, 183, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 211, 219, 220, 221, 222, 225, 256, 268, 315
aşırı üretim 52, 244, 245, 246, 249, 253
Avrupa Merkez Bankası 18
Avustralya 151, 152

B

Barker, C 35, 37
Battalio, RJ 145, 154
Belçika 55, 93
Belçika Kongosu 55
Bellofiore, R 184
Berlin 203
Bina, C 98, 100
Bin Ladin 18, 169
Birleşik Krallık (Ayrıca bkz. İngiltere, Britanya) 17, 18, 117, 122
Birleşmiş Milletler Örgütü (BM) 9, 24, 31, 169
biyoteknoloji 124
Bleaney, MF 246, 253, 254
Bloch, C 282
Bombay 25
Bonefeld, W 282
Bosna 17, 194
Bosna Hersek 194
Bowles, S 105, 114
Braverman, A 117, 128
Brenner, R 204, 212, 229
Brewer, A 133, 142
Brezilya 55, 127, 270
Britanya 12, 55, 152, 169, 171
Brown, A 9, 41
Brunhoff, S de 173, 311
Bryce, R 153, 154
Budgen, S 9
Buharin, N 244
Bulgaristan 239
Burkett, P 41, 130, 135, 137, 142, 311
büyük sermaye 20, 25

C

Callinicos, A 24, 37
Castro, F 202, 203
Çek Cumhuriyeti 239
Chaplin, C 103
Chattopadhyay, P 36, 37, 133, 142, 297, 311
Clarke, S 227, 228, 231, 236, 240, 244, 245, 246, 248, 251, 253, 254, 311
Collier, P 195
Cooper, F 205, 212
Cramer, C 185, 311

D

Daly, HE 131, 142
Darvincilik 191,194
değer 49, 50, 55, 83, 90, 180, 235
demokrasi 18, 20, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 160, 288, 290, 315
Desai, M 246, 254
Detroit 100, 153

Deutscher, I 35
Dinerstein, A 282
Dore, E 200, 204, 208, 209, 212, 213, 312
Dünya Bankası 14, 18, 19, 24, 121, 131, 183, 215, 221, 233

E

eksik tüketim 188, 189, 246, 253
Ekvador 15
El Kaide 189
El Salvador 197
emek 46, 50, 65, 97, 107, 110, 150, 162, 163, 175, 258, 302, 307
  üretken emek 60, 62, 67, 73, 261, 262
  üretken olmayan emek 59, 60, 61, 62, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 97, 231, 253, 254, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267
  emek değer kuramı 12, 41, 44, 67, 70,97, 98, 260
  emek gücü 46, 47, 66, 86, 94, 231, 273, 285
  emek üretkenliği 51, 60-62, 71-72, 74, 94, 108, 165, 236, 261-266
  emek piyasası 102, 104, 107, 110
  vasıflı emek (işgücü) 53, 105, 108, 109, 112, 120, 291
  vasıfsız emek 109, 122, 291
emperyalizm 28, 157, 167, 168, 201, 206, 207, 208
Endonezya 15, 55, 223, 224
enflasyon 174, 181, 255, 257, 258
Engels, F 11, 22, 37, 186, 188, 190, 282, 283, 284, 288, 292, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 307, 309, 310
eşitsizlik 20, 24, 35, 56, 180, 182, 240

F

faiz 48, 64, 66, 71, 84, 88, 89, 224, 247, 257, 259
Feinstein, C 75
fetişizm 116, 117, 274, 306
Filistin 17, 189
finans 23, 25, 26, 64, 66, 69, 70, 71, 88, 89, 98, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 184, 262
Fine, B 1, 9, 11, 19, 20, 23, 37, 41, 47, 56, 79, 86, 91, 101, 110, 113, 114, 312
fiyat 46, 52, 62, 63, 67, 95, 97, 138, 165, 233
Foley, D 41, 56, 75
Foster, JB 137, 142, 205, 212
Foster-Carter, A 205, 212
Frankfurt Okulu 118
Fransa 93, 169, 292, 311
Freeman 264, 269

G

Gallie, WB 188, 190
Garnham, N 120, 128
genetiği / genetik yapısı değiştirilmiş 15, 125, 127, 119
German, L 17, 37, 309
Gintis, H 105, 114
Gorbaçov, M 227, 234
Gouverneur, J 95, 100
Gowan, P 170, 172
Greenfield, G 160, 172
Guerrero, D 92, 98, 100, 312
Guevara, E (Che) 202, 203

H

Hahn, F 79, 91
Harvey, D 41, 56
Hayek, F 228, 229
Heal, G 138, 142
Hertz, N 28, 37
Hilferding, R 244, 254
Hilton, R 212
Hindistan 55, 124, 222
Hirschman, AO 185, 198
Hobbelink, H 125, 128
Holloway, J 9, 270, 282

I-İ

ilkel birikim 147, 148, 149, 150, 152
IMF (Uluslararası Para Fonu) 12, 14, 18, 19, 24, 37, 121, 131, 133, 158, 159, 171, 183, 215, 224, 233, 240

İngiltere 45, 58, 60, 68, 72, 93, 149, 167, 174, 180, 252, 264, 288, 311, 312
Irak 17, 170
İrlanda 167
İspanya 31, 93
İsrail 189
işsizlik 182
İsveç 93
İtalya 17, 93, 184
Itoh, M 80, 88, 89, 91, 312

J
Jackson, W 137, 140, 142
Japonya 14, 93, 256, 265, 268, 312

K
Kagel, JH 145, 154
Kaldor, M 192, 198, 199
Kalecki, M 106, 114
Kanada 93, 312, 314
kapitalizm 1, 13, 29, 36, 55, 78, 86, 108, 134, 136, 140, 153, 155, 157, 161, 166, 185, 187, 189, 190, 191, 192, 199, 204, 208, 249, 302, 314
kâr 13, 18, 22, 36, 44-49, 51-55, 61, 62, 63, 71, 73, 74, 86-88, 90, 95, 96, 103, 120, 121, 136, 138, 139, 141, 146, 160, 167, 175, 178, 179, 182, 204, 225, 229, 237, 246-248, 256-268, 275-277, 281, 287, 309
Karliner, J 18, 37
Kenway, P 245, 254
Keynes, JM 100, 177, 182, 184
King, G 59
Kiyotaki, N 80, 91
Kloppenburg, J 123, 128
kolektif emek 94
Kolombiya 153
Komünist Manifesto 11, 12, 252,284, 288-290, 292, 293, 304, 305
Komünizm 12, 13, 35, 36, 56, 69, 207, 288, 297, 298, 300, 301, 304, 305, 307
Kongo 190
Kosova 17
kredi 64, 71, 79, 84, 88-91, 124, 174, 175, 178, 182, 224, 251
Küba 202, 207
kullanım değeri 42, 43, 46, 49, 69, 86, 132, 160
küreselleşme 13, 15, 17, 18, 23, 24, 26, 27, 28, 131, 133, 155, 159, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 211, 214, 223, 258, 312

L
Laibman, D 67, 69, 75
Lange, O 289, 296
Lapavitsas, C 9, 19, 37, 41, 77, 79, 80, 85, 88, 89, 91, 312
Lapides, K 246, 254
Laslett, P 59, 75
Latin Amerika 14, 31, 32, 149, 152, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 211, 214, 215, 219, 220, 221, 222, 256, 268, 281, 312
Lebowitz, M 11, 140, 142, 283, 290, 295, 296, 312
Lenin, Vİ 108, 201, 244, 250, 254, 300, 314
Levidow, I 115, 125, 128, 313
Lindquist, S 191, 198
Londra 1, 25, 37, 56, 57, 75, 76, 91, 100, 114, 128, 129, 142, 154, 172, 184, 198, 203, 212, 240, 254, 269, 282, 296, 309, 310, 311, 312, 313, 314

M
Macaristan 239
Manchester 153, 198
Manhattan 25
Mao Zedung 201
Marcuse, H 118, 128, 310
Marx, K 1, 11, 12, 22, 37, 41, 44, 48, 49, 51, 53-57, 61, 65, 71, 80, 81, 83, 84, 91, 94, 96, 99, 100, 103, 108, 109, 111-114, 116-119, 123, 128, 131, 134, 142, 147-149, 151, 152, 154, 175, 178, 180, 184, 186, 187, 190, 193, 198, 210, 216, 225, 229, 243-254, 258, 261-263, 265,

268, 271, 272, 274, 277, 278, 282-310, 311, 313
McDonald, DN 145, 154, 158
McKay, J 153, 154
Meksika 15, 215, 268, 270
Menger, K 80, 91
meta (mal) 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 52, 53, 55, 64, 65, 79, 83, 85, 90, 98, 109, 117, 118, 132, 133, 177, 191, 216, 229, 245, 246, 250, 277, 301, 306, 307, 309
Mexico City 203
Mısır 145, 189
Mitchell, BR 59, 75
Mohun, S 9, 41, 58, 67, 75, 313
Moore, M 119
Moseley, F 255, 256, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 269, 313
Mozambik 194, 197
Munslow, A 210, 212
Myanmar 15

N

Nagels, J 98, 100
Neary, M 282
neoklasik iktisat 20, 66, 67, 97, 131, 176, 194
neoliberalizm 18, 19, 24, 27, 32, 33, 159, 235
neoliberal küreselleşme 14-18, 23, 25, 27, 32
Nijerya 152
Nikaragua 197, 202, 207, 208, 209
Noble, D 117, 122, 128
nükleer silah 191

O

On Bir Eylül 16, 17, 18, 267
otomasyon 115, 117
özelleştirme 19, 21, 72, 121, 149, 279

P

Panama 17
para 12, 17, 19, 20, 26, 42, 43, 45, 47, 48, 50, 59, 61, 64, 65, 71, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 165, 173, 174, 176, 177, 178, 181, 182, 185, 210, 215, 216, 225, 231, 235, 237, 245, 265, 267, 273, 274, 275, 278, 280, 281, 308, 309, 312
Paris Komünü 291, 296, 300, 305, 309
Patent 15, 126
pazar 48, 95, 193, 227, 233, 234, 235, 239
Perelman, M 48, 56, 135, 142, 145, 146, 147, 154, 313
Perestroyka 227, 232, 235, 236, 239
Peru 215
Pincus, J 19, 37
Polanyi, K 213
Polonya 239, 314
Prag 203
Pythian, M 188, 198

R

Radice, H 23, 37
Ramos, A 41
Ricardo, D 99, 100, 244, 245
Rio de Janeiro 203
Robins, K 117, 128
Rodezya 252
Roma 203, 303
Romanya 239
Rosdolsky, R 134, 142, 310
Roxborough, I 192, 193, 198
Ruanda 31, 189, 192
Rubin, II 96, 100
Ruhr 25
rüşvet 78, 197
Rusya 221, 228, 229, 235, 236, 238, 239, 311

S-Ş

Saad-Filho, A 1, 3, 4, 11, 41, 44, 54, 57, 130
Sandinistler 209, 211
Sawyer, M 20, 37
Schumpeter, JA 83, 91
Sclove, R 127, 128
Seattle 15, 153, 270

sendika(lar) 15, 16, 21, 105, 110-113, 155, 180, 181, 183, 184, 187, 311
sermaye 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 34,48, 52, 54, 55, 63, 64, 65, 66, 70, 71, 74, 86, 87, 88, 89, 90, 98, 99, 107, 108, 109, 110, 119, 133-136, 145-169, 174-180, 183, 188, 197, 216, 217, 222, 224, 225, 229, 236-238, 243, 244, 245, 247-256, 259, 261, 263, 264-268, 271, 274, 276, 278, 280, 285, 286, 290, 291, 303, 304
servet 28, 78, 79, 150
Shaikh, A 75, 76, 94, 100
Shaw, M 191, 192, 199
Shiva, V 124, 128
Sierra Leone 17
sınıf(lar) 13, 31, 33, 55, 61, 66, 71, 85-87, 95, 97, 102, 110, 119, 148, 155-158, 161, 164, 167, 171, 173, 178, 180, 182, 196, 201, 204, 206, 208-210, 223, 224, 246, 249, 250, 277, 281, 287, 288, 291, 292, 294, 299, 300, 303, 304, 305, 308
sınıf mücadelesi 13, 93, 115-117, 141, 157, 180, 186, 229, 270, 277-281, 293, 294, 298
işçi sınıfı 59, 71, 112, 117, 180, 208, 286, 288, 294, 298, 299
kapitalist sınıf 31, 95, 97, 166, 201, 209, 250, 278, 287, 303, 304, 305
sosyal (toplumsal) sınıflar 246, 249, 250
Smith, A 37, 43, 44, 52, 57, 59, 60, 61, 69, 75, 96, 100, 145, 147, 148, 149, 154, 228, 229
Smith, C 282
Smith, R 189, 199
Snyder, G 136, 140, 142
Solow, R 104, 114
Somali 17
sömürü 27, 29, 35, 36, 41, 51, 53-56, 64, 66, 87, 94, 98, 108, 111, 115, 116, 134, 135, 141, 148, 150, 151, 157, 161, 162, 164, 168, 178, 181, 184, 186, 188, 204, 205, 229, 249, 273, 276, 278, 279, 287
sosyalizm 105, 113, 158, 201, 203, 206, 207, 228, 252, 253, 294, 295, 300, 303, 307
soyut emek 43, 52, 85
SSCB (Sovyetler Birliği) 36, 227, 232, 233
Stalin, J 201, 230
Stoler, AL 213
Stoneman, C 20, 37
Sudan 17
Sweezy, PM 174, 184
Şili 31, 218

T

Taliban 169
Tanzanya 188
teknik değişim/ilerleme 52, 109, 173, 176, 204, 205, 249
teknoloji 23, 55, 115, 116, 118, 119, 125, 127, 153, 169
terörizm 16, 70, 71, 189
Thompson, EP 191
ticaret 24, 26, 28, 34, 47, 69, 70, 98, 197, 203, 216, 218, 223, 229, 233, 234, 237, 252
Tilly, C 187, 199
Tobin, J 176
Tokyo 203
Tonak, A 75, 76, 94, 100
Topraksız Köylüler Hareketi 15, 127, 270
Troçki, L 232
Tucker, P 9
Tugan-Baranowsky, M 244
tüketim 12, 19, 42, 44, 47, 63, 66, 67, 78, 85, 87, 88, 94, 98, 121, 133, 166, 177, 188, 244, 246, 250, 251, 253, 267, 284, 308, 309
Türkiye 171

U-Ü

Uluslararası Para Fonu 12, 121, 131, 158, 215
uluslararası ticaret 47, 203
ulusötesi şirketler 27, 34, 131, 133

Uno, K 81, 91
ücretli emek 45, 58, 62, 67, 113, 140, 145, 162, 229, 249, 251, 252, 286, 293, 300
Üretim 48, 49, 50, 56, 66, 86, 105, 131, 176, 179, 205, 249, 251, 262, 265, 293, 303, 307, 308
  Üretim araçları 50, 86, 246, 294, 302, 303, 304
  üretim biçimi/tarzı 94, 97, 229, 230, 251, 253, 301, 307
  üretim güçleri 55, 229
  üretim ilişkileri 132, 188, 229, 299, 302
  meta üretimi 44, 45, 47, 55

V-W

van Onselen, C 252, 254
Varşova 203
Venezüela 243, 312
Vietnam 74, 202
Vulliamy, E 171
Wakefield, EG 151, 152, 154, 249
Wallerstein, I 203, 213
Webster, F 117, 128
Weeks, J 41, 57, 204, 209, 212, 213, 214, 226, 314
Wernick, IK 153, 154
Wheelock, J 207, 208, 209
Wolff, EN 94, 100
Wood, EM 9, 29, 34, 35, 37, 56, 57, 155, 185, 199, 213, 314
Wright, R 80, 91

Y

yabancılaşmış emek 306
Yapısal uyum 167
Yellen, J 105, 114
Yeltsin, J 227, 234
Yeni Zelanda 152
Yeşil Devrim 123, 124, 248
yoksulluk 24, 28, 35, 51, 63, 83, 101, 269, 281
yolsuzluk 12
Yoxen, R 125, 128
Yugoslavya 192

Z

Zapatistalar 15, 270, 273
Zarembka, P 243, 250, 254, 263, 314

ISBN 9944-5688-8-0